

№3 (31) 2024

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN UNIVERSITY OF
INNOVATION AND TECHNOLOGY**

SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

ISSN 2706-6266

ISSN 3007-1062

ISSN 3007-1070

**БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ИННОВАЦИЯЛЫҚ-
ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Ғылыми журнал

**ВЕСТНИК ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОГО
ИННОВАЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

Научный журнал

**BULLETIN OF WEST KAZAKHSTAN
INNOVATIVE AND TECHNOLOGICAL
UNIVERSITY**

Scientific journal

№3 (31) 2024

**Тарих ғылымдары
Филология ғылымдары
Техника ғылымдары**

2018 жылдан бастап шығады
Мерзімділігі:
жылына 4 рет
Орал, 2024

**Исторические науки
Филологические науки
Технические науки**

Издается с 2018 года
Периодичность:
4 раза в год
Уральск, 2024

**Historical sciences
Philological sciences
Technical sciences**

Founded in 2018
Frequency:
4 times a year
Uralsk, 2024

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЛАР

Шакешев Бекбулат Темержанович – бас редактор, техника ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің ректоры (Орал, Қазақстан);

Жубантаев Изимгали Нурымович – бас редактордың орынбасары – шығарушы редактор, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Ғылыми жұмыс және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор (Орал, Қазақстан);

Тасмағанбетов Асет Сембаевич – жауапты редактор (Тарих ғылымдары), тарих ғылымдарының докторы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – жауапты редактор (Филология ғылымдары), филология ғылымдарының докторы Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Билашев Бауыржан Акимжанович – жауапты редактор (Техника ғылымдары), техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Нурлан Кенжеахмет – PhD, профессор, Гарвард университетінің Хэрбэнк зерттеу орталығының қызметкері (Кембридж, АҚШ);

Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – тарих ғылымдарының кандидаты, Моңғолия Ғылым академиясының Археология институтының қола дәуірі және ерте темір дәуірі бөлімінің меңгерушісі (Ұлан-Батор, Моңғолия);

Құрманалин Самат Бахытжанович – тарих ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Максудов Фарход Алижонович – PhD, Өзбекстан Ғылым академиясының ұлттық археология орталығының директоры (Ташкент, Өзбекстан);

Калменов Мурат Дабылович – PhD, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – филология ғылымдарының докторы, Түркияның Фырат университетінің профессоры (Элязыг, Түркия);

Самситова Луиза Хамзиновна – филология ғылымдарының докторы, профессор. Башқұртстан Республикасы Стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Уфа, Башқұртстан Республикасы, РФ);

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті (Ақтөбе, Қазақстан);

Ажғалиев Марат Қайыржанович – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Тихомирова Елена Ивановна – биология ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің профессоры (Саратов, Ресей);

Ширванов Рашид Булатович – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Громов Юрий Юрьевич – техника ғылымдарының докторы, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің профессоры (Тамбов, Ресей);

Кажиақпарова Жадыра Сериковна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Артюхов Иван Иванович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің "Электротехнология мәселелері" ғылыми-техникалық журналының бас редакторы (Саратов, Ресей);

Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – техника ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің қауымдастырылған профессоры (Орал, Қазақстан);

Ведищев Сергей Михайлович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің агроинженерия кафедрасының меңгерушісі (Томбов, Ресей);

Бақыт Ғабит Бақытұлы – PhD, Көлік логистикасы Академиясының қауымдастырылған профессоры (Алматы, Қазақстан);

Монастырев Павел Владиславович – техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей сәулет және құрылыс ғылымдары академиясының корреспондент-мүшесі, Тамбов мемлекеттік техникалық университетінің сәулет, құрылыс және көлік институтының директоры (Томбов, Ресей);

Монтаев Сарсенбек Алякбарович – ҚР Ұлттық Инженерлік академиясының корреспондент-мүшесі, техника ғылымдарының докторы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің профессоры (Орал, Қазақстан);

Осипова Наталия Николаевна – техника ғылымдарының докторы, Ю.А. Гагарин атындағы Саратов мемлекеттік техникалық университетінің доценті; (Саратов, Ресей);

Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, С. Өтебаева атындағы Атырау Мұнай және газ университеті (Атырау, Қазақстан);

Джуланов Мардан Нурмуханбетович – ветеринария ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің профессоры (Алматы, Қазақстан).

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОРЛАР

Мұхтар Зинур Ғафурұлы – педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің БжМИ Цифрландыру және инновация департаментінің басшысы (Орал, Қазақстан);

Серікбай Елнур Байғабылұлы – Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің СТИ ақпараттық қамтамасыз ету бөлімінің маманы (Орал, Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ

РЕДАКТОРЫ

Шакешев Бекбулат Темержанович – главный редактор, кандидат технических наук, ассоциированный профессор, ректор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Жубантаев Изимгали Нурымович – заместитель главного редактора – выпускающий редактор, кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор, проректор по научной работе и международным связям Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Тасмаганбетов Асет Сембаевич – ответственный редактор (Исторические науки), доктор исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Сабыр Мурат Букенбаевич – ответственный редактор (Филологические науки), доктор филологических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Билашев Бауыржан Акимжанович – ответственный редактор (Технические науки), кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Нурлан Кенжехмет – PhD, профессор, сотрудник исследовательского центра Хэрбэнка Гарвардского университета (Кембридж, США);

Tsagaan Turbat (Цагаан Турбат) – кандидат исторических наук, заведующий отделом бронзового века и раннего железного века Института археологии Монгольской академии наук (Улан-Батор, Монголия);

Құрманалин Самат Бахытжанович – кандидат исторических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Максудов Фарход Алижонович – PhD, директор Национального центра археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан);

Калменов Мурат Дабылович – PhD, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Ercan Alkaia (Ержан Алкая) – доктор филологических наук, профессор Университета Фирата в Турции (Элязыг, Турция);

Самситова Луиза Хамзиновна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института стратегических исследований Республики Башкортостан (Уфа, Республика Башкортостан, РФ);

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Актобе, Казахстан);

Ажғалиев Марат Қайыржанович – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Тихомирова Елена Ивановна – доктор биологических наук, профессор Саратовского государственного технического университета им. Ю. А. Гагарина (Саратов, Россия);

Ширванов Рашид Булатович – кандидат технических наук, профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Громов Юрий Юрьевич – доктор технических наук, профессор Тамбовского государственного технического университета (Тамбов, Россия);

Кажиякпарова Жадыра Сериковна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Артюхов Иван Иванович – доктор технических наук, профессор, главный редактор научно-технического журнала «Вопросы электротехнологии» Саратовского государственного технического университета им. Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);

Тулегенов Кубайдолла Калимоллаевич – кандидат технических наук, ассоциированный профессор Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Ведищев Сергей Михайлович – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой агроинженерия Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);

Бакыт Ғабит Бакытұлы – PhD, ассоциированный профессор Академии транспортной логистики (Алматы, Казахстан);

Монастырев Павел Владиславович – доктор технических наук, профессор, Член-корреспондент Российской академии архитектуры и строительных наук, Директор Института архитектуры, строительства и транспорта Тамбовского государственного технического университета (Томбов, Россия);

Монтаев Сарсенбек Алякбарович – Член-корреспондент Национальной инженерной академии РК доктор технических наук, профессор Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана (Уральск, Казахстан);

Осипова Наталия Николаевна – доктор технических наук, профессор Саратовского государственного технического университета имени Ю.А. Гагарина (Саратов, Россия);

Сулейменова Райхан Таупиховна – PhD, Атырауского университета нефти и газа им. С.Утебаева (Атырау, Казахстан);

Джуланов Мардан Нурмуханбетович – доктор ветеринарных наук, профессор Казахского национального аграрного исследовательского университета (Алматы, Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЕ РЕДАКТОРЫ

Мухтар Зинур Гафурович – магистр педагогических наук, руководитель департамента цифровизации и инноваций ИОМ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан);

Серикбай Елнур Байгабылович – специалист отдела информационного обеспечения СТИ Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета (Уральск, Казахстан).

EDITORIAL TEAM

EDITORIAL BOARD

Shakeshev Bekbulat Temerzhanovich – Chief editor, Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Zhubantayev Izimgali Nurymovich – Deputy to chief editor, Publishing editor, Candidate of agricultural sciences, Associate Professor, Vice-rector for Research and International relations of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Tasmaganbetov Aset Sembayevich – Executive editor (Historical sciences), Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Sabyr Murat Bokenbayuly – Executive editor (Philological sciences), Doctor of philological sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Bilashev Bauyrzhan Akimzhanovich – Executive editor (Technical sciences), Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD MEMBERS

Nurlan Kenzheakhmet – PhD, Professor, Harvard University, Research scholar of the center “Harbank”, Harvard University, (Cambridge, USA);

Tsagaan Turbat – Candidate of historical sciences, Head of the Bronze Age and Early Iron Age Department, Institute of Archeology, Mongol Academy of Sciences (Ulaan-Baatar, Mongolia);

Kurmanalin Samat Bakhytzhonovich – Candidate of historical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Maksudov Farkhod Alizhonovich – PhD, Director of the National Center of Archeology, Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan);

Kalmenov Murat Dabylovich – PhD, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Ercan Alkaia – Doctor of philological sciences, Professor, Firat University (Elazig, Turkey);

Samsitova Luiza Khamzinovna – Doctor of philological sciences, Professor, Leading scholar of the Strategic research institute, (Ufa, Bashkortostan, RF);

Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, Aktobe regional university named K.Zhubanov (Aktobe, Kazakhstan);

Azhgaliyev Marat Kaiyrzhanovich – Candidate of pedagogical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Tikhomirova Yelena Ivanovna – Doctor of biological sciences, Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Shirvanov Rashid Bulatovich – Candidate of technical sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Gromov Uriy Uriyevich – Doctor of technical sciences, Professor, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Kazhiakparova Zhadyra Serikovna – Candidate of pedagogical sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Artukhov Ivan Ivanovich – Doctor of technical sciences, Professor, Chief editor of the “Issues of electro-technology” research-technical journal, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Tulegenov Kubaidolla Kalimollayevich – Candidate of technical sciences, Associate Professor, Rector of the West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Vedischev Sergey Mikhailovich – Doctor of technical sciences, Professor, Head of the agro-engineering department, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Bakhyt Gabit Bakhytul – PhD, Associate Professor, Academy of Logistics and transport (Almaty, Kazakhstan);

Monastyrev Pavel Vladislavovich – Doctor of technical sciences, Professor, Corresponding member of the Academy of Architecture and Construction Sciences, Director of the Architecture, Construction and Transport Institute, Tambov State Technical University (Tambov, Russia);

Montayev Sarsenbek Alyakbarovich – Corresponding member of the National Engineering Academy RK, Doctor of technical sciences, Professor, Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university (Oral, Kazakhstan);

Osipova Natalya Nikolayevna – Doctor of technical sciences, Associate Professor, Saratov State Technical University named U.A.Gagarin (Saratov, Russia);

Suleimenova Raikhan Taupikhovna – PhD, S. Utebayev Atyrau oil and gas university (Atyrau, Kazakhstan);

Djulanov Mardan Nurmukhanbetovich – Doctor of veterinary sciences, Professor, Kazakh National Agrarian Research University, (Almaty, Kazakhstan).

TECHNICAL EDITORS

Mukhtar Zinur Gafuruly – Master of pedagogical sciences, Head of the digitalization and innovation department, Education and Management Institute, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan);

Serikbay Elnur Baigabyluly - Information technical support specialist, West Kazakhstan Innovative-Technological University (Oral, Kazakhstan).

**Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы.
Ғылыми журнал**

Меншік иесі: ЖМЖКББМ «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникация министрлігімен тіркелген.
07.12.2017 ж. №16782-Ж -тіркеу куәлігі.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Редакцияның мекенжайы: 090006, Қазақстан, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

**Вестник Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета.
Научный журнал**

Собственник: ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет»

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство №16782-Ж от 07.12.2017 г.

Периодичность: 4 раза в год.

Адрес редакции: 090006, Казахстан, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева, 194.

Тел.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

**Bulletin of West Kazakhstan Innovative and Technological University.
Scientific journal**

Owner: Private Higher Educational Institution “West Kazakhstan Innovative and Technological University”

Is registered by the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan.

Registration certificate No.16782-Z dated 07.12.2017

Frequency: 4 times a year.

Editorial office address: 194 N. Nazarbayev avenue, Uralsk, 090006, Kazakhstan.

Tel.: 8 (7112) 51-12-33, 50-99-90 E-mail: vestnik@wkitu.kz

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Тарих ғылымдары
Исторические науки
Historical sciences

Аманжолова Д.А. РСФСР ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯСЫ – ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ Аманжолова Д.А. ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯ РСФСР – ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ Amanzholova D.A. FEDERALIZATION OF THE RSFSR – ISSUES OF STUDY	13-21
Журасова А.Ш., Каппасов М.М. XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА СЕМИРЕЧЕНСКАЯ ОБЛЫСЫНЫҢ КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖҮРГІЗГЕН ӨРТҮРЛІ КӘСІП ТҮРЛЕРІ Журасова А.Ш., Каппасов М.М. ПРОМЫСЛЫ У КАЗАХОВ СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ. Zhurasova A.Sh., Kappasov M.M. DIFFERENT TYPES OF PROFESSIONS CONDUCTED BY NOMADIC KAZAKHS OF THE SEMIRECHENSKAYA REGION IN THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES	22-31
Рысбеков Т.З., Бакытжанова Г.А. А. БАЙТҮРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАЗМҰНЫ ЖАЙЛЫ Рысбеков. Т.З., Бакытжанова Г.А. А. БАЙТУРСЫНУЛЫ И О СОДЕРЖАНИИ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ» Rysbekov. T.Z., Bakytzhanova G.A. A. BAITURSYNULY AND ABOUT THE CONTENT OF THE NEWSPAPER «ҚАЗАҚ»	32-39
Рысбеков Т.З., Тыныштықов А.Қ. ОРЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ЭТНОГРАФИЯСЫ Рысбеков Т.З., Тыныштықов А.Қ. ЭТНОГРАФИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ Rysbekov. T.Z., Tynyshtykov A.K. ETHNOGRAPHY OF WESTERN KAZAKHSTAN IN RUSSIAN SOURCES	40-47
Құрманалин С.Б., Сағидуллина Г.О. ҚАЙЫРЖАН ХАСАНОВТЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ ШОЛУ Курманалин С.Б., Сагидуллина Г.О. ОБЗОР НА ИССЛЕДОВАНИЯ КАЙРЖАНА ХАСАНОВА О ЖЕРТВАХ ССЫЛКИ Kurmanalin S. B., Sagidullina G. O. REVIEW OF KAIRZHAN KHASANOV'S RESEARCH ON VICTIMS LINKS	48-55
Калмеов М.Д., Бижанова А.Е. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЙЫК ҚАЛАШЫҒЫНАН ТАБЫЛҒАН КЕРАМИКАЛЫҚ БҰЙЫМДАР(2015 жылғы қазба жұмыстарының нәтижелері бойынша) Калмеов М.Д., Бижанова А.Е. КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА ЖАЙЫК (по материалам раскопок 2015 г.) Kalmenov M.D., Bizhanova A.E. CERAMIC ITEMS FROM THE MEDIEVAL CITY OF ZHAIYUK(based on materials from excavations in 2014)	56-64
Абдрахманова Р.Л. XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ РЕФОРМАЛАРЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРЫ Абдрахманова Р.Л. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КАДРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА Abdrakhmanova R.L. TEACHING PERSONNEL OF WESTERN KAZAKHSTAN DURING THE EDUCATIONAL REFORMS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY	65-74
Нуржанова А.К., Серикова Л.С. ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ Нуржанова А.К., Серикова Л.С. ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРАВОВОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ Nurzhanova A.K., Serikova L.S. HISTORICAL LEGAL FORMATION OF SOCIO-POLITICAL INSTITUTIONS	75-83

Филология ғылымдары
Филологические науки
Philological sciences

Мүтиев З.Ж., Мұханбетова Ж.Ө., Курмашева Г.С. ІЗТАЙ МӘМБЕТОВТІҢ «САЛ САРЫ» ПОЭМАСЫ: ТАҚЫРЫПТЫҚИДЕЯЛЫҚ ІЗДЕНІС, СЮЖЕТ ҚҰРУ ШЕБЕРЛІГІ	84-92
---	-------

Мутиев З.Ж., Муханбетова Ж.У., Курмашева Г.С. ПОЭМА ИЗТАЯ МАМБЕТОВА "САЛ САРЫ": ТЕМАТИКО-ИДЕЙНЫЙ ПОИСК, УМЕНИЕ СТРОИТЬ СЮЖЕТ
Mutiev Z.Zh., Mukhambetova Zh.U., Kurmasheva G.S. IZTAY MAMBETOV'S POEM "SAL SARY": THEMATIC AND IDEOLOGICAL SEARCH, THE ABILITY TO BUILD A PLOT

Сүлейменова Ж.Н., Абужалитова А.Т. ФИЛОЛОГ-СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ 93-102

Сүлейменова Ж.Н., Абужалитова А.Т. СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

Suleimenova Zh. N., Abuzhalitova A. T. THE WAYS OF FORMATION OF METHODOLOGICAL COMPETENCE OF STUDENTS-PHILOLOGISTS

Матжанова Г.Ж., Бақытжанова А.Б. МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ САЛАСЫНДАҒЫ СЛЕНГТЕРДІҢ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ТШО, КПО Б. В. КОМПАНИЯЛАРЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ) 103-109

Матжанова Г.Ж., Бақытжанова А.Б. ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СЛЕНГОВ В НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЕ (НА ОСНОВЕ ТЕРМИНОЛОГИИ КОМПАНИЙ ТШО, КПО В.В.)

Matzhanova G. J., Bakytzhanova A. B. TRANSLATION PECULIARITIES OF SLANG IN THE OIL AND GAS FIELD (BASED ON THE TERMINOLOGY OF TCO, KPO B.V. COMPANIES)

Мауленов А.А., Мамыров А.И. А. АЛТАЙДЫҢ «ТУАЖАТ» РОМАНЫНДАҒЫ НЕОМИФОЛОГИЯЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ АРХЕТИПТІК НЫШАНДАРЫ 110-122

Мауленов А.А., Мамыров А.И. АРХЕТИПИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ НЕОМИФОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВОВ В РОМАНЕ А. АЛТАЯ «ТУАЖАТ»

Maulenov A.A., Mamyrov A.I. ARCHETYPAL SYMBOLS OF NEO-MYTHOLOGICAL MOTIFS IN A. ALTAI'S NOVEL «TUAZHAT»

Садуақас Н.А. ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕН ҚУАНҰЛЫ ЖҰБАНОВ 123-134

Садуақас Н.А. ПРОФЕССОР КУДАЙБЕРГЕН КУАНУЛЫ ЖУБАНОВ

Saduakas N.A. PROFESSOR KUDAIBERGEN KUANULY ZHUBANOV

Бекмашева А.Н. БҮГІНГІ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ 135-142

Бекмашева А.Н. ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВОЭКОЛОГИИ В ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Bekmasheva A.N. PROBLEMS OF LINGUOECOLOGY IN THE SPACE OF MODERN MASS MEDIA

Құрманбайұлы Ш., Әділов М.Е. ҚАРЖЫ-САУДА ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ҚОР, ҚҰН ЖӘНЕ ТАУАР СӨЗДЕРІ 143-151

Құрманбайұлы Ш., Аділов М.Е. СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ (НА ПРИМЕРЕ СЛОВ «ҚОР», «ҚҰН» И «ТАУАР»)

Kurmanbayevich Sh, Adilov M. E. SEMANTIC DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND ECONOMIC TERMS (USING THE EXAMPLE OF THE WORDS "KOR", "KUN" AND "TAUAR")

Давлетбаева Р.Г., Рақымғалиева А.О. ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОРЫС ТІЛДІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР МЕН ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ 152-165

Давлетбаева Р.Г., Рақымғалиева А.О. МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ И СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Davletbaeva R.G., Rakymgalieva A.O. METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS AND A SYSTEM OF EXERCISES FOR THE FORMATION OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCE OF RUSSIAN-SPEAKING STUDENTS IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Техника ғылымдары
Технические науки
Technical sciences

Чурикова Л.А., Джумағалиев М.С., Жалиев Д.У. КЕН ОРНЫНДА КҮКІРТСУТЕКПЕН КҮРЕСУДІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМІ 166-175

Чурикова Л.А., Джумағалиев М.С., Жалиев Д.У. ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ БОРЬБЫ С СЕРОВОДОРОДОМ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ

Churikova L.A., Dzhumagaliev M.S., Zhaliev D.U. TECHNOLOGICAL SOLUTION FOR COMBATING HYDROGEN SULFIDE AT THE FIELD

Хамзина Б.Е., Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Тілеков Т.А., Кадралиев Т.Ж. ҚҰМДЫ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ТАЛДАУ 176-186

Хамзина Б.Е., Ихсанов К.А., Калешева Г.Е., Тилеков Т.А., Кадралиев Т.Ж. АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ ПЕСЧАНЫХ СКВАЖИН
Khamzina B.E., Ihsanov K.A., Kuleshova G.E., Tilekov T.A., Kadraliev T.J. ANALYSIS OF PROBLEMS ARISING DURING THE OPERATION OF SAND WELLS

Аханова Д.Е. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ 187-194

Аханова Д.Е. ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Akhanova D.E. INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INFORMATION TECHNOLOGY: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Тауышев О.У., Беккалиев Н.М. ЖЕРГІЛІКТІ ШИКІЗАТ НЕГІЗІНДЕ ҚАБЫРҒАЛЫҚ КЕРАМИКАЛЫҚ КІРПІШ ТЕХНОЛОГИЯСЫНДА ШЫНЫ ҚАЛДЫҒЫН ҚОЛДАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 195-200

Тауышев О.У., Беккалиев Н.М. ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОТХОДОВ СТЕКЛА В ТЕХНОЛОГИИ СТЕНОВОГО КЕРАМИЧЕСКОГО КИРПИЧА НА ОСНОВЕ МЕСТНОГО СЫРЬЯ

Tauyshev O.U., Bekkaliev N.M. IMPORTANCE OF USE OF GLASS WASTE IN WALL CERAMIC BRICK TECHNOLOGY BASED ON LOCAL RAW MATERIALS

Стрыгин С.П., Конкина В.В., Пустоваров Н.Ю., Коновальцев А.С., Дудин М.А. НҮКТЕЛІ ҰЯЛАРДЫҢ САПАСЫН АНЫҚТАУҒА АРНАЛҒАН ЗИЯЛДЫ ЖҮЙЕНІҢ АҚПАРАТТЫҚ, ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАМЫ 201-210

Стрыгин С.П., Конкина В.В., Пустоваров Н.Ю., Коновальцев А.С., Дудин М.А. ИНФОРМАЦИОННОЕ, ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ И ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КАЧЕСТВА ПУНКТИРНО-ГНЕЗДОВЫХ ПОСЕВОВ

Strygin S.P., Konkina V.V., Pustovalov N.Yu., Konovaltsev A.S., Dudin M.A. INFORMATION, LINGUISTIC AND SOFTWARE OF AN INTELLIGENT SYSTEM FOR DETERMINING THE QUALITY OF DOTTED-NEST CROPS

Досов К.Ж., Шакешев Б.Т., Нариков К.А., Таскалиев А.Т. КЕРАМИКАЛЫҚ ЖОЛ ТӨСЕНІШТЕРДІ ӨНДІРУДЕГІ КЕРАМИКАЛЫҚ МАССА КОМПОЗИЦИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУ 211-219
Досов К.Ж., Шакешев Б.Т., Нариков К.А., Таскалиев А.Т. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОСТАВА КЕРАМИЧЕСКОЙ МАССЫ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ КЕРАМИЧЕСКИХ ДОРОЖНЫХ ПОКРЫТИЙ

Dosov K.J., Shakeshev B.T., Narikov K.A., Taskaliev A.T. IMPROVEMENT OF THE COMPOSITION OF THE CERAMIC MASS IN THE PRODUCTION OF CERAMIC ROAD SURFACES

Ширванов Р.Б., Истелеев Т.М. ҚАЛА ХАЛҚЫНА КӨЛІКТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН САПАСЫН АЙҚЫНДАЙТЫН ӨЛШЕМШАРТТАРДЫ ӨЗІРЛЕУ 220-226

Ширванов Р.Б., Истелеев Т.М. РАЗРАБОТКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ КАЧЕСТВО И БЕЗОПАСНОСТЬ ТРАНСПОРТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА

Shirvanov R.B., Isteelev T.M. DEVELOPMENT OF CRITERIA DETERMINING THE SAFETY AND QUALITY OF TRANSPORT SERVICES FOR THE CITY'S POPULATION

Баигубенова С.К., Утешева Г.Ш. ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДІРУДЕГІ АНЫҚ ЕМЕС ЖИЫНТЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ 227-237

Баигубенова С.К., Утешева Г.Ш. ТЕОРИЯ НЕЧЕТКИХ МНОЖЕСТВ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ АНАЛИЗЕ ДАННЫХ

Baigubenova S.K., Utesheva G.Sh. FUZZY SET THEORY IN DATA MINING

Аманжолова Дина Ахметжановна*¹,

доктор исторических наук, профессор, Институт российской истории Российской академии наук, Россия, Москва. 117292, ул. Дм. Ульянова, 19. amanzholova19@mail.ru
ORCID ID 0000-0002-1684-2785

ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯ РСФСР – ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация. В комплексе проблем, которые ныне активно изучаются российскими и зарубежными историками, смысл, история формирования и значение советской федеративной модели остаются одной из центральных. Наряду с известным внушительным багажом советской исторической литературы на сей счет после 1991 года вышло в свет весьма значительное число трудов, которые по большей части рассматривают эту модель в контексте всех других направлений советской этнонациональной политики. В статье анализируются наиболее значимые наработки отечественных и иностранных ученых, способные уточнить событийный ряд и содержание процесса федеративного строительства в советской России как самой крупной и сложно устроенной союзной республики Советского Союза. Данная проблема рассматривается не только с учетом культурных и национальных аспектов этого процесса, но и в плане выявления особенностей строительства федеративных государственных институтов, отражающих общие интересы всех субъектов. Показано изменение характера рассматриваемого процесса на разных этапах формирования нового федеративного государства, в частности в период Великой Отечественной войны. Также описаны место и значение личностных факторов в развитии данного сложного процесса.

Ключевые слова. СССР, РСФСР, историография, советская этнонациональная политика, федерализм, нациестроительство.

Введение. Как известно, иерархическое устройство СССР составило важнейшую особенность советской государственности, а ее существо, как и последствия федерализации бывшей империи, обусловили не только безусловные достижения модернизации для всех народов страны, но и основные риски политизации этничности вплоть до конца 1991 г. При этом форматирование политической системы в 1920-е гг. стало фундаментом последующего развития. Особенно сложным и противоречивым было устройство РСФСР, в составе которой объединялось наибольшее число народов бывшей империи. Если формирование союзных республик опиралось на политическое самоопределение коренного населения, почти в каждой из них представлявшего большинство, то в автономиях России (республиках, областях, округах) этническая пестрота населения была гораздо сильнее, что порождало в том числе и проблемы в определении их административных границ, призванных в трудно достижимом на практике идеале максимально объединить титульные народы.

Переплетение военно-политических, социально-экономических, культурных факторов в ходе федерализации и нациестроительства по-разному проявлялось и сказывалось в отдельных регионах, что не отменяет общей направленности, сходства управленческих приемов, моделей поведения этноэлит и результатов этнонациональной политики. В современной историографии собственно федеративное строительство в РСФСР не является центром изысканий. Основные интересы историков нацелены на

создание отдельных национально-государственных единиц (прежде всего этим занимаются ученые того или иного субъекта РФ), что, безусловно, дополняет и обогащает общую картину формирования РСФСР. Одно из центральных мест занимают также взаимоотношения центра и этнополитических элит (хотя они в том числе включали вопросы федерализации), прежде всего в конфликтном ключе. Политические репрессии 1930-х гг. в связи с этим освещаются достаточно подробно, составляя важную часть общего тренда на травматизацию исторической памяти общества. Коренизация как инструмент нациестроительства, культура, образование, традиции, положение этноконфессиональных общностей также входят в круг часто освещаемых вопросов, нередко ограниченных периодом 1920-1930-х гг., когда происходили наиболее радикальные трансформации в советском модернизационном процессе культурно сложного социума.

Материалы и методы исследований включают данные современной историографии и источниковедения, анализ которых осуществляется на основе принципов системности, комплексности, историзма, хронологического и проблемного подходов.

Результаты и их обсуждение. Богатство фактических материалов и полезных выводов заключают в себе наработки отечественных историков и публикации последних лет, особенно по итогам работы конференций и в тематических номерах или рубриках ведущих российских журналов. Остановимся на конкретных примерах. Создание национально-государственного образования того или иного уровня в федеративной иерархии РСФСР служило фундаментом для укрепления этноидентичности и обеспечения быстрого развития титульных народов. Не случайно А.Г. Галлямова, к примеру, признает: «Для общественно-культурной истории Татарстана основополагающим является факт обретения в 1920 г. татарским народом государственности в виде Татарской Автономной Советской Социалистической Республики, с учреждением которой само слово «татары» в общественном лексиконе обрело легитимное звучание». Говоря о развитии культуры, языка, коренизации, она отмечает: «Стратегически это служило мощным социальным лифтом для вертикальной мобильности татар, благодаря которому в общественной и политической жизни республики ярко проявилась татарская доминанта» [1, с.191]. Ф.Ф. Марданова обращает внимание на роль управленческих структур в автономии, указывая, что это была весьма сложная и разветвленная система управленческих структур в сфере культуры, охватывающая все ее отрасли на всех административных уровнях с жесткой вертикалью подчинения центру [2, с. 204].

Значительное место в историографии становления автономий РСФСР занимает освещение всевозможных деталей и коллизий, связанных с определением их административно-территориальных границ. Решение этой задачи представляло значительную практическую трудность практически во всех случаях, поскольку и титульное население той или иной единицы, и представители других национальностей на территории будущей самоопределившейся автономии издавна проживали совместно. Как правило, этнополитическая элита, отстаивая присоединение того или иного участка, волости, уезда и пр., приводила аргументы в пользу национального самоопределения и численности той или другой этнической группы, классового подхода, международного значения, особенно при наличии государственной границы. Но не менее существенную роль играли обстоятельства, связанные с привязкой транспортной инфраструктуры, доходных предприятий, пахотных угодий или водных ресурсов и т.д., обеспечивающих жизнедеятельность субъекта федерации. Впрочем, не менее важными эти факторы были и для соседних «русских» губерний и областей.

Подробный разбор такой ситуации на примере Казахской АССР провел К.Б. Корженевский[3]. Фактический материал подтверждает: обеспечить целостность, устойчивость и управляемость огромной страны можно было, лишь добившись баланса централизаторских и регионалистских/автономистских/обособляющих усилий, учета в процессе районирования как исторически сложившейся и формировавшейся в ходе экономической модернизации специализации, так и столь же необходимой хозяйственной интеграции, компромисса между представлениями политического центра и носителей власти в национальных образованиях о способах, функциональном наполнении, гражданских и этносоциальных ориентирах государственного строительства. Стабилизация административного формата страны в целом к концу 1930-х гг. была органически связана со всем комплексом кардинальных преобразований в стране. К тому же централизация управления и усиление вертикали власти обуславливались не только репрессиями и установлением единовластия Сталина, но и жесткой необходимостью подготовки к войне и консолидации всех ресурсов, том числе бюджетных, а также потребностью в работоспособной системе управления и взаимодействия между его разными звеньями и уровнями по вертикали и горизонтали. Руководители практически всех национально-государственных единиц не воспринимали свою активность как непримиримое противостояние, ограничиваясь декларациями о верности принципам самоопределения и легитимными средствами воздействия на Москву в пользу расширения собственных полномочий, перераспределения бюджета и дополнительных ассигнований, что укрепляло их авторитет как подлинных защитников национальных интересов в глазах местных сообществ. В том или ином виде на каждом из этапов территориальных реорганизаций юридически оформленный и негласный компромисс «централизаторов» и регионалов, в том числе национальных, достигался и поддерживался обеими сторонами. Об этом свидетельствует и фактический материал. Опыт административно-территориальных трансформаций и национально-государственного размежевания содержит важные примеры не только противостояния центра и этноэлит, но и их гибкой настройки, взаимной адаптации для обеспечения устойчивости всего государства и работоспособности системы управления. Именно советский способ институционализации субъектов федерации стал решающим в формировании современных наций на евразийском пространстве бывшей Российской империи. Подобные материалы наполняют федеративный облик советской России конкретным содержанием, которое, в частности, показывает институциональный смысл этнополитических структур РСФСР в системе комплексных преобразований.

Персонализация истории советского нациестроительства, как подтверждают публикации о конкретных национальных деятелях и судьбе определенных этнокультурных и этнополитических групп, является распространенным способом не только для прямой реконструкции посредством «очеловечивания» проблемного поля этнонациональной политики в СССР. Н.И. Бурнашева и В.Б. Игнатьева[4, с. 63-77] осветили роль якутского большевика М.К. Аммосова в становлении советских автономий – Якутии, Киргизии и Казахстана. История политических репрессий, которые трагически отразились в судьбе национальных элит, в т.ч. Аммосова, сегодня не находится на первом месте в изучении российскими учеными советской этнонациональной политики, тогда как в бывших союзных республиках эта тема по-прежнему остается важной частью идеологического обеспечения современного нациестроительства. Отечественные историки уточняют политический смысл и детали реализации карательного механизма. Специфика политических репрессий в сфере народного образования в 1930-е гг. рассматривается историками разных республик. Р.З. Алмаев выделил характерные для всей страны цели и приемы репрессивного механизма

в 1937-1938 гг., когда смена управленческого аппарата и т.н. «буржуазных специалистов» на советских достигла апогея. Обвинение в «местном мелкобуржуазном/буржуазном национализме» стало основным в отношении этнополитических элит, а реализация репрессивной политики была связана с конкретными обстоятельствами и персонажами, региональными коллизиями внутриаппаратной борьбы. Важным представляется замечание о незавершенной дискуссии историков по поводу роли и ответственности Центра и самих местных национальных кадров в развязывании насильственной чистки, охватившей не только бюрократию, но и самые разные слои и группы общества[5]. Было бы важно уточнить, как смена групп и поколений этнополитической элиты влияла на систему управления, взаимоотношения разноуровневых структур в ходе административно-территориальных изменений, взаимодействие органов власти и управления соседних регионов.

Через нюансировку вариаций кадровой политики, внутриинституциональных и межэтнических коллизий становления и функционирования федеративного государства такой подход расширяет возможности для понимания механики политического организма и существа социальной инженерии для тех или иных этносоциальных групп. Ко всему прочему, такие исследования по разным периодам советской истории показывают протяженность и сходство проблематики, связанной с формированием элит, которое было важным компонентом национальной политики. Разнообразные точки зрения и данные о реализации и значении советской национальной политики на примере разных автономий и других этнополитических единиц излагают в том числе участники одной из конференций[6]. Сопоставление аналитических материалов выявляет объединяющие тенденции, мотивы, стимулы, механику функционирования и взаимодействия управленческих институций, способы регулирования конфликтных ситуаций со стороны союзного центра и участников нациестроительства на местах. Т.н. группировки 1920-х гг. в руководстве национальных республик, автономий, округов, ставшие серьезным испытанием для налаживания работы государственного организма, приобрели иные формы в последующие 10-летия, но играли не меньшую роль в судьбе страны. Типичный пример борьбы за власть на примере конфликта в руководстве Бурят-Монгольского обкома партии в 1925 году подробно охарактеризовала Т.И. Морозова[7]. Подобного рода конфликты всегда приобретали этносоциальный и этнокультурный оборот, поскольку национальное самоопределение предопределило коренизацию в условиях острейшего дефицита специалистов, представлявших титульные народы. Целеустремленное следование декларируемым властью принципам этнонациональной политики поощряло властные амбиции элит, что в конечном счете оказалось одним из разрушительных пороков федеративной советской государственности.

Особенно выпукло многогранную, кажущуюся мозаичной палитру советского нациестроительства представляет широкий политико-географический контекст, раскрывающий не только пестроту событийного ряда, но и вполне определенные общие черты и закономерности. В.Н. Круглов исследовал опыт реорганизации территориального устройства во всероссийском масштабе, выделив в период сталинизма три периода: территориальных экспериментов (1917-1933) и управленческого прагматизма (1934-1957) [8]. Он увязывает экономическое районирование и создание национально-государственных единиц, что раздвигает не только территориальные, но и смысловые рамки изучения эффектов и результатов нациестроительства и федерализма, тесно связанных с экономическим развитием страны, межрегиональными связями и зависимостями, в т.ч. организационно-управленческими, определением границ субъектов федерации, ролью местных руководителей в организации жизни территорий и государства в целом.

В последние годы выросло внимание исследователей к «неполитическим» сторонам жизнедеятельности многонационального общества. При этом обнаруживается, что стремление власти контролировать все без исключения вопросы развития таких сфер обнажало как стандартизацию управленческих приемов, призванных упорядочивать разнообразие социокультурных практик, так и пластичность последних в качестве носителей и хранителей основ этничности и ее инновационных механизмов функционирования. Анализ многомерности и противоречивости этих процессов в их локальном воплощении весьма полезен и в познавательном плане, и для обобщений на основе современных методологических подходов. А. Каппелер верно заметил: «Злоупотребление терминами «колониализм» и «империализм» применительно к России и Советскому Союзу, свойственное, в частности, американской историографии, не столько объясняет ситуацию, сколько затрудняет ее понимание» [9, с. 271].

Особого внимания заслуживает Победа советского народа в Великой Отечественной войне. Как стало очевидно в новых, имеющих мировые последствия, исторических обстоятельствах, подвиг народов СССР, консолидированных в советскую поликультурную гражданскую общность, имеет непреходящее историческое значение и приобрел ныне новые важнейшие смыслы вследствие возрождения нацистской идеологии и практики, выражающейся в неприкрытой русофобии на Западе. Патриотизм, интернационализм и советскость как безусловные факторы Победы, были тесно взаимосвязаны в своих проявлениях и степени влияния на ход и итоги Великой Отечественной и второй мировой войны. Великая Отечественная война стала особым этапом, когда через Красную армию прошли миллионы граждан всех национальностей. Общий военный опыт в экстремальных обстоятельствах кросс-культурных коммуникаций являлся важным фактором межэтнической интеграции. Политическое и географическое пространство объединялось в образе советской Родины, включавшем этническое разнообразие. Война послужила самым сильным индикатором, «провокатором» для проявления и испытания нравственной и гражданской зрелости людей, приоритетов их ценностных ориентиров.

Как констатировали ученые, советский народ встретил войну «сложным, неоднородным по своему отношению к действительности, к идеалам, пропагандируемым сверху. В этой сложной ситуации люди сохранили традиционные духовные и моральные ценности: веру, любовь к родной земле, чувство национальной гордости и независимости» [10, с. 45]. В данном контексте весьма ценными являются наработки А.Ю. Безугольного об интернациональном составе Красной армии. Он выявил и ввел в научный оборот комплекс учетно-статистических материалов центральных организационно-мобилизационных учреждений Наркомата обороны СССР, что позволило впервые с помощью количественных методов, системно, а не на основе случайно выбранных статсведений из разных источников, проанализировать этнонациональный аспект истории Красной армии в годы Великой Отечественной войны. В частности, ученый показал, что основная нагрузка в первый период войны легла в основном на плечи русского народа, чье абсолютное и удельное представительство в войсках резко выросло. Показано, что важным источником для пополнения рядов действующей армии, особенно в 1942–1943 гг., становятся республики Закавказья и Средней Азии, но формирование частей и привлечение представителей народов из них имело важную конкретную и динамично меняющуюся специфику. Так, если у закавказских народов пиковые значения комплектования армии пришлось на первый период войны, то у среднеазиатских – на второй. В последний период войны в рядах РККА росла абсолютная и относительная численность украинцев, а также проживавших в западных областях СССР белорусов, молдаван, латышей,

литовцев и эстонцев, хотя их удельный вес был не столь велик. Приводятся данные и по другим группам народов (тюркские, финно-угорские, прибалтийские, евреи). Автор делает глубоко обоснованный вывод, что изменения стратегической ситуации на советско-германском фронте напрямую влияли на этнические акценты в комплектовании РККА. Постоянной оставалась лишь роль станового хребта Красной армии, которую выполнял русский народ, испытывавший демографическую перегрузку в течение всей войны [11].

СССР, как свидетельствует драматический и героический опыт Великой Отечественной войны, обеспечил полноценную субъектность в мире и реализовал концепт нации-государства при многонациональном содержании как неизбывной данности. Разумеется, это не могло не породить множество противоречий и рисков – нациестроительство для всех народов потребовалось совместить с формированием нового гражданства, получившего консолидирующее определение «советский народ». Негомогенность, культурная сложность и адаптивность моделей поведения разных социально-демографических групп и этнических общностей в советском народе как динамичной целостности есть проявление нормальности, если не пытаться исходить из неких якобы заданных большевиками параметров создания централизованной, вертикально организованной и идеологически монолитной общности. Даже если бы изначальный проект подразумевал нечто подобное, власть быстро усвоила невозможность игнорировать реальные противоречия и необходимость определенного баланса разных факторов. К тому же категория «советский народ», как и «советскость», «советское» остаются одними из наиболее дискутируемых, а их интерпретация приобретает значимые смыслы в контексте осмысления цивилизационных основ России.

Межэтнические культурные, социальные и экономические связи советских республик в целом в контексте советской этнонациональной политики могут стать важным предметом изучения, особенно в связи с потребностью критического анализа «деколониального» дискурса зарубежной историографии. Представляется весьма актуальным исследование социально-экономических связей и взаимодействия национально-государственных и административно-территориальных единиц РСФСР как между собой, так и в контексте организующей и координирующей роли общесоюзных институтов.

Заключение. Проблематизация названных и иных вопросов истории советской этнонациональной политики – сложная задача, решение которой связано с усилиями исследователей, научных структур и коллективов периодических изданий. Их объединение вряд ли возможно в организационном отношении, меж тем дальнейшее развертывание научных поисков и дискуссий на платформе специализированных журналов, дающих возможность творческого обмена новым знанием, остается одним из наиболее перспективных путей. Обзор некоторых новейших приобретений российской историографии показывает, что основные усилия ученых направлены на более глубокое погружение и исследование коллизий формирования федерации (от союзных республик до национальных сельсоветов как символов самоопределения меньшинств), перехода народов страны от традиции к модерности во всех областях социального пространства и нациестроительства как процесса такого перехода, взаимоотношений центра и регионов, в том числе руководства страны и этнополитических элит, культурных трансформаций в этносоциальной сфере с включением в круг изучения истории повседневности, движение от анализа политики в отношении женщин в этнокультурном контексте к расширению такой тематики в качестве гендерной. Умножение локализованных хронологически и географически описаний и реконструкции событий дает возможность выходить на обобщения, объясняющие исторические риски, адаптивные свойства и интегративные

эффекты государственного устройства культурно сложного российского общества, его цивилизационный смысл и перспективы[12]. Это предполагает комплексную оценку эффективности политического инструментария, который обеспечивал баланс между разнонаправленными тенденциями централизма (унитаризма) и федерализма, а также модернизацию традиционных культур и конструирование наций в условиях советской идеологизированности, динамику и специфику организационно-политических и социокультурных практик консолидации советского социума.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Галлямова, А.Г. Татарская культура в советский период: проблемы социо-, формо-, этногенеза [Текст] / А.Г. Галлямова // Социальное и национальное в советской культуре: к 65-летию Декады татарского искусства и литературы в Москве: сборник статей по материалам Международной научной конференции (г. Казань, 27–28 октября 2022 г.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. С. 189-198.

2 Марданова, Ф.Ф. Государственные органы управления культурой в Татарской АССР в 1920-1930-е гг. [Текст] / Ф.Ф. Марданова // Социальное и национальное в советской культуре: к 65-летию Декады татарского искусства и литературы в Москве: сборник статей по материалам Международной научной конференции (г. Казань, 27–28 октября 2022 г.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. С. 198-215.

3 Корженевский, К.Б. Национально-территориальное размежевание между Сибирью и Казахстаном в 1917–1936 гг. [Текст] / К.Б. Корженевский // Дисс. к.и.н. Нижневартовск, 2022. 288 с.

4 Бурнашева, Н.И., Игнатъева, В.Б., М.К. Аммосов: из плеяды национальных лидеров раннесоветской эпохи [Текст] / Н.И. Бурнашева, В.Б. Игнатъева, // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2020. Том 19. № 1. С. 63-77. DOI: <https://doi.org/10.22363/2312-8674-2020-19-1-63-77>

5 Алмаев, Р.З. Судьбы деятелей просвещения Башкирской АССР в годы борьбы с «буржуазным национализмом» (1937-1938 гг.) [Текст] / Р.З. Алмаев // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2020. Том 19. № 1. С. 95-118. DOI: <https://doi.org/10.22363/2312-8674-2020-19-1-95-118>

6 Ноябрьские историко-архивные чтения – 2021 г. [Текст] // Материалы Международной научно-практической конференции «Национальная политика и миграционные процессы в Советском Союзе. Пермь, 2022.

7 Морозова, Т.И. Конфликт в Бурят-Монгольском обкоме РКП(б): формальные и неформальные практики борьбы за власть (март – ноябрь 1925 г.) [Текст] / Т.И. Морозова // Вестник Томского государственного университета. 2018. № 426. С. 142–153. DOI: <https://doi.org/10.25205/1818-7919-2019-18-8-112-125>

8 Круглов, В.Н. Организация территории России в 1917-2007 гг.: идеи, практика, результаты. [Текст] / В.Н. Круглов // М.-СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2020. 480 с.

9 Каппелер, А. «Россия — многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги [Текст] / А. Каппелер // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. М.: Новое издательство, 2010. С. 265-282.

10 Безугольный, А.Ю. Этнический аспект комплектования Красной армии в годы Великой Отечественной войны: историко-статистический обзор [Текст] / А.Ю. Безугольный // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2020. Том 19. № 2. С. 298-319. DOI: <https://doi.org/10.22363/2312-8674-2020-19-2-298-319>

11 Сахаров, А.Н., Жиромская, В.Б. Облик народа к началу Великой Отечественной войны [Текст] / А.Н. Сахаров, В.Б. Жиромская // Народ и война: очерки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М.: Гриф и К, 2010. С. 11-47.

12 Аманжолова, Д.А., Дроздов, К.С., Костырченко, Г.В., Красовицкая, Т.Ю. Советская федерация: от империи к модерности. 1917-1941 гг. [Текст] / Д.А. Аманжолова, К.С. Дроздов, Г.В. Костырченко, Т.Ю. Красовицкая // М.: Центр гуманитарных инициатив, 2022. 832 с.

REFERENCES

1 Gallyamova, A.G. Tatarskaya kul'tura v sovetskij period: problemy socio-, formo-, etnogeneza [Tatar culture in the Soviet period: problems of socio-, form-, ethnogenesis]. Social'noe i nacional'noe v sovetskoj kul'ture: k 65-letiyu Dekady tatarskogo iskusstva i literatury v Moskve: sbornik statej po materialam Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Kazan', (2022): S.189-198 – (In Rus)

2 Mardanova, F.F. Gosudarstvennye organy upravleniya kul'turoj v Tatarskoj ASSR v 1920-1930-e gg. [State cultural management bodies in the Tatar ASSR in the 1920s and 1930s.]. Social'noe i nacional'noe v sovetskoj kul'ture: k 65-letiyu Dekady tatarskogo iskusstva i literatury v Moskve: sbornik statej po materialam Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Kazan', (2022): s.198-215 – (In Rus)

3 Korzhenevskij, K.B. Nacional'no-territorial'noe razmezhevanie mezhdru Sibir'yu i Kazahstanom v 1917–1936 gg. [The national-territorial division between Siberia and Kazakhstan in 1917-1936.]. Nizhnevartovsk, (2022): 288 s. – (In Rus)

4 Burnasheva, N.I., Ignat'eva, V.B., M.K. Ammosov: iz pleyady nacional'nyh liderov rannesovetskoj epohi [M.K. Ammosov: from the galaxy of national leaders of the early Soviet era]. Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Istoriya Rossii. (2020): Tom 19. № 1., S. 63-77. – (In Rus)

5 Almaev, R.Z. Sud'by deyatelej prosveshcheniya Bashkirskoj ASSR v gody bor'by s «burzhuaiznym nacionalizmom» (1937-1938 gg.) [The fate of the enlightenment figures of the Bashkir ASSR during the struggle against "bourgeois nationalism" (1937-1938)]. Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Istoriya Rossii, (2020): Tom 19. № 1., S. 95-118. – (In Rus)

6 Noyabr'skie istoriko-arhivnye chteniya – 2021 g. [November historical and archival readings - 2021]. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Nacional'naya politika i migracionnye processy v Sovetskom Soyuze. Perm' (2022): – (In Rus)

7 Morozova, T.I. Konflikt v Buryat-Mongol'skom obkome RKP(b): formal'nye i neformal'nye praktiki bor'by za vlast' (mart – noyabr' 1925 g.) [The conflict in the Buryat-Mongolian Regional Committee of the RCP (b): formal and informal practices of the struggle for power (March – November 1925)]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, (2018): № 426. S. 142–153. – (In Rus)

8 Kruglov, V.N. Organizaciya territorii Rossii v 1917-2007 gg.: idei, praktika, rezul'taty. [Organization of the territory of Russia in 1917-2007: ideas, practice, results]. M.-SPb.: Centr gumanitarnyh iniciativ, (2020): 480 s. – (In Rus)

9 Kappeler, A. «Rossiya — mnogonacional'naya imperiya»: nekotorye razmyshleniya vosem' let spustya posle publikacii knigi ["Russia is a multinational empire": some reflections eight years after the publication of the book]. M.: Novoe izdatel'stvo, (2010): S. 265-282. – (In Rus)

10 Bezugol'nyj, A.YU. Etnicheskij aspekt komplektovaniya Krasnoj armii v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: istoriko-statisticheskij obzor [The ethnic aspect of the recruitment of the Red Army during the Great Patriotic War: a historical and statistical review]. Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriya: Istoriya Rossii, (2020): Tom 19. № 2., S. 298-319. – (In Rus)

11 Saharov, A.N., ZHiromskaya, V.B. Oblik naroda k nachalu Velikoj Otechestvennoj vojny [The image of the people at the beginning of the Great Patriotic War]. Narod i vojna: ocherki istorii Velikoj Otechestvennoj vojny 1941—1945 gg. M.: Grif i K, (2010): S. 11-47. – (In Rus)

12 Amanzholova, D.A., Drozdov, K.S., Kostyrchenko, G.V., Krasovickaya, T.YU. Sovetskaya federaciya: ot imperii k modernosti. 1917-1941 gg. [The Soviet Federation: from Empire to Modernity. 1917-1941]. M.: Centr gumanitarnyh iniciativ, (2022): 832 s. – (In Rus)

РСФСР ФЕДЕРАЛИЗАЦИЯСЫ – ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта ресейлік және шетелдік тарихшылар белсенді зерттеп жатқан проблемалар жиынтығында кеңестік Федеративті модельдің мәні, қалыптасу тарихы және маңызы орталық болып қала береді. 1991 жылдан кейін кеңестік тарихи әдебиеттің әйгілі әсерлі багажымен қатар, бұл модельді кеңестік этно-ұлттық саясаттың барлық басқа бағыттары тұрғысынан қарастыратын көптеген еңбектер жарық көрді. Мақалада Кеңес Одағының ең ірі және күрделі одақтық Республикасы ретінде кеңестік Ресейдегі Федеративті құрылыс процесінің мазмұны мен мазмұнын нақтылауға қабілетті отандық және шетелдік ғалымдардың ең маңызды жетістіктері талданады. Бұл проблема осы процестің мәдени және Ұлттық аспектілерін ескере отырып қана қоймай, сонымен бірге барлық субъектілердің ортақ мүдделерін көрсететін федералды мемлекеттік институттардың құрылысының ерекшеліктерін анықтау тұрғысынан қарастырылады. Қарастырылып отырған процестің сипатының өзгеруі жаңа Федеративті мемлекеттің қалыптасуының әртүрлі кезеңдерінде, атап айтқанда Ұлы Отан соғысы кезеңінде көрсетілген. Сондай-ақ, осы күрделі процестің дамуындағы жеке факторлардың орны мен маңызы сипатталған.

Кілт сөздер. КСРО, РСФСР, тарихнама, кеңестік этноұлттық саясат, федерализм, ұлт құрылысы.

FEDERALIZATION OF THE RSFSR – ISSUES OF STUDY

Abstract. In the complex of problems that are now being actively studied by Russian and foreign historians, the meaning, history of the formation and significance of the Soviet federative model remain one of the central ones. Along with the well-known impressive baggage of Soviet historical literature on this subject, a very significant number of works were published after 1991, which for the most part consider this model in the context of all other areas of Soviet ethno-national policy. The article analyzes the most significant developments of domestic and foreign scientists who are able to clarify the event series and the content of the process of federal construction in Soviet Russia as the largest and most complex union republic of the Soviet Union.

Key words. The USSR, the RSFSR, historiography, Soviet ethno-national policy, federalism, nation-building.

Журасова Алтынай Шугаевна¹

Кандидат исторических наук, доцент, ЗКУ им. Махамбета Утемисова, Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н.Назарбаева, 162, 5altasnaz5@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0001-7813-1199

Каппасов Марат Максutowич*²

Магистр истории 2 курса, ЧВПУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н.Назарбаева 208, kap_marat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-0790-6222

ПРОМЫСЛЫ У КАЗАХОВ СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.

Аннотация. В статье исследуются различные виды промыслов, которыми занимались кочевники-казахи Семиреченской области в конце XIX - начале XX вв. Анализ основывается на данных статистического кадастрового исторического источника «Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования...» (далее МКЗ). Автором рассмотрены сельскохозяйственные, торговые, ремесленные, свободные, кустарные и другие виды промыслов в Джаркентском, Лепсинском, Верненском и Копальском уездах. Показано что промыслами в уездах занимались от 3 до 15% кочевого населения. Используя статистику, демонстрируется, что в промыслах участвовали небольшое количество подростков и женщин, причем число подростков значительно превышало число женщин. Показано, почему и для чего в исследовании доходы от промыслов приводятся не только в рублях, но и домашнем скоте (овцах). Проведены расчеты доходов от промыслов на каждую семью и каждого члена по уездам, которые показывают, что основным источником доходов были сельскохозяйственные промыслы (пастухи, батраки, чернорабочие, табунщики, пахари, жнецы, косари, погонщики и так далее) то есть автор прямо доказывает скотоводческую направленность жизнедеятельности жителей области.

Ключевые слова. Статистика, кочевники, уезды, промыслы, заработки.

Введение. В конце XIX – начале XX веков казахи Семиреченской области, как и большинство кочевых народов Центральной Азии, продолжали вести традиционный образ жизни, основывая свою экономику на скотоводстве и земледелии. Эти виды деятельности составляли основу их хозяйства, обеспечивая не только продовольственную безопасность, но и стабильный доход. В это же время в регионе начали развиваться и другие виды промыслов, которые становились важной частью жизни кочевого населения. Согласно переписи 1897 года, большинство казахов региона зависело от скотоводства и земледелия, однако промыслы постепенно становились значимым источником дохода для многих семей (около 80% казахов зависели в своей жизнедеятельности от скотоводства, 15% – от скотоводства и земледелия, и только несколько процентов занимались исключительно земледелием). Несмотря на обилие трудов, посвященных скотоводству и земледелию, промыслы освещены значительно реже, и их влияние на общее социально-экономическое положение кочевого населения исследовано недостаточно.

В XIX – начале XX веков промыслы исследовались в контексте скотоводства и земледелия. В источнике 1832 года «О киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей» А. Левшина промыслам уделено несколько глав. В книге Л. Мейера «Материалы для географии и статистики России...» (1865) упоминаются промыслы кочевников. Бларамберг в «Военно-статистическом обозрении...» описывает солевые промыслы, рыболовство, звероловство и другие виды деятельности. Также стоит отметить работы Э.С. Вульфсона, О. Финша и А. Брэма. Вульфсон в частности пишет о том, что казахи занимались рыболовством, извозом, охотой и т.д. Среди источников особое внимание заслуживает 27-томное издание «Материалы по киргизскому землепользованию...». В данных материалах в частности много статистического материала о промыслах. В.В. Румянцев в книге «Киргизский народ в прошлом и настоящем» приводит данные о промыслах в табличном виде. Среди иностранных исследователей стоит упомянуть английского инженера Д.У. Уорделла, который в своей книге «В Казахских степях» (1961) описывает быт казахов, включая охоту на зайцев и волков. В исследованиях середины XX – конца XX века о промыслах в контексте сельского хозяйства писали С. Зиманов и Н.Э. Масанов. Зиманов писал о «егинши» о земледельцах, пахарях. Масанов писал о том, что часть бедных казахов уходили в батраки в казахские станицы, к крестьянам и т.д. В начале XXI о промыслах пишут следующие отечественные ученые: Альжаппарова К, Абилов К и т.д. Альжаппарова пишет о промыслах в Акмолинской, Каркаралинской и Атбасарском уездах. Автор показывает, что казахи вынужденно обращаться к дополнительным заработкам. Абилов рассматривает извозный промысел не как работу бедных, а как отрасль, которая носит предпринимательский характер.

Целью данной статьи является анализ видов промыслов, которыми занимались кочевники-казахи Семиреченской области (Копальский, Лепсинский, Верненский и Джаркентский уезды) в начале XX века, а также оценка их экономической значимости на основе данных из источника «Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования...». Важно отметить, что Пишпекский и Пржевальский уезды, также входившие в Семиреченскую область, не рассматриваются в данном исследовании, так как они ныне находятся на территории другого государства и были населены преимущественно киргизами.

Следующие методы были использованы при написании статьи.

1. «Историко-описательный метод» – для описания и систематизации собранных данных о промыслах, их роли в хозяйственной деятельности кочевников. Этот метод позволил проследить развитие различных видов промыслов в историческом контексте, выявить их взаимосвязь с основными хозяйственными процессами и социально-экономическими условиями того времени.

2. «Анализ первоисточников» – основным источником данных для исследования послужили «Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования...». Проведен критический анализ этих документов с целью выявления структуры и динамики промыслов кочевого населения Семиреченской области. Использовался метод контент-анализа для выделения ключевых видов промысловой деятельности, а также для оценки значимости каждого вида промысла.

3. «Количественный метод» – для обработки статистических данных, представленных в исследуемых источниках. Были проведены расчеты доли участников промыслов в общей численности населения, а также распределение промыслов по видам

и уездам. Статистический анализ позволил выявить доминирующие виды промыслов и их географическое распределение.

4. «Сравнительно-исторический метод» – использован для сравнения роли промыслов в различных уездах Семиреченской области и выявления региональных особенностей промысловой деятельности. Этот метод позволил оценить различия в структуре и значимости промыслов в разных частях области, а также изменения, происходившие в разные исторические периоды.

5. «Социальный анализ» – применен для изучения социальной структуры участников промыслов. Внимание было уделено гендерному и возрастному составу тех, кто занимался промыслами, а также роли женщин и подростков в промысловой деятельности. Это позволило сделать выводы о социальных аспектах трудовой занятости в кочевом обществе.

6. «Картографический метод» – использован для анализа географического распределения различных промыслов по уездам Семиреченской области. Метод позволил визуализировать различия в интенсивности и характере промысловой деятельности в зависимости от региона, что дало возможность лучше понять региональные особенности хозяйства кочевников.

7. «Метод обобщения и систематизации» – применялся для интерпретации полученных результатов и их представления в виде выводов. На основе систематизации данных был сделан общий вывод о значении промыслов в хозяйственной жизни кочевников.

Методы. Промыслами в четырех уездах занимались от 10 до 26% хозяйств (см. Таблица 1). Например, в Лепсинском уезде промыслами занимались 26,02% хозяйств (12,37 % мужчин и 0,34 % женщин), в Копальском – 10,09% (4,03 % мужчин и 0,07 % женщин), в Джаркентском – 10,1% (3,58 % мужчин и 0,05 % женщин), а в Верненском – 20,73% (14,46 % мужчин и 0,19 % женщин). В каждом уезде промыслами также занимались подростки, подробности о которых приведены ниже.

Таблица 1 - Количество мужчин, женщин и подростками (в процентах) занятых промыслами.

	Название уезда	% хозяйств занимавшихся промыслами	% мужчин занимавшихся промыслами	% женщин занимавшихся промыслами	% подростков занимавшихся промыслами
1	Лепсинский	26,02	12,37	0,34	
2	Копальский	10,09	4,03	0,07	
3	Джаркентский	10,1	3,58	0,05	
4	Верненский	20,73	14,46	0,19	

(МКЗ по Лепсинскому уезду с. 371), (МКЗ по Копальскому уезду с. 219), (МКЗ по Джаркентскому уезду с. 372, 374, 382), (МКЗ по Верненскому уезду с. 269, 272).

Промыслы делились по всем уездам на несколько групп: наемные рабочие (делились на сельскохозяйственные и промышленные), торговцы и предприниматели, самостоятельные ремесленники и кустарники (кузнецы, сапожники, кожевники, столяры и т.д.), служащие и свободные профессии (чиновники, муллы, учителя, лекари и т.д.) и прочие промыслы.

Теперь разберем количество занимающихся промыслами и процент по группам внутри самих промыслов.

В Лепсинском уезде промыслами занимались 8 582 человека из них 7 836 человек это мужчины (91,30%), женщин было 188 человек (2,19 %) и подростков 558 человек (6,5 %). Сельскохозяйственные рабочие составляли 78,29 %, самостоятельных ремесленники кустарники 9,36 % и служащие 8,09 и торговцы, и предприниматели 3,11%.

В Копальском уезде промыслами занимались 3 968 человек из них 3 659 человек это мужчины (92 %), 253 человека это подростки (6,4 %) и женщины 56 человек (1,4 %). В процентном соотношении: сельскохозяйственные рабочие 76,94 %, свободные профессии 10,68 %, самостоятельные ремесленники и кустарники 8,03 % и торговцы и предприниматели 3,53 % .

В Джаркентском уезде промыслами занимались 1 788 человек из них 1 672 мужчин (93,51%), 21 женщина (1,1%), и подростки 95 человек (5,31%). В процентном соотношении: сельскохозяйственные рабочие 74,38 %, свободные профессии 15,6 %, самостоятельные ремесленники и кустарники 6,3 % и торговцы и предприниматели 3,46 % и другие промыслы 0,28 %. В Джаркентском уезде около 97% жителей были кочевниками, и только чуть больше 3% оседлыми. Так кочевники заняты своим скотом и времени на дополнительные заработки у них не было. У оседлых же жителей скорее всего не хватало продукции от земледелия и они вынуждены были искать дополнительные источники для того что бы выживать. Осмелюсь предположить, что те 3,58% мужчин, что занимались промыслами и были оседлыми жителями.

В Верненском уезде промыслами занимались 7 783 человек из них 7 082 мужчин (91%), женщин было 83 (1,06 %), подростков 618 (7,94 %). В процентном соотношении: сельскохозяйственные рабочие 64,21 %, свободные профессии 9,46 %, самостоятельные ремесленники и кустарники 10,08 % и торговцы, и предприниматели 9,91 %, прочие промыслы 4,03 % и 2,31 % промышленные рабочие. Из 100 % жителей казахов, 15,27 % были оседлыми жителями (Подробнее см. Таблица 2).

Таблица 2 - Промыслы по группам (количество людей).

	Название уезда	Сельскохозяйственные	Свободные профессии	Ремесленники и кустарники	Торговцы и предприниматели	Прочие промыслы
1	Лепсинский	6 719+77	695	804	267	29
2	Копальский	3 053+32	424	319	140	37
3	Джаркентский	1 285+45	279	114	62	5
4	Верненский	5019+181	740	789	775	315

(МКЗ по Лепсинскому уезду. с. 371-372, 511-512), (МКЗ по Копальскому уезду. с. 408-409, 522), (МКЗ по Джаркентскому уезду. с. 230), (МКЗ по Верненскому уезду с. 152, 273, 286).

Как видно из выше написанного, процент кочевников, занимавшийся сельскохозяйственным промыслом, во всех четырех уездах превалирует (от 64 до 78 %). В эту группу входили: пастухи, табунщики, погонщики, батраки, чернорабочие, косари, жнецы и т.д. Этим косвенно подтверждается скотоводческая направленность хозяйств казахов, а точнее кочевая скотоводческая направленность. В двух уездах на втором месте были группа ремесленников и кустарей, в двух свободные профессии. Группа торговцы и предприниматели в трех уездах стояли на четвертом месте и только лишь в одном уезде на третьем. В количественном отношении из четырех уездов выбивается Джаркентский уезд, если в остальных уездах промыслами занимаются от 4000 до 8 500 человек, то в Джаркентском около 2000 человек. Причина, почему так мало кочевников занимались в этом уезде промыслами (скорее всего) как мы уже писали, в том, что подавляющее большинство населения Джаркентского уезда занимались кочевым скотоводством (Подробнее см. Таблица 3).

Что касается вопроса участия подростков и женщин в промыслах. В количественном отношении больше всех подростков участвующих в промыслах был в Верненском уезде, дальше шли Лепсинский, Копальский и в конце шел Джаркентский уезд. У женщин порядок уездов, в которых они занимались промыслами, был таким Лепсинский, Верненский, Копальский и в конце стоял Джаркентский уезд. Участие подростков и женщин в промыслах было значительно ниже, причем число подростков превышало число женщин. Однако следует учитывать, что официальные данные могут не полностью отражать реальное положение вещей, поскольку женщины традиционно занимались домашними делами, что, вероятно, недооценено в статистике.

Таблица 3 - Промыслы по группам в процентах.

	Название уезда	Сельскохозяйственные	Свободные профессии	Ремесленники и кустарники	Торговцы и предприниматели	Прочие промыслы
1	Лепсинский	78,29	8,09	9,36	3,11	-
2	Копальский	76,94	10,68	8,03	3,53	-
3	Джаркентский	71,63	16,28	5,11	4,65	2,3
4	Верненский	64,21	9,46	10,08	9,91	6,33

Источник см. в таблице 2.

Результаты работы. Теперь стоит вопрос, сколько из 100 % денежных и натуральных поступлений давали промыслы. Например, в источнике пишут: «из 100% денежных и натуральных поступлений 1,2% давали промыслы» (МКЗ по Джаркентскому уезду с. 219). Казалось бы, ничтожный процент и далее вопрос можно не рассматривать. Но в Джаркентском уезде процент занимавшийся промыслами был не велик и соответственно вопрос требует всестороннего рассмотрения.

Экономическое значение промыслов в различных уездах оценивалось через расчеты доходов на каждую семью и каждого члена семьи. В сельскохозяйственных группах промыслов (доход был от 14 до 80 рублей) доход в среднем был 60 рублей. В ремесленных, кустарных, свободных и других группах промыслов (доход был от 10 до 150-200 рублей) доход в среднем был 50 рублей. В торговых и предпринимательских группах промыслов чистый доход был в среднем 1000-2000 рублей. В МКЗ пишут: Бекжигит торговец с Павлодарского уезда, занимавшийся перепродажей скота и продукции скотоводства (в том числе шкур, масла и т.д.) как своим землякам, так и российским купцам и торговцам на сумму 13 000 рублей, из этой суммы 2000 рублей был чистый доход, а 11 000 рублей стоила покупка товара (МКЗ по Павлодарскому уезду 1913: 146-148). В своей статье мы взяли за основу в доходах от торговых промыслов 500 рублей. Хотя можем и предположить, что доходы могли быть и ниже или выше. Конечно же, тема торговые промыслы требует более детального и скрупулезного рассмотрения в отдельном исследовании.

После нашего подсчета в среднем на семью приходилось в Копальском, Верненском, Джаркентском и Лепсинском уездах по 73, 100, 71 и 78 рублей в год (Подробнее см. в таблице 4).

Сравнить с данными с доходами от промыслов в других уездах, в частности в Петропавловском уезде доход от промыслов равнялся 70 рублям, в Лбищенском 84, в Уральском 76, Темирском 57, Тургайском 78, Иргизском 70 (Информация взята в МКЗ по выше написанным уездам и моей статье за 2021 год). Таким образом, только лишь Верненский уезд сильно выбивается из общей картины.

Если же перевести доходы или бартерный обмен от промыслов в скот (овец). Во-первых зачем это делать. Как мы уже писали, подавляющее большинство казахов были скотоводами, а значит, скот и продукция скотоводства играла первостепенную роль в их жизни. В стадах казахов почти 60% скота были овцы. А значит, овцы играли значительную роль в жизни казахов; от овец казахи получали шерсть, мясо, сало, кости, кишки и т.д. Конечно же, были лошади, верблюды и коровы. Но они играли в жизни казахов меньшую роль, чем овцы.

Во-вторых, расскажем, как поменять заработки и бартерного обмена от промыслов в овец. Часто у казахов эквивалентом денег была взрослая овца. Цена хорошей овцы равнялась 5-6 рублей. В Копальском, Верненском, Джаркентском и Лепсинском уездах тогда должно было выходить 14,6, 20, 14,2 и 15,6 овец на семью. Если в семье казах-кочевника проживало в среднем 6 человек, то разделив количество овец, приходящихся от промыслов, мы получим 2,4; 3,33; 2,36 и 2,43 овцы на человека в год.

Заключение. Согласно нашим расчетам в конце XIX - начале XX веков денежный доход или бартер от промыслов равнялся от 70 до 100 рублей или в среднем 75 рублей или в овцах 15 овец на семью в год. Конечно, были уезды, которые выбивались из общей тенденции, все зависело от того удовлетворяло ли потребности людей скотоводство или земледелие. Как мы уже писали, некоторые уезды имели свои промысловые специализации. Например: в Тургайской области на третьем месте по доходам после чернорабочих и батраков была охота на сурков, т. е этот уезд имел свою специализацию. В некоторых уездах, в том числе рассмотренных нами были промыслы, которыми занимались женщины и подростки. Которые получали за свои труды в разы меньше чем мужчины. Но думаем наши подсчеты по промыслам находятся ближе к истине.

Так как скотоводство в первую очередь кочевое скотоводство играла главную роль в жизни казаха. Джут и другие виды негативных природных явлений могли уничтожить или сильно уменьшить количество скота, уничтожить урожаи зерновых и тогда кочевники-казахи вынуждены были искать другие виды дополнительных источников к

существованию в первую очередь различные промыслы. И часто только промыслы помогали выжить казахам-кочевникам в трудные годы.

Таблица 4 - Промыслы по группам (количество заработанных рублей по группам промыслов и на одного работающего человека).

	Название уезда	Сельскохозяйственные	Свободные профессии	Ремесленники и кустарники	Торговцы и предприниматели	Прочие промыслы	Итого
1	Лепсинский	404 160	34 750	40 200	133 500	1 450	614 060 (в среднем 78)
2	Копальский	183 180	21 200	15 950	70 000	1 850	290 330 (в среднем 73)
3	Джаркентский	77 100	13 950	5 700	31 000	250	128 000 (в среднем 71)
4	Верненский	301 140	37 000	39 450	387 000	15 750	780 348 (в среднем 100)

Источник см. в таблице 2.

На основе представленных данных можно утверждать, что кочевники Семиреченской области не только использовали свои природные ресурсы для скотоводства, но и стремились адаптироваться к изменяющимся экономическим условиям, занимаясь различными промыслами. При этом важно подчеркнуть, что хотя промыслы не стали основной экономической деятельностью кочевников, они играли существенную роль в поддержании и улучшении их материального благосостояния.

Таким образом, представленные статистические данные дают более полное представление об экономической жизни казахов Семиреченской области конца XIX – начала XX веков и позволяют сделать вывод о том, что, несмотря на преобладание скотоводства, кочевники успешно адаптировались к потребностям рынка, занимаясь различными видами промыслов. Это исследование также открывает перспективы для дальнейшего изучения влияния промыслов на социальные и экономические процессы в регионе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Каппасов, М.М. Промыслы у кочевников начала XX века: на примере Уральской и Тургайской областей [Текст] / М.М. Каппасов // Вестник Волгоградского университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. - 2021. - № 4. - С. 102-116.
- 2 Материалы по киргизскому землепользованию по Павлодарскому уезду. Повторное обследование. 1910 год. [Текст] / СПб, 1913 год. - Том I-ой. Выпуск II. - 366 с.
- 3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Тургайская область. Кустанайский уезд. [Текст] / Том V-й. Воронеж, 1903.

- 4 Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Казалинский уезд. [Текст] / Ташкент, 1913 г.
- 5 Киргизское хозяйство в Акмолинской области. [Текст] / Том III. Петропавловский уезд. Повторное исследование 1908 года. // СПб., 1910.
- 6 Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Аулие-Атинский уезд. [Текст] / Ташкент, 1911 г.
- 7 Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. [Текст] / Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. // Том III. Джаркентский уезд. Киргизское хозяйство. СПб., 1912.
- 8 Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. [Текст] / Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. Том IV. Верненский уезд. Киргизское хозяйство. СПб., 1913.
- 9 Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. [Текст] / Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. // Том II. Копальский уезд. Киргизское хозяйство. СПб., 1913.
- 10 Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. [Текст] / Собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. // Том I. Лепсинский уезд. Выпуск I. Киргизское хозяйство. СПб., 1911.
- 11 Масанов, Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества [Текст] / Алматы «Социнвест» — Москва «Горизонт», 1995. — 320 с.

REFERENCES

- 1 Kappasov, M.M. Promysly u kochevnikov nachala XX veka: na primere Ural'skoj i Turgajskoj oblastej [Crafts among the nomads of the early 20th century: on the example of the Ural and Turgai regions]. Vestnik Volgogradskogo universiteta. Seriya 4. Istorija. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya, (2021): № 4, S. 102-116. – (In Rus)
- 2 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu po Pavlodarskomu uezdu. Povtorotnoe obsledovanie. 1910 god. [Materials on Kyrgyz land use in Pavlodar county. Repeated examination. The year is 1910.]. SPb, (1913): Tom I. Vypusk II., 366 s. – (In Rus)
- 3 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspediciej po issledovaniyu stepnyh oblastej. Turgajskaya oblast'. Kustanajskij uezd. [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the expedition to explore the steppe regions. Turgay region. Kostanay county.]. Voronezh, (1903): Tom V. – (In Rus)
- 4 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaya oblast'. Kazalinskij uezd. [Materials on Kyrgyz land use. Syrdarya region. Kazalinsky district]. Tashkent, (1913): – (In Rus)
- 5 Kirgizskoe hozyajstvo v Akmolinskoj oblasti [Kyrgyz economy in the Akmola region.]. Tom III. Petropavlovskij uezd. Povtoroe issledovanie, 1908 goda. SPb., (1910): – (In Rus)
- 6 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syr-Dar'inskaya oblast'. Aulie-Atinskij uezd. [Materials on Kyrgyz land use. Syrdarya region. Aulie-Ata county.]. Tashkent, (1911): – (In Rus)
- 7 Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozyajstva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoj oblasti. [Materials on the survey of native and Russian old-timers and land use in the Semirechensk region.]. Sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyanceva. Tom III. Dzhar'kentskij uezd. Kirgizskoe hozyajstvo. SPb., (1912): – (In Rus)

8 Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozyajstva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoj oblasti. [Materials on the survey of native and Russian old-timers and land use in the Semirechensk region.]. Sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyancheva. Tom IV. Vernenskij uezd. Kirgizskoe hozyajstvo. SPb., (1913): – (In Rus)

9 Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozyajstva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoj oblasti. [Materials on the survey of native and Russian old-timers and land use in the Semirechensk region.]. Sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyancheva. Tom II. Kopal'skij uezd. Kirgizskoe hozyajstvo. SPb., (1913): – (In Rus)

10 Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo hozyajstva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoj oblasti. [Materials on the survey of native and Russian old-timers and land use in the Semirechensk region.]. Sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyancheva. Tom I. Lepsinskij uezd. Vypusk I. Kirgizskoe hozyajstvo. SPb., (1911): – (In Rus)

11 Masanov, N.E. Kochevaya civilizaciya kazahov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of the nomadic society]. Almaty «Socinvest»— Moskva «Gorizont», (1995): 320 s. – (In Rus)

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА СЕМИРЕЧЕНСКАЯ ОБЛЫСЫНЫҢ КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЖҮРГІЗГЕН ӘРТҮРЛІ КӘСІП ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында семиреченская облысының көшпелі қазақтарының жүргізген әртүрлі кәсіп түрлері зерттеледі. Талдау «Түземное и русского старожильческого хозяйства и землепользования...» (әрі қарай МКЗ) статистикалық кадастрлық тарихи деректеріне негізделген. Автор Джаркент, Лепсі, Верный және Копал уездеріндегі ауыл шаруашылығы, сауда, қолөнер, еркін, үй шаруашылығы және басқа кәсіп түрлерін қарастырады. Уездердегі кәсіппен айналысқан көшпелі халықтың үлесі 3-тен 15%-ға дейін болғаны көрсетілген. Статистикаға сүйене отырып, кәсіптерге қатысқан жасөспірімдер мен әйелдердің санының аздығы, жасөспірімдер саны әйелдерден едәуір көп екені дәлелденеді. Зерттеуде кәсіптен түскен табыстар рубльмен ғана емес, малмен (қой) де көрсетілген. Уездер бойынша әр отбасы мен әр мүшенің кәсіптен түсетін табыстары есептеліп, ауыл шаруашылығы кәсіптерінің (пастухтар, батрактар, қара жұмысшылар, табыншылар, егіншілер, орақшылар, шөп шабушылар, малшылар және т.б.) негізгі табыс көзі екені дәлелденеді, яғни автор облыс тұрғындарының өмір сүруінің мал шаруашылығына бағытталғанын нақты көрсетеді.

Кілт сөздер. Статистика, көшпелілер, уездер, кәсіптер, табыс.

DIFFERENT TYPES OF PROFESSIONS CONDUCTED BY NOMADIC KAZAKHS OF THE SEMIRECHENSKAYA REGION IN THE LATE XIX AND EARLY XX CENTURIES

Abstract. The article examines various types of crafts practiced by the nomadic Kazakhs of the Semirechye region at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The analysis is based on data from the statistical cadastral historical source "Materials on the Survey of Indigenous and Russian Settler Economy and Land Use..." (hereinafter referred to as MKZ).

The author discusses agricultural, trade, handicraft, free, cottage, and other types of crafts in the districts of Jarkent, Lepsy, Verny, and Kopal. It is shown that between 3% to 15% of the nomadic population engaged in these crafts in the districts. Using statistics, it is demonstrated that a small number of adolescents and women participated in these crafts, with the number of adolescents significantly exceeding that of women. The study explains why and for what purpose the income from crafts is presented not only in rubles but also in livestock (sheep). Calculations of income from crafts per family and per member in the districts show that agricultural crafts (herders, laborers, unskilled workers, horsemen, plowmen, harvesters, mowers, drivers, etc.) were the main source of income, thus the author directly proves the livestock-oriented nature of the livelihoods of the region's inhabitants.

Key words. Statistics, nomads, districts, crafts, earnings.

ФТАХА 03.00.00

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430103>

Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы¹,

ҚР ҰҒА құрметті академигі, т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162, tuyakbai.rysbekov@mail.ru , ORCID ID: 0009-0008-8354-7496

Бақытжанова Гаухар Азаматқызы^{*2},

магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162, gauharb0202@gmail.com , ORCID ID: 0009-0004-6596-6604

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ МАЗМҰНЫ ХАҚЫНДА

Аңдатпа. Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлының қазақ журналистикасының дамуына қосқан үлесі және «Қазақ» газетінің XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі рөлі зерттеледі. А. Байтұрсынұлы қазақ халқының ұлттық санасын ояту, мәдениетін жаңғырту және әлеуметтік реформаларды жүргізу мақсатында журналистиканы белсенді пайдаланған. Ол «Қазақ» газетін құру және басқару арқылы осы мақсаттарға қол жеткізуді көздеді.

Мақалада «Қазақ» газетінде көтерілген негізгі тақырыптар, атап айтқанда, ұлттық бірегейлік, мәдени жаңғыру, қазақ халқының саяси оянуы және әлеуметтік реформалар мәселелері талданады. Газеттегі мақалаларда қазақ қоғамының өзекті мәселелері, халықтың әлеуметтік жағдайы және мәдениеті туралы кеңінен айтылған. А. Байтұрсынұлының редакторлық саясаты мен оның журналистикаға ағартушылық және қоғамды мобилизациялау құралы ретінде қарауы талданады.

«Қазақ» газетінің қазақ ұлттық бірегейлігін білдіру және нығайту платформасы ретіндегі рөлі, сондай-ақ қазақ қоғамын ағартудағы және ақпараттандырудағы маңызы атап өтіледі. Зерттеу Ахмет Байтұрсынұлының редакторлық қызметінің Қазақстандағы қоғамдық ойдың дамуы мен саяси белсенділіктің артуына ықпалын көрсетеді. Мақалада Байтұрсынұлының газеттің мазмұнын қалай бағыттағаны және оның қазақ қоғамының рухани және мәдени дамуына қосқан үлесі жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер. Қазақ, баспа, жазба, газет, ұлт ұстазы, мәдениет, қазақ тілі.

Кіріспе. Қазақ халқының ықылым заманнан бергі терең тарихы мен әдеби-мәдени мұралары қытай, грек, рим елдері сияқты қағаз бетіне түсіріліп, хатталып, бір кезеңнен бір кезеңге үзілмей жалғасып, жазылып бүгінгі күнге жеткен емес. Бұл ұлтымыздың тарихы, тілі, мәдениеті, дәстүрі т.б. жайлы жазылған әдеби жазба мұраларымыз мүлде болмаған деген сөз емес. Ұлан байтақ жерімізге көз алартушы жаулардың сан мәрте соғыс ашып, қырып-жою салдарынан құнды жазба мұраларымыздың біршамасы өртенген, жойылған және бодан болып, тәуелсіз ел болудан қалған шақта жалған идеологиямен, бұрмаланып жазылған тарихпен, ұлттық рухы жоқ құлдық санамен өмір сүріп келгеніміз ащы да болса шындық. Мұның ақиқат екендігіне тәуелсіз ел болып, есімізді жиып, жоғалтқанымызды іздеп, өз тарихымызды өзіміззерттей бастағаннан бері күннен күнге көзіміз жетіп келеді және әлі де талай құнды деректер мен асыл мұраларымыз халқымен қауышатындығына сеніміміз арта түсуде.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазақ тарихында өзіндік белгісін қалдырған, кезінде тарих көшіндегі орнын ойып алған басылым ғылыми зерттеу әлемінде сөз болмай қалған жоқ. Шартты түрде оны үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Оның алғашқы

кезеңі А. Байтұрсынұлының өз газеті туралы кезінде жариялаған пікірлерінен бастап, М. Дулатов, С. Сейфуллин, М. Әуезов және т.б. тұлғалардың түрлі басылымдарда жарияланған пікірлерін қамтиды. Ортаңғы кезеңді басылымды ұлтшыл-алашордашыл деп сынап, қара күйені аямай жаққан. Кешегі кеңестік әкімшіл-әміршілдік жүйе тұсында жарық көрген мақалалар мен зерттеулердегі ой-пікірлер құрайды. «Қазақ» газетінің зерттелуінің үшінші кезеңіне тәуелсіздік тұсындағы газетке жаңаша көзқараспен қараған әдебиетші Т. Кәкішұлы, Ү. Субханбердина, Ө. Әбдиманұлы, Д. Қамзабекұлы, тарихшы М. Қойгелдиев, К. Нұрпейісов, журналист Қ. Сақ, Ж. Байтелесова, т.б. ғалымдардың түрлі саладағы зерттеулерін жатқызамыз.

Нәтижелер және оларды талқылау. Асылында қазақ ұлтының алғашқы баспасөзін ата-бабаларымыз қағазға емес мәңгі өшпейтіндей етіп тасқа қашатып жазып кеткенін жақсы білеміз. Бұл жазу – ата-бабаларымыздың мирас етіп, аманатқа қалдырған әлем шеңберіндегі алғашқы жазба мұрасы. Бірақ, бұл мақалада сан ғасырлық тарихы бар жазба мұраларымыз жайлы емес, Ресей империясы кезіндегі озбырлық саясатының кесірінен жалғасын таппай қалған ұлтымыздың рухани құндылықтарымыздың бірі, танымдық көзі – баспасөз мәселесі жайлы болмақ. Баспасөз құралдарының жалпы адамзат тарихында алатын орны маңызды, ол халықтың рухани, мәдени өмірінің айнымас бөлшегі ретінде саналады. Баспасөз ақпарат таратудың басты құралы болып қана қоймай: болып жатқан оқиғаларға түсініктеме береді; әрбір пікірдің шындығына көз жеткізе дәлелдейді және оқырманның оған деген сезімін оятып, қалыптастырады; үгіт-насихат жүргізеді; оқырманды сол оқиғаға байланысты қимыл-әрекетке шақырады, көпшіліктің көзқарасын жаңашылдық бағытта үйлестіреді; оқырманның тіл мәдениетін, сауаттылығын қалыптастыруда басты рөл атқарады. Ал осы баспасөздің қазақ жерінде қазығын қағуына бірден-бір себеп: XX ғасырдың басындағы Ресейдің қоғамдық-саяси оқиғалары ұлттық сананың өсуіне, қоғамдық ой-пікірінің әлеуметтік мәселелерге батыл араласа бастауына ықпал жасады. Екіншіден, отырықшылық пен көшпелілік, ел басқару ісіне араласу, жер және заң, ұлттық тәуелсіздік, дін, оқу-ағарту секілді қажетті де күрделі мәселелерді жан-жақты көтеріп, халық мүддесі тұрғысынан шешуге талпынды. Үшіншіден, Ресей империясының бодандығынан босап, тәуелсіз ел болуды аңсаған Алаш партиясы Алаш автономиясын құру үшін де маңызы зор болды. Осының барлығы жинақтала келіп, ғасыр басындағы қазақ баспасөзін туғызды. А.Байтұрсынов, Ө.Бөкейханов, М.Дулатов т.б. сынды қазақтың біртуар перзенттері баспасөздің сол кезеңде ең басты, ең маңызды рөл атқаратындығын білді және газет ұйымдастыруды басты назарларында ұстады. А.Байтұрсынов бұл жөнінде былай деген: «Әуелі газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі... Екінші, газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе... Үшінші, газет – халыққа білім таратушы... Төртінші, газет – халықтың даушысы...» [1,10-б.]. Шынар Тулегенова «Қазақ» газетінің жинағына қатысты жазған мақаласында XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы баспасөзді зерттеген қазақ ғалымдарының есімдерін атап, ғылыми еңбектерінің маңызы зор екендігін, газет бетінде жарияланған әр алуан тарихи, саяси-әлеуметтік, қоғамдық, мәдени, діни, білім, ғылым т.б. әдеби материалдарын және мазмұнын, танымдық-тәрбиелік мәнінің құндылығын сөз етеді. Сонымен қатар, Серікбай Оспанұлы «Алтынсариннің айналасындағы адамдар» атты зерттеу еңбегінде Ыбырай Алтынсариннің ұлттық газет шығаруды ойлап 1879 жылы жергілікті патша әкімшілік орындары алдына ұсыныс хат жазғанынан дерек бергендігі жайлы және болашақ газеттің макетін жасап, төрт бетін қазақ тілінде, төрт бетін орыс тілінде шығаруды, газетті «Қазақ газеті» деп атауды ұсынғандығы жайлы жазған [2]. Егер осы мәліметке сүйенер болсақ, онда газеттің атауын қойған тұңғыш педагог Ы.Алтынсарин болып отыр. Бірақ, патша әкімшілігі бұл басылымды шығаруға рұқсат бермегендіктен қол жеткізе алмады. Мұны іске асырған, Ы.Алтынсариннің арманын орындаған А.Байтұрсынов бастаған қазақ

зиялылары еді. Сөйтіп, 1913 жылы 2-ақпанда дүниеге келген «Қазақ» газеті: Орта Азия халықтарының тұңғыш газеті атанған (1870-1882жж. Ташкент) «Түркістан уалаяты» газеті, орыс-қазақ тілдерінде (1888-1902 жж. Омбы) «Дала уалаяты» газеті, (1911-1915 жж. Троицкі қ.), «Тургайская газета» (1895-1910жж. Орынбор), «Иртыш», «Голос степи» (1906ж. Омбы), «Ақмола» (1911-1916жж.), «Серке», «Айқап» т.б. газет-журналдардың ізбасары болып, кең мазмұнда қызметін атқарды. Жалпы, «ХІХ ғ. аяғы мен ХХ ғ. басында қазақ тілінде 14-15 шақты газет-журналдар шыққан» деген дерек бар. Сонымен, «Қазақ» газеті және оның қалыптасуына мұрындық болған А.Байтұрсынұлы жайлы мәліметімізге көшелік.

Қазақ халқының алтын әріппен жазылатын ұлы перзенттерінің бірегейі – Ахмет Байтұрсынұлы жайлы қаншама зерттеулер мен пікір-негіздемелер жазылып жатса да көптік етпейтіні сөзсіз. Бүгінде біздерге қалдырған асыл мұралары арқылы ұлы да ұлт ұстазына айналған кемеңгер ойшыл, данагөй, дарынды талант иесі, рухы биік көсем, жаратылысы елден бөлек, ойы зерек, ержүрек батыр, қайсар мінезді, ұлтын сүйген ұлы перзент ретінде бағаланып отыр. Өзі өскен ортасының зұлымдығы мен өмірінің қыл үстіндегі тіршілігіне, зорлық-зомбылығына, қиындығына қарамастан, қазақ ұлтына, жеріне, еліне, тіліне, жазу мәдениетіне, білім мен ғылымына, келешегіне ұшан-теңіз қажырлы еңбек етіп, есімін мәңгіге қалдырды. Балалық шағын қоспағанда 1895 жылдан былай өмірінің соңына дейін 42 жыл қазақ ұлтына адал қызмет еткен ұлтжанды, дарын да дара тұлға дейміз. Оның саяси қызмет жолы 1905 жылы басталып, 1909 жылы 1-шілдеде түрмеге жабылса, 1910 жылы 19-ақпанда жер аударуға шешім қабылданып, осы жылдың 9-наурызынан Орынборда 1917 жылға дейін тұрақтайды. Бұл қалада 1913-1918 жылдары Алаштың ардақты перзенттері Ә.Бөкейхан, М.Дулатовтармен бірігіп, жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарып тұруға бас-көз болады. Шындығында, бұл газет басқаларынан мазмұны жағынан да, қамтылу жағынан да өте жоғары бағаланып отырды. Нақты айтқанда, газетте халық мүддесіне байланысты саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелерден басқа, рухани, тарихи, мәдени тақырыптарда әртүрлі хабарлар мен ақпараттар жарияланып тұрды.

Жалпы, А.Байтұрсынұлын қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының алғаш негізін салушы, этномәдени өнертанушы, сазгер, ғалым-педагог, аудармашы, түркітанушы, прозаик, ақын-жазушы, публицист, ұлттық жазудың реформаторы, қоғам қайраткері, ұлтжанды азамат ретінде танып біліп жүрміз. Осы орайда, А.Байтұрсынұлы жайлы өзімен тұстас, рухтас болған Алашорда асыл перзенттерінің бір-екеуінің ой-пікірлерін бере кетелік. Мұхтар Әуезов 1920-жылдардың өзінде-ақ «Қазақ халқының рухани көсемі» деп мойындап, *«Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса»; «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын. Бірақ зорлықпен, күшпен дегенін болдырып үйренген большевиктер бұл ақиқатты теріске шығарып, оның есімін де, еңбегін де тарихтан өшіруге тырысып бақты. Оны бар ғұмырын адал қызмет етуге арнаған туған халқына жау етіп көрсетіп, «халық жауы» деген жалалы жамылғыны жауып, атқызды, атын атағандарды қуғынға салды. Бәрібір олар мақсатына жете алмады. Жала – бұлт, шындық – күн екен, заманы қайта туып, шындықтың шұғыласы өз нұрын төкті. Ұлтын сүйген ұлтжанды Ахаң, Ахмет Байтұрсынұлы өз халқымен қайта табысты»* деп жүрекжарды пікірін білдірген [3, 355-б.]. Сәкен Сейфуллин де: *«...Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын*

сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды... халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті» [4] деп, қайсарлығын, парасаттылығын, халқының адал перзенті екендігін айтқан. Бүгінде ұлт ұстазы, ұлт көсеміне айналған А.Байтұрсынұлының атына қаншама әділ бағалы пікірлер жазылып та, айтылып та келеді.

1895 жылдан бастап Ұлы ұлт ұстазымыз қазақ қоғамын сауаттандырудың жан-жақты жолдарын қарастырумен болды. Ол тек мектеп ашумен, оқушыларды оқытумен ғана шектелмеді. Себебі, мектепте санаулы ғана оқушылар білім алатыны белгілі. Бұл жерде оқушылар ғана емес, жалпы қазақ қоғамына білім беруді көздеді. Яғни, күнделікті өмірден, болып жатқан тарихи оқиғалардан, тәлім-тәрбиесі бар аңыз-әңгімелерден, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, әдеби, мәдени, саяси жақтан сауат беруді газет арқылы қол жеткізетіндігін жақсы білді. Ақыры білім бере жүріп, 1913 жылы «Қазақ» газетін баспадан шығаруға қол жеткізді. Сөйтіп, XX ғасырдың басында қазақ тіліндегі баспасөзді қалыптастырушылардың бірі болды.

Енді «Қазақ» газетіне қатысты мәліметімізге көшелік. «Қазақ» газетін жарық дүниеге әкелу оңай болған жоқ. Оның да сол кезеңде өз қиындықтары туындады. Негізгі губернатор генерал-лейтенант В.А.Сухомлинов 1905 жылғы 9 желтоқсанда Орынбор қаласында аптасына бір рет Ахмет Байтұрсынұлына «Қазақ» газетін шығаруына бұйрық шығарып, рұқсат еткен. Алайда, әртүрлі жағдайларға байланысты кешіктіріліп, газет 1913 жылы 2-ақпаннан бастап қана іске асқан болатын. 1915 жылдан бастап аптасына екі рет шығып отырды. Алғашында газеттің бірінші редакторы – А.Байтұрсынұлы болды. 1914 жылы екінші редактор болып М.Дулатұлы тағайындалды. 1918 жылы редакторы болып Жанұзақ Жәнібеков сайланды. Бұл газет «Каримов, Хусаиновтар баспаханасында» басылып тұрған. Бастырушысы «Азамат» серіктестігі. Рәміздік бейне ретінде «қазақ ұлты» деген ұғымды білдіреді деп киіз үйді алды және тиражы 3000, кейбір деректерде 8000 деп беріледі [1, 446-б.].

Аталмыш газеттің басты мақсаты, ол – үш ғасыр бойы Ресей империясының боданында болған, ұлттық дүниетанымыздан ажыратылған, тек құлдық санада өмір сүріп, алауыздық пен мансапқорлыққа, қай жағынан болмасын сауатсыздыққа бағытталған бұғаулықтан босауды, жат-жұрттың қабағына қарап телміруден, көрсоқырлықтан айықтыруды, көмескі қалған рухты оятып, ата-баларымыздан мирас етілген салт-дәстүр мен әдеп-ғұрыптарымызды сақтауды, ілім-біліммен қаруландыруды және тәуелсіз ел болуды көздеген еді. Қысқаша айтқанда, ұлттық идеяны насихаттау жолы, басты құралы болып табылатын газет ұйымдастыру қажет болатын. Осы айтылған мәселелерді «Қазақ» газеті ғұмыры қысқа болса да, ойдағыдай атқарды десе болады. «Қазақ» газеті Орынбор қаласынан бес жыл (1913-1918) бойы 265 номері баспадан жарық көріп, қазақ ұлтын бір арнаға ұйыстыра білді. Қазақ тарихындағы ең алғашқы ұйым «Алаш» партиясын ұйымдастыруға да газеттің рөлі зор болды. Тәуелсіз ел болуды аңсап, «Алаш» автономиясын құрып, үкілеген армандарына қол жеткізуге де өз септігін тигізді. Газеттің атын «Қазақ» деп атаулары осындай биік мұраттардан туындаса керек.

Қоғамдық-саяси, әдеби «Қазақ» газетінің авторлары: Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ғайнижамал Дулатова, Әлімхан Ермеков, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Құдайберген Жұбанов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Мұстафа Шоқай, Мұхаметжан Сералин, Бекмұхамбет Серкебаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхаметжан Тынышбаев, Ахмет Бірімжанов, Аққағаз Досжанова, Халел Досмұхаметов, Ғұмар Қарашев, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Нәзипа Құлжанова т.б. Бұл авторлардың әрқайсында бір немесе бірнеше бүркеншік есімдері болды. Мысалы: Қыр баласы – Ә.Бөкейханов; Алашұлы Азамат, Арғын, Мадияр, Мирякуб – М.Дулатов; Ауыл баласы, Қоңыр – М.Әуезов; Балапан, Бимұхамет, Жәжеке

– М.Жұмабаев; Быж, Жалшы, Қарабала, Малай – Б.Майлин; Жанақ – Ж.Аймауытов, т.б. Сол сияқты жинақты құрастырушылар ашылмаған бүркеншік есімдерді де бере кеткен.

Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақовтар 1998 жылы «Қазақ» газеті бетіндегі материалдарды жүйелеп, зерттеп, жинақтап құрастырып, «Қазақ энциклопедиясы» баспасынан жинақ етіп шығарған. Құрастырушылар 1913-1918 жылдардағы материалдарды жеке-жеке жылымен жинақтап берген. «Қазақ» газетін шығарушылардың сөзімен айтқанда: «Газетіміздің көп мақсатының бірі – басқадан да алып, өзімізде барын жинап, қазақ тілінің бетін жөндеп, жолын ашпақ, сондықтан қазақтың мақалдары, тақпақ сөздері, басылған өлеңдер, қиссалар бәрі де қабыл алынады» [5]. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы алғашқы бетінде оқырмандарына мынадай үш шумақ өлең жолдарын арнаған:

Мінеки, қалың қазақ: қара, төре!
«Бұ кім» деп жатырқама түрін көре.
Жас «Қазақ!» жаңа талап, жарық ойлы,
Келіп тұр қол қусырып сәлем бере.
Алыстан іздеп келген бауырларың,
Халқының сырттан көріп ауырларың.
Жеңілту жайын соның кеңесуге,
Қазақтың бас қостырмақ қауымдарын.
Жылына бір-ақ тоқты сыбағасы,
Ол жейтін бір-біріңнен қонағасы.
Атында, затында да бөтендік жоқ,

Білгенге бұл да алаштың шын баласы [6, 52-б.].

Бұл өлең жолдарынан газеттің жалпы қазаққа, қоғамда болып жатқан түйткіл мәселелерді кеңесе отырып, бір ортада ұйысып, газет арқылы көпшіліктің талқысына салып, кемшіліктерді болдырмауға, білім, ғылым алып, өркениетті ел болуға үндейді. Сонымен бірге, сол кездің қиындығына қарамай, қайткенде де газетті шығару үшін қаражаттың қажеттілігін, демеушілерге мұқтаж екендігін де өлең арқылы жеткізеді. Бұл газетке Ахмет ишан Оразайұлы, Хасен Ақайұлы, Байтенұлы Смайылдар т.б. демеушілік жасады. Газеттің «Ішкі хабарларында» және «Отырықшы болатын қазақтарға кесіп беретін жердің есебінде» қазақ жерінің мұжықтар мен жергілікті қазақтарға қанша жердің бөлінуі және жер жалдау жөнінде ақпарат беріледі. Мәселен, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Ферғана, Тобыл, Томск губерниялар мен облыстарына қарасты елді-мекендер көрсетілген. Жер бөлісу, жер дауына қатысты жауап хаттар, ақпараттар жиі беріліп отырылады. Назар қожа «Қытай жеріндегі қазақтар» деп аталатын хабарламасында, Қытайдағы Құлжа өлкесінде тұратын қазақтардың қысқаша тарихы мен оқу мәселесі жөнінде өтініштерін жазған екен. Жалпы, 1913-1918 жылдар аралығындағы материалдардан көбіне көп «Қазақтың тарихы», «Қазақ жайы», «Қала болған қазақтар жайынан», «Қазақтан солдат алама?», «Қазақтың бас ақыны», «Алаш азаматтарына», «Қазақ жастарына», «Қазақ санына қатысты статистика», «Соғыстағы қазақтар», «Жаңа бағынған қазақтар», «Көшпелі қазақтардың суды (соты)», «Қазақ жұртына», «Бөкей қазағы», «Қазақ съезі», «Қазақтан шыққан арамзалар», «Жасасын Алаш автономиясы», «Атылған қазақ» т.б. сынды сол кезеңдегі қазақ ұлтына арналып жазылған біршама тарихи деректер мен небір оқиғаларына қатысты мәліметтерді алуымызға болады. Одан кейін арнайы Қара қыпшақ Қобыланды, Қалқаман-Мамыр, Балуан Қажымұқан, Ш.Уалихан, Г.Потанин, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Шәкәрім, Хазірет сұлтан А.Яссауи, Жалаңаш баба, А.Курапаткин, В.Радлов, Ә.Диваев, Барлыбек т.б. жеке тұлғаларға қатысты әңгімелері мен сипаттамаларын беріп отырған. Келесі бір жиі ұшырасатын Семей, Қызылжар, Гурьев Баянауыл, Петроград, Көкшетау, Атбасар,

Шәуешек, Шымкент, Қостанай, Орынбор, Торғай т.б. қала, уез, облыстарында болып жатқан жаңалықтар мен түйткіл мәселелер, жауап хаттар мен ашық хаттар жарияланған. Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: *«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқуменен түзеледі»* деп жазған [7]. Автордың бұл ниетін газет бетіндегі «Мектептер ашу», «Өнегелі мұғалім», «Орысша оқушылар», «Мұқтаж оқушыларға жәрдем», «Оқушыларға жәрдем жамияты», «Бастауыш мектеп», «Мектеп керектері», «Өнер мектебі», «Жаңа кітаптар» т.б. деген тақырыптардан көруге болады. Дінге қатысты да «Пайғамбар заманы», «Дін таласы», «Муфти сайлау», «Медресе», «Мұсылман съезі» атты сыни пікірлер мен ұсыныстар орын алған. Газет беттерінен сайлау мәселелеріне арналған «Дума», «Болыс сайлау», «Сайлау саясаты» жөнінде де біршама ақпарат беріледі. Мәселен, Дума кеңесінде мынадай мәселелер қаралады: соғыс барысы, қару-жарақ жайлы, табысына қарай салық салу, мемлекеттік банкінің правосын арттыру, босқындарға жәрдем т.б. Сонымен қатар, әртүрлі жанрда тәлім-тәрбиесі бар әңгімелер және орыс жазушыларының шығармаларын (Л.Толстойдан, М.Лермонтовтан, И.Крыловтан, В.Короленкодан, А.Чеховтан т.б.) аударып берген: «Жұмыртқадай бидай», «Хамелон», «От», «Ешкітау», «Барымта», «Наурыз», «Ұры тию», «Бас қосу туралы», «Керек сөз», «Сусағанның түсіне су кіреді», «Он төрт тоғыз бола ма», «Ұлтшыл жігіт», «Бала тәрбиесі» т.б. «Опат» деген айдармен Абай, Михаэлис т.б. тәрізді танымал адамдардың дүниеден өткендері жайлы хабарлама ретінде шағын мәтінде беріп отырылады. Жалпы, жоғарыда аталып кеткен тақырыптардан басқа да мәселелерді газет беттерінен көруге болады. «Қазақ» газетін зерттей келе тілші-ғалым Ғарифолла Әнес былай дейді: «Біз алты жыл үзбей шығып тұрған газет материалдарының автор-жазушыларын айқындап, мақалалардың әрқайсысына жіп тағып өз иесіне қайтару ісін аяқтап келеміз. Есебімізше, газет көлемінің үштен біріне жуығы, яки 60 баспа табақтай көсемсөз үлгілері А.Байтұрсынұлының қаламына тиесілі екендігі текстологиялық жолмен дәлелденіп отыр», – дейді [8].

Қорытынды. Сын сағатта туып, Алаш автономиясының үніне айналған «Қазақ» газеті халық алдындағы өз миссиясын орындады. Біріншіден, сол кездегі қазақ халқының ұлттық мұң-мүддесінің, теңдік пен бостандыққа ұмтылған күресінің, тарихы мен мәдениетінің, күнделікті тұрмыс-тіршілігінің айнасы болды. Екіншіден, XX ғасырдың басында қазақ қоғамының шамшырағына айналған, еуропалық үлгідегі ұлттық-демократиялық мемлекеттік құрылымның үлгісін көрсеткен Алашорда үкіметінің саяси үнқағазына айналды. Үшіншіден, қазақ тіліндегі кәсіби газет стилін қалыптастырып кетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 «Қазақ» газеті. 1915 жыл [Текст] / Құраст.: С.О.Смағұлова, Г.М.Абикова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2017. – 528 б.
- 2 Тулегенова, Ш. «Алғашқы қазақ баспасөзі» [Текст] / Ш. Тулегенова // Мәдениет порталы – 2020. <https://madenportal.kz/article/4931>
- 3 Әуезов, М. «Таңдамалы» [Текст] / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1997. – 512 б.
- 4 Жақсыбай, С. «Ұлт ұстазын ұлықтаған жиын» [Текст] / С. Жақсыбай // Egemen Qazaqstan. – 2022. <https://www.ar.egemen.kz/article/322262-ult-ustazyn-ulyqtaghan-dgiyn>
- 5 Рахметуллин, Е. «Қазақ» газеті – Алаштың ұлттық мінбері» [Текст] / Е. Рахметуллин // E-History. – 2023. <https://e-history.kz/kz/news/show/789>

- 6 Мұқанов, С. «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I бөлім (Ұлтшылдық, байшылық дәуірі)» [Текст] / С.Мұқанов – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. – 420 б.
- 7 Байтұрсынов, А. «Қазақша оқу жайынан» [Текст] / А. Байтұрсынов // Qazbilim. – 2014.
- 8 Ғарифолла, Ә. «Қазақтың бағына туған «Қазақ» [Текст] / Ғарифолла Ә. // Abai.kz. - 2013. <https://abai.kz/post/15930>

REFERENCES

- 1 «Kazakh» gazeti. 1915 zhil [The newspaper «Kazakh». 1915]. Almaty: «Eltanym baspasy», (2017): 528 b. – (In Kaz)
- 2 Tulegenova, Sh. «Alghashky kazakh baspasozı» [The first Kazakh press]. Madeniet portaly, (2020): – (In Kaz)
- 3 Auezov, M. «Tandamaly» [The selected]. Bas red. A.Nysanbaev., Almaty: «Kazakh entsiklopediiasy» Bas redaktsiiasy, (1997): 512 b. – (In Kaz)
- 4 Zhaksybai, S. «Ult ustazyn ulyktaghan zhiyn» [The meeting that glorified the teacher of the nation]. Egemen Qazaqstan, (2022): – (In Kaz)
- 5 Rakhmetullin, E. «Kazakh» gazeti – Alashdyn ulttyk minberi» [National pulpit of Alash]. E-History, (2023) – (In Kaz)
- 6 Mukanov, S. «XX gasyrdagy kazakh adebieti. I bolim (Ultshyldyk, baishyldyk dauiri)» [Kazakh literature of the XX century. Part I. (The era of nationalism, wealth)]. Almaty: «Adebiat alemi», (2012): 420 b. – (In Kaz)
- 7 Baitursynov, A. «Kazaksha oky zhainan» [About studying in Kazakh]. Kazbilim, (2014): – (In Kaz)
- 8 Garifolla, A. «Kazaktyn bagyna tungan «Kazakh» [«Kazakh» born for the happiness of Kazakhs.]. Abai.kz, (2013): – (In Kaz)

А. БАЙТУРСЫНУЛЫ И О СОДЕРЖАНИИ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

Аннотация. В данной статье рассматривается вклад Ахмета Байтурсынулы в развитие казахской журналистики и роль газеты «Казах» в общественно-политической жизни Казахстана в начале 20 века. А. Байтурсынулы активно использовал журналистику в целях пробуждения национального самосознания казахского народа, модернизации его культуры и проведения социальных реформ. Достичь этих целей он намеревался путем создания и управления газетой «Казах».

В статье анализируются основные темы, поднимаемые в газете «Казах», в частности, вопросы национальной идентичности, культурного возрождения, политического пробуждения казахского народа, социальных реформ. В статьях газеты широко обсуждаются актуальные проблемы казахского общества, социальное положение и культура народа. Анализируется редакционная политика А. Байтурсынулы, его подход к журналистике как средству просвещения и социальной мобилизации.

Подчеркивается роль газеты «Казах» как площадки выражения и укрепления казахской национальной идентичности, а также ее значение в просвещении и информировании казахского общества. Исследование показывает влияние редакционной деятельности Ахмета Байтурсынулы на развитие общественного мнения и политической активности в Казахстане. В статье подробно рассматривается, как Байтурсынулы руководил содержанием газеты и его вклад в духовно-культурное развитие казахского общества.

Ключевые слова. Казах, пресса, письменность, газета, учитель нации, культура, казахский язык.

A. BAITURSYNULY AND ABOUT THE CONTENT OF THE NEWSPAPER «ҚАЗАҚ»

Abstract. This article examines the contribution of Akhmet Baitursynuly to the development of Kazakh journalism and the role of the «Қазақ» newspaper in the social and political life of Kazakhstan at the beginning of the 20th century. A. Baitursynuly actively used journalism to awaken the national self-awareness of the Kazakh people, modernize their culture and carry out social reforms. He intended to achieve these goals by creating and managing the Kazakh newspaper.

The article analyzes the main topics raised in the «Қазақ» newspaper, in particular, issues of national identity, cultural revival, political awakening of the Kazakh people, social reforms. The newspaper's articles widely discuss current problems of Kazakh society, the social status and culture of the people. The editorial policy of A. Baitursynuly and his approach to journalism as a means of education and social mobilization are analyzed.

The role of the «Қазақ» newspaper as a platform for expressing and strengthening Kazakh national identity, as well as its importance in educating and informing Kazakh society, is emphasized. The study shows the influence of the editorial activities of Akhmet Baitursynuly on the development of public opinion and political activity in Kazakhstan. The article examines in detail how Baitursynuly supervised the content of the newspaper and his contribution to the spiritual and cultural development of Kazakh society.

Keywords. Kazakh, the press, writing, newspaper, teacher of the nation, culture, kazakh language.

FTAXA 03.00.00

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430104>

Рысбеков Тұяқбай Зейітұлы¹,

ҚР ҰҒА құрметті академигі, т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162, tuyakbai.rysbekov@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-8354-7496

Тыныштықов Аңсар Қуанышқалиұлы^{*2},

магистрант, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Сарайшық 34, tynystykovansar@gmail.com, ORCID ID: 0009-0002-5002-6105

ОРЫС ДЕРЕКТЕРІНДЕГІ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ЭТНОГРАФИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ жерін зерттеуге жіберілген орыс экспедицияларының бағыты болып саналатын этнографиялық зерттеулер жөнінде сөз қозғалады. Еділ мен Жайық арасын мекендеген қазақтардың этнографиясына арналған талдамалық зерттеулер жүргізілді. Кіші жүз қазақтарының тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті жөнінде көлемді материалдар ұсынылды. XVIII-XIX ғғ. Батыс Қазақстан халқының шаруашылығы мен кәсібіне сипаттама берілді. Кіші жүздегі сауда-саттық, мал шаруашылығының тұрмыстағы маңызына талдау жасалынды. Саяхатшылардың негізгі мақсат-міндетімен, олардың жеткен жетістіктері қарастырылады. XVIII-XIX ғғ. Еділ мен Жайық арасындағы қазақтардың өмір салтындағы көшпенділіктің алар орынына ғалымдардың берген бағасы пысықталады. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының қазақ өмірін қалай өзгерткендігі жөнінде зерттеушілердің пікірлерімен көзқарастарына талдау жасалынады. Зерттеу нәтижесінде саяхатшылардың Кіші жүз қазақтарын көрші халықтармен (татар, башқұрт) салыстыра отырып баға бергендігі анықталады. Еділ мен Жайық арасын мекендеген қазақтардың Ұлы жүзбен Орта жүз қазақтарынан өзіндік ерекшеліктері барыда ғалымдардың еңбектерінде жазылған. Кіші жүздегі дәстүрлі ғұрыптардың сипаты жөнінде баяндалады. Қорытынды бөлімінде Батыс Қазақстан даласына жүргізілген этнографиялық барлау жұмыстарының тарихнамалық деңгейдегі маңызы анықталып, қазақ тарихын әлемге паш етудегі орыс ғалымдары мен саяхатшыларының тигізген әсеріне баға беріледі.

Кілт сөздер. Этнографиялық зерттеулер, орыс әскерилері, саяхатшылар, ғалымдар, Кіші жүз, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер, шаруашылық.

Кіріспе. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бастап өткен тарихы мен салт-дәстүрін, әдет-ғұрпы мен материалдық мәдениетін жаңғыртуда бетбұрыс жасауда. Қазақ этносының өткен тарихы мен мәдениетіне байланысты көптеген мәселелерді зерттеуге назар аударылуда. Этнография (этнология)-халықты зерттеу, халықтану, дүниежүзі халықтарының өмір-тұрмысы, салт-санасы, шығу тегі тағы басқа көптеген өмірлік мәселелерді зерттейді.

Орыс этнографиялық деректері қазақ халқының өткенін білу үшін маңызды дереккөз болып табылады. XVIII-XIX ғасырларда қазақ халқының этнографиясына қатысты материалдарды жинау және зерделеу Ресей ғылымының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі болды. XVIII ғасырда қазақ даласының батыс және солтүстік аудандары Ресейдің құрамдас бөлігіне айналған кезде, бұл аудандар мен олардың халқын ғылыми зерттеу орыс ғылымының тікелей және басты міндеті болып табылды. Осы уақытта қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысын экспедициялық зерттеуге алғашқы

талпыныстар жасалды. Бұл қажеттіліктің пайда болу себептері қазақ даласын отаршылдық аймақ ретінде, сондай-ақ Ресей империясы үшін шикізат көзі ретінде пайдалануға деген ұмтылыс болды. Бұдан басқа әлемдік өркениет үшін осы кезге дейін қызық болып келген дала көшпенділерінің өмірі, тұрмысы, ұлттық болмысын адамзат қоғамына паш ету болды. Сондықтан Ресей империясы әскери, табиғи, географиялық және этнографиялық зерттеулерді ұйымдастырды.

Зерттеу материалдарымен әдістері. Мақаланы дайындау кезінде Батыс Қазақстан даласына жіберілген этнографиялық бағыттағы барлау жұмыстарына, орыс ғалымдары мен саяхатшыларының жазбаларына, РФ мен ҚР архив қорларының материалдары негізінде жинақталған ғылыми еңбектерге салыстырмалы талдау жасалынды. Ғалымдардың зерттеулеріндегі Батыс Қазақстан даласын мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы жөніндегі деректер жинақталды.

Зерттеу нәтижелері. XVIII ғасырдағы қазақ халқын ғылыми зерттеудің жетістіктері негізінен орыс шығыстануының дамуымен байланысты, оның міндеттерін алғаш рет Кирилов, Татишев және Миллер өз еңбектерінде баяндаған. Мемлекеттің отаршылдық мүдделерін жақсы түсінген осы ғалымдардың ойлары мен идеялары 1733 жылы Г.Я. Кердің "Санкт-Петербургтегі Шығыс академиясының мекемелері" жобасында көрініс тапты. XVIII ғасырдың 40-50 жылдарында қазақ ауылдарына көптеген орыс халқы келді. Осы жылдары қазақ-орыс байланыстары қарқынды дамыды: кеңейіп, тұрақты сипатқа ие болды. Қазақ даласында өз ықпалын күшейтуге мүдделі патша үкіметі жыл сайын қазақ ауылдарына қазақ жүздерінің ішкі және халықаралық жағдайын жақсырақ зерделеу, сауданы кеңейту мүмкіндіктерін анықтау, қазақтардың санын айқындау, олардың шаруашылық жүргізуімен, тұрмысымен, әдет-ғұрыптарымен танысу үшін көптеген агенттерді жіберді. Бұл агенттер қазақ ауылдарына және сауда керуендерімен бірге еніп кетті. 1753 жылы Орынбор шенеуніктері Я. Гуляев пен Р. Чучалов көпес Данила Рукавкиннің керуеніне іссапарға жіберіліп, онымен бірге Хиуаға дейін барған болатын. Бұндағы мақсат Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығы туралы ақпараттар жинап, патшалық үшін тиімді экономикалық мүмкіндіктерді қарастыру болды [1, 94 б].

П.С. Паллас (1741-1811) – II Академиялық экспедицияның көрнекті мүшесі. Орал мен Батыс Сібірде жұмыс істеген экспедицияның бір бөлігіне басшылық жасады. Экспедиция бағыты Сібір, Орынбор, Илецк, Орск, Жайық қаласы, Гурьев, Орынбор, Уфа арқылы өтті. Оның экспедиция нәтижелері бойынша жазылған негізгі еңбегі-1773 жылы Санкт-Петербургтен шыққан «Ресей империясының әртүрлі провинцияларына саяхат», оның бір бөлімі «Қырғыздар туралы хабар» толығымен қазақ халқына арналған. Паллас алғаш рет 1769 жылы Орынборға келгеннен кейін қазақтармен кездесті, ол жерден қазақ ауылдарына бірнеше сапар жасады. Орынбордан ол орыс шекара сызығы бойымен Сібірге барып, қазақтармен тығыз байланысты Троицк, Петропавл, Омбы, Семей қалаларын аралады. Бұған дейін ол Гурьев пен Орал қалаларына барған. П. С. Паллас қазақтардың көшпелі өмір салты мен күнделікті іс-әрекеттерін, мал шаруашылығын жүргізу тәсілдерін және оның өнімділігін, мал бағуын және жылдың әр мезгілінде қазақтардың жайылымдарды ұтымды пайдалануын егжей-тегжейлі сипаттады. Оның айтуынша, қазақтардың тамағы негізінен мал шаруашылығы өнімдерінен құралған. Аңшылық өнімдері де тұрмыста маңызды болғандығын жазады. Паллас қазақтың үй жиһазы мен қолөнерінің техникасы (тоқу; киіз, былғары, бояу, темір ұстасы, ағаш өңдеу қолөнері) туралы ерекше мәліметтер қалдырды. Бұл мәселелерді сипаттауға бірде-бір автор XVIII ғасырда ғана емес, XIX ғасырда да көп көңіл бөлген жоқ. Паллас кітабында қазақ ауылдарында исламның таралуы туралы көптеген мәліметтер келтірілген, пұтқа табынушылық нанымдардың кейбір қалдықтары туралы егжей-тегжейлі айтылған. Бірақ

автор қазақ халқының ежелгі наным-сенімдерінің негізін құрайтын тәңірі культі туралы ештеңе айтпастан, шамандардың әртүрлі санаттары сияқты екінші дәрежелі мәселелерді сипаттауға назар аударды. Бұл мәліметтердің барлығы, өкінішке орай, автордың қазақ ауылдарында қысқа мерзімді болуының нәтижесі [2, 189-193 бб].

Көрнекті орыс-швед натуралисті, зерттеуші-дәрігер И.П.Фальк 1771-1774 жж. Кіші жүз ауылдарын аралау кезінде қазақ ерлері мен әйелдері арасындағы еңбек бөлінісі туралы баяндаған болатын. Оның айтуынша ерлерге қарағанда күнделікті тұрмыста әйелдер көп жұмыс атқарған. Ер азаматтар мал жайылымдарын қадағалап, орыс, бұхар сауда орындарына барып азық-түлік т.б. қажетті заттар үшін айырбас саудамен (төрт-түлік малмен) айналысты. Аңшылық, жер мәселесі ерлердің басты кәсіптері болғандығы айтылады. Ал әйелдерге үй шаруасындағы ауыр жұмыстар артылған. Күнделікті бала күтімі, ас әзірлеу, үй тазалығынан басқа отын дайындау (ағаш жинау, мал тезегін кептіру т.б.), тоқыма ісі (қойдың, түйенің жүнінен жіп иіру, киіз басу, мата дайындау, тері илеу) көп мөлшердегі сиыр, түйе, жылқыны сауып алынған сүттен ас дайындау әйел адамдардың міндеттеріне жатқан. Сонымен қатар Жайық маңын мекендеген қазақ әйелдері сабын дайындаудың өзіндік технологиясын қалыптастырғанын жазады. Қазақ әйелдерінің сөзсіз ерлігіне тәнті болған И.П.Фальк көшпелі өмірде әйелдердің жауапкершілігінің мол болғандығын айтады [3, 547 б].

Белгілі орыс этнографы, минералогия ғылымының профессоры, П.С.Паллас бастаған экспедицияның белді мүшесі И.Г.Георги жалпы қазақ халқына, соның ішінде Жайық өлкесін мекендеген қазақтарға мазмұнды этнографиялық сипаттама берді. 1770 жылы Мәскеу арқылы Астраханьға келіп, Орал даласына бет бұрды. Сапары барысында Кіші жүздің ауылдарында болып олардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, күнделікті азығы жөнінде мәліметтер жинап, 1799 жылы жарық көрген «Описание всех в Российском Государстве обитающих народов» кітабының «О народах татарского племени и других не решенного еще происхождения Северных Сибирских» атты 2-ші бөлімінде жазып қалдырды. Ғалымның сөзіне сүйенсек қазақтардағы киіз үй башқұрттардың киіз үйіне қарағанда өте кең әрі таза. Бай-бағландар үйлерін ақ киізбен қаптап, қажетті заттарды сақтауға арнайы киіз үй тіккен. Үйдің ішінде әртүрлі көлемдегі сандықтар, айна, парсы кілемдері, төрде қару-жарақ, ат әбзелдері ілулі тұрған. Ерлердің киіну үлгісі шығыс стиліне тән болғанымен басқа ортаазиялық халықтарға қарағанда әлдеқайда жақсырақ. Кең шалбар, қысқа етік, жағалы жейде киген. Ерлері өздерінің күтіміне көңіл аудара білген. Бірақта ғалымның еңбегінде қазақтар жылқыларын әбзелдеуде алдарына жан салмағаны айтылады. Айыл-тұрман, үзеңгіні білікті ұсталарға жасатып салған. Сонымен қатар ат әбзелдерін өзара құнды сый ретінде тарту етіп отырған. Кіші жүздегі қазақ әйелдерінің киім үлгісі татар әйелдеріне ұқсас екендігін, тек әшекей-бұйымдарымен ғана ерекшеленетіндігін Георги өз кітабында жазған болатын [4, 131-132 бб].

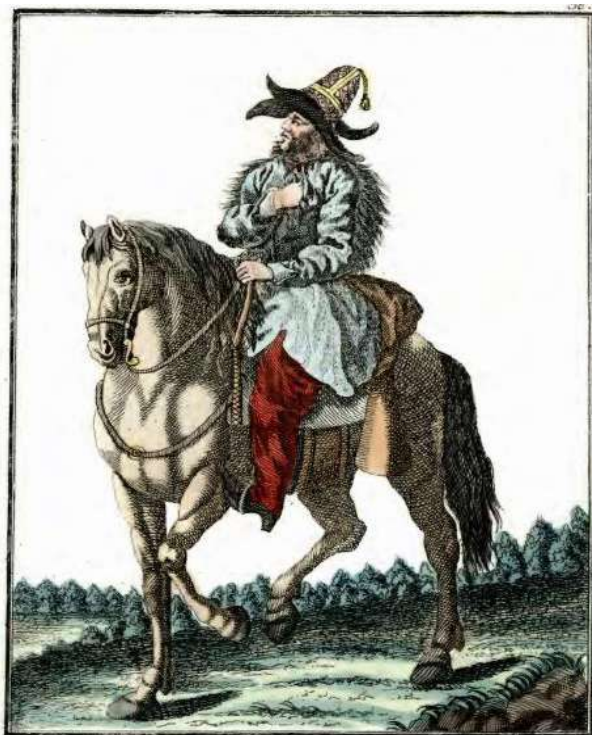
Атақты орыстың тарихшы-этнографы А.И.Левшин 22 жасынан бастап қазақ халқы туралы түпкілікті зерттеуін бастады. Оның еңбектерінде Батыс Қазақстан даласымен Кіші жүз қазақтары жөнінде көбірек сөз қозғалады. 1832 ж. жарық көрген «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей» атты 3 томдық еңбегінде өлкеміздің табиғаты, биологиялық сипаты, халқының тұрмыс-тіршілігі жөнінде баяндалады.

Еңбектің 3-ші бөлімінде (Этнографические известия) қазақтардың XVIII-XIX ғғ. этнографиясы жөнінде алуан түрлі мол ақпар бар. Әсіресе Еділ мен Жайық арасын мекендеген ру-тайпалардағы салт-дәстүр жөнінде бірқатар құнды деректер келтірілген. Мәселен, қазақ қоғамына белгілі барымтаның басқа жүздерге қарағанда Кіші жүзде өте қатаң болғандығы айтылады. Ресей өз билігін орнату барысында құн төлеу мен барымта

басқаша сипат алды. 1813, 1814 және 1815 жылдары барымта өңірде белең алып, кіші жүз қазақтары орыс шекарасына келіп азық-түлік үшін өздерінің балаларын сатқандығы еңбекте жазылады. 1815 ж. Гурьевте бір айда 100 бала сатылған. 1822-ші жылы 22-ші маусымдағы “Сібір қазақтары туралы жарғының” 202-ші бабында: “қазақтарға қатысты тек: 1) мемлекеттік мүддені сату; 2) кісі өлтіру; 3) тонау мен барымта; 4) өкімет билігіне әдейі бағынбау қылмыстық іс саналсын” деп атап көрсеткен. Содан бастап қазақ жерінің әр тарабында билер соты барымтаны ұрлыққа жатқызып, барымташыларды қатаң жазалау туралы үкімдер шығара бастады. Сонымен бірге А.И.Левшин Батыс Қазақстан өлкесіндегі рулар басқа рулар сияқты ислам дінін берік ұстанғанына бірнеше дәлел келтіреді. Барлық ата дәстүрлерін мұсылмандықпен байланыстыра отырып сақтаған.

Қазақтардағы көп әйел алуды ғалым жан-жақты сипаттаған. Бай, сұлтандардың 3 немесе 4 әйел алғандағына бірнеше мысал келтіреді. Мысалы Кіші жүз ханы Нұралының 16-17 әйелі, 32 ұлы 34 қызы болғанын жазады. Тіпті кіші жүздегі қазақтардың қалмақ қыздарына көптеп үйленгенін жазып, жеті атаға дейінгі қыз алыспау дәстүріне өзінің этнографиялық талдауын жүргізген [5, 82-10166].

XIX ғасырдың 20-40-жылдарында патшалық Орталық Азия мен қазақ даласына бірқатар сауда және дипломатиялық миссиялар мен ондаған әскери-ғылыми экспедициялар жіберді, оларға Каспий теңізінен қазақ даласының шығыс шекараларына дейін және Сібір бекініс сызықтарынан оңтүстікке қарай тау бөктеріне дейінгі орасан зор кеңістіктің табиғи-географиялық, геологиялық, статистикалық және тарихи-этнографиялық сипаттамасын жасауға тапсырма берді. Сондай экспедициялардың бірі

*Киргизецъ на конѣ.
Ein Kirgise zu Pferde.
Kirgise à cheval.*

*Киргиска съ мѣла.
Eine Kirgisin vorwärts.
Une Kirgisienne par devant.*

1 сурет - И.Г.Георги еңбегіндегі қазақтардың сипаты.

А.Ф Негридің басшылығымен 1820 -1821 жж. Бұхараға бағыт бойынша ұйымдастырылды. Елшіліктің басты міндеттерінің бірі сауда және коммерциялық

аспектілерге назар аудару қажеттілігі болғанына қарамастан, оларға Орталық Азияның табиғи ресурстары мен саяси мемлекеттері мен олардың басшыларын зерттеу қажет болды, сонымен қатар олардың Бұхара, Ауғанстан, Иран және Осман империясымен қарым-қатынасын түсіну қажет болды. А. Ф. Негри экспедициясының құрамына: табиғат және география жөніндегі маман Е. А. Эверсман, Бас штабтың капитаны Е. К. Мейендорф, лейтенант В. Д. Волховский кірді. Е. К. Мейендорф пен Е. А. Эверсман Орынбордан Бұхараға дейінгі көшпелі қазақтарға қатысты көптеген қызықты фактілерді ұсынды.

Е.К Мейендорф өз күнделігінде Қазақтардың әдет-ғұрпы пен салт-дәстүрі, олардың күнделікті тұрмысы, тағамдары оны дайындау тәсілдері туралы деректерді, сондай-ақ киік пен жабайы қабандарды аулау принциптері туралы жазып, барымта (Түрік халықтары арасындағы малды жаулап алу қағидаты. Қылмыс немесе келтірілген зиянды өтеу үшін кектің тәсілі), әйелдер туралы, қазақ ауылындағы ресейлік тұтқындарының жай-күйі туралы да сөз қозғап, қазақ даласында басқару принциптерін де жазған. «... Түнде тас үстінде отырып, олар айға қарап, мұнды әндерді айтқан. Онда Қазақ халқының өткен заманы, сондай-ақ аңыз бен тарихи ұлттық батырлары сипатталған...», деп айтқан. Ол қазақ лирикалық әндерінің жалпы мазмұнын сипаттады. Ол қазақпен қырғызға ортақ атау беруге түпкілікті қарсы болды. Оның зерттеулері екі халықтың ара-жігін толықтай бөліп көрсетеді [6, 1936].

Е.К Мейендорф өзінің «Путешествие из Оренбурга в Бухару» атты кітабының 2-3 тарауында Орал, Ақтөбе аумағын мекендеген қазақтардың этнографиясы жөнінде мол, құнды мағлұмат қалдырған. 2-ші тарауында қазақтардағы аңшылық туралы, әсіресе ақбөкендерді аулау әдісі жөнінде жазды. Ақбөкеннің еті басқа жануарлардың етіне қарағанда ерекше дәмді екендігі, және оның терісінен киім тігетіндігін сипаттап жазды. Сонымен қатар саяхатшы Арынғазы сұлтанның ауылында болып, қазақ ауылының сипатына тамсанған болатын. Киіз үйлердің түр-түсін, адамдардың бет-әлпетін ерекше сипаттама берген. 3-ші тарауында қазақтардың Жайықтан-Сырдарияға дейін аралықтағы қазақ қорымдарына сипаттама берген. Кіші жүз қазақтарындағы зираттар көбіне күйдірілген кірпіштерден тұрғызылған. Қарапайым адамдарда қамыс араластырылған тастардан тұрғызылса, қожа-сұлтандарда айқастырылған найза қойылатын болған. Ал Сырдария өңіріне қарай қорымдар биік-биік қаладай көрініс таба бастаған [7, 137-141бб.].

Кіші жүз қазақтарының этнографиясын зерттеген өзге де ғалымдар арасында Г. Г. Фон-хенсты белгілеуге болады. Хенстің негізгі мамандығы әскери инженерия болғандығына қарамастан, қазақ даласында қызмет еткен бірінші жылдары ішінде ол табиғи және минералды ресурстарға қатысты жұмысты ұйымдастырды. Сонымен қатар ол қазақтардың тарихы, этнографиясы, лингвистикасы, фольклоры мен экономикасы туралы зерттеулер жүргізді. Оның «Қазақтардың шығу тегі, олардың дамуы» атты жұмысын белгілеуге болады. Осы жұмыста автор кейбір этнографиялық мысалдарда пайдаланылатын қазақ терминологиясына көңіл бөлген, ол кіші жүзбен оның елді мекендерін сипаттаған [8, 476].

Қорытынды. Қорыта келе, талданған еңбектермен деректердің негізінде Ресей ғалымдарының Батыс Қазақстан даласына жүргізген этнографиялық зерттеулерінің маңызы зор екенін анықтадық. Ғалымдардың жазбалары сол кезеңдегі халықтың тұрмысынан шынайы, еш бұрмалаусыз ақпар береді деген тұжырымға келдік. П.С.Паллас, А.И.Левшин, И.Г.Георги сынды ғалымдардың арқасында әлемдік өркениетке қазақтар жөнінде ақпарат тарай бастады. Олардың еңбектері болашаққа құнды тарихнамалық дерек ретінде сақталды. Жайық өлкесінен басталған экспедициялармен барлау жұмыстары өз мақсат-міндетіне жетіп, зерттеулерінің жемісін

көрдi. Патша үкiметi қазақ жерiнiң экономикалық, саяси мүмкiндiктерiн анықтап, оны тиiмдi игере бiлдi. Қазақ халқының этнографиясын зерттеу арқылы оның болашағына жоспар құруды көздедi. Халықты толығымен болдандықтың құрсауында ұстау үшiн оның ұлттық болмысын тұншықтыру қажеттiлiгi туындады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Масанов, Э.А. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР [Текст] / Э.А. Масанов – Астана, 2007, – 551 с.
- 2 Асфендияров, С.Д. Прошлое Казахстана в источниках и материалах: сборник (В в. до н.э.-XVIII в. н.э) [Текст] / С.Д. Асфендияров // Алматы: «Казакское краевое изд-во», 1935. – 297 с. , <https://www.calameo.com/read/002055968bdac61e4e375>
- 3 «Запискам путешествия академика Фалька» [Текст] / Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорской Академией наук. В 8-ми томах., Москва: «РГБ», 1824, – 568 с.
https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_006691909?page=548&rotate=0&theme=white
- 4 Георги, И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов... [Текст] / И.Г. Георги – СПб., 1799. – 178 с.
<http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/14951-ch-2-o-narodah-tatarskogo-plemeni-i-drugih-ne-reshennogo-esche-proishozhdeniya-severnyh-sibirskih-1799>
- 5 Левшин, А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. [Текст] / А.И. Левшин // Ч-3: СПб., 1832, – 304 с.
<http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/47076-ch-3-etnograficheskie-izvestiya-1832#mode/inspect/page/118/zoom/>
- 6 Мейендорф, Е.К. 19 ғасыр басындағы саяхатшылардың жазбасындағы қазақтардың этнографиясы [Текст] / Е.К. Мейендорф // Екінші толтырылған басылым, 49-шығарылым. – Астана: «Алтын Кітап», 2007, – 246 б.
- 7 Мейендорф, Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. [Текст] / Е.К. Мейендорф // М.: «Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975, – 175 с.
- 8 Камиева, Г.Б. Из истории исследования Казахской этнографии (XVIII-XIX вв.): Пособие к изучению [Текст] / Г.Б. Камиева – Актау: 2010, – 75 с.

REFERENCES

- 1 Masanov, E.A. Ocherki istorii etnograficheskogo izucheniya kazahskogo naroda v SSSR [Essays on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. Astana, (2007): 551 s. – (In Rus)
- 2 Asfendiyarov, S.D. Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah: sbornik (V v. do n.e-XVIII v. n.e) [The past of Kazakhstan in sources and materials: a collection (In the century BC-XVIII century AD)]. «Kazakskoe kraevoe izd-vo». Almaty, (1935): 297 s. – (In Rus)
- 3 «Zapiskam puteshestviya akademika Fal'ka» [Notes of the journey of Academician Falk], Polnoe sobranie uchenykh puteshestvij po Rossii, izdavaemoe Imperatorskoj Akademiej nauk. V 8 - mi tomah. «RGB», Moskva, (1824): 568 s. – (In Rus)
- 4 Georgi, I.G. Opisanie vsekh obitayushchih v Rossijskom gosudarstve narodov...[A description of all the peoples living in the Russian state...]. SPb.,(1799): 178 s. – (In Rus)
- 5 Levshin, A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes.]. CH-3, SPb., (1832): 304 s. – (In Rus)

- 6 Mejendorf, E.K. 19 gasyr basyndagy sayahatshylardyn zhazbasyndagy kazakhtardyn etnografiyası [Ethnography of Kazakhs in the notes of travelers of the early 19th century]. Ekinshi toltyrylgan basylym, 49-shygarylym, Astana, Altyn Kitap, (2007): 246 b. – (In Kaz)
- 7 Mejendorf, E.K. Puteshestvie iz Orenburga v Buharu. [Travel from Orenburg to Bukhara]. M. «Glavnaya redakciya vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», (1975): 175 s. – (In Rus)
- 8 Kamieva, G.B. Iz istorii issledovaniya Kazahskoj etnografii (XVIII-XIX vv.): Posobie k izucheniyu [From the history of the study of Kazakh ethnography (XVIII-XIX centuries): A guide to the study]. Aktau, (2010): 75 s. – (In Rus)

ЭТНОГРАФИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. В статье речь идет об этнографических исследованиях, которые являются направлением русских экспедиций, направленных на изучение казахской земли. Проведены аналитические исследования этнографии казахов, населявших Волгу и Урал. Представлен объемный материал по быту, культуре казахов Малого жуза. Разработана характеристика хозяйства и профессии западно-казахстанского народа XVIII-XIX веков. Проведен анализ значения торговли в Малом жузе и животноводства в быту. Рассматриваются основные цели и задачи путешественников, их достижения. Будет проработана оценка учеными места кочевничества в образе жизни казахов XVIII-XIX вв. между Волгой и Уралом. Будет проведен анализ взглядов исследователей на то, как колониальная политика царского правительства изменила казахскую жизнь. В результате исследования установлено, что путешественники оценивали казахов Младшего жуза по сравнению с соседними народами (татарскими, башкирскими). Казахи Младшего жуза отличаются от казахов Старшего и Среднего жуза, как показано в трудах ученых. Рассказано о характере традиционных обрядов в Малом жузе. В заключительной части определено значение этнографической разведки Западно-казахстанских степей на историографическом уровне и дана оценка влиянию русских ученых и путешественников на представление казахской истории миру.

Ключевые слова. Этнографические исследования, русские военные, путешественники, ученые, Малый жуз, обычай и традиции, хозяйство.

ETHNOGRAPHY OF WESTERN KAZAKHSTAN IN RUSSIAN SOURCES

Abstract. The article deals with ethnographic research, which is the direction of Russian expeditions aimed at exploring the kazakh land. Analytical studies of the ethnography of the kazakhs who inhabited the Volga and the Urals have been carried out. A voluminous material on the life and culture of the kazakhs of the Small zhuz is presented. The characteristics of the economy and profession of the West Kazakhstan people of the XVIII-XIX centuries have been developed. The analysis of the importance of trade in the Small zhuz and animal husbandry in everyday life is carried out. The main goals and objectives of travelers and their achievements are considered. The scientists' assessment of the place of nomadism in the lifestyle of the Kazakhs of the XVIII-XIX centuries between the Volga and the Urals will be worked out. The analysis of researchers' views on how the colonial policy of the tsarist government changed Kazakh life will be carried out. As a result of the study, it was found that travelers evaluated the Kazakhs of the Maly Zhuz in comparison with neighboring peoples (Tatar, Bashkir). The Kazakhs of the Maly Zhuz differ from the Kazakhs of the Older and Middle Zhuz, as shown in the works of scientists. It tells about the nature of traditional rituals in Maly Zhuz. In the final part, the importance of ethnographic exploration of the West Kazakhstan steppes at the

historiographical level is determined and the influence of Russian scientists and travelers on the presentation of Kazakh history to the world is assessed.

Key words. Ethnographic research, Russian military, travelers, scientists, Maly zhuz, customs and traditions, economy.

ҒТАХА 03.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430105>

Құрманалин Самат Бақытжанұлы¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. ЖМЖКББМ «Батыс-Қазақстан технологиялық-инновациялық университеті», Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, samatbk71@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7670-9495

Сағидуллина Ғалия Орынбасарқызы*²,

магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, Орал қ., 090006, Н.Назарбаев даңғылы 208, galiya02.02.92@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-8438-0048

ҚАЙЫРЖАН ХАСАНОВТЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ ШОЛУ

Аңдатпа. Өлкенің тарихын білу – өзінің, отбасының әулетінің, туып өскен өлкесінің тарихын білуден басталады. Өзінің тегін, оның тарихын білмеген адам өз халқының тарихын білуге ұмтылмайды, оған қызықпайды. Ал мұндай адам басқа халықтарды, оның тарихын, тілін, әдет-ғұрпын құрметтей де, сыйлай да алмайды. Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысына белгілі Қазақстанның құрметті журналисі, Қаратөбе тарихын зерттеп, қағаз бетіне түсіріп кеткен өлкетанушы «Қаратөбе тарихының Герадоты» атанып кеткен Қайыржан Хасановтың зерттеушілік мұрасы туралы баяндалады. Нақты айта кетсек, зерттеушінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қатысушылары мен 1937-38 жылғы қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың тағдыры туралы жүргізген еңбектеріне шолу жасалынған. Автордың өлке тарихын зерттеуде ерекше орны алатын, Қаратөбе ауданынан шыққан, өз заманында қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз жазаланған тұлғалар туралы жинаған тың деректер зерттеу жұмыстарында нақты мысалдар арқылы дәлелденген. Қайыржан Хасановтың бұл еңбектерінде оқиғалардың не себепті орын алғанын және оған Қаратөбе ауданынан шыққан, қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалардың қатысу себептері мен олардың кейінгі тағдырлары туралы зерттеулері баян етіледі. Берілеген мақалада осы зерттеулерге шолу жасап, автордың зерттеу еңбектеріне арқау болған кейіпкерлерді нақтылау, олардың рөлі мен маңыздылығын айқындау мақсат етілген.

Кілт сөздер. Қайыржан Хасанов, Күнбатыс Алашордасының үшінші съезі, Қаратөбе съезі, репрессия, Қаратөбе тарихы, өлке тарихы, Ұлт-азаттық көтеріліс (1916 ж), Соңалы көтерілісі.

Кіріспе. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» аясында Қазақстан Республикасының әр аймақтарында өлке тарихына байланысты, тұлғаларды дәріптеу бағытында, елді мекендеріндегі құнды киелі жерлерді ұрпаққа таныстыру бағытында көптеген ізгі шаралар өткізілуде. Өткен тарихымызға көз жіберсек осыдан 106 жыл бұрын Қаратөбе елді мекенінде Алаштың зиялы қауымы Орал қазақтарының ІІІ-съезін өткізіп, Алаш автономиясын құруға, сөйтіп Ресейде патша тақтан құлаған соң, қазақ халқының дербес мемлекетін құруға әрекет жасады. Сонымен қатар, биылғы жылы Алашорданың Батыс бөлімінің құрылғанына 18 мамырда 106 жыл толады. Тарихта ойып тұрып орын алатын осы секілді оқиғаларды зерттеп, өткен тарихымызды дәріптеп, жас ұрпаққа тағылымды іс ретінде қалдыру үшін тарихи болған оқиғаларды еске түсіріп, айтып ұғындыру – аға ұрпақтың міндеті. Осы орайда, осындай міндетті азаматтық парыз санаған өлкетанушы, ақын, прозаик-жазушы, журналист, «Қазақстан Журналистер

Одағының» мүшесі, «Қаратөбе ауданының құрметті азаматы» Қайыржан Хасановтың туған елінің тарихын зерттеп, қалдырған мол мұрасын арнайы талдаған жөн.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қ.Хасанов 1942 жылдың 2 желтоқсан күні Қаратөбе ауданының Сәуле ауылында дүниеге келген. Саналы ғұмырында Қазақстанның батыс өңіріне қатысты, соның ішінде Қаратөбе ауданының тарихына байланысты, сол аймақтан шыққан ақын, жыршы, батырлар мен шешендер, әулиелер, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қатысушылары мен 1937-38 жылғы қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың тағдыры туралы тың ізденіс жүргізіп, бұрын-соңды көпке беймәлім болған тарихи жерлерді, таным нүктелерін анықтаған. Сол Қаратөбе топырағында мәңгілік дамыл тапқан тұлғаларымыздың бейіттерін тауып, картаға түсіріп, игі іспен айналысты. Зерделі зерттеуші күн демей, түн демей дала кезіп, ел аралап, талай мәдени ескерткіштерді хатқа түсіріп, орнын көрсетіп, киелі топырақтың құтты жерлерін сипаттап кетті.

1928 жылдың қаңтар айының 28 күні Қаратөбе алғаш аудан болып құрылған. Аудан тарихында көпшілік біле бермейтін, қаратөбеліктердің назарынан тыс қалып, ауызға алынып, әңгіме болмай жүрген оқиғалардың бірі - Қаратөбе өңірінде болған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Аталмыш оқиға жайлы Қайыржан Хасановтың 2006 жылы Орал қаласында жарық көрген «Соналы оқиғасы» деген еңбегінде баяндалады.

Ресей патшасы 1916 жылғы 25 маусым жарлығын жариялаған болатын. Осы жарлықта айтылғандай, майдандағы қара жұмыстарға 19 бен 31 жас аралығындағы жігіттерді шақыруына қарсы бірнеше болыстардың халқы көтеріліске шықты. Бұл көтеріліс деңгейі ұйымдастырылуы жағынан сақадай сай қаруланған патша әскерінің күшіне қарсы шығар деңгейден әлдеқайда төмен еді. Әйтсе де, Шыңғырлау, Бөрлі, Шилі, Қаракөл, Соналы, Қарабау, Жұбанышкөл, Қараоба, Қалдығайты, Бұлдырты болыстарындағы көтерілістер өз қалыңша ұйымдастырылған.

Күнкөрістен басқа қарекеті жоқ ауылдың момын жігіттері патша жарлығына наразы болғанымен, қарсы шығатын жол таппай қатты дарықты. Қаракөл болысының жігіттері патша жарлығына ашық қарсылық білдіріп, ереуілге шыққан көрінеді, - деген ұзын хабар толқып, ашу-ызаға булығып отырған Соналы жігіттерін де атқа мінгізді. Соналы көтерілісін бастаушылар қатарында Тәріске ауылынан Мұқаш Қожахметов, Байгабыл ауылынан Сенғали Дәуешов деген жігіттер болыпты. Осы оқиға жайлы еңбек және Ұлы Отан соғысының ардагері Уәйіс Аңшыбаев естелігінде: Ол кезде Уахаң 10-11 жасар бала екен. Жаз айының іші. Ауыл шала бүлінген. Атқа қонған жігіттерде сан жоқ. Сыңсыған әйелдер мен кемпірлердің аузында «соғыс», «прием» деген бұрын айтылмаған құлаққа жат сөздер. Оған түсініп жүрген балалар жоқ. Аттылы-жаяулылардың арасында жалаң аяқ шаңдатып жүр. Кейін біраз уақыт өткен соң ауыл қара жамылғандай тыныштыққа оранды. Сыбырласқандардың бірі – Дәуештің Сенғалиын, Жұпбайдың Әбуі, Төлештің Қуаналысын және Жампаның Қойшыбайын (Уәйістің әкесі Аңшыбайдың ағасы) патша әскерінің отряды келіп, ұстап әкетіпті – деген әңгімелер. Не үшін дегенде 19 бен 31 жастың арасындағы жігіттер «приемға» жататын болып, бұл жөніндегі «қара тізімді» дайындап жатқанын білген Сенғали Дәуешов бастаған Жұпбайдың әбуі, Төлештің Қуаналысы және жампаның Қойшыбайы сойыл, шоқпарларымен қаруланған ауыл жігіттерін ертіп, болыстық басқармаға аттанады. Болыс ауылына суыт жеткен бұлар «қара тізімнің» № 14 ауылдың старшыны Жантолыұлы Қалимен Князьге (сол кезде қазіргі Калмыковты осылай атаған) жіберілгенін біледі. Сенғалилар болыс ауылының бір топ жігіттерін қосып алып, старшынды қуып кетеді. Жігіттер біраз уақыт сойыл мен шоқпар сілтесіп, старшынды аттан құлатып, тізімді тартып алады да, сол жерде өртеп жібереді. Бұл оқиға «Жантолы шығыры» деген жерде болыпты. Өзге болыстардағы көтерілісшілердей емес, бұлар

орынсыз қан төгуді жандары жақтырмайтын жігіттер тек №14 ауылдың старшыны Қали Жантолыұлын өлімше етіп сабаумен ғана шектеледі [1,15]

Патша жарлығына қарсы ұйымдастырылған ауыл кедейлерінің көтерілісін басуға Орал губернаторының бұйрығы бойынша атты казактардың қарулы отряды шығады. Сенғали Дәуешұлы бастаған бір топ ауыл жігіттері оларға тойтарыс беруге жоспар құрып, шағыл ішіне тығылып, тұтқиылдан атойлап шабуыл жасауды, сөйтіп жауды састырып, соққы беруді ойластырады. Бірақ жақсы әскери дайындықтан өткен патша әскерлеріне алғашқы кездесуде Олжай, Тәріске, Байғабыл ауылының жігіттері тойтарыс бере алмады. Азаттықты тек атқа мініп, атойлап шауып, жалаң қылышпен орнатамын деген ауыл жігіттерінен бірнеше боздақтар қаза табады. Көтеріліс басшылары Жандәулет Досаналиев, Қожахмет Бекбауов, Мұқаш Қожахметов, Сенғали Дәуешов, Әбуғали Жұпбаев және басқалары тұтқынға алынады. Аяқ-қолдары кісенделіп, жаяулай-жалпылай Орал қаласындағы түрмеге айдалады. Прокурор Чистяков пен тергеуші Пунгулерге берген жауабында патша әскерлерінің жазалаушы отрядын қарсы алып, қарсылық көрсетуді ұйымдастырған, тізімді патша заңына қарама-қайшы толтырып, дұрыс хатталмағасын оны старшын Жантолиев Қалидан «Жантолы шығыры» деген жерде атынан құлатып, тартып алып, өртеп жіберген мен. Басқа адамдар кінәлі емес, жазаны берсеңіз маған беріңіз депті Дәуешұлы Сенғали, – делінеді ауызекі айтушылар әңгімесінде.

Түрмеге түскен алғашқы күннен-ақ патша жендеттері қанша ұрып-соқса да Сенғали да, онымен бірге тұтқындалған жігіттер де тағылған айыпты әрқайсысы өздері жеке-жеке мойындап, қайткенде де бірін-бірі арашалап, құтқарып жіберуге тырысқан. Соған қарамастан оларды соғыс уақытындағы заңға сйкес соттап, дарға асу арқылы өлім жазасына кескен үкім шығарыпты. Соңалылық көтерілісшілерге атқан әр таң үкімінің орындалатын таңы шығар деп қатты қобалжи күткен азапты күндер басталады. Түрмеде көтерілісшілер қатты қысым көрген. Күн сайын үш кісіні түрме алаңына шығарып, дарға асады екен. Үкім орындалатын күні түрме надзирательдері өзге тұтқындарды да түрме ауласына қуып шығарған. Мақсат – көтеріліске қатысқаны үшін өлім жазасына кесілгендердің жүйкесіне қатты әсер ету. Шыңғырлаудың Кіндікті, Қарағаш, Қаратөбенің Жақсыбай болыстарының көтерілісші жігіттері дарға асылып, кезек соңалылықтарға жақындайды. Осы кезде, 1917 жылдың ақпан айында болған Ресей буржуазиялық демократиялық төңкеріс патшаны тақтан құлатты. Орнына келген Уақытша үкімет, оның әділет министрі, кейін премьер-министрі болған А. Керенскийдің бірінші Жарлығы – окоп қазу жұмыстарында жүрген «бұратаналарды» елдеріне қайтарып, «приемға» қарсы шығып, түрмеге қамалғандарды босатып, қашып жүргендерге іздеу салуды тоқтату болыпты. Осы Указдың арқасында дарға асылар кезегін күтіп жатқандар бір-жола ақталып, абақтыдан босатылып шығарылды. Сөйтіп, Соңалы көтерілісінің басшылары да босап, елге келіп, ауылдағы өмірге қызу араласып кетеді [1,17].

Нәтижелер және оларды талқылау. Өткен ғасыр басында қазақты ел болдырудың қамына кіріскен алашшыл азаматтар қолдарынан келген істің бәрін атқарды. Айталық, 1917 жылдың аяғында Орынборда өткен жалпы қазақ съезінен кейін Алашорда үкіметі негізі іс-қимыл атқару орталығы ретінде Семейді таңдаса, күнбатыс алашордашылар 1918 жылдың ақпан айында Жымпиты уезіне қарасты Қаратөбе кентінде кезекті жиын ашып, батыс өңірде атқарылуы тиіс істерді талқылады. Бұл жиын тарихта «Қаратөбе съезі» деген атпен қалды. Тарихта аты қалған Қаратөбе кенті – облыс орталығы Орал қаласынан 260 шақырым қашықта орналасқан көне қоныс.

Қаратөбе съезі XX ғасырдың басында Орал қазақтарының үшінші бас қосуы болатын, - деп жазады алаштанушы Даметкен Сүлейменова. Алғашқы съез 1917 жылы

19-22 сәуір аралығында Орал қаласында өтсе, екіншісі съез сол жылдың маусым айының басында Ойылда өткен. Осы тұста Орал орыс-казактары қаладағы мемлекеттік банк пен азық-түлік қоймасын, ауруханаларға дейін түгел қарулы күшпен басып алса, Орынбор-Ташкент теміржолы большевиктердің бақылауына өтіп кетті. Семейдегі орталықтан қол үзіп қалған күнбатыс алашордашылары кезекті жиын-Үшінші съезді қауіпсіз орта қалың қазақ ішінде, шалғайда жатқан Қаратөбеде өткізуді жөн көрген. Ертай Бимұхановтың дерегіне сүйенсек, тарихи жиынды ұйымдастырушылар: Жаһанша Досмұхамедов (заңгер), Халел Досмұхамедов (дәрігер), Аспандияр Кенжин (мұғалім), Есенғали Қосболатов (дәрігер), Х.Мерғалиев, Сәлімгерей Қаратілеуов (агроном), Молдағали Жолдыбаев (мұғалім), Иса Қашқынбаев (дәрігер), Нұрғали Ипағанбетов (дәрігер), Қуанай Қосдәулетов қазіреті, болыс Салық Омаров, Төлеген Иманғазиев (мұғалім), Қуанышәлі Тінәшұлы, Есқали Балтаұлы т.б. тұлғалар екенін айтады. Осы оқиғалар туралы Қайыржан Хасанов «№ 2368 ІС немесе Төлеген Иманғазиев тағдыры туралы» атты еңбегінде жазады [2,1].

Бұл еңбек 2007 жылы Орал қаласында басылып шыққан. Жұмыста 1937-1938 жылдардың зобалаңында жазықсыз опат болған, Орынбор қырғыз мұғалімдер семинариясының түлегі, алаш ардагерлерінің бірі, елінің көзін ашып сауаттандыруға белсене қызмет еткен халық мұғалімі Төлеген Иманғазыұлының өмір дерегінен нақты мәліметтер берілген: «Осынау дүрбелең кезеңде Қаратөбе ауданының Жақсыбай орталау мектебінде ұстаздық етіп жүрген мұғалім Төлеген Иманғазиевтың үйінің есігі жеті түнде қатты қағылды. Мезгілсіз қонақ- Қаратөбе аудандық НКВД қызметкері екен. Органның дікілдеп, тепсініп тұрған бұл қызметкері қарт ұстазды асықтырды. Киімдерін алып, атарбаға тез мінуін талап етті. Үй-іші азан-қазан. 57 жасқа енді толғалы отырған Жанот Болғанбайқызы шыбынға да зияны жоқ жолдасы Төлегенді ауданнан елу шақырымдай жердегі Сәулеге милицияның не үшін іздеп келіп, ұстап алып бара жатқанынан да мүлде бейхабар еді»[3,7].

Автор 1938 жылдың ақпан айының басында ұстап әкеткен Төлеген Тианғазыұлының қамалу себебі мен кейінгі тағдыры туралы сауалдарға Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің Батыс Қазақстан облысы бойынша Департаментіндегі мұрағаттық құжаттардан толық жауап алғандығы туралы жазады[4].

Қ.Хасанов мұрағатта сақталған № 2368 қылпыстық іспен танысып,. бұл істің 1938 жылдың 1 ақпанында Иманғазиев Төлегенге, Лашинов Жәрдемге, Отарғазиев Ирменге, Қапалиев Ізтілеуге ашылып, сол айдың 15-і түнде азаматтардың атылуымен аяқталып, жабылғандығын анықтайды [5].

Тергеу хаттамасында Төлген Иманғазиевтың ісін УНКВД-нің Батыс Қазақстан облыстық бөлімінің Қаратөбедегі қызметкері Бакиров деген жүргізіпті. Төлегеннің әлеуметтік жағдайы бай, революцияға дейін қарамағында екі аты, сегіз ірі қара малы,жиырма қойы бар деп көрсетіліпті. Ал революциядан кейін бір жылқысы, үш сиыры болыпты. Патша заманында ауылда болыс болдың, Қаратөбеде өткен Алашорданың съезіне қатыстың деген кінә тағылып, оған қоса 1938 жылдың ақпан айының 14 күнгі алынған жауаптың хаттамасында панисламизмнің көтерілісін ұйымдастырмақшы болған контрреволюциялық ұйымның мүшесімің, жапон-герман барлауының агенті екендігінді мойындайсың ба деген сұрақтар қойылыпты. Оған Төлеген «мойындамаймын, панисламизмнің көтерілісін ұйымдастырмақшы болған ұйымға мүше емеспін, мүше болмаймын да» деп жауап беріпті. Сосын Төкең жауабын жалғастырып, «1936 жылдың қараша айының ішінде Жақсыбай мектебінің мұғалімі Жазықбаевтың үйіне қазірет Хасан Нұрмағамбетов келді, мені қонаққа шақырды. Олар құран жайлы әңгімелесті. Мен олардың әңгімесіне қосылмадым дейді. Содан кейін ол 1937 жылдың ақпан айының басында біздің туыстарымыз Башқұртстаннан Құрманғали

Қуанышқалиев және саудагер Жәрдем Лашынов қонаққа келді. Біздің үйге қонды. Құрманғали кетерінде өзінің Башқұрстанда әйнек заводында жұмыс жасайтындығын, еңбек ақыны жақсы табатындығын айтты. Келгеніне көп болғасын, қаражаты азайынқырап қалғанын, қайтуға қаражаттан көмек сұрады.» - дейді. Төлеген болса Қаратөбеге аудандық аудандық білім бөліміне барып, еңбек ақысын алып бермекші болады. Осының бәрі Қаратөбеге түріктің шпионы келіп жүр, Жәдікбайларды ислам туының астына біріктіріп, совет үкіметіне қарсы көтеріліс ұйымдастырмақшы. Сол үшін үйлерден әлгі адам қаражат жинап жүр деп жансыз біреу Қаратөбеге астыртын хабар береді. Содан Құрманғали қонақ болып, шәй ішкен үйлердің иелерін тұтқындауда. Көрсетілген тізім бойынша үй иелері тұтқындалады. Бұлардың барлығы да алыстан ағамыз елге келді, үйімізден дәм татсын деп ақ дастарханын жайып, қонақасын берген іні-ағайындары еді. Ұсталғандардың біреуі де елге оралмай, түрмеде өлген, не атылған. [3,21-22]

Адамзат тарихының ақтандақ тұсы аз болмағанымен, адамдардың мемлекет тарапынан жаппай репрессияға ұшырауына Кеңес Одағының саяси билігі ғана жол бергені анық. Ал қазіргі шежіре «Қызыл террор» атаған сол кезеңнің зардабынан жойылуға шақ қалған тұтас ұлттардың көш басында қазақтың тұрғаны – шындық. Осындай еліміз бастан кешкен репрессия кезінде жазықсыз атылған азаматтардың бірін халық білсе, бірін біле бермейді. Халық біле бермейтін, ел аузынан ұмыт қала бастаған, Қаратөбеден шыққан қуғын-сүргін құрбандары туралы Қайыржан Хасанов 1996 жылы Чапаев селосында басылып шыққан «Ақтандақта атылған азаматтар» деген кітабында жазған.

«Асыра сілтеу» жылдары деп аталып кеткен 1930-1940 жылдарыталай азамат «халық жауы» атанды, Қ.Хасанов жаланың құрбаны болып, НКВД қызметкерлерімен тұтқынға алынып, содан хабарсыз кеткен Қаратөбе селосында мемлекеттік банкіде бас есепшінің орынбасары болып жұмыс істеген Дәулетов Батырханның тағдырын зерттеген.

«Бізге, Қаратөбе аудандық мемлекеттік банк есепшісі Батырхан Дәулетовтың үстінен жүргізілген № 3242 қылмыстық іспен танысуға мүмкіндік болды. Батырхан Дәулетов 1898 жылдың шілде айының 10 күні Батыс Қазақстан облысы, Шыңғырлау ауданының Қарағаш ауылында дүниеге келіпті. Мамандығы – есепші, партияда жоқ. Өзі сауатты адам болған. Қаратөбе аудандық мемлекеттік банкісінде бас есепшінің орынбасары болып жұмыс істеп жүріп, Совет Одағына қарсы халық арасында үгіт жүргізген деген айып тағылып, 1941 жылдың қараша айының 10 күні тұтқынға алынған», - дейді автор [7, 23].

Қайыржан Хасанов Азамат соғысы кезінде Шадиар Нұғманов, Мусаш Кенжебаев және бірнеше жігіттерден топ құрып, атаман Толстовтың бандаларын қуу, олардан қорғану ісін ұйымдастырған, банданы Гурьевке дейін қуып тастауға үлес қосқан Әбуғалиев Құмардың Азамат соғысынан кейінгі жылдары ауылдық кеңестің төрағасы, ауыл шаруашылық орталығында төраға, қойма меңгерушісі қызметтерін атқарғандығын, дайындау мекемесінде агент болып жұмыс жасап жүргенде «халық жауы» деп ұсталғандығын айтады. Сонымен қатар, басқа да қуғын-сүргін құрбандарын анықтайды, олардың бірнешеуінен мысал келтірсек:

«Солақай» саясаттың жылдарында жазықсыз кеткен жандардың бірі – Лашынов Жәрдем. Оның да қылмыстық ісі жайлы жайлы мәліметтер Иманғазиев Төлегеннің ісімен бірге жасақталған. Ауылға ағайындарына қыдырып келген Қуанышқалиев Құрманғали деген молдаға байланысты кінә тағылып, қылмыстық іс көтеріліп, 1938 жылдың ақпан айының 14 күні атылған.

1935 жылы аудан жаңадан құрылып жатырған кезде Қаратөбе аудандық атқару комитетінің алғашқы председателі болып Рыспаев Нұролла деген азамат істеген екен. 1938 жылы 28 ақпан күні Рыспаев Нұролланы НКВД адамдары ұстап алып кеткен. Н.Рыспаевқа сол кездері Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы Ізмұқан Қарамысов басшылық еткен, халық арасында ірткі салып, Совет Одағын құлату мақсатында құрылған топқа мүшесің деген айып тағылыпты.

Боранқұлов Әбузар – Қаратөбе ауданының мектептерінде ұстаздық етеді. 1941 жылы ол Ворошилов орталау мектебіне оқу ісінің меңгерушісі болып тағайындалады. Ол осы мектептің директорлығына апарылған резерв еді. Бірақ бұл мақсат орындалмады. Әбузар Боранқұловтың жазықсыз жапа шегіп, еріксіз кінәлі болуы осы мектепте жүргенде басталады. Мұғалімдер арасында «ішімізде жауға көмектесіп жүрген сенімсіз адамдар бар. Соларды тауып, әшкерлеу керек» деген қисынсыз қағида шағын ұжымға да әсер етті. Ұлы өмірден бейхабар жатқан ауыл тұрғындарына соғыстың барысы жайлы Әбузар түсінік жұмыстарын жүргізетін. Осы жұмыс оған «пәле» болып жабысты. «Әбузар Боранқұлов неміс-фашистерін дәріптеп, халық арасында үрей туғызып жүр» деген дабыл НКВД органына түседі. Соның нәтижесінде, 1942 жылдың 4 қаңтарында ол тұтқындалады. Тергеу қорытындысында оны айыпты деп танып, ССРО Жоғарғы Кеңесі төралқасы мен РСФСР Қылмыстық істер кодексінің II бөлімінің 58-10 бабымен Әбузар Боранқұлов «кеңес үкіметіне қарсы үгіт – насихат жүргізгені үшін қылмыстық іске тартылады» деп сотқа жіберген. 1942 жылдың 15 шілдесінде сот өз үкімін шығарып, Ә.Боранқұловты 10 жылға соттайды [7, 34-39].

Бижан Әбілқасұлы Жанқадамов 1889 жылы Батыс Қазақстан Облысы, Қаратөбе ауданы, Ханкөл ауылында дүниеге келген. Батыс Қазақстан облысының байларының бірі, қызметі – мал дәрігері, белсенді алашордашы. Алашорда жанындағы уездік жер басқармасының төрағасы. Алашорданың батыс өлкесінің мүшесі болған.

Совет үкіметі мен БКП(б)-ға дұшпандық пиғылдағы Жанқадамов БҚО Казталовка ауданы халқының арасында контрреволюцияшыл ұлтшылдық және фашистік үгіт жүргізуде. Алашорда контрреволюциялық идеяларын насихаттауда, КСРО ішкі жағдайы жөнінде әртүрлі жалақорлық сөз таратады, қазақ халқының ескі феодалдық құрылысын мадақтайды, Халық арасында партия мен кеңес үкіметі басшыларына қарсы қастандық әрекетке итермелейтін пікір таратты деп айыпталып, РСФСР қылмыс кодексінің 58-10 және 59-11 баптарына сәйкес жауапқа тартылған [7,49].

Қорытынды. Қорыта келгенде, алаш арыстарын ұлықтайтын, өлке тарихын зерттеп, жазып кеткен, артынан мол мұра қалдырған Қайыржан Хасановтың еңбектерінің келешек ұрпаққа берер тәрбиелік, танымдық маңызы зор. Бүгінгі таңда тарихшылар алдында тарихымыздың түйінді тұстарын жаңаша талдап, түсіндіріп, оны өскелең ұрпаққа жеткізу міндеті тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хасанов, Қ. Соңалы оқиғасы [Текст]. / Қ. Хасанов – Орал: «Полиграфсервис», 2006 – 43 б.
- 2 Қайратұлы, Б. Қаратөбеде қайта жанғырған тарих [Текст]. / Б. Қайратұлы // Егемен Қазақстан газеті, 2021 <https://egemen.kz/article/260875-qaratobede-qayta-dganhghyrghan-tarikh>
- 3 Хасанов, Қ. №2368 Іс немесе Төлеген Иманғазиев тағдыры туралы. [Текст]. / Қ. Хасанов – Орал: «Полиграфсервис», 2007 – 80 б.
- 4 Иманғазиев Тулеген Иманғазиевич (1874) [Текст]. / База данных «Открытый список» https://ru.openlist.wiki/%D0%98%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B5%D0%B2_%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B5

[%D0%BD %D0%98%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 \(1874\)](#)

5 Тулеген Имангазиев [Текст]. / Международная энциклопедия людей, мест и событий «Time Note» // <https://nekropole.info/ru/Tulegen-Imangaziev>

6 Тілешов, Е, Қамзабекұлы, Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. [Текст]. / Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы – Алматы: Сардар, 2014. – Б. 215

7 Хасанов, Қ. Ақтандақта атылған азаматтар [Текст]. / Қ. Хасанов – Чапаев с., 1996 – 55 б.

REFERENCES:

1 Hasanov, Q. Sonaly oqigasy [Sonalinsky event]. Oral, (2006): 43 b. – (In Kaz)

2 Qairatulu, B. Qaratobede gajta zhangyrgan tarih. [History is revived in Karatobe]. Egemen Qazaqstan gazetі, (2021): – (In Kaz).

3 Hasanov, Q. №2368 Is nemese Tolegen Imangaziev tagdyry turaly. [Case № 2368 or the fate of Tulegen Imangaziev]. Oral, (2007): 80 b. – (In Kaz)

4. Imangaziev Tulegen Imangazievich (1874) [Imangaziev Tulegen Imangazievich]. Baza dannyh «Otkrytyj spisok»: – (In Rus)

5 Tulegen Imangaziev [Tulegen Imangaziev]. Mezhdunarodnaya enciklopediya lyudej, mest i sobytij «Time Note»: – (In Rus)

6 Tileshov, E, Qamzabekuly, D. Alash qozǵalysy: ensiklopedialyq anyqtamalyq. [Alash movement: an encyclopedic reference]. Almaty, (2014): B. 215 – (In Kaz)

7 Hasanov, Q. Aqtandaqta atylǵan azamattar [Citizens shot during the period of blank spots in history]. Chapayev s., (1996): 55 b. – (In Kaz)

ОБЗОР НА ИССЛЕДОВАНИЯ КАЙРЖАНА ХАСАНОВА О ЖЕРТВАХ ССЫЛКИ

Аннотация. Знание истории страны начинается со знания истории себя, династии семьи, региона, где человек родился и вырос. Человек, не знающий своей фамилии и истории, не стремится знать историю своего народа, он ею не интересуется. И такой человек не может уважать и уважать другие народы, их историю, язык и обычаи. В данной статье рассказывается о научном наследии Кайыржана Хасанова, заслуженного журналиста Казахстана, известного для Западно-Казахстанской области, краеведа, исследовавшего историю Каратобе и ставшего «Герадотом истории Каратобе». В частности, рассмотрены работы исследователя о судьбах участников национально-освободительного восстания 1916 г. и граждан, репрессированных в 1937-38 гг. Собранные автором новые данные о репрессированных и невинно наказанных в свое время выходцах Каратобинского района, занимающие особое место в изучении истории региона, подкреплены конкретными примерами в исследовательских работах. В этих произведениях Кайржана Гасанова описаны причины произошедших событий и причины участия преследуемых из Каратобинского района и их последующая судьба. Целью данной статьи является дать обзор этих исследований, уточнить характеры персонажей на основе исследовательских работ автора, а также уточнить их роль и значение.

Ключевые слова. Кайржан Хасанов, третий съезд Алашорды, Каратобинский съезд, репрессия, история Каратобы, история региона, Национально-освободительное восстание (1916 г.), Соналинское восстание.

REVIEW OF KAIRZHAN KHASANOV'S RESEARCH ON VICTIMS LINKS

Abstract. Knowledge of the history of the country begins with knowledge of the history of oneself, the family dynasty, the region where a person was born and raised. A person who does not know his family name and history does not strive to know the history of his people, he is not interested in it. And such a person cannot respect and respect other peoples, their history, language and customs. This article tells about the scientific heritage of Kaiyrzhan Khasanov, an honored journalist of Kazakhstan, known for the West Kazakhstan region, a local historian who studied the history of Karatobe and became the "Geradot of the history of Karatobe". In particular, the researcher's works on the fates of the participants in the national liberation uprising of 1916 and citizens repressed in 1937-38 are considered. New data collected by the author on the repressed and innocently punished natives of the Karatobe region, which occupy a special place in the study of the history of the region, are supported by specific examples in research papers. These works by Kairzhan Gasanov describe the reasons for the events that took place and the reasons for the participation of the persecuted from the Karatobinsky district and their subsequent fate. The purpose of this article is to provide an overview of these studies, to clarify the characters based on the author's research, and to clarify their role and significance.

Keywords. Kairzhan Khasanov, third congress of Alashorda, Karatoba congress, repression, history of Karatoba, history of the region, National Liberation Uprising (1916), Sonalin uprising.

Калменов Мурат Дабылович*¹,

кандидат исторических наук, PhD, ЧВПОУ "Западно-Казахстанский технологически-инновационный университет", Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, пр. Н. Назарбаева, 194, kalmenoff@mail.ru, ORCID 0000-0001-9446-5500

Бижанова Алия Ермековна²,

кандидат исторических наук, ЧВПОУ "Западно-Казахстанский технологически-инновационный университет", Республика Казахстан, 090000, г. Уральск, пр. Н. Назарбаева, 194, aaliyka@mail.ru, ORCID 0000-0001-9371-7198

КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА ЖАЙЫК (по материалам раскопок 2015 г.)

Аннотация. Представленная статья посвящена одному из массовых артефактов археологических комплексов – керамике. На основе археологического анализа изделий кратко раскрывается морфология, технические признаки некоторых видов. Исследовательская база статьи состоит из материалов археологической раскопки городища Жайык, проведенной в полевом сезоне 2015 г. Керамическое производство, как один из специализированных видов ремесла, обладает определенным набором специальных технических средств и приспособлений. Обобщение данных о технологии и, прежде всего, устройстве обжигательных горнов в течение определенного, довольно продолжительного, хронологического периода в пределах одного региона, дает возможность проследить эволюцию специальных обжиговых устройств. Это, в свою очередь, позволяет сделать заключение об уровне технологии керамического производства в конкретный период, а также судить о степени специализации ремесла на различных этапах развития гончарства. Кроме того, детальный анализ конструкции горнов дает возможность выявить взаимовлияния, а зачастую и прямое заимствование в технологии гончарства. Для средневековых поселений Северо-Восточного Прикаспия это тем более актуально, так как исходя из анализа наиболее ранних конструкций, можно решить вопрос о времени и путях появления обжигательного горна в регионе и направлении его дальнейшей эволюции.

Ключевые слова. Городище Жайык, керамическое производство, станковая керамика, лепная керамика.

Введение. В ходе произведенных археологических работ на городище Жайык в 2014-15 гг. получена представительная керамическая коллекция. Вся коллекция делится на станковую (изготовленную на быстро вращающемся гончарном круге) и лепную (ручная лепка или на вращающемся круге от руки). В первой найдено около 600 фрагментов, второй около 100 фрагментов. В свою очередь мы разделили станковую керамику на красноглиняную и сероглиняную фрагментов соответственно (98% к 2 %). Некоторая часть керамики имеет красное ангобирование, также встречаются коричневое, светлое и серое. Основную массу находок фрагментов керамических сосудов составляют обломки неполивной керамики гончарного и лепного производства (около 95% от общей массы). Большей частью это боковины горшков и кувшинов. По сравнению с предыдущими раскопками, в этом сезоне найдены много фрагментов глиняных чигирь.

Кувшины – определялись по выделенной горловине высоких пропорций. Относительно диаметра горловины к тулову разделены на узкогорлые и широкогорлые сосуды.

Широкогорлые кувшины. Небольшие одноручные сосуды вертикально-вытянутых пропорций с широкой слегка изогнутой горловиной, переходящей в покатые плечи с резким перегибом. Иногда край горловины оформлен утолщением. Округлая ручка крепится к горловине и основанию плеч сосуда. Диаметр венчиков 9-12 см. Сосуды красноглиняные, без заметных примесей в глиняном тесте, тонкостенные. По фрагментам венчиков определено 4 сосуда (рис. 1).

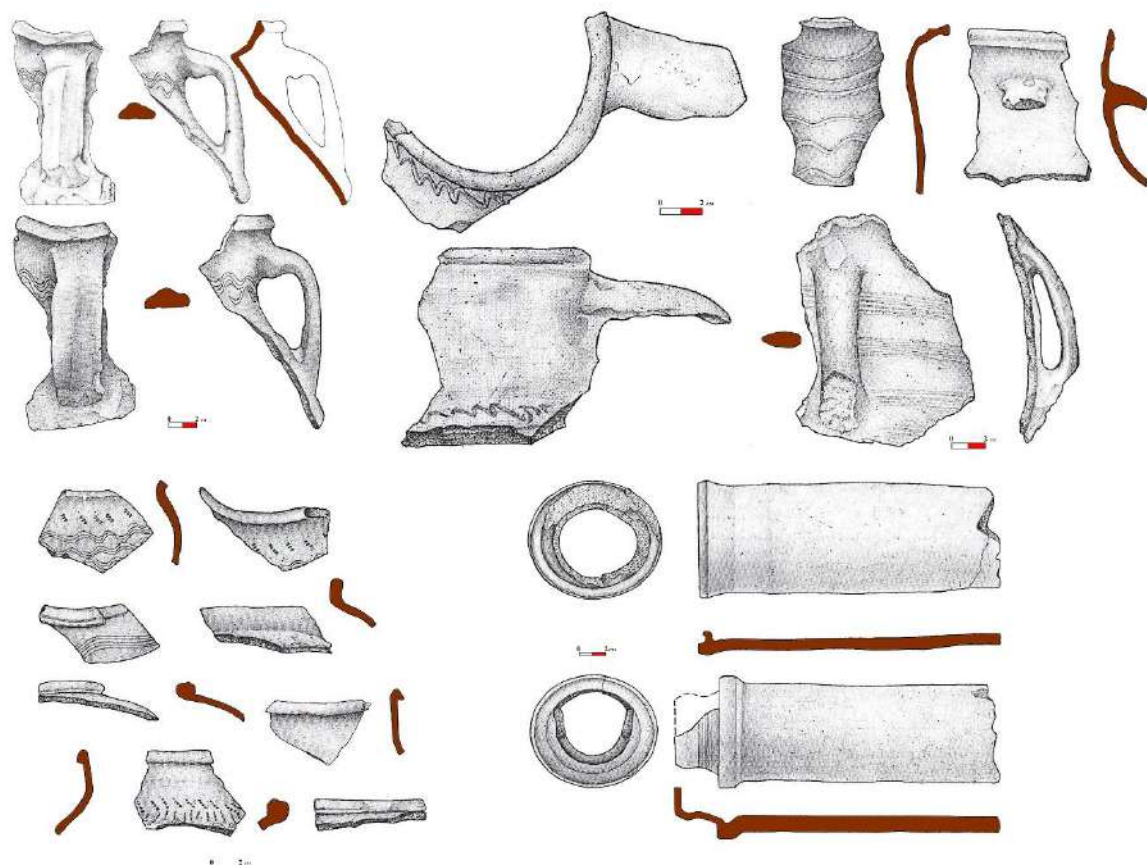

Рис.1. Изделия из керамики. Городища Жайык

Горшки – из-за сильной фрагментации этот вид посуды пока очень условен. Выделено 4 типа.

Тип 1. Сосуды имели плавно отогнутый наружу край с небольшим скругленным утолщением по срезу и, вероятно, шаровидное тулово. Диаметр края 13-15 см. Сосуды красноглиняные, без заметных примесей в глиняном тесте. Толщина стенок 5-6 мм. По фрагментам венчиков определено 10 сосудов.

Тип 2. Сосуды подобные типу 1, но с большим диаметром края 19-20 см. Край с внешней стороны подчеркнут продавленной линией. Толщина стенок 6 мм. По фрагментам венчиков определено два сосуда.

Тип 3. Сосуд с короткой горловиной с полочковидным краем и, вероятно, шаровидным туловом. Диаметр венчика 13 см. Сосуд красноглиняный, глиняное тесто без заметных примесей, температурный перегрев глиняной массы, черепок звонкий. Толщина стенок 7 мм.

Тип 4. Сосуд с массивным валиковидным венчиком на коротком отогнутом без горловины крае. Диаметр венчика 21 см. Не смотря на станковое изготовление, поверхность сосуда бугристая из-за большой примеси дресвы. Сосуд красноглиняный.

Котлы (казаны) – имели округло-приземистое в верхней части тулово, без горловины отогнутый и спрямленный край иногда с ребром на внутренней стороне перегиба с округлым срезом и округло-уплощенное дно. Вероятно, некоторые сосуды украшались более сложным налепом. По фрагментам венчиков определено около 20 сосуда. Подавляющее большинство фрагментов котлов происходит из раскопа №2.

Миски – небольшие сосуды открытого типа разного диаметра (20-34 см) низкой усеченно-конусовидной формы с невысоким вертикальным бортиком и небольшим плоским дном без поддона. Бортик имел разное оформление: полочковидное, прямое со скосом вовнутрь и плавно отогнутый наружу. Сосуды красноглиняные, без заметных примесей. В двух случаях отмечено тщательное заглаживание внутренней поверхности и коричневое ангобирование внешней стороны. Толщина стенок 6-9 мм. Определены обломки 4 сосудов.

Трубы – керамические, усеченно-конической формы с бортиком у узкого края (муфта) (обломаны) водопроводные, канализационные. Было найдено две трубы.

Чигирь – водоподъемное устройство в виде колеса с [ковшами](#) или барабана с канатом, снабжённым черпаками. Чигирь имел небольшую полузакрытую емкость, широкие горловины и узкие конусообразные основания. Было найдено шесть фрагментов.

Игрушки (?) – фрагмент артефакта, очень похожее на голову, с четким изображением уши и морды. Было найдено два фрагмента. (Рис. 2.).

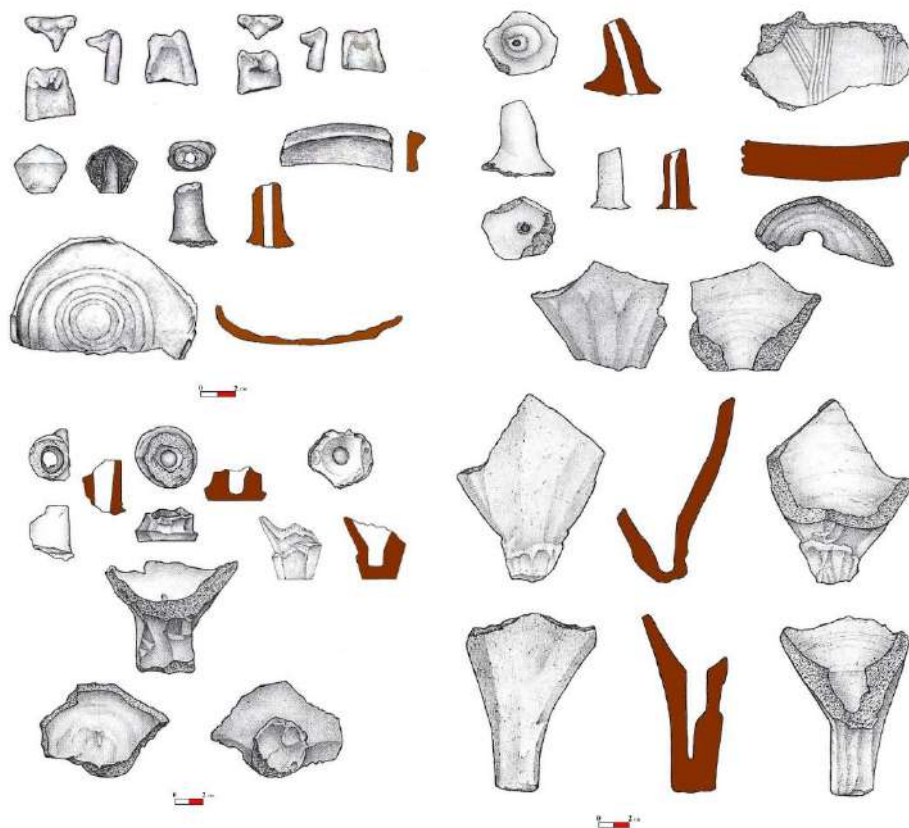

Рис. 2. Керамические изделия. Городища Жайык

Из раскопов происходит более 20 фрагментов орнаментированных стенок сосудов. Определена следующая техника исполнения орнамента: гравировка, штамп, рельеф и комбинирование.

Гравировка – прочерчивание, как правило, многозубчатым инструментом по не подсохшей поверхности сосуда до обжига. Выделена линейная (6 фр.), линейно-волнистая (4 фр.) и сетчатая (1 фр.) гравировка.

Штампованный орнамент – нанесение оттисков штампа на не подсушенную поверхность сосуда до обжига. Определены оттиски 5 фр.

Рельеф – придание поверхности сосуда в момент изготовления гофрированной формы (каннелирование). Найден один фрагмент.

Комбинированный орнамент – сочетание разных техник орнаментации: лощение и гравировка (10 фр.), короткая гребенка и гравировка (3 фр.).

В керамической коллекции раскопа имеется 27 ручек сосудов и их обломков (прилепы и средние части) станковых сосудов. Ручки следующих типов:

- ручки пластинчатые широкие крупных кувшинов – 7 сосудов
- ручки массивные, высокой формы, округлые в сечении с продольными желобками, принадлежат крупным кувшинам – 2 сосуда
- ручки кувшинов с диаметром горловины 6-8 см в большей степени уплощенного сечения – около 10 сосудов
- ручки маленьких кувшинчиков – 6 сосудов

Найдено 19 днищ станковых и 10 днищ лепных сосудов. Преобладающее число днищ принадлежит сосудам вертикально вытянутых пропорций. Днищ красноглиняных сосудов 9 экз, из которых 3 имеют закраину (1 сосуд изготовлены из глины кремового цвета). Днищ сероглиняных сосудов 6 экз, из которых 5 принадлежат тонкостенным сосудам с примесью дресвы в глиняном тесте и темно-серым ангобом, а одно – сосуду без примесей в глиняном тесте и закраиной на дне. Наибольший диаметр днищ 14 см.

Поливная керамика, происходящая с площади раскопа сильно фрагментирована. Здесь найдены мелкие обломки сосудов закрытого типа, чаш и блюд. Полива тонкослойная.

1. Обломки небольших сосудиков сферической формы с полочковидным краем, покрытых с внешней поверхности поливой темно-бирюзового цвета. Глиняное тесто кремового цвета – 3 фр.

2. Обломки 3 сосудов, по форме, поливе и тесту аналогичных вышеописанных.

3. Фрагмент стенки сосуда односторонний, темно-синий с пятнами поливой, нанесенной на внешнюю сторону. Глиняное тесто плотное.

4. Мелкие обломки стенок чаш с односторонней, синей поливой – 4 фр.

5. Фрагменты стенок чаш с бирюзовой поливой. Глиняное тесто кремового цвета или кашин – 2 фр.

6. Фрагменты плиток темно-синей поливой, нанесенной на внешнюю сторону. Глиняное тесто плотное – 10 фр.

В эпоху Улуг Улуса увеличилось число городов и сельских поселений по всей империи, некоторые из них впоследствии стали центрами ремесленной промышленности. В этот период широко используются новые технологические способы производства, усовершенствуются технические средства. Это можно проследить и по керамическому производству. Начиная с середины XIV в. керамические изделия, выпускаемые гончарами, становятся более разнообразной по ассортименту. Занимались этим специализированные, профессионалы гончары, обладающие новыми техническими средствами и навыками производства. Сделать подобные заключения позволяет

изучение следов гончарного ремесленного производства в различных поселениях средневекового Северо-Восточного Прикаспия.

В полевых сезонах 2012-2015 гг. в секторе гражданских построек городища Жайык, на различных кварталах были осуществлены стационарные раскопки. Среди прочих объектов археологическими раскопками были вскрыты производственные печи, среди которых горн для обжига неполивной красноглиняной и сероглиняной керамики.

В 15-17 м к югу от «Малой усадьбы» после снятия верхнего горизонта были обнаружены контуры круглого в плане темно-бурого цвета, диаметр которого около 8 м [1, С. 186-194.]. Вся площадь вокруг контура была заполнена слегка рыхлой землей смесь с золой. В северной части объекта найдены несколько мелких фрагментов возможно, обгорелого сырца. После снятия следующего слоя в заполнении найдены большое количество фрагментов красноглиняной керамики. Среди них особо выделяется несколько фрагментов штампованной сероглиняной и поливной керамики, местами обнаружены крупные куски сырца и глиняные шлаки. После расчистки контура, где были, сконцентрированы обгоревшие сырцы выяснилось, что это – гончарная печь. Объект представляет собой круглое в плане сооружение диаметром 1,25 м. В ходе зачистки внутренней зачистки обнаружены большое количество кусков природного мела, возможно, куски мела попали в период запустения памятника. После удаления фрагментов мела на глубине 60-65 см обнажились перекрытия топки печи. В четырех местах перекрытия располагаются отверстия-продухи, которые служили для доступа горячего воздуха в верхнее отделение из топочной камеры. Они представляют собой круглые отверстия диаметром от 9 до 12 см, высотой 10-12 см, расположенные через каждые 30-40 см. Из-за плохой сохранности сказать, что-либо конкретное о перекрытии обжигательной камеры и загрузочного отверстия трудно. Толщина глиняной массы перекрытия топки 9-12 см. Восточная часть перекрытия сильно разрушена. Сооружение было воздвигнуто из кирпичей размером 22×12×5, 25×12×6 см, по-видимому, кирпичи первоначально были сырцовые, на это показывает и тот факт, что с внешней стороны они сырцовые, а с внутренней красные, то есть обожженные. Кладка северо-западной части стен печи просела на 8-10 см, возможно, перекрытие было сооружено на глубине (от современного остатка горна) 55-60 см. На этой глубине с внутренней стороны четко прослеживаются следы слома перекрытия. В северо-западной части, где читается проседание кладки, с внешней стороны обнаружены контуры почти круглой в плане предтопочной ямы диаметром 2,10 м, глубиной от 0,90 до 1 м, ниже дернового слоя идет слой разрушения мощностью до 40 см. На глубине около 80 см обнаружен пол с зольным слоем толщиной 10 см. В слое были найдены обломки керамики XIII-XIV вв. Пол представляет собой утрамбованную белую золу толщиной 10 см, на которой местами прослежены обмазки с саманной глиной. В ходе расчистки заполнения ямы были обнаружены фрагменты красноглиняных стенок сосудов, костей животных и природного мела. Во время расчистки заполнения ямы была обнажена внешняя сторона печи, выявлены контуры и техника кладки стены горна. В восточном секторе горна для выяснения внешней кладки была заложена небольшая траншея размером 1,20×1,80 м, в результате которой, были выявлены контуры кладки и с этой стороны. Кладка прослеживается на глубине до 50 см. Таким образом, в результате произведенных работ было установлено, что гончарная печь была двухъярусной конструкции. Печь сохранилась плохо, уцелела только нижняя топочная камера, верхняя обжигательная, разрушилась. Топка установлена в округлой яме-котловане, вырытой в материковом грунте. Стены топочной камеры сложены из сырцового кирпича размером 22×12×5, 25×12×6 см.

Аналогичные печи специализировались по выпуску неполивных красноглиняных кувшинов. Небольшой дворик, по-видимому служил не только для сушки керамических изделий, но и для временного хранения готовой выгружавшейся из печей продукции. По аналогиям из других районов в таких мастерских работали от двух до шести мастеров-керамистов [2, с. 129.]

В связи с изучением керамики и его производства, можно рассматривать вопросы организации гончарного ремесла, на примере Отрарского оазиса: Куйрук-тобе, Отрар, Сауран [3, с. 163.; 4, с. 129-157.; 5, с. 382-399.], Южного Приаралья в эпоху средневековья. В городах Средней Азии [6, с. 39.]; [7, с. 58-68.]; [8, с. 37-60.], Волжской Болгарии [9, с. 195.; 10, с. 383.; 11, с. 254.; 12, с. 230-255.; 13, с. 195-201.] еще домонгольское время, в последствие и в Улуг Улусе (Золотой Орде), существовали ремесленные организации типа «братства» - «товарищества» или цех [14, с. 20-21.].

Керамическое производство, как один из специализированных видов ремесла, обладает определенным набором специальных технических средств и приспособлений. Обобщение данных о технологии и, прежде всего, устройстве обжигательных горнов в течение определенного, довольно продолжительного, хронологического периода в пределах одного региона, дает возможность проследить эволюцию специальных обжиговых устройств. Это, в свою очередь, позволяет сделать заключение об уровне технологии керамического производства в конкретный период, а также судить о степени специализации ремесла на различных этапах развития гончарства. Кроме того, детальный анализ конструкции горнов дает возможность выявить взаимовлияния, а зачастую и прямое заимствование в технологии гончарства. Конечный продукт гончарного производства- керамика, является одним из основных источников для изучения этого производства. Некоторые исследователи считают, что процесс изучения керамического производства должен базироваться на тех данных, которые можно получить, анализируя сами изделия [15, с. 56.].

Технологические особенности самих сосудов, прежде всего, позволяют судить об уровне технологии гончарного производства в конкретный исторический период (использование гончарного круга, способ обжига -костровой или горновой, состав примесей в глине и т.д.). С появлением и распространением гончарного круга быстрого вращения (двухдискового) и массового производства керамики на рынок мастера чутко реагировали на требования спроса. С этого времени ремесленное гончарное производство развивается под влиянием двух факторов - дальнейшее освоение функций гончарного круга и требования рынка. В этой ситуации наиболее архаичным остается домашнее производство посуды [16, с. 12.].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Калменов, М.Д. Керамический комплекс городища Жайык (по результатам археологических исследований 2012-2015 гг.) [Текст]. / М.Д. Калменов // «Степные миры в зеркале археологии» Сборник статей, посвященный 70-летию ученого-археолога Марал Калымжановны Хабдулиной – Нур-Султан, 2022 – С. 186-194.
- 2 Курочкина, С.А. Отпечатки пальцев гончаров на керамике (по материалам раскопа ХХХІХ в 2005 г. Селитренного городища) [Текст]. / С.А. Курочкина // Средневековая археология Поволжья: материалам и исследованиям по археологии Поволжья. Сборник статей. Вып. 4. – Йошкар-Ола, 2009. – С.129.
- 3 Байпаков, К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. (VI -начало XIII в.) [Текст]. / К.М. Байпаков – Алма-Ата: Наука, 1986. – С.163.
- 4 Акишев, К.А, Байпаков, К.М, Ерзакович, Л.И. Отрар в XIII-XV [Текст]. / К.А, Акишев, К.М, Байпаков, Л.И. Ерзакович – Алма-Ата: Наука,1987. – С.129-157.

- 5 Смагулов, Е.А. Древний Сауран [Текст]. / Е.А. Смагулов – Алматы: АБДИ Компани, 2011. – С.382-399.
- 6 Лунина, С.Б. Гончарное производство в Мерве X-начале XIII вв [Текст]. / С.Б. Лунина // ТЮТАКЭ. Том XI. – Ашхабад, 1960. – С.39.
- 7 Ташходжаев, Ш.С. Керамическое производство Афрасиаба и вопросы организации труда ремесленников X - XIII вв [Текст]. / Ш.С. Ташходжаев // «Афрасиаб». Вып. IV. – Ташкент: Фан, 1975. – С.58-68.
- 8 Шишкина, Г.В. Ремесленная продукция средневекового Согда. Стекло. Керамика. Вторая половина VIII - начало XIII вв [Текст]. / Г.В. Шишкина – Ташкент: Фан, 1986. – С.37-60.
- 9 Кдырниязов, М.-Ш., Саипов, С.Т., Кдырниязов, О.-Ш. Керамическое ремесло Миздахкана [Текст]. / М.-Ш. Кдырниязов, С.Т. Саипов, О.-Ш. Кдырниязов // АУ. № 2 (9), 2014. – С.20-21.
- 10 Васильева, И.Н. Гончарство Волжской Болгарии в X-XIV вв [Текст]. / И.Н. Васильева – Екатеринбург: Наука, 1993. – 195 с.
- 11 Кокорина, Н.А. Керамика Волжской Булгарии второй половины XI – начала XV веков (к проблеме преемственности болгарской и болгаро-татарской культур) [Текст]. / Н.А. Кокорина – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – С. 383.
- 12 Федоров-Давыдов, Г.А. Золотоордынские города Поволжья: керамика, торговля, быт. [Текст]. / Г.А. Федоров-Давыдов – М.: МГУ, 2001. – С. 254.
- 13 Бахматова, В.Н., Кукулина, А.А. О связи технологии изготовления общеболгарских керамических сосудов с их функциональным предназначением: характеристика формовочных масс (по материалам исследования Болгарского городища 2011–2012 гг.) [Текст]. / В.Н. Бахматова, А.А. Кукулина // Поволжская археология, 2014. № 2(8). – С. 230-255.
- 14 Кукулина, А.А. Трансформация подходов к изучению неполивной керамики (на примере средневековой массовой керамики с памятников Поволжья) [Текст]. / А.А. Кукулина // Археология Евразийских степей, 2022. (1). – С. 195-201.
- 15 Кожин, П.М. Значение керамики в изучении древних этнокультурных процессов [Текст]. / П.М. Кожин // Керамика как исторический источник. – Новосибирск, 1989. – С. 56.
- 16 Болелов, С.Б. Гончарство Древнего Хорезма по археологическим данным (Вторая половина I тыс. до н. э. - первая половина I тыс. н. э.): Авт. дис. канд. ист. наук [Текст]. / С.Б. Болелов – Москва, 2005 – 242 с.

REFERENCES

- 1 Kalmenov, M.D. Keramicheskij kompleks gorodishcha ZHajyk (po rezul'tatam arheologicheskikh issledovanij 2012-2015 gg.) [Ceramic complex of the Zhajyk settlement (based on the results of archaeological research in 2012-2015)]. «Stepnye miry v zerkale arheologii» Sbornik statej, posvyashchennyj 70-letiyu uchenogo-arheologa Maral Kalymzhanovny Habdulinoj, Nur-Sultan, (2022): S. 186-194. – (In Rus)
- 2 Kurochkina, S.A. Otpechatki pal'cev goncharov na keramike (po materialam raskopa XXXIX v 2005 g. Selitrennogo gorodishcha) [Fingerprints of potters on ceramics (based on materials from the excavation XXXIX in 2005 of the Selitrennoye settlement)]. Srednevekovaya arheologiya Povolzh'ya: materialam i issledovaniyam po arheologii Povolzh'ya. Sbornik statej. Joshkar-Ola, (2009): Vyp. 4., S.129. – (In Rus)
- 3 Bajpakov, K.M. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura YUzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya. (VI -nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye. (VI - early XIII century).]. Alma-Ata: Nauka, (1986): S.163. – (In Rus)

- 4 Akishev, K.A, Bajpakov, K.M, Erzakovich, L.I. Otrar v XIII-XV [Otrar in the XIII-XV.]. Alma-Ata: Nauka, (1987): S.129-157. – (In Rus)
- 5 Smagulov, E.A. Drevnij Sauran [Ancient Sauran]. Almaty: ABDI Kompani, (2011): S.382-399. – (In Rus)
- 6 Lunina, S.B. Goncharnoe proizvodstvo v Merve X-nachale XIII vv [Pottery production in Merv in the 10th and early 13th centuries.]. TYUTAKE, Tom XI., Ashkhabad, (1960);, S.39. – (In Rus)
- 7 Tashkhodzhaev, Sh.S. Keramicheskoe proizvodstvo Afrasiaba i voprosy organizacii truda remeslennikov X - XIII vv [Ceramic production of Afrasiab and issues of organizing the labor of artisans in the 10th - 13th centuries.]. «Afrasiab». Vyp. IV. Tashkent: Fan, (1975): S.58-68. – (In Rus)
- 8 Shishkina, G.V. Remeslennaya produkciya srednevekovogo Sogda. Steklo. Keramika. Vtoraya polovina VIII - nachalo XIII vv [Handicraft products of medieval Sogd. Glass. Ceramics. Second half of the 8th - beginning of the 13th centuries.]. Tashkent: Fan, (1986): S.37-60. – (In Rus)
- 9 Kdymiyazov, M.-SH., Saipov, S.T., Kdymiyazov, O.-SH. Keramicheskoe remeslo Mizdahkana [Ceramic craft of Mizdahkhan]. AU., (2014): № 2 (9), S.20-21. – (In Rus)
- 10 Vasil'eva, I.N. Goncharstvo Volzhskoj Bulgarii v X-XIV vv [Pottery of Volga Bulgaria in the X-XIV centuries.]. Ekaterinburg: Nauka, (1993): 195 s. – (In Rus)
- 11 Kokorina, N.A. Keramika Volzhskoj Bulgarii vtoroj poloviny XI – nachala XV vekov (k probleme preemstvennosti bulgarskoj i bulgaro-tatarskoj kul'tur) [Ceramics of Volga Bulgaria of the second half of the 11th – beginning of the 15th centuries (to the problem of continuity of the Bulgar and Bulgaro-Tatar cultures).]. Kazan': Institut istorii AN RT, (2002): S. 383. – (In Rus)
- 12 Fedorov-Davydov, G.A. Zolotoordynskie goroda Povolzh'ya: keramika, trgovlya, byt. [Golden Horde cities of the Volga region: ceramics, trade, everyday life]. M.: MGU, (2001): S. 254 – (In Rus)
- 13 Bahmatova, V.N., Kuklina, A.A. O svyazi tekhnologii izgotovleniya obshchebolgarskih keramicheskikh sosudov s ih funkcional'nym prednaznacheniem: harakteristika formovochnyh mass (po materialam issledovaniya Bolgarskogo gorodishcha 2011–2012 gg.) [On the connection between the manufacturing technology of common Bulgarian ceramic vessels and their functional purpose: characteristics of molding masses (based on materials from the study of the Bolgar settlement in 2011–2012)]. Povolzhskaya arheologiya, (2014): № 2(8), S. 230-255 – (In Rus)
- 14 Kuklina, A.A. Transformaciya podhodov k izucheniyu nepolivnoj keramiki (na primere srednevekovoj massovoj keramiki s pamyatnikov Povolzh'ya) [Transformation of approaches to the study of unglazed ceramics (on the example of medieval mass ceramics from the Volga region monuments)]. Arheologiya Evrazijskih stepej, (2022): №1, S. 195-201. – (In Rus)
- 15 Kozhin, P.M. Znachenie keramiki v izuchenii drevnih etnokul'turnyh processov [The importance of ceramics in the study of ancient ethnocultural processes.]. Keramika kak istoricheskij istochnik. Novosibirsk, (1989): S. 56. – (In Rus)
- 16 Bolelov, S.B. Goncharstvo Drevnego Horezma po arheologicheskim dannym (Vtoraya polovina I tys. do n. e. - pervaya polovina I tys. n. e.): Avt. dis. kand. ist. nauk [Pottery of Ancient Khorezm according to archaeological data (Second half of the 1st millennium BC - first half of the 1st millennium AD): Auth. dis. Ph.D. ist. Sci.]. Moskva, (2005): 242 S.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫНАН ТАБЫЛҒАН КЕРАМИКАЛЫҚ БҰЙЫМДАР (2015 жылғы қазба жұмыстарының нәтижелері бойынша)

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала археологиялық кешендерде ең көп табылатын бұйымдардың бірі – керамикаға арналған. Қысқаша археологиялық талдаудың негізінде табылған бұйымдардың кейбір түрлеріне морфологиясы мен техникалық ерекшеліктері сипатталады. Мақаланың зерттелу негізі 2015 жылғы далалық маусымда Жайық қалашығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған материалдардан тұрады. Қыш бұйымдардың өндірісі көлөнердің мамандандырылған түрлерінің бірі ретінде болып, арнайы техникалық құралдар мен құрылғылардың жиынтығына ие. Қышты күйдіру технологиясы туралы мәліметтерді зерттеу, бір аймақ шеңберінде хронологиялық кезеңде арнайы құрылғылардың эволюциясын қадағалауға мүмкіндік береді. Бұл, өз кезегінде, белгілі бір кезеңдегі керамикалық бұйымдарды өндіру технологиясының деңгейі туралы мәлімет алып қорытынды жасауға, сондай-ақ қыш бұйымдарды жасау өнері дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, күйдіру пештерін егжей-тегжейлі талдау керамика технологиясында бір-біріне өзара әсер етуін және тәжірибе алмасуын анықтауға мүмкіндік береді. Солтүстік-Шығыс Каспий аймағының ортағасырлық қалалары үшін бұл маңызды, өйткені құрылымдарды талдау негізінде күйдіру пештерінің аймақта пайда болу уақыты және оның одан әрі эволюциясын білуге болады.

Кілт сөздер. Жайық қалашығы, керамика өндірісі, станокта жасалған керамика, қолдан жасалған керамика.

CERAMIC ITEMS FROM THE MEDIEVAL CITY OF ZHAIYK (based on materials from excavations in 2015)

Abstract. The presented article is devoted to one of the most common artifacts of archaeological complexes – ceramics. Based on the archaeological analysis of the products, the morphology and technical characteristics of some types are briefly revealed. The research base of the article consists of materials from the archaeological excavation of the Zhaiyk settlement, carried out during the 2015 field season. Ceramic production, as one of the specialized types of craft, has a certain set of special technical means and devices. Generalization of data on technology and, above all, the design of roasting furnaces over a certain, rather long, chronological period within one region makes it possible to trace the evolution of special roasting devices. This, in turn, allows us to make a conclusion about the level of ceramic production technology in a particular period, as well as judge the degree of specialization of the craft at various stages of the development of pottery. In addition, a detailed analysis of the design of the forges makes it possible to identify mutual influences, and often direct borrowings in pottery technology. For the medieval settlements of the North-Eastern Caspian region, this is all the more relevant, since based on the analysis of the earliest structures, it is possible to resolve the issue of the time and ways of the appearance of the region and the direction of its further evolution.

Key words. Zhaiyk ancient settlement, ceramic production, easel ceramics, molded ceramics.

SRSTI 20.05.24

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430107>

Abdrakhmanova Raisa Lesovna*¹,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Private Educational Institution
«West Kazakhstan University of Innovation and Technology», Republic of Kazakhstan,
090006, Uralsk, N.Nazarbayev Avenue 208, info@ffirpc.kz,
ORCID ID: 0000-0002-0149-5012

TEACHING PERSONNEL OF WESTERN KAZAKHSTAN DURING THE EDUCATIONAL REFORMS (1960-1980)

Abstract. The main purpose of the article is to analyze the development of the Soviet system of education in the second half of the 20th century in Kazakhstan and in the West Kazakhstan region in particular. The value of the research lies in the fact that this historical period is a landmark for the educational sphere. It was during these years that important regulatory documents were adopted, the foundations for developmental and problem-based learning were laid, and new teaching methods were created. As a result of the application of comparative historical, statistical and logical methods, the main aspects of the research topic are revealed. Special attention is paid to the characteristics of the teaching activity and the contribution of individual representatives of the educational sphere. Thanks to their work, the implementation of state educational programs was underway, and above all, the transition to universal compulsory secondary education, an important indicator of which was the development of new programs and the improvement of students' academic performance. Due to the tasks set, the article gives a qualitative analysis of students' academic performance in schools in Uralsk, the West Kazakhstan region. After all, the general state of the educational sphere of Kazakhstan depended on the activities of the regions. The author presents the personal data of teachers of the West Kazakhstan region, with good results of mastering new programs, highlights the issues of staff retraining and generalization of the experience of innovative teachers. The result of the conducted research is to identify the main trends in the development of the education system in the Soviet period, consider the reform in education as a system, as well as identify its positive and negative aspects and highlight the educational reforms of the West Kazakhstan region as an integral part of the all-Union and republican reforms, identify its advances and controversies. The tasks and problems in the education system, in a changed form according to modern requirements, remain relevant today. Based on this, it is concluded that the field of application of the results of historical research is the modern education system. Historical analysis makes it possible to draw a parallel between the Soviet education system of the second half of the twentieth century and the objectives of the education system of independent Kazakhstan, since the main goal of all historical periods of development is a high level of development of the education system.

Key words. Education, teacher, school, intelligentsia, reforms, personnel

Introduction. The appeal to the historical past in order to rethink and evaluate has a promising value at all stages of the development of any state. After all, it is a deep analysis of the historical past that allows us to understand the present and see the prospects for future development. Therefore, the study of the historical experience of the main activities of the state is of intense relevance. The key factor in the successful development of the state is the education system, especially at the current stage of reforming. The period of the Soviet school stands apart in the system of the historical path of education development. In particular, the educational

reforms carried out in the 1960s and 1980s are currently relevant. In fact, these reforms solved the common tasks of implementing educational programs, improving the educational process and issues of training and advanced training of the teaching staff. Therefore, the historical experience of the development of the Soviet education system is an urgent task today. The object of the study is the system of educational institutions in the West Kazakhstan region, in Uralsk in particular, their activity during the second half of the twentieth century, the process of transition to universal compulsory secondary education and the contribution of individual teachers to the formation of the education system. The subject of the research is the educational reforms carried out in Kazakhstan and the West Kazakhstan region and their results. The purpose of the study is to reveal the specifics of educational processes in the second half of the twentieth century in the republic and its western region through analyzing the teaching staff activities. Hence, the objectives of the study are: firstly, the analysis of the reforms carried out, the issues of transition to new training programs, improving teaching at school, improving students' academic performance and strengthening control over the activities of educational institutions, as well as issues of training and advanced training of the teaching staff, analysis of the activities and teaching skills of innovative teachers on the example of the West Kazakhstan region.

Materials and methods of research. In the article all the facts are considered systematically, holistically, and in the interrelation of processes and phenomena. Logical, comparative historical and statistical research methods were used while considering and analyzing historical facts. The paper complies with the principles of scientific character and objectivity. The research methodology was based on the works of scientists of historical and historical-pedagogical sciences, legislative, regulatory and archival documents.

The results and their discussion. The historical value of studying the experience of the development of the state, both in bygone years and in the recent past, is undoubtedly important. The appeal to the experience of previous years was reflected in particular in N.A. Nazarbayev's article "Seven Facets of the Great Steppe", where he emphasizes the idea that antiquity and modernity are one unique civilization [1]. A special page in the general history of modern republics is the Soviet years, the so-called "developed socialism". It was during this period, despite a certain ideologization, that significant successes were achieved in the economy, social life, culture and, above all, in the education system. Already in the 60s-80s of the twentieth century, the Soviet state laid down the basic principles of management and development of the education system, training of teaching staff, improving their skills, sharing best practices, and other issues that remain relevant today. These achievements were reflected in the works of many Kazakh historians, and before the Soviet period, in particular Balakhmetov K.B.[2], Rustemov L.Z.[3], Zadorozhny G.K.[4], Mukaeva O.D[5]., Prokofiev M.A.[6]. The authors consider the achievements and unresolved problems of Soviet education from the point of view of the Communist Party and its tasks - educating the younger generation with a comprehensively developed personality and in the spirit of communism. Therefore, the studies published during the Soviet period are not devoid of an ideological component. The Soviet education system is rated by the authors as the best in the world. However, it is important for the research that valuable statistical data are provided in the works. The researchers also characterize the pedagogical and educational activities of famous cultural and educational workers, analyze the pedagogical innovation of teaching, reveal the issues of periodization of the development of public education and highlight the problems that exist in considering the development of education in Kazakhstan. But the education system of the regions is given in fragments. The leading scientists of the region, Rysbekov T.Z.[7] and Sdykov M.N. [8], focus on the development of education in Western Kazakhstan, who provide data on quantitative and qualitative changes in the education system of Western Kazakhstan, and also consider the

problem from the point of view of demographic processes that naturally influenced and contributed their own characteristics to the development of the region's education sector. Along with fundamental works, candidate's and master's thesis on the problems of the development of the region's education system were defended, but not in the chronological framework of 1960-1980s.

These works undoubtedly made a great contribution to the scientific development of issues related to the history of public education in the republic and its regions. However, it should be noted that in many published works, especially those of the Soviet period, the problems of public education are covered either in historical and pedagogical terms or as part of cultural construction and are not considered independently, but only in the context of historical events. Some studies were conducted, as already mentioned, in the Soviet period and are burdened with emphasizing the role of the party, while others, on the contrary, published in the post-Soviet period, consider the period under study exclusively as a time of "stagnation" and crisis of the Soviet system. In addition, they do not give a holistic and systematized view of the history of school education in the regions, particularly in Western Kazakhstan, in the 60-90s of the twentieth century. The national historical development of education as a whole depended primarily on the development of the regions. Therefore, this article analyzes the successes and achievements of the Soviet education system of the second half of the twentieth century in the West Kazakhstan region, in particular, by studying the achievements and contributions of individual representatives of the educational sphere, thanks to the work of whose the state educational program was conducted, great results were achieved, and the main task of transition to universal compulsory secondary education was solved. The idea of transition to universal compulsory secondary education was proposed back in 1952 at the XIX Party Congress by phased implementation. Then, the process was further developed in the following decades, which became the topic of our research. Plans for the transition to the level of high-quality complete education accordingly required large financial investments. It was also necessary to train an additional number of teaching staff and, accordingly, pedagogical institutes were tasked with increasing the number of students and future teachers. At the same time, after the transition from compulsory eight-year education to ten-year education, the number of school students also increased. Hence, the Soviet state and the educational system faced the task of building new schools. And for graduates of eight-year schools, the network of evening and shift schools was expanded and opened for secondary education. The next important stage in the development of education is the adopted resolution on compulsory secondary education for the entire population. Therefore, at the XXII Party Congress in 1961, the main tasks in the field of education were adopted in the form of universal compulsory secondary education. The implementation of the decisions of the congress made it possible to create conditions that ensure a high level of education and upbringing. In the form of the construction of new schools, the opening of subject laboratories in schools, various production workshops and school sites. The historical period of the 60s-80s of the twentieth century was marked by constant party control of all spheres of state activity, including the educational system. Because of this, and at the next XXIII Party Congress in 1966, it was said that the Soviet school was obliged to provide students with solid knowledge of the basics of natural sciences and humanities. In the same year, Resolution №874 of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated November 10, 1966 "On measures to further improve the work of secondary schools" was adopted. This document developed not only specific tasks for the implementation of the decisions of the XXIII Congress of the CPSU, but also focused on the problems and shortcomings in the education system. Specifically, these are primarily the following factors. The presence of inconsistencies in curricula and programs, the lack of provision of schools with qualified teaching staff, especially rural ones, the weak

development of pedagogical research and pedagogical science. To eliminate the identified shortcomings, it was decided to establish a clear continuity in the study of the basics of sciences from grades 1 to 10; a more rational distribution of educational materials by year of study; systematic teaching of the basics of sciences, starting from the fourth year of study; the task of systematic and organized transfer of secondary school transfer to new curricula and programs, starting from 1966-1967 the academic year and the completion of the process are generally no later than the 1970-1971 academic year. In turn, the Ministry of Education undertook to ensure the timely preparation of stable school textbooks in full accordance with the curricula and in strictly specified volumes. The maximum occupancy of classes was set to 40-35 people, successful students were awarded diplomas and medals, to strengthen educational work in school, a new position of an organizer of extracurricular and extracurricular educational work with children as a deputy director was introduced. Along with measures to improve the organization of the educational process, special attention was paid to strengthening control over the activities of educational institutions by creating a system of inspectors in public education bodies. The task was given to the Ministry of Education of the USSR, the Ministry of Finance of the USSR and the State Committee of the Council of Ministers of the USSR on Labor and Wages, to develop and submit to the Council of Ministers of the USSR proposals on the number and terms of payment of inspectors in public education bodies. It was recommended that local party bodies nominate reputable school leaders, teachers, and specialists who knew the school system well and were able to organize the dissemination of positive work experience for the positions of inspectors. This was the process of party control over the state and development of schools and school education.

The All-Union Congress of Teachers, which was held for the first time in July 1968, contributed to the special activation of the teaching activity. And the new Charter of the secondary school, approved on September 8, 1970, became a kind of completion of the reform of the transition to universal compulsory secondary education. According to the Charter approved by the Decree of the Council of Ministers of the USSR, three stages of education were introduced – primary (up to grade 3), eight-year (up to grade 8) and secondary (10 years). In 1972, by Order of the Ministry of Education, Standard Rules of Instruction for Students were also introduced. As a result of all the measures taken, the final transition to universal compulsory secondary education was carried out in 1972. This fact was fixed by Resolution №463 of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated June 20, 1972 "On completing the transition to universal secondary education for young people and further development of secondary schools". This resolution completed a whole multifaceted system of measures to introduce universal compulsory secondary education in the USSR and Kazakhstan.

Now let's analyze how the transition to new training programs went in particular. The difficult transition process naturally fell entirely on the shoulders of school teachers. As a result of hard work, good results were achieved. The same work was carried out in the regions. There were many experienced teachers in western Kazakhstan who achieved good results in the implementation and introduction of new primary school education programs. They are teachers like A.P.Fomicheva from Uralsk and A.A.Deryugin from the Priuralny district. The implementation of the new parameters of the changed program in history and social studies was entrusted to the leading teachers-historians – M.P.Shchelokov from Uralsk, K.A. Akhmetov and Sh.Saparova from the Furmanovsky district and A.A.Aimesheva from the Karatobinsky district, the West Kazakhstan oblast [9, p.2]. During the transition to universal compulsory secondary education in western Kazakhstan, as well as in other regions, the task of improving the academic performance of secondary school students was carried out. The teaching staff of primary school №26 in Uralsk achieved high academic performance. The Principal of the

school was M.V.Grechanina, an experienced leader and teacher. This school managed to achieve one hundred percent academic performance, which was not easy to achieve in those years of reforms. Among the eight-year schools of the studied time, sources note school №7 in Uralsk, the director was Usov. And among secondary schools there were also №12 and №17, that achieved 95% of academic performance, which was also a pretty good indicator [10, p.1]. In the same years, the first Kazakh secondary school №11 named after Saken Seifullin showed excellent qualitative and quantitative indicators. Already at that time, it was staffed by highly qualified teaching staff representing the Kazakh national intelligentsia. We are proud to name the names of excellent workers of public education: J.B.Bisenov, R.G.Vakhitov, M.M.Abdushev and others. And at the present stage of development, this school occupies a worthy place in the global educational space. We also see a qualitative characteristic of the academic performance of Uralsk school students from the analysis of available archival materials of the second half of the XX century. In particular, according to the "Annual text report of the Ural City Council for the 1956-1957 academic year". In Uralsk, 38 classes completed the academic year with 100% academic performance during the above period. Teachers in the number of 28 people have full academic performance in their subjects. In terms of subjects, archival materials indicate that these are teachers of biology, history, geography, drawing, physical education, labor and primary school teachers. And so, the following teachers achieved full academic performance in their subject during this period:

At secondary school №1: Ivanova A.D. in geography, Davydova A.N. in chemistry.

According to secondary school №3: Nesterova in biology, Mitrofanova in geography, Idrisova in history.

In secondary school №5: Vaiburin in chemistry, Sladkova in geography, Soldatov in physics, Borodin in history.

At secondary school №18 Zelentsov in literature, Pachkalin in literature, Ivanov in physics, Nelivaiko in biology.

The following schools in Uralsk had the best indicators: № 6, 8, 12, 15, 26, 30, 34. According to the schools of the city: excellent students are 589 people; graduated from school with a gold medal – 28 people; with a silver medal - 44 people. As indicated in the report, schools have achieved such high-quality results thanks to the systematic leadership of principals and heads of schools, as well as the school's skillful communication with parents and the public. At the same time, it is indicated that the main measure to improve academic performance is to conduct full-fledged lessons, general monitoring of both student performance and teacher work, timely assistance to lagging students through individual and additional classes, and of course parental control [11, p.2].

Educational reforms, updating the content of curricula put on the agenda the problem of retraining of teaching staff. Thus, the transition to a three-year period of primary education meant joining the fourth grade in terms of program and methodology to grades 5-8, which accordingly increased the total time for studying systematic courses of basic sciences by 500 lessons. And this, in turn, required retraining of teaching staff. The state has entrusted the implementation and solution of this important task to the regional Institute for Teacher Training. The Institute, fulfilling the program, conducted special 20-day courses to prepare for work in new conditions under a new program, with teachers of singing, music, fine arts, history, labor training and physical education in the fourth grades. The main purpose of the courses was to implement the transition of the fourth grades to subject-based learning [12, p.2].

Thus, as the study shows, the tasks of the reform and transition to new requirements in education fell on the shoulders of teaching staff. So, by the beginning of the introduction of new requirements, 7640 teachers were working in schools in the West Kazakhstan region. According to the level of education, 63% of them had higher and incomplete higher education

and more than 2,000 people had secondary pedagogical education. An important role belonged to the school management. The Regional Department of Education noted the principals of schools who carried out high-quality qualified education management like M.P.Shchelokova, V.D.Cherevatova, S.M. Aukhariev, I.Ya.Mitichkina, L.F.Zemyshev, A.P.Sin, I.A. Podkuiko, K.U.Utegulova, H.N.Nurumgalieva. The quality of education, of course, depended on the teachers' hard work. Honored teachers of the Kazakh SSR - M.Darishev, M.Amanzholov, M.I. Uteova, and G. Nizovkina and others worked in the schools of the region. For special services in the field of education, 50 teachers of the West Kazakhstan region were awarded the title "Honored Teacher of the Kazakh SSR", 473 were awarded orders and medals of the Soviet Union, more than 800 teachers were awarded the badge "Excellence in Public education". This is how the state assessed the contribution of each individual teacher to the common cause of the development of the educational sphere in Kazakhstan.

The transition to universal secondary education and the change in its content required the mobilization of all available reserves of school time, all the possibilities of the intellectual potential of students, as well as the full development of their cognitive activities. During the years of educational reforms of the Soviet education system, a whole school of innovative teachers was formed, who were concerned not only about the quality of students' education, but also about fostering their interest in learning, activity, independence and the elimination of educational overloads of students. Since 1979, the experience of innovative teachers began to be summarized in the form of the publication of a series of books "Pedagogical search: experience, problems, findings". In this publication, practicing teachers, innovative teachers exchanged their work experience. 354 editions of this journal were published, in which such teachers of the Soviet school of the USSR as Sh.A.Amonashvili, S.N.Lysenkova, I.P.Volkov, V.F.Shatalov and others summarized their work experience and set promising tasks for improving the education system. During this period, K.N. Nurgaliev's school was known in Kazakhstan. In the newspaper Uchitelskaya Pravda, this school was called a small model of the spiritual and intelligent world of childhood. And the collection "Anthology of pedagogical thought of Kazakhstan" includes the names of teachers Elesh Sufiev, Kenzhaly Aimanov and Kartbai Berzhanov, who were born and received pedagogical education in the West Kazakhstan region [13, p.371]. Once again, it is necessary to analyze the work of experienced teachers who headed schools in Uralsk, such as V.A.Baev and N.P.Boyko. For fifteen years, V.A.Baev worked at the Uralsk Pedagogical Institute as a senior lecturer, and then as head of the department. But his love and thirst for school did not leave him for many years, and in 1971, with the permission of the head of the Department of Science and Educational institutions of the Regional Party Committee, he returned to school. V.A. Baev was appointed new school №23 Principal, which was just under construction in Uralsk. Two years later, the experience of school №23 in Uralsk, as the best, was summarized by the West Kazakhstan Regional Department of Public Education, the Institute for Teacher Improvement and recommended for distribution. And three years later, the construction of a new building of school №7 began in the city center, the principal of which was appointed V.A. Baev. For many years, this school has been a school of pedagogical excellence for teachers in Uralsk. The experience of this school in organizing student self-government, as the best, was distributed among all schools in the city of Uralsk.

As an experienced teacher, he became a delegate to the All-Union Congress of Teachers in 1968, and the principal of school №5, N.P.Boyko. Since 1959, after graduating from the Uralsk Pedagogical Institute, he began working as a school principal. In 1968, the Uralsk Department conducted an analysis of the activities of this school, and it was recognized as the best. As a result of the analysis, a brochure was released summarizing the experience of School №5 as the best. This is the historical experience of educational institutions of the Soviet period.

Despite all the results achieved, there were also many unresolved problems. Firstly, the classrooms were overcrowded, there was three-shift training, especially in large cities, this situation began to be resolved only by the early 1970s. There were no facilities for physical education and sports. There was a great shortage of specialists, especially in rural areas. As a result, school teachers spent 40-42 hours a week instead of the required 18 hours a week. Some of the schools in the 1950s and 1960s were still in dilapidated buildings. But the main problem of the development of the education system in the second half of the twentieth century is its ideological orientation, the overload of humanitarian disciplines with the dogmas of Marxism-Leninism, the lack of dissent, strict censorship, and the lack of national interests in the development of schools in Kazakhstan. According to the 1959 census, the Kazakh population of the republic barely amounted to 30%, hence Kazakh schools were closed in a number of northern regions of Kazakhstan. The situation of Kazakh schools was very difficult. As a rule, one Kazakh school has been preserved in regional and district centers. The situation was further aggravated by the development of the national education system in the 1960s and 1980s, in connection with reforms in the economic sphere. During this period, more than 700 Kazakh schools were closed in Kazakhstan. Even in the capital of Kazakhstan, the city of Almaty, there was only one Kazakh school, the same situation was in the regions, in particular the West Kazakhstan region. All these points had a negative impact on the development of the Kazakh national school.

Conclusions. Thus, during the studied period, the system of universal secondary compulsory education in the country was formed and successfully functioned. A clear system was created, which included the training of teaching staff, various types of educational institutions that provided secondary education, the organization of education control and retraining of personnel, as well as their professional development. In addition, which is also very important, free education was introduced, which was enshrined in the main law of the Constitution.

And the main engine of progress in the education system was the teaching staff of Kazakhstan and the West Kazakhstan region, for example, such as the above-mentioned teachers N.P.Boyko, V.A.Baev, J.B.Bisenov, R.G.Vakhitov, M.M.Abdushev, as well as their other colleagues who made a great contribution to the development of the education system of Kazakhstan [14, p.1]. There were many such patriots of the pedagogical sphere in the West Kazakhstan region and in Kazakhstan as a whole. Thanks to their tireless work, the educational sphere of Kazakhstan was formed and strengthened in the 60s-80s of the 20th century in particular. And as we pointed out above, the leading principles of management and development of the educational sphere, issues of personnel policy for teacher training were formed in the education system. The issues of professional development of teachers and the exchange of best practices stood out, which has not lost its relevance in the modern education system. And the current generation should know the historical pages of the national education system of the past. However, taking into account the fact that Kazakh education in the period under study developed in the general context of transformations in the field of the Soviet system of public education. The specificity was only in the issues of teaching the Kazakh language as an academic subject in schools of Kazakhstan. Of course, it should be noted that in 1960-80 Kazakh people achieved certain successes in improving the level of education. The national intelligentsia in the field of science, enlightenment and culture was formed and developed. The enlightenment of Kazakhs of the period under consideration, as mentioned above, in Kazakhstan and in particular in the Western region was unthinkable without the teaching activity of hundreds of teachers who worked in schools of all levels. The profession of a teacher, the position of head teacher or school director was honorable and respected, and the share of educators and public education workers among Kazakhs was quite high. Many teachers showed

themselves as true professionals, highly qualified subject teachers, talented organizers and leaders of schools and other educational institutions. But, on the other hand, the entire education system was built on the directive policy of the Party and the government. By the decisions of the Party and the government, the system of public education was practically liquidated. As a result of voluntary-coercive Russification, there were serious losses in education, culture and language that the Kazakh nation suffered. Ideological scholasticism and standardization of the entire educational process without taking into account national specifics became characteristic of the content of education at all levels of educational institutions. And the main conclusion of the study is that we see the origins of alternative searches for the modern education system in the historical experience of the domestic development of the school of the studied Soviet period. But in view of the elimination of problems in the development of the Kazakh national school. Indeed, for the effective development of the state, it is necessary to implement the idea of a national education system with its traditional cultural values. After all, the Kazakh people have their own unique educational and educational system and its further development is the main task of the national school model of independent Kazakhstan.

LITERATURE

- 1 Назарбаев, Н.А. Семь граней Великой степи [Текст]. / Н.А. Назарбаев – Официальный сайт Президента Республики Казахстан, 2018 https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi
- 2 Балахметов, К.Б. Расцвет народного образования в Казахстане [Текст]. / К.Б. Балахметов – Алма-Ата: Общество «Знание», 1980. – 40 с.
- 3 Рустемов, Л.З. Подготовка педагогических кадров в условиях развитого социализма (на материале Казахстана) [Текст]. / Л.З. Рустемов – Алма-Ата: Мектеп, 1985. – 215 с.
- 4 Задорожный, Г.К. Школы Казахстана (1946-1970 гг) [Текст]. / Г.К. Задорожный, – Алма-Ата: «Наука», 1975. – 245 с.
- 5 Мукаева, О.Д. Характер и перспективы развития интернатных и полуинтернатных учреждений в Казахстане [Текст]. / О.Д. Мукаева – Алма-Ата: Мектеп, 1979. – 191 с.
- 6 Народное образование в СССР [Текст]. / под редакцией М.А.Прокофьева // Москва: Педагогика, 1985. – 448 с.
- 7 Рысбеков, Т.З., Иночкин, В.А., Ерназаров, Ж.Т., Рысбекова, С.Т. История Западно-Казахстанской области: Учебное пособие для учащихся общеобразовательных школ, гимназий, лицеев и колледжей [Текст]. / Т.З. Рысбеков, В.А. Иночкин, Ж.Т. Ерназаров, С.Т. Рысбекова – Уральск: ЗКГУ, 2015. – 316 с.
- 8 Сдыков, М.Н. История населения Западного Казахстана [Текст]. / М.Н. Сдыков – Алматы: Мектеп, 2004. – 408 с.
- 9 ГАЗКО, Ф.65, Оп.1, Д.6
- 10 ГАЗКО, Ф.65, Оп.1, Д.4
- 11 ГАЗКО, Ф.65, Оп.1, Д.5
- 12 ГАЗКО, Ф.65, Оп.1, Д.7
- 13 Калиев, С., Аюбай, К. Антология педагогической мысли Казахстана[Текст]. / С. Калиев, К. Аюбай – Алматы.: Сөздік-Словарь, 2012. – 447 с.
- 14 ГАЗКО, Ф.65, Оп.1, Д.9

REFERENCES

- 1 Nazarbaev, N.A. Sem granei Velikoi stepi [Seven Facets of the Great Steppe]. Oficial'nyj sajт Prezidenta Respubliki Kazahstan, (2018): – (In Rus)

- 2 Balahmetov, K.B. Rasvet narodnogo obrazovania v Kazahstane [The heyday of public education in Kazakhstan]. Alma-Ata, (1980): 40 s. – (In Rus)
- 3 Rustemov, L.Z. Podgotovka pedagogicheskikh kadrov v usloviakh razvitogo sosializma (na materiale Kazahstana) [Training of teaching staff in conditions of developed socialism (based on the material of Kazakhstan)]. Alma-Ata, (1985): 215 s. – (In Rus)
- 4 Zadorojny, G.K. Shkoly Kazahstana (1946-1970 gg) [Schools of Kazakhstan (1946-1970)]. Alma-Ata, (1975): 245 s. – (In Rus)
- 5 Mukaeva, O.D. Harakter i perspektivy razvitiya internatnykh i poluinternatnykh uchrejdeni v Kazahstane [The nature and prospects of the development of boarding and residential institutions in Kazakhstan]. Alma-Ata, (1979): - 191s. – (In Rus)
- 6 Narodnoe obrazovanie v SSSR [Public education in the USSR]. Moskva: Pedagogika, (1985): 448 s. – (In Rus)
- 7 Rysbekov, T.Z., Inochkin, V.A., Ernazarov, J.T., Rysbekova, S.T. Istoriya Zapadno-Kazahstanskoj oblasti: Uchebnoe posobie dlya uchashchihsya obshcheobrazovatel'nykh shkol, gimnazij, liceev i kolledzhej [History West Kazakhstan region: A textbook for students of secondary schools, gymnasiums, lyceums and colleges]. Uralsk: ZKGU, (2015): 316 s. – (In Rus)
8. Sdykov, M.N. Istoria naselenia Zapadnogo Kazahstana [The history of the Western population Kazakhstan]. Almaty: Mektep, (2004): 408 s. – (In Rus)
9. West Kazakhstan regional archive. Fund 65, list 1, case 6.
10. West Kazakhstan regional archive. Fund 65, list 1, case 4.
11. West Kazakhstan regional archive. Fund 65, list 1, case 5.
12. West Kazakhstan regional archive. Fund 65, list 1, case 7.
13. Kaliev, S., Aiubai, K. Antologia pedagogicheskoi mysli Kazahstana [Anthology of pedagogical thought of Kazakhstan]. Almaty: Sozdik-Slovar, (2012): 447 s. – (In Rus)
14. West Kazakhstan regional archive. Fund 65, list 1, case 9.

БІЛІМ БЕРУ РЕФОРМАЛАРЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАРЫ (1960-1980 ЖЖ.)

Аңдатпа. Мақаланың негізгі мақсаты – Қазақстан мен оның батыс өңірінде ХХ ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік білім беру жүйесінің дамуын талдау. Зерттеудің басты құндылығы аталған тарихи кезеңнің білім беру саласы үшін маңызды екенін көрсетеді. Дәл осы жылдары маңызды нормативтік құжаттар қабылданды, дамудың және проблемалық оқытудың негізі қаланды, оқытудың жаңа әдістері жасалды. Салыстырмалы тарихи, статистикалық және логикалық әдістерді қолдану нәтижесінде зерттеу тақырыбының негізгі аспектілері ашылды. Мақалада педагогикалық қызметтің ерекшеліктеріне және білім беру саласының жекелеген өкілдерінің қосқан үлесіне ерекше назар аударылады. Соның арқасында мемлекеттік білім беру бағдарламалары, атап айтқанда жалпыға бірдей міндетті орта білімге көшу іске асырылды, оның маңызды көрсеткіші жаңа бағдарламаларды игеру және оқушылардың үлгерімін жақсарту болды. Қойылған міндеттерге байланысты мақалада Батыс Қазақстан облысы Орал қаласының мектептері бойынша білім алушылардың үлгеріміне сапалы талдау жүргізілді. Өйткені Қазақстанның білім беру саласының жалпы жағдайы өңірлердің қызметіне байланысты болды. Жаңа бағдарламаларды игерудің жақсы нәтижелері Батыс Қазақстан мұғалімдерінің тегі бойынша деректері келтірілген, кадрларды қайта даярлау және жаңашыл педагогтардың тәжірибесін жинақтау мәселелері қамтылған. Жүргізілген зерттеудің нәтижесі – кеңестік кезеңдегі білім беру жүйесін дамытудың негізгі үрдістерін анықтау, білім берудегі реформаны жүйе ретінде қарау, сондай-ақ оның оң

және теріс жақтарын айқындау және Батыс Қазақстан облысының білім беру реформаларын жалпы одақтық және республикалық реформалардың ажырамас бөлігі ретінде жариялау, оның жетістіктері мен қайшылықтарын айқындау. Білім беру жүйесіндегі қазіргі заманғы талаптарға сәйкес өзгерген нысандағы міндеттер мен проблемалар қазіргі таңда да өзекті болып қала береді. Осыған сүйене отырып, тарихи зерттеу нәтижелерін қолдану аясы – білім берудің заманауи жүйесі деген қорытынды жасауға болады. Тарихи талдау XX ғасырдың екінші жартысындағы кеңестік білім беру жүйесі мен тәуелсіз Қазақстанның білім беру жүйесінің міндеттері арасында салыстыру жүргізуге мүмкіндік береді, өйткені барлық тарихи кезеңдерді дамытудың негізгі мақсаты – білім беру жүйесін дамытудың жоғары деңгейін көрсету.

Кілт сөздер. Білім, мұғалім, мектеп, зиялы қауым, реформалар, кадрлар.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КАДРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕФОРМ (1960-1980 ГГ.)

Аннотация. Основной целью статьи является анализ развития советской системы образования второй половины XX века в Казахстане и Западном регионе. Ценность исследования состоит в том, что данный исторический период является знаковым для образовательной сферы. Именно в эти годы были приняты важные нормативные документы, заложены основы для развивающего и проблемного обучения, созданы новые методики преподавания. В результате применения сравнительно-исторического, статистического и логического методов раскрыты основные аспекты темы исследования. Особое внимание в статье уделено характеристике педагогической деятельности и вкладу отдельных представителей образовательной сферы. Благодаря труду которых, шла реализация государственных образовательных программ, и прежде переход к всеобщему обязательному среднему образованию, важным показателем которого было освоение новых программ и улучшение успеваемости учащихся. В силу поставленных задач в статье проведен качественный анализ успеваемости учащихся по школам г. Уральска Западно-Казахстанской области. Ведь именно от деятельности регионов зависело общее состояние образовательной сферы Казахстана. Приведены пофамильные данные учителей Западного Казахстана, с хорошими результатами освоения новых программ, освещены вопросы переподготовки кадров и обобщения опыта педагогов-новаторов. Результатом проведенного исследования является выявление основных тенденций развития системы образования в советский период, рассмотрение реформы в образовании как систему, а также определение его положительных и отрицательных сторон и освещение образовательных реформ Западно-Казахстанской области как неотъемлемой части общесоюзных и республиканских реформ, определение его успехов и противоречий. Задачи и проблемы в системе образования, в изменившейся форме согласно современным требованиям, остаются актуальными и сегодня. Исходя из этого, вывод, что областью применения результатов исторического исследования является современная система образования. Исторический анализ дает возможность провести параллель между советской системой образования второй половины XX века и задачами системы образования независимого Казахстана, так как основная цель всех исторических периодов развития – это высокий уровень развития системы образования.

Ключевые слова. образование, учитель, школа, интеллигенция, реформы, кадры.

FTAXA 03.20

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430108>

Нуржанова Айнагуль Канаткалиевна*¹,

заң ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162,
aina_ask@mail.ru, ORCID ID: 0009-0000-9818-516X

Серикова Лаззат Сериковна

тарих ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162,
Lyaz_76@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-3957-7531

ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Мақалада қоғам өмірін реттейтін заңдар мен нормаларды қалыптастыру және дамыту процесі туралы сөз қозғалады. Бұл процесс адамзат тарихында демократияның алуан түрлі формалары (өкілдік, тікелей, көппартиялық), республикалық басқару нысаны, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктері, тәуелсіз соттар, еркін және ашық сайлау сияқты орын алады және әртүрлі билік институттарын, қоғамды басқару тетіктерін, адам және азамат құқықтарын қалыптастырумен байланысты. Қоғамдық-саяси институттарға мемлекет, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі, саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар және азаматтардың қоғам алдындағы құқықтары мен міндеттері жүйесі сияқты элементтер кіреді. Қоғамдық-саяси институттардың тарихи құқықтық қалыптасуы қоғамдық-саяси жүйенің эволюциясын және құқықтық мемлекеттің қалыптасуын көрсетеді. Бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы, мәдениеті мен құндылықтарындағы өзгерістермен, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтары үшін күреспен байланысты мәселелер қарастырылады. Қоғамдық-саяси институттардың тарихи құқықтық қалыптасу процесі қоғам мен демократияны дамытудың маңызды элементі болып табылады, өйткені ол құқықтық мемлекетті нығайтуға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға ықпал етеді және қоғамдағы тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз етеді. Сондай-ақ, қоғамдық-саяси институттардың қалыптасу процесі аяқталмағанын және жаңа жағдайлар мен уақыттың қиындықтарына бейімделген өзгерістер мен реформалар бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқанын атап өткен жөн.

Кілт сөздер. Мемлекет, Конституция, партия, Парламент, Үкіметі, сот жүйесі, заң шығару процесі, идеология.

Кіріспе. Мемлекет саяси аренадағы институт, бірақ мемлекеттің мәніне сипаттама берілгенде мүлдем қарсы пікірлер айтылады. Марксизм ілімі бойынша, мемлекет — қоғамның антагонистік таптарға жіктелуінің көрінісі және ол алпауыттардың (қанаушылардың) үстемдік етуінің қаруы деп есептеледі. Басқа тұжырымдама мемлекетті таптармен байланыстырмайды, ол ортақ мақсатты — «ортақ игілік» жетістіктеріне жетуді, мемлекет пен халық, ұлт, әлеуметтік топтардың өзара қатынастарын орнықтыруды, реттеуді көздейді дейді. Егер мемлекет ұғымына тарихи тұрғыдан келсек, онда аталған тұжырымдамалар бірін-бірі теріске шығармайды [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясы идеологиялық және саяси көпқырлылықты жақтайды. Идеологиялық көпқырлылық дегеніміз әр түрлі, тіпті, бір-біріне қарама-қарсыға дейінгі идеологиялық көзқарастар мен ағымдардың өмірде орын

алып, әрекет етуіне жол ашылуын білдіреді. Олардың заңды түрде орнығуының басты шарты мынада: идеологиялық ағымдар мемлекеттік идеологияға айнарудың түпкілікті құқығын иеленуге үміттенбеуі, конституциялық құрылысты күштеп өзгертуді көздемеуі, республиканың тұтастығын бұзуға, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, діни, топтық-тектік және нәсілдік алауыздықтың отын тұтатуға бағытталған идеялар мен көзқарастарды насихаттамауы тиіс. Бір идеология - маркстік идеология үстемдігінің жойылуы сөз жоқ, қоғамдық санаға оң әсер етті, сананы бір идеологияның «бас айналдырған» елес дүниесінен, сыңар жақ ойлаудан арылтты және қоғамның идеялық дамуына игі ықпал етті [2].

Саяси көп қырлылық әр түрлі саяси партиялар мен ұйымдардың сондай-ақ негізгі саяси партиялар мен ұйымдардың өзара әрекеттері мен тепе-теңдігіне негізделген билік жүйелерінің өмір сүретіндігін білдіреді. Саяси және идеологиялық көпқырлылық — бір-бірімен өзара байланысты құбылыс. Саясатты адамның, таптардың, көпшілік пен тұтас қоғамның санасынан, олардың мүдделерінен, қажеті мен дүниетанымынан бөліп алуға болмайды, сондықтан идеология мен саясат тікелей сіңісіп кетеді. Нақты саясатты, әдетте, идеологияның қолдаушысы, «тудырушысы» және дем берушісі болып табылатын саяси партиялар жүзеге асырады. Нақты саясат әр түрлі идеялардың күресі, қалыптасуы процесінде жүзеге асады. Бұл, алайда, идеологиялық соқыр сенімді, саясаттың идеяландырылуын білдірмеуі тиіс. Егер идеялық факторға түпкілікті мән берілсе, идеология мен саясаттың табиғи өзара әрекеті идеологияны саясатқа агрессивті ұштасуға айналдыруы мүмкін. Идеяландырылған саясат айтарлықтай әр түрлі мазмұнда — либералдандырудан ашық реакциялыққа дейінгі мазмұнда болуы мүмкін. Бұл заң шығару процесіне де әсер етуі мүмкін. Егер қоғамда сыңар жақ идеяландырылған саясат басым болса, онда ол мемлекет қызметінде әр қырынан тікелей көрініс табады. Жалпы мүддені қорғауға, қоғамның дамуына бағытталған мұраттар мен құндылықтар мемлекет тарапынан оң акцияларды тудыратын болады. Әсіресе, идеология агрессивті идеялар, көзқарастар авторитарлы, тоталитарлы режимді, қуғындау мен дағдарысты тудыруы мүмкін.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазіргі Қазақстан мемлекеті — ерекше тарихи оқиғалардың жемісі. 1917 жылғы Қазан социалистік революциясынан кейін Қазақстан аумағында саяси автономия — Қазақ Автономиялық социалистік республикасы құрылды. 1936 жылы Қазақ АСР-ы Қазақ одақтас республикасы болып қайта құрылды. Қазақ одақтас республикасы 1937 жылғы Конституция бойынша жұмысшылар мен шаруалардың социалистік мемлекеті болып есептелді. Қазақ КСР-ының 1978 жылғы Конституциясында «бүкіл халықтық социалистік мемлекет дегеніміз республикадағы барлық ұлттың жұмысшыларының, шаруаларының және интеллигенциясының, еңбекшілерінің еркін білдіруші» деп жазылды. Айтылғаннан көрінгендей, Қазақстан КСРО-ның құрамындағы мемлекет. Одан әрі Қазақстан мемлекетінің таптық мәні баяндалды.

Қазақстанды мемлекет деп тануға мүмкіндік беретіндей негізгі шартты белгілері: елінің аумағы, өзінің Конституциясы, өзінің Парламенті, Үкіметі, сот жүйесі, елінің азаматтығы және басқа атрибуттары болды. Іс жүзінде аумақ одақтық органдардың шешімімен өзгертілетін болды (мысалы, Оңтүстік Қазақстанның бір бөлігі Қазақстан халқымен келіспей-ақ Өзбекстан Республикасына берілді, оның теріс зардаптары болды). Қазақ КСР-ының Конституциясы КСРО Конституциясының кешірмесі дерлік еді. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі қабылдаған заңдар одақтық заңдардың тұжырымдамаларына негізделді. Қазақ КСР Үкіметі демократиялық орталықтаңдыру принципімен, яғни, одақтық үкіметке сөзсіз бағыну принципімен жұмыс істеді. Қос

азаматтық — республиканың және КСРО-ның азаматтығы болды. Мемлекеттіліктің басқа атрибуттары да одақтық мемлекеттің бөліктері болды [3].

Шын мәнінде, Қазақ КСР-ын мемлекет деп есептеуге негіз болмады, яғни, дербес, тәуелсіз және егемен саяси ұйымы бар мемлекет болған жоқ.

КСРО-ның ыдырауымен Қазақ КСР-ы дербес, егемен мемлекетке айналды. 1991 жылы тәуелсіздік жарияланғаннан кейінгі бес жылдың ішінде Қазақстанда мемлекеттіліктің негізгі атрибуттарын қалыптастыру процесі жүрді. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы дербес мемлекеттің барлық белгілерін қалыптастыру процесінің аяқталғанын белгіледі деп толық сеніммен айтуға болады.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында мемлекет ұғымы әр қырынан қаралады. Конституцияның 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп жазылған [4]. Біріншіден, Конституция бойынша мемлекет өзін қоғамды құрудың белгілі бір саяси нысаны ретінде көрсетеді. Қоғамды бұлайша құру онда тұратын халықтың белгілі бір аумағының (мемлекеттілік байырғы қазақ жерінде құрылады) болуымен сипатталады. Екіншіден, Конституция орныққан мемлекетті демократиялық, яғни, халық билігіне негізделген мемлекет деп сипаттайды. Қазақстанның мемлекетті халықтық дей отырып, оған таптық реңк берген 1978 жылғы Конституциясынан Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясының ерекшелігі ол мемлекетті белгілі бір таптың қаруы ретінде танымайды, халық біртұтас әлеуметтік-саяси құбылыс деп есептейді. Мұндай түсінікте демократия халық билігі ретінде формальды түрде бастапқы мәнге ие болады. Үшіншіден, Конституция мемлекетті мемлекеттің жоғары және жергілікті органдарының жүйесі ретінде бейнелейді. Сондықтан да Конституция мемлекеттік биліктің барлық негізгі буындарына сипаттама береді. Конституция барлық мемлекеттік механизмді сипаттамайды. Ол оның негізгі сұлбасын бейнелей отырып, өмір сүреді және тұрақты қызмет етеді, оның құрылу, басқару нысандарын сипаттайды. Төртіншіден, Конституция мемлекетке құқықтық норма шығармашылық қызметті бөліп береді. Халық мемлекеттік биліктің бастауы болып табылғанымен және тиісінше маңызды нормативтік актілер қабылдай алғанымен, құқықтық ұлттық жүйесін тек мемлекет ғана қалыптастырады. Қазақстан Республикасының қолданылып жүрген құқығы тек референдум арқылы халық қабылдаған Конституциядан ғана емес, сондай-ақ заңдардан және мемлекет органдары қабылдайтын басқа да нормативтік актілерден тұрады. Басқа ешбір қоғамдық-саяси бірлестіктер, Кеңес мемлекеті кезінде болғандай, енді дербес те, мемлекеттік органдармен бірігіп те нормативтік құқықтық актілер қабылдай алмайды. Сөйтіп, мемлекеттің дербес мәртебесі бекітіледі және бір саяси партия тарапынан мемлекетке басшылық жасау мүмкіндігінің, саяси партияның үстемдігін белгілеу мүмкіндігінің жолы кесіледі. Бесіншіден, Конституцияға мәжбүрлеу шарасын тек мемлекеттің ғана иеленетіндігі, биліктің мәжбүрлеушілік сипаты тек мемлекетке ғана тән екендігі туралы қағида айтылады. Қоғамның басқа ешбір саяси институты мәжбүрлеу қызметін жүргізе алмайды. Мақсаты мен әрекеті конституциялық құрылысты және басқаларын күштеп өзгертуді көздейтін ұйымдар құруға тек мемлекет ғана тыйым салады. Қандай әрекеттің қоғам үшін, адамдардың өмірі, денсаулығы, ар-намысы мен қадір-қасиеті үшін қауіпті болып табылатындығын тек мемлекет ғана белгілей алады. Тек мемлекетке ғана мәжбүрлеу шараларын қолдануға өкілеттік берілген [5].

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақстан Республикасы Конституциясының көптеген ережелері елдің демократиялық мемлекет ретіндегі

мәртебесін растайды. Ресми демократияда мүмкіндіктер нақты демократияда да болуы мүмкін, мұнда кепілдіктер максималды мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді.

Қазақстан мемлекетінің демократиялық сипаты мемлекет басшысының, Парламенттің және жергілікті өкілді органдардың депутаттарының сайлануын қоса алғанда, конституциялық қағидаттармен айқындалады. Мемлекеттің жұмыс істеуінің негізгі принциптерінің бірі-референдум өткізу және Парламентте дауыс беру сияқты оның өміріне қатысты маңызды шешімдерді демократиялық әдістермен қабылдау. Қазақстан мемлекетінің демократиялылығы Конституцияда халықты, сондай-ақ жекелеген азаматтардың заңды мүдделерін қорғауды жақтайтын Әлеуметтік және Ұлттық азшылықтарды сайлауға және олардың атынан өкілдік етуге мүмкіндік беретін демократиялық стандарттарды белгілеу арқылы көрінеді.

Сонымен қатар, Қазақстан мемлекетінің демократиялығы демократиялық қағидаттарды сақтай отырып референдум өткізуді ұйымдастыруда да көрінеді. Референдум өткізудің негізгі қағидаттарына азаматтардың ерікті қатысуы, еркін және ашық пікір білдіру, сондай-ақ жасырын дауыс беруге тең, әділ және тікелей қатысу құқығын беру жатады. Конституцияға, конституциялық заңдарға және республика заңдарына өзгерістер мен толықтыруларға қатысты мәселелер референдумға шығарылуы мүмкін. Сондай-ақ, референдумда мемлекет өмірі үшін маңызды мәселелер қарастырылуы мүмкін.

Қазақстан мемлекетінің демократиялығы азаматтар мен олардың бірлестіктерінің басқарушылық шешімдер қабылдау кезінде мемлекеттік органдарға жәрдем көрсету мүмкіндігінен де көрінеді, бұл олардың мүдделерін қорғауға ықпал етеді. Ол үшін Конституцияда демократиялық саяси режимді қоса алғанда, белгілі бір шарттар белгіленген.

Саяси режим-бұл қоғамдағы саяси билікті жүзеге асырудың тәсілдері мен формаларының жүйесі. Саяси режим мемлекеттің негізі, оның ұйымдық нысандары ретінде анықталады, оларды қоғам мен жеке адамдар, ең алдымен конституциялық құқық принциптері реттейді. Саяси режим конституциялық нормалардың нақты орындалуын айқын көрсетеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы саяси режимнің демократиялық нысанын бекітеді [7].

Билік ету принципі мемлекеттің демократиялық құрылымының негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес елдегі мемлекеттік билік бақылау және тепе-теңдік жүйесін пайдалана отырып, биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну қағидаттарын ескере отырып, Конституция мен заңдар негізінде жүзеге асырылады.

Тежемелік және тепе-теңдік жүйесі мемлекеттік органдар билікті теріс пайдаланудың алдын алу үшін өз өкілеттіктерін бұзған жағдайда жазасыздыққа сене алмайды деп болжайды.

Ұлттық және халықтық егемендіктің орнауы мемлекеттің демократиялығын көрсетеді.

Ұлттық егемендік ұлттың өз тағдырын иелену және мемлекеттік, экономикалық және рухани сияқты әртүрлі салаларда өзін-өзі тану қабілетінен көрінеді. Заманауи Қазақстанда ұлттық егемендіктің өзіндік ерекшеліктері бар. Елде тек бір ұлт - қазақ халқының өз аумағында сан жылдар бойы тарихи қалыптасқан жерінде тұрады. Әлемде бірнеше миллион қазақ диаспорасы тұрғанымен, әлемдегі ешбір елде қазақ ұлты жоқ. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы "байырғы қазақ жерінде мемлекеттіліктің құрылуын" мойындай отырып, осы тарихи фактіні көрсетті. Демек, қазақ ұлтының өз ұлттық мемлекетін құру мүмкіндігін қоса алғанда, мемлекеттілік саласында өзін-өзі анықтауға заңды құқығы бар.

Этникалық топтардың өз ұлттары тұратын байырғы Отаны бар. Олардың барлығы Қазақстан Республикасының азаматтары бола отырып, мемлекеттік сала шеңберінде өзін-өзі тануға құқылы. Қазақстанда өз ұлты болмаса да, жергілікті халықтың бір бөлігі ретінде басқа мемлекеттермен саяси-құқықтық қатынастарды сақтай алады. Бұл өзін-өзі анықтау тек қазақ халқына ғана емес, еліміздің барлық халықтарына да қатысты екенін білдіреді. Саяси контексте ұлттық егемендік мемлекеттік билік пен егемендіктің қайнар көзі бола отырып, халықтық егемендікпен біріктірілген. Осылайша, ұлтаралық қатынастардағы шиеленіс қаупі жойылды [8].

Ұлттық егемендікті талқылау үшін алдымен оның мәні мен тұжырымдамасын түсіну қажет. Әлем елдерінің конституцияларында бұл туралы түсінік кездесіп отырады. Мысалға, Франция республикасының 1958 жылғы 4 қазандағы Конституциясымен шектелетін, оның «Егемендік туралы» бөлімінде былай делінеді: «Ұлттық егемендік оны өздерінің өкілдері арқылы және тікелей референдуммен жүзеге асыратын халыққа берілген». Бұл жерде халықтық егемендікті мемлекеттік егемендікпен шектей отырып, бірі бірінен бастау алады. Сонымен бірге мемлекеттік егемендік мемлекеттік механизм арқылы жүзеге асырылады. Жаңа Қазақстанда «халық» ұғымы КСРО құрамында болған кездегі «халық» ұғымынан айтарлықтай ерекшеленіп отыр. Сол замандағы Қазақстан халқы КСРО халқының құрамдас бір бөлігі болды. Сонымен бірге заманда Қазақстан халқы ұғымы да болды. Қазақ КСР-ының Конституциясында (1978): «Қазақ КСР-ында бүкіл билік халық иелігінде. Халық кеңестері депутаттары арқылы мемлекет билігін халық жүзеге асырады» (2-бап). Егемендік туралы Декларацияның қағидаларында мынадай анықтама беріледі: «Республиканың барлық ұлттарының азаматтары Қазақстан халқын құрайды, және ол егемендіктің бірден-бір қолдаушысы және Қазақ КСР-ындағы мемлекеттік биліктің бастауы болып табылады, мемлекеттік билікті тікелей, сонымен бірге өкілетті органдар арқылы жүзеге асырады» (4-бап).

1991 жылдың 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық Заңы қабылданды, заң тұнғыш рет қазақ ұлтының тарихи, саяси аренадағы рөлін көрсетті [9].

Республиканың барлық ұлт өкілдерінің тарихи тағдырлары қазақ ұлтымен біртұтас ұштасады, өйткені халық егемендік пен мемлекеттік биліктің нышаны болып табылады (6-бап). Заң халықтық егемендіктің түпқазығы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы «Біз, Қазақстан халқы... «деген сөздермен басталады. Алайда, бірінші тармағында былай делінеді: «Өзін-өзі танитын қазақ ұлтының мемлекеттілігінің нысаны ретінде Қазақстан Республикасы өзінің барлық азаматтары құқығының теңдігін қамтатасыз етеді». Аталған қағидалардың арасында қандай да бір қарама-қайшылық жоқ деп айта аламыз ба? Егер халық мемлекеттік егемендіктің қолдаушысы болып табылса, онда КСРО-ның ыдырауына байланысты Қазақстан аумағында пайда болған мемлекетте республика тұрғындарының жартысына жуығын құрайтын бір қазақ ұлты ғана емес, көптеген ұлттық топтардан тұратын бүкіл халықтың өзін-өзі тануының нәтижесі болып табылады. Н.Ә. Назарбаевтың бастамасы бойынша Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясын қайта қарауға жаңа Конституцияның жобасын әзірлеуге, міне нақ осы басты себептердің бірі болды. Жаңа Конституция жобасында қолданылып жүрген 1993 жылғы Конституциядағы мынадай: «қазақ мемлекеттілігінің мызғымастығы...», «Қазақстан Республикасы өзін-өзі танитын қазақ ұлтының мемлекеттілігінің нысаны ретінде» деген қағидалар алып тасталды [10]. 1993 жылғы Конституция өте маңызды осы қағидалардың алып тасталуы, қолдау көрмеген пікірлер болғанымен, қарсылық немесе қайсыбір ұлттық ауқымда қарсы әрекет

тудырған жоқ. Тарихқа айналған осы бір факті, әлбетте қолдау тапты. Қазақстанда мемлекеттің саяси ұйымы ретінде қалыптаса бастағанын сезіну қазақ ұлтының саяси және құқықтық санасының осыншама биік деңгейге көтерілгенінің белгісі болғандығын көре аламыз [11].

Заң талабын сақтай отырып, азаматтар, әрине, өзінің мемлекет алдындағы жауапкершілігін сезінуі тиіс. Алайда, бұл жауапкершілік тек бір жақты ғана сипатта болады деген сөз емес. Тек азаматтар ғана мемлекет алдында жауапты емес, сонымен бірге мемлекет те өз азаматтары алдында жауапты. Бұрын азаматтардың құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің азаматтарға деген сыйындай сезілетін. Шын мәнінде, құқықтар мен бостандықтар заңмен бекітілген табиғи құқықтар мен бостандықтар. Тіпті, мемлекет таныған құқықтар мен бостандықтардың өзі объективті түрде белгіленген. Мемлекет оларды қорғау, олардың жүзеге асырылуы үшін жауап береді. Мемлекет, оның органдары, мекемелері, лауазымды адамдары азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының жүзеге асырылуын қамтамасыз етуі тиіс, сонымен бірге олар оны таптарға, әлеуметтік қабаттарға, ұлттық топтарға бөлмей бүкіл қоғамға қызмет етуі қажет. Ол нақ адамға қызмет етуі, солардың заңды құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуі тиіс. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының маңызды сипаттарының бірі, оның 1-бабында былай делінген: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы — адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары».

Мемлекет дамыған ұлттық құқықтық жүйе болған жағдайда ғана емес, оны тиімді іске асырған кезде де құқықтық болып саналады.

Мемлекеттің құқықтық сипаты оның халықаралық құқықпен өзара іс-қимылымен және неғұрлым демократиялық, прогрессивті және гуманистік құқықтық тұжырымдамаларды енгізу қабілетімен анықталады. Бұл мәселеге Қазақстан Республикасының Конституциясы айрықша мән береді [12]. Осы мәтінге сәйкес Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың қағидаттары мен нормаларын ұстанатынын атап өтуге болады.

Қазақстан халықаралық құқықты, қағидаттар мен нормаларды құрметтейтінін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында ратификацияланған халықаралық шарттар оның ішкі заңдарымен салыстырғанда басым мәнге ие және іске асыру үшін жекелеген заң қабылдауды талап ететін халықаралық шартта көзделген жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады. Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, Қазақстанда қабылданған халықаралық шарттар ұлттық заңнамадан басымдыққа ие және оларды орындау үшін халықаралық келісімде көзделгендей арнайы заң қабылдау қажет болған жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады.

Конституцияның бұл нормалары мемлекеттің құқықтық құрылымының негізгі қағидаттары болып табылады.

Қорытынды. Бүгінде біз бәріміз елімізде болып жатқан орасан зор өзгерістердің қатысушылары мен куәгерлеріміз. Өйткені, Негізгі Заңның жаңаруын талап еткен елдің саяси жүйесін түбегейлі өзгерткен ауқымды реформалар. Осы жылдар ішінде Конституция мемлекеттің табысты дамуының берік іргетасына және Қазақстан Республикасының ұлттық құқықтық жүйесінің негізіне айналды.

Саяси институттар биліктің тұрақтылығы, реформалардың жоспарлылығын, кезеңділігін, биліктің әр тармағының саясатының сабақтастығын қамтамасыз етті. Нәтижесінде қоғамда саяси тұрақтылық сақталды. Біз үшін аксиома мемлекеттік биліктің қайнар көзі Қазақстанның біртұтас халқы болып табылатындығы болды,

сондықтан оның мәні бойынша іс-әрекеттің мақсатқа бағытталуы бойынша билік оның мүдделеріне қызмет ету үшін күшті және үйлесімді болуы керек.

Сіз бен біз тарихи кезеңде тұрмыз, елдің бүкіл саяси ландшафты өзгеріп, "жаңа Қазақстанды" бірге құру мақсаты: заңның үстемдігі, демократиялық процестерді күшейту және биліктің бөлінуін күшейту, тежеу мен тепе-теңдік механизмі" қоғамдағы сенімділікті арттырудан тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Аристотель, Саясат [Текст] / Аристотель – Алматы: Атамұра, 2001. – 182-б.
- 2 Сапарғалиев, Ғ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқулық [Текст]. / Ғ. Сапарғалиев – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 520 б.
- 3 История государства и права Советского Казахстана [Текст] / Алма-Ата, 1-6., 172-б.
- 4 Қазақстан Республикасының Конституциясы: Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды [Текст] / Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 1996. – N 4. – 217-құжат
- 5 Амандыкова, С.К. Конституционное право Республики Казахстан: учеб.пособие [Текст] / С.К. Амандыкова – Караганда: Болашақ-Баспа, 2006. – 192 с
- 6 «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы [Текст] // «Егемен Қазақстан», 2012, № 828-831
- 7 Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет турлы теориялар [Электронды ресурс] — URL:<https://kitaphana.kz/refkaz/212-zan/2971-azammattik-kogam.html>
- 8 Назарбаев, Н. Тарих толқынында [Текст] / Н. Назарбаев – Алматы: Атамұра, 1999. – 13 б.
- 9 Жоламан, Қ. Д., Мұхтарова, А.Қ., Тәукелев, А.Н. Мемлекет және құқық теориясы [Текст] / Қ. Д. Жоламан, А.Қ. Мұхтарова, А.Н. Тәукелев – Алматы, 2003. – 45 – 57 б.
- 10 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы [Текст] // Қазақ ССР Жоғарғы Советінің ведомостары, 1991. – N 51 – 622-құжат
- 11 Саяси партиялар туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 15 шілдедегі N 344 Заңы [Текст] // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2002. – N 15 – 153-құжат
- 12 Конституционное право Республики Казахстан: учебник [Текст] / Сост. д.ю.н., проф. А.Т. Ащеулов – Алматы: КазГЮУ, 2001. – 640 с.

REFERENCES

- 1 Aristotel', Sayasat [Politics]. Almaty: Atamura, (2001):182-b. – (In Kaz)
- 2 Sapargaliev, G. Kazakhstan Respublikasynyn konstituciyyalyk kukugy: okulyk [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: textbook]. Almaty: Zheti zhargy, (2004): 520 b. – (In Kaz)
- 3 Istoriya gosudarstva i prava Sovetskogo Kazahstana [The history of the state and law of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata, (1-6):172 b. – (In Rus)
- 4 Kazakhstan Respublikasynyn Konstituciyasy: Konstituciya 1995 zhyly 30 tamyzda respublikalyk referendumda kabyldandy [Constitution of the Republic of Kazakhstan: the Constitution was adopted at the republican referendum on August 30, 1995]. Kazakhstan Respublikasy Parlamentinin Zharshysy, (1996): N 4, 217-kuzhat – (In Kaz)
- 5 Amandykova, S.K. Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan: ucheb.posobie [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: studies.stipend]. Karaganda: Bolashak-Baspa, (2006):192 s – (In Rus)

6 «Kazakhstan-2050» Strategiyasy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bagyty» KR Prezidentinin Kazakhstan halhyna Zholdauy [Strategy "Kazakhstan-2050 "new political course of the established State" address of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan]. «Egemen Kazakstan», (2012): № 828-831– (In Kaz)

7 Azamattyk kogam men kutyktyk memleket turly teoriyalar [Theories of civil society and the rule of law], Electronic resource – (In Kaz)

8 Nazarbaev, N. Tarih tolkynynda [Tarih tolkynynda]. Almaty: Atamura, (1999):13 b. – (In Kaz)

9 Zholaman, K. D., Muhtarova, A.K., Taukelev, A.N. Memleket zhane kutyk teoriyasy [Theory of state and law]. Almaty, (2003): 45 – 57 b. – (In Kaz)

10 «Kazakhstan Respublikasynyn memlekettik tauelsizdigi turaly» Kazakhstan Respublikasynyn Konstituciyyalyk zany [“Constitutional law of the Republic of Kazakhstan” on state independence of the Republic of Kazakhstan]. Kazakh SSR Zhogargy Sovetinin vedomostary, ~ (1991): N 51, 622- kuzhat – (In Kaz)

11 Sayasi partiyalar turaly Kazakstan Respublikasyny 2002 zhyly 15 shildedegi N 344 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan on political parties dated July 15, 2002 No. 344]. Kazakhstan Respublikasy Parlamentinin Zharshysy, (2002): N 15, 153- kuzhat – (In Kaz)

12 Konstitucionnoe pravo Respubliki Kazahstan: uchebnik [Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: textbook]. Almaty: KazGYUU, (2001): 640 s. – (In Rus)

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРАВОВОЕ СТАНОВЛЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

Аннотация. В статье речь пойдет о процессе формирования и развития законов и норм, регулирующих жизнь общества. Этот процесс происходит в истории человечества, такие как многообразные формы демократии (представительная, прямая, многопартийная), республиканская форма правления, конституционные гарантии прав и свобод граждан, независимые суды, свободные и прозрачные выборы и связан с формированием различных институтов власти, механизмов управления обществом, прав человека и гражданина. К общественно-политическим институтам относятся такие элементы, как государство, законодательная, исполнительная и судебная власть, политические партии, общественные движения и система прав, обязанностей граждан перед обществом. Историческое правовое формирование общественно-политических институтов отражает эволюцию общественно-политической системы и формирование правового государства. Речь идет о вопросах, связанных с изменениями социально-экономического положения, культуры и ценностей общества, а также борьбой за права и свободы граждан. Процесс исторического правового формирования общественно-политических институтов является важнейшим элементом развития общества и демократии, так как способствует укреплению правового государства, развитию граждан. Также следует отметить, что процесс становления общественно-политических институтов не является завершенным и продолжается и по сей день, с изменениями и реформами, адаптированными к новым условиям и вызовам времени.

Ключевые слова. Государство, Конституция, партия, Парламент, правительство, судебная система, законодательный процесс, идеология.

HISTORICAL LEGAL FORMATION OF SOCIO-POLITICAL INSTITUTIONS

Abstract. The article will focus on the process of formation and development of laws and regulations governing the life of society. This process takes place in the history of mankind, such as diverse forms of democracy (representative, direct, multiparty), republican form of government, constitutional guarantees of the rights and freedoms of citizens, independent courts, free and transparent elections and is associated with the formation of various institutions of power, mechanisms of governance of society, human and civil rights. Socio-political institutions include such elements as the state, legislative, executive and judicial authorities, political parties, social movements and the system of rights and obligations of citizens to society. The historical legal formation of socio-political institutions reflects the evolution of the socio-political system and the formation of the rule of law. We are talking about issues related to changes in the socio-economic situation, culture and values of society, as well as the struggle for the rights and freedoms of citizens. The process of historical legal formation of socio-political institutions is an essential element of the development of society and democracy, as it contributes to the strengthening of the rule of law. It should also be noted that the process of formation of socio-political institutions is not complete and continues to this day, with changes and reforms adapted to new conditions and challenges of the time.

Key words. State, Constitution, party, Parliament, Government, judicial system, legislative process, ideology.

ҒТАХА 17.82.10

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430201>

Мүтиев Зейнолла Жақсылыкович¹

Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Қазақстан Республикасы, 090006,
Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162, zinulla_mutiev@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0003-4121-4171

Мұханбетова Жангүлім Өтепбергенқызы²

Педагогика ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 162,
Janim.03.95@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7226-7746

Курмашева Гулжанат Саясатқызы^{*3}

Педагогика ғылымдарының магистрі, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық
университеті, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194,
Kurmasheva.gulzhanat@mail.ru, ORCID ID: 0009-0008-2683-3541

**ІЗТАЙ МӘМБЕТОВТИҢ «САЛ САРЫ» ПОЭМАСЫ: ТАҚЫРЫПТЫҚ-
ИДЕЯЛЫҚ ІЗДЕНІС, СЮЖЕТ ҚҰРУ ШЕБЕРЛІГІ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ поэзиясына өз үнімен келген лирик, ақын Ізтай Мәмбетовтың жыр-жинақтарынан мысалдар келтіріліп, ақын поэмалары талданып, тақырыптық-идеялық ізденістері сараланып, автор өлеңдеріне талдау жасалды. Ақынның поэмалары гуманизм, адамзаттың бейбіт өмірін насихаттау, халықтың тату тіршілігін, достықты, мәдени, тарихи құндылықтарды ардақтау сынды тақырыптарды қамтиды. Эпикалық жанрда арнайы қалам тартып жыр арнаған – Сал Сары поэманың әр тарауына байланысты оқиғаның қай бағытта өрбитіні аңғарылып, өлеңдерінен үзінділер келтірілді. Күрделі сюжетке құрылған поэма теориялық және практикалық жағынан жан-жақты қаралып, зерттеушілер тарапынан әлі де қызығушылыққа ие. Әнші-ақындар тарихынан өз орнын ойып алған Сары Батақұлының ғұмыр баянын зерделеген бұл поэманың көркемдік құндылығын, жазылу ерекшелігін жоғары бағалаған жөн. Ақын Ізтай Мәмбетовтың поэманы жазу барысында көп ізденгені, автордың еңбектері сараланғаны, ақын-салдың әр туындысының тарихымен жете таныс болғаны аңғарылады. Автордың сюжет құрудағы шеберлігі, шығармаға көркемдік мән берудегі ізденісімен қатар кейіпкерлер бейнесін ашудағы бір тәсіл - портрет-мінездемелері туындының қуатын арттыра түседі. Ақынның оннан астам поэмасында сюжет, композиция шеберлігі, лирикадағыдай нақтылық айқын көрсетіліп отыр.

Кілт сөздер. Эпиграф, поэма-дастан, пьеса, сюжет, композиция шеберлігі, лирика.

Кіріспе. Қазақ поэзиясына өз үнімен келген ақын, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Ізтай Мәмбетов сан қырлы қаламгер. Ақын қаламынан қазақ әдебиетінің тарихынан орын алар «Тұңғыш» (1955), «Сыр» (1958), «Табантал» (1961), «Өсиет» (1962), «Жалын» (1964), «Жол ұзақ» (1966), «Сал сары» (1970), «Тарланбоз» (1973), «Жылы жел» (1974), «Таңдамалы» (1976), «Ақпан» (1983), «Ізтай Мәмбетов» (2011) т.б. жыр жинақтары [1-12] дүниеге келді.

Ізтай Мәмбетов нәзік лирик, сонымен бірге кең құлашты эпик. І. Мәмбетовтың шығармаларының бір қырын оның поэма-дастандары толықтыра түседі. Ақынның өз

қолынан шыққан он шақты эпикалық шығармалары жарық көрді. Олар - «Көктемір», «Достық туралы аңыз», «Пугачев нөкері», «Сал Сары», «Тілші», «Пушкин мен Әміржан», «Тұңғыш Тоқай» (Ғабдулла Тоқай), «Жеңілмеген жігіт», «Бейіт сыры» және алғашқы жылдары шыққан кітаптарына енген «Жыр - Жәмила» атты лирикалық толғауы, сонымен бірге «Сырласу», «Ульянов» деген де дастандары болған.

Ақын поэмалары атауларынан аңғарылғандай әр қилы тақырыпты қамтиды. Гуманизмді, адамзаттың бейбіт өмірін насихаттау, халықтың тату тіршілігін, достықты, мәдени, тарихи құндылықтарды ардақтау - ақынның басты кредосы.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ізтай Мәмбетовтың эпикалық жанрда арнайы қалам тартып, жыр арнаған. Аңған әдеби кейіпкері - қазақтың ұлттық музыка өнерінің тарихынан өз орнын алған ақын, әнші Сары Батақұлы. Ақпарат көздеріне жүгінсек «Сары Батақұлы (1863 жылы қазіргі Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы, Талдықұм ауылында туып, 1895 жылы сонда қайтыс болған) — ақын, әнші. Әлімұлы тайпасының Шекті руынан шыққан.

Сары жасынан зерек, алғыр, ән-жырға әуес болып өсіп, ел арасында «әнші бала» атанған. Ол өлеңдерінде өз заманындағы әділетсіздікті, озбырлықты әшкерелеп, соның салдарынан қуғынға ұшыраған. Ырғыз, Орынбор, Орск түрмелерінде тұтқында болып, Сібірге айдалған. Кейін Орск маңындағы Шиелісай деген жерде қазаға ұшыраған. Оның «Дариға», «Әридай», «Дүния», «Қыс Қосан», «Сарының Сібір айдалып бара жатқандағы әні», «Туған ел» атты әндері туған елге, жерге деген сағынышты танытады. Сарының «Сарының әні», «Туған ел» атты әндері «Амангелді» көркем фильмінде пайдаланылды. Ол жөнінде А. Жұбанов «Сары» атты музыкалық пьеса (1940 жылы, либреттосы Ә. Тәжібаевтікі) жазды» [13] – деп баяндалады әнші-ақын туралы деректерде.

І. Мәмбетов бұл толғауын Ахмет Жұбановқа бағыштаған. Шығарма «Толғау», «Көкжидеде», «Абақтыда», «Бесқалада», «Орынборда», «Қуғында», «Қоштасқанда», «Жолда», «Автордан» аталатын бөлімдерден тұрады. Әр бөлімнің көтеріп тұрған жүгі бар. «Толғау» - кіріспе іспеттес оқылады.

Ертеде сері де өткен, серке де өткен,

Ел іші еміреніп еркелеткен.

Кім білсін құмары ма, мұрады ма,

Өмірін өнегелі ертектен [7, 3 б.].

(«Сал Сары»)

Қазақтың кең даласының ерте замандағы өнегелі ертегісіне көз жүгіртсек, бір өзіне мұқым ел табынған ер де, жұрт қызыққан мінезіне қыз да, бұлықсыған барлығына бай да, жарлығына ұлықсыған би де, той-думанды алқалаған ақындар да, бармағынан бал тамған күйші де, халқының қасіретін арқалаған көсем де, шешенде өткен деп толғанады ақын. Сонымен қатар жоғарыда мақтаныш тұтқан мәрттермен бірге «Ошарылып ошаққа сорлы да өткен, / Жігері күн езіле, түн езіле» екенін айтумен бірге «Талайлар түнде ұрланып, таңда жортып, / Тағдырдың көнбей кеткен тарлығына» деп те жырлайды. Авторды шығармасының бас кейіпкерінің тағдыры алаңдатқан сыңайлы.

Жас әнші рухы маған үн қатады,

Алыстан шеген сырын тыңдатады.

Қайраты құлшындырып, сүйсіндіріп,

Қайғысы қабырғама шым батады.

Жан еді ол жалындаған өртке бейім,

Көтерген өнерімен көп мерейін

Қасына қаһарлы еді қаңтар сынды

Досына дархан еді көктемдейін [7, 4 б.]

Сал Сарының бейнесін осылайша мінездеген ақын оны тағдыры өзгеше жан, әйтпесе шерге бейім, әлсіз жан деп айыптауға болмайды деген тоқтамға келеді. Көңілінің хошы болса, Сарының ауыр тағдырын жырлап беруге дайын екендігін «Кешегі арманда өткен сал Сарының / Үніне өз үніммен қосылайын» деп тұжырымдайды.

Дала тіршілігінің тынысы мен өткен дәуір үнінен және бас кейіпкерінің тағдырынан хабар сап өткен автор одан әрі негізгі оқиға желісіне ауысады.

«Көкжейдеде» аталған тарау эпиграфы Сары Батақұлы өлеңінің бір шумағымен ашылған:

Қыз қосан әр қыздардың құдайындай,
Өзге қыз судың шалшық ылайындай.
Қарама, көзің шыққыр қасқа Қосан,
Көзіңе көзім түссе, жылаймын да-ай.

(Сары)

Туынды авторы поэманың әр тарауының алдына осылайша сал Сарымен байланысты оқиғаның қай бағытта өрбитінін аңғартып, сері өлеңдерінен үзінділер келтіріп кетеді.

Көкжиденің әсем табиғатын, саф ауасын, құсқа толы шалғынды шырша тоғайын тағысын тағы көрікті жерлерін сипаттай жырлаған ақын көрнекті сөзден әдемі картина жасаған.

Көкжиде мөлдіреген көл еді бір
Қаз қонып, үйрек ұшып, өреді құр.
Қоғасын қоңыр самал қозғап ойнап,
Айдынын айлы түнде өбеді нұр [7, 5 б.].

Аталған ауылдың ірі шонжары Сидак бай айналасына ақ үйлер мен қараша үйлер аралас қонған. Сидак бай ауылына автор жастары сауықшыл, ән мен күй қаптаған ақындар мен өнерпаздар ауылы деп сипаттайды. Осы мамыражай тіршілікті кенеттен Сары салдың салған әні бұзады. Көл басында алтыбақан құрып ән шырқаған өнерпаз жастардың ғана емес, мұқым ауылдың тыныс-тіршілігін елең еткізген тұсты ақын әдемі суреттейді. Тебілмей тұрып қалған алтыбақан, шымырлап ұйыған қаймақты көл, шаңқ етіп қоя қойған таста қыран, ақсүйегін тастай қалған бала-шаға, шақшаларын қаға салған кәрілер, жаулықтарын ала салған қатындар т.б. Сарының әні еліте түседі.

Әсем келбет, асқан ажарымен талай бозбаланың арманына айналған Қосан сұлу – Сиқым байдың бұла өскен қызы. Сары мен Қосанның алғаш жүздесуі осы сауық кештен басталады. Қосан қыздың портретін ақын былайша сипаттайды:

Қыз екен бидай өңді, жар қабақты,
Қара көз, қыр мұрынды, жар қабақты.
Өзгеден бойшаң біткен сұлу тұлға,
Өзіне жігіттерді сан қаратты.

Қос бұрым қос жыландай иретілген,
Қос етек бұлаң қағып сүйретілген.
Ортада тұр ойнақтап, жалт-жұлт етіп,
Құлындай қолға жаңа үйретілген.

Алайда батылы жетіп ешкім тіл қатпаған, жүрегінің дүрсілін ешкімге тыңдатпаған Қосан қыздың жастайынан қалың беріп, айттырған жері, қосағы бар екен. Сарының бейнесін ақын. «Қапсағай, ер мұрынды жігіт еді, / Келбеті көрген жанды жібітеді / Әнімен, сәнімен де сері Сары / Секілді жас қауымның гүлі тегі» - деп сомдайды. Бірін-бері сырттай білетін екі жас көзбен ұғынысып, көптің сұрап, қолпаштауымен қосыла ән

салады. Таңға созылған думан-сауықтың гүлі боп, бір-біріне ессіз ғашық болған екі жас қимай қоштасады.

Шығарманың «Абақтыда» аталған тарауына Сарының:

Батақтың баласы едім тұтқындағы,

Көмекей көрінбейді жұтқындағы.

Би-болыс арыз салып жата берші,

Менде бір қызыл түлкі бытқылдағы – деп басталатын әнінің бір шумағы эпиграф етіп алыныпты. Бұл бөлімде негізгі оқиғалар Сары сал өмірінің ауыр кезеңімен байланысты өрбиді. Бүрге таланып, абақтының нар төсегіне таңылған Сарының көз алдынан үстем тап өкілдерінен көрген қорлық-зорлықтары зырлап өтуде. Сидак бай қызы Қосанды жастай атастырылған Төртқараға беруге бел бел байлапты. Өзіне еркіндік сұраған Қосанға қыз әкесі иілмеді. Айтқаны: «Жан балам, бостан-босқа желікпегін / Жасыңнан не істесең де ерік бердім. / Бетіңнен қаққан жоқпын, сөккен жоқпын, / Өзіңе, өзіңе тек сеніп келдім». Буынсыз жерге пышақ ұрма, халықтың қаңқу сөзін де елемей келдім. Ата-баба салтын бұзба, бұл жасымда ұятқа қала алмаймын, «Барасың атастырған адамыңа, / Сол болмақ сыйларың да, құшарың да...». Қосан үшін әке сөзі заң, бір беттігі де көпке мәлім. Сал Сарын қанша құлай сүйсе де Қосан қыз әке ырқынан шыға алмады. Ескі салттың тұтқыны болды.

Қосан жайынан хабары бар Сары сүйгенімен оңаша жолығып кездесуді, не де болса алдынан өтуді қош көреді. Алайда Сарының түбінде Қосанға бір келерін пайымдаған шоқпарлы топ жар астында тығылып жатып, салды күтіп алады. Тұтқиылдан тап болған қарулы он екі жігітке бой бермеген Сары он екі өрме бұзау тіс қамшысымен қорғанады да, күші басым дұшпандары жан-жақтан сойыл сілтеп, қаумалап, қоршап, ұстамаққа бел буған шақта, әл бермей бара жатқан соң, қойнындағы тапаншасын шығарып аспанға бір атады. Кейбірі жығылып, қайбірі қашқан жауларынан осылайша құтылған Сары сайда жасырынған Тарлан атына мініп, жауларынан аман-сау сытылып кетеді.

Алайда жергілікті би-болыстар Сары салға тыныштық бермейді. Ел ішінде жұртты сүліктей сорып жуандаған Мырзағұл болыстың озбырлығына шыдамаған Сары оны қамшының астына алады. Төртқара мен Мырзағұл, Шолан болыс сынды үстем тап өкілдері шырақ алып Сарының соңына түседі Бір түнде жалғыз ұйықтап жатқан Сарыны бір топ қарулы патша солдаттары қолға түсіп, сері абақтыдан бір шығады.

Батақ баласы Сары абақтыда ұзақ жата алмайды, түрмедегі достарының көмегімен бір таңда қашып шығады. Алысқа кетіп із суытуды қош көрген Сары кетерінде Қосай сұлуды іздепао барып қоштасады.

Поэманың «Бесқалада» аталатын келесі тарауының әлқиссасы Сарының:

Беріпті Қосан бізге мақпал қолғап,

Мен кеттім Бесқалаға басым қорғап...

Қыз Қосан, мен келгенше үйден шықпа,

Төртқара алып кетпейді сені зорлап

- деп келетін ән-жырының бір шумағы алыныпты. Бұл тарауда негізгі оқиға Сарының жат елдегі яки қарақалпақ жеріндегі тірлігі баяндалады. Туысқан, ағайын саналатын Қоңырат елі, Хорезм, Шымбай жұрты ақын сал Сарыны жатырқамай қарсы алып, ән-жырын тыңдап, құрмет көрсетеді. Өзі де қарақалақ елінің тарихи шежіресінен біраз мағлұмат алып, Бердақтың жыр-қосықтарын жергілікті жыраулардан тыңдап, қанығады. Бас тіреп барған жұрттың той-топыр, сауық-жиынына қатыса жүріп, бір тойға Ақтөбеден келген қонақ аузынан Қосан сұлудың Төртқараға ұзатылғанын естіп қайғырады. Әсем ән-жырымен жастардың қимасына айналған Сарыны барған елінің сый-құрметіне бөленеді, Әйтседе сүйген қызының тағдырына алаңдағын Сары ауыл ақсақалынан еліне қайтуға рұқсат сұрайды. Жастар жағы қимағанмен, әнші-ақынның

тағдыр-талайынан әбден қанық абыз қария Сарыға батасын береді. Жат жерде бауыр басып қалған қарақалпақ, өзбек, қазағы бар бір көш жерге дейін қимастықпен шығарып салады.

«Орынборда» аталған тарауда Сарының туған еліне жетіп, ағайын-тумамен қауышу баяндалғанымен, Мырзағұл сияқты ескі жаудың алдауына түсіп, жапа шегуі де шығарма желісін қоюлата түседі. Арнайы шақырушы жүгіртіп Сарыны алдына алдырған Мырзағұл қылығын ақын:

Айтыпты: «Ашуы жоқ, ағайынбыз,
Кешірдік тентектігін толайым біз,
Дәм тата, кеңес құра келіп кетсін,
Табармыз өзге істің орайын біз» [7, 27 б.].

- деп келтіреді. Жаман ойын ішіне бүккен Мырзағұл: «Мен кештім, артық кетсем, сен де кешір, / Тимесін екеумізден елге кесір» - деп жақауратады. Мырзағұлдың айтқаны: «Патша әйелі ұл тауып, сол қуанышына орай ертеректе кінәлі болғандарды кешіріп жатыр екен, сен де барып басыңа еркіндік алып қайт» - деген желеумен Сарыны Орынборға жұмсайды, Өзге де Шолан бастаған болыс-әкімдер Мырзағұлды қостап, Сарыны еріксіз көндіреді. Ақталып қайтса, Алтон елін Сары билеп-төстеп басқарады деген де әңгімелер айтылады. Бұлардың айтқандарына сенерін де, сенбесін де білмей отырған Сарыға ағай-тумалары да араласа кетеді:

«Соңыңнан сөз етпестей етіп қайт» - деп,
Қоймады бүкіл Атон ағайын да.

Алайда Орынбор жандаралы өңкей толған арыздарды қарап отырып Сарыға келгенде: «Батақов Сары арызы» дегенді оқып, / Селк етті қатып-семген жаны ызбарлы».

Сонан соң алды арызын Мырзағұлдың
Он жазған ішінде тек жыл жарымның,
«Бұзақы, ұры, қашқын, кісі өлтірген,
Сібірде орны депті бұл залымның».

«Ә, бәлем, түстің бе өзің келіп қолға,
Салайын сені шықпас берік торға?» -
Сарыны жаптырды да абақтыға,
Мырс етіп бір қисайтты бөрікті оңға [7, 29 б.].

Осылайша Мырзағұлдың алдау-арбауына түсіп, түрмеден бір-ақ шыққан Сарының жайынан хабардар болып жатқан тағдырлас жолдастары оның біраз әндерімен танысады. Сал серіге көпшілігі құрметпен қарап, аяушылық та білдірді. Тұтқындар Ақ Жайық өзенінен пароммен өтіп арғы бетте жұмыс жасайтын. Бір күні паром кешігіп келіп, күзетшілер жанталасып жатқан сәтті пайдаланып Сары суға сүңгіп кетеді. Абдырап қалған күзетші солдаттар оқты қарша жаудырғанымен, басқа тұтқындарды тастап Сарыны қуып кете алмайды. Сөйтіп Сары Орынбор түрмесінен қашып шығып, бас сауғалайды. Жақтастары Сарының құтылып кеткеніне қуанса, оны сатқандардың көңіліне қорқыныш ұялайды.

Поэманың келесі тарауы «Қуғында» атауынан аңғарылғандай Сарының ел ішіндегі сергелдең өмірі суреттеледі. Қуғынға ұшыраған ақынды, ел-жұртының сүйіктісіне айналған әншіні халқы ізіне, соңына түскен жауларының жасырып, құтқарып отырады. Әсіресе Самырат есімді азамат ақын Сарыны үйіне паналатып, ас-суын дайындап күтімге алады. Алайда бұл тыныштық уақытша екен. Кенеттен тап болған әскер тобы Сарыны қолға түсірмекші болады. Тарлан атының жүйріктігі арқасында Сары қашып құтылғанымен кесірі Самыратқа тиеді. Қашқынды паналатты деген желеумен патша жандайшаптары Самыратты соққының астына алады. Болған жәйттен хабардар болған

Сары Самырат ауылына қайта оралып, өзінің кесірі тигені үшін кешірім сұрап, осының бәріне кінәлі Мырзағұл болыстан кек алатынын айтады. Самыраттар болса олай етудің екі ел руының арасын ушықтыратынын айтып, Сарыны сабырға шақырады да, сақтық үшін уақытша бой тасалай тұруды ұсынады. Көпшілік ұйғарымын құп алған Сары сері Табын жұртына бет түзеді. Өзінен бұрын әні жеткен Сарыны табындықтар жақсы қарсылайды. Сол жақта бір жыл жүріп Көдежидені, Шөлшағылын, жалпы туған жерін сағынған Сары еліне бет бұрады. Алда не күтіп тұғанынан хабарсыз Сары әнін шырқап, еліне жақындай түседі. Ежелгі дұшпаны Мырзағұл болыс жансыздарына ақша беріп Сарының барлық жүріс-тұрысынан мәлімет алып отырады. Түбі бір ораларсың-ау деген оймен жолын торыған қарулы жігіттер, екінші жағынан солдаттар Сарыны қоршап, қыспаққа ала бастайды. Күтпеген жерден қолындағы мылтығы да сыр беріп, атылмай, сөйтіп Сары күші басым жау қолына түседі. Мырзағұл қашып кетпесін деп Сарының қол-аяғын бұғаулатады. Сары болса эттеген-ай кезінде ат артына өңгертем дегенде Самырат жібермеп еді деп өкінішпен езіледі. Ал озбыр болыс миығынан күліп, тұтқынды Жармоланың түрмесіне жаяу айдатады.

Поэманың «Қоштасқанда» тарауында Сарының сүйген қызы Қосанның батырды іздеп шығып, келмес сапарға айдалып бара жатқан қимасымен мұңлы жағдайда қоштасуы баян болады. «Сары ұсталды» деген хабар Қосанды жай жатқызбады, күйеуінен төркіндеп келем деген себеппен сұранып, асығыс жолға шығады. Төркіндеп акелген Қосайға әкесі той жасап, думан ұйымдастырады. Алайда іші қан жылаған Қосайдың жабырқау көңілі бір көтерілмей қояды, көзіне жас ала қамығады. Тойдан соң туыстарды жағалап төркіндеген Қосай қай жерде Сары туралы әңгіме айтылса, сол жерді сағалайды. Сөйтіп жүргенде «Сары Сібірге айдалады» деген хабар жетеді. Сарымен қоштасуға үш мың кісі аттанса, солардың бірі боп Қосан да барады. Атышулы Салкүреңін алдырып Жармолаға жетіп барған Қосайдың көкарбаға таңылған сүйгені Сары батырдың бұл күйіне жаны ауырып, қапа болады. Арбаға таңулы Қосанмен жылап қоштасады. Сары батыр болса сүйіктісі Қосайға қоштасу әнін арнайды. Серіні алып бара жатқан солдаттар қаумалаған қауымды арбаға жақындатпай қояды.

Поэманың соңғы «Жолда» тарауында ұзақ жолда жаяу айдап, ас-су бермей, ұрып-соғып әбден тұралатқан, жадап-жүдеген тұтқын жүруге әлі келмей жерге құлайды. Жасауылдарымен «Осы киргиз кімге керек?» өзара ымыраласқан патша офицері басын көтере алмай жатқан Сарыны қашу кезінде атылды деген желеумен жазым етеді.

Осылайша оқиғасы өте күрделі сюжетке құрылған поэма соңы Сарының өлімімен аяқталады. «Автордан» аталған қорытындыда ақын:

Сал Сары, әнші Сары, батыр Сары,
Жерінде Жағалбайлы жатыр Сары.
Ақ жуып, арулады азаматтар,
Тартыстан тынышталды ақыр Сары.

Өмірден өкінішпен өтті Сары,
Қасынан кек ала алмай кетті Сары.
Шын сүйген Қосанына қосылмады,
Жетпеді арманына дертті Сары

Сол біздің жанымызға шым батады,
Сол бізді толғантады, жырлатады,
Ел бірақ ұмытпайды ерен ұлын
Жайылған ұлан-ғайыр қырға атағы.

Артында аңыраған әні қалды,
Деген сөз «әні қалды» - «Сары қалды».
Мәңгіге есте сақтап ер есімін,
Ұрпақтан ұрпақ әнін қағып алды [7, 48 б.]
- деп лирикалық екпін-күймен аяқтайды.

Қорытынды. Өткен ғасырлардың әнші-ақындар тарихынан өз орнын ойып алған Сары Батақұлының ғұмырбаянын зерделеген бұл поэманың көркемдік құндылығын, жазылу ерекшелігін жоғары бағалаған жөн. Ақын Ізтай Мәмбетовтың поэманы жазу барысында көп ізденгені, ақын-салдың әр туындысының тарихымен жете таныс болғаны аңғарылады. Автордың сюжет құрудағы шеберлігі, шығармаға көркемдік әр берудегі ізденісімен қатар кейіпкерлер бейнесін ашудағы бір тәсіл - портрет-мінездемелері туындының қуатын арттыра түседі.

Ақын поэмаларына назар аударған автормен тұстас қаламгер Ғафу Қайырбеков: «Ізтай поэмалары бар мүсінімен, тақырып тынысымен өзінше ерекше. Оны сол поэмалардың аттарынан да байқауға болады. Ізтайдың оннан астам поэмасында сол лирикасындағыдай нақтылық, сюжет. композиция шеберлігі, баяндаудың ұтымдылығы, геройлардың дара мүсіні – бәрі айқын танылып отырады» [14, 11 б.] деп жазды.

Түйіп айтқанда Ізтай Мәмбетов қазақ әдебиетіне жаңа леп әкелген поэма. дастан жанрын дамытып, түлете байытқан көрнекті ақын сапынан орын алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мәмбетов, І. Тұңғыш. Өлеңдер [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы: ҚМКӘБ, 1955. – 112 б.
- 2 Мәмбетов, І. Сыр. [Текст] / І. Мәмбетов. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 72 б.
- 3 Мәмбетов, І. Табантал. [Текст] / І. Мәмбетов. – Алматы: ҚМКӘБ, 1961. – 76 б.
- 4 Мәмбетов, І. Өсиет. (Өлеңдер мен поэма) [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 136 б.
- 5 Мәмбетов, І. Жалын. (Өлеңдер мен поэмалар) [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы: ҚМКӘБ, 1964. – 88 б.
- 6 Мәмбетов, І. Жол ұзақ. (Өлеңдер мен поэмалар) [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы: Жазушы, 1966. – 216 б.
- 7 Мәмбетов, І. Сал сары: Поэмалар. [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы: Жазушы, 1970. – 80 б.
- 8 Мәмбетов, І. Тарланбоз. Таңдамалы. [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы: Жазушы, 1973. – 208 б.
- 9 Мәмбетов, І. Жылы жел: Өлеңдер. [Текст] / І. Мәмбетов – Алматы; Жазушы, 1974. – 360 б.
- 10 Мәмбетов І. Таңдамалы. Өлеңдер мен дастандар. [Текст] / Құраст. Ғ. Қайырбеков, – Алматы: Жазушы, 1976. – 372 б.
- 11 Мәмбетов І. Ақпан. Өлеңдер мен дастандар. [Текст] / Құраст. М. Мәмбетова. – Алматы: Жазушы, 1983. – 360 б.
- 12 Мәмбетов І: Өмірбаян мен өлеңдері. [Текст] / Екімыңжылдық дала жыры. Өлеңдер жинағы // Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2000. – 456 б.
- 13 Сары Батақұлы [Текст] / Уикипедия ашық энциклопедиясы. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D1%80%D1%8B_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D2%9B%D2%B1%D0%BB%D1%8B .

14 Қайырбеков, Ғ. Ақын Изтай Мәмбетов. [Текст] / Ғ. Қайырбеков – Алматы: Жазушы, 1976. – 372 б.

REFERENCES

- 1 Mambetov, I. Tungysh. Olender [Tungysh. Poems]. Almaty: KMKAB, (1955): 112 b. – (In Kaz)
- 2 Mambetov, I. Syr. [Syr]. Almaty: KMKAB, (1958): 72 b. – (In Kaz)
- 3 Mambetov, I. Tabantal. [Tabantal]. Almaty: KMKAB, (1961): 76 b. – (In Kaz)
- 4 Mambetov, I. Osiet. [Osiet. Poems]. Almaty: KMKAB, (1962): 136 b. – (In Kaz)
- 5 Mambetov, I. Zhalyn. [Zhalyn. Poems]. Almaty: KMKAB, (1964): 88 b. – (In Kaz)
- 6 Mambetov, I. Zhol uzak. [Zhol uzak. Poems]. Almaty: Zhazushy, (1966): 216 b. – (In Kaz)
- 7 Mambetov, I. Sal sary: Poemalar. [Sal sary: Poems]. Almaty: Zhazushy, (1970): 80 b. – (In Kaz)
- 8 Mambetov, I. Tarlanboz. Tandamaly. [Tarlanboz. Selected Poems]. Almaty: Zhazushy, (1973): 208 b. – (In Kaz)
- 9 Mambetov, I. Zhyly zhel: Olender. [Zhyly zhel. Poems]. Almaty: Zhazushy, (1974): 360 b. – (In Kaz)
- 10 Mambetov I. Tandamaly. Olender men dastandar. [Mambetov I. Selected poems and epics]. Almaty: Zhazushy, (1976): 372 b. – (In Kaz)
- 11 Mambetov I. Akpan. Olender men dastandar. [Mambetov I. Akpan. Poems and epics]. Almaty: Zhazushy, (1983): 360 b. – (In Kaz)
- 12 Mambetov I: Omirbayan men olenderi. [Mambetov I: biography and poems]. Ekimynzhylodyn dala zhyry. Olender zhinagy. Almaty: «Kazakh enciklopediyasy» Bas redakciyası, (2000). – 456 b. – (In Kaz)
- 13 Sary Batakuly [Sary Batakuly]. Uikipediya ashyk enciklopediyasy – (In Kaz)
- 14 Kaiyrbekov, G. Akyn Iztaj Mambetov. [The Poet Iztai Mambetov]. Almaty: Zhazushy, (1976): 372 b. – (In Kaz)

ПОЭМА ИЗТАЯ МАМБЕТОВА "САЛ САРЫ": ТЕМАТИКО-ИДЕЙНЫЙ ПОИСК, УМЕНИЕ СТРОИТЬ СЮЖЕТ

Аннотация. В статье приводятся примеры из сборников стихов лирика, поэта Изтая Мамбетова, которые пришли в казахскую поэзию своим тоном, анализируются поэмы поэта, анализируются тематико-идейные поиски, анализируются стихи автора. Поэмы поэта охватывают такие темы, как гуманизм, пропаганда мирной жизни человечества, миролюбие народа, дружба, почитание культурных, исторических ценностей. В эпическом жанре были даны отрывки из стихотворений, в которых рассказывалось, в каком направлении разворачивается история, в зависимости от каждой главы поэмы – сала Сары. Поэма, построенная на сложном сюжете, была всесторонне рассмотрена с теоретической и практической точек зрения и по-прежнему вызывает интерес у исследователей. Следует высоко оценить художественную ценность, оригинальность написания этой поэмы, изучив жизненное Баян Сары Батакулы, которая закрепила свое место в истории поэтов-певцов. В процессе написания поэмы поэт Изтай Мамбетов много искал, разбирался в произведениях автора, был знаком с историей каждого произведения поэта-сала. Мастерство автора в построении сюжета, стремление придать произведению художественное значение, а также один из подходов к раскрытию образа персонажа - портрет-характеристики усиливают мощь произведения. В более чем

десятке стихотворений поэта ярко выражены сюжет, мастерство композиции, конкретность, как в лирике.

Ключевые слова. Эпиграф, поэма-сага, пьеса, сюжет, мастерство композиции, лирика.

IZTAY MAMBETOV'S POEM "SAL SARY": THEMATIC AND IDEOLOGICAL SEARCH, THE ABILITY TO BUILD A PLOT

Abstract. The article provides examples from collections of poetry by lyricist, poet Iztai Mambetov, who came to Kazakh poetry with their tone, analyzes the poet's poems, analyzes thematic and ideological searches, analyzes the author's poems. The poet's poems cover such topics as humanism, propaganda of the peaceful life of mankind, peacefulness of the people, friendship, reverence for cultural and historical values. In the epic genre, excerpts from poems were given, which told in which direction the story unfolds, depending on each chapter of the poem – Sarah's sala. The poem, based on a complex plot, has been comprehensively examined from a theoretical and practical point of view and is still of interest to researchers. It is necessary to highly appreciate the artistic value and originality of writing this poem, having studied the vital Accordion of Sarah Batakula, who consolidated her place in the history of poets-singers. In the process of writing the poem, the poet Iztai Mambetov searched a lot, understood the works of the author, was familiar with the history of each work of the poet-sala. The author's skill in plotting, the desire to give the work artistic significance, as well as one of the approaches to revealing the character's image - portrait-characteristics enhance the power of the work. In more than a dozen of the poet's poems, the plot, mastery of composition, concreteness, as in the lyrics, are vividly expressed.

Key words. Epigraph, saga poem, play, plot, mastery of composition, lyrics.

ҒТАХА 14.35.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430202>

Сүлейменова Жарқынбике Нуайқызы¹,

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, 050000,
Алматы қ., Гоголь көшесі, 114, zharkyn123@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-1891-2134

Абужалитова Акбаршын Талгатовна^{*2}

Қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, аға оқытушы,
«Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан
Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, akbarshyn@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-6251-7203

ФИЛОЛОГ-СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімінің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың жолдары қарастырылады. «ЖОО студентінің әдістемелік құзыреттілігі» ұғымына теориялық еңбектерді жинақталып, мәнін ашуға байланысты зерттеулер талданған. Филолог-студенттерді оқыту мазмұнындағы маңызды компонент әдістемелік даярлық екені белгілі. Студенттің кәсіби құзыреттілігінің ажырамас бөлігі ретіндегі әдістемелік даярлықтың әдістемелік құзыреттілікті қалыптастырудағы маңызы анықталған. Ғалымдардың зерттеу бағыттарынан мысал келтіре отырып, әдістемелік құзыреттіліктің қалыптасу жолдарын анықтауда түрлі факторлар әсер етеді деп тұжырымдалған. Сонымен қатар, студенттердің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыруда қолданылатын педагогикалық жағдайларды модельдеу, педагогикалық жағдайларды талдау, жобалау, ойын әдісі, кейс әдісі, проблемалық семинар, проблемалық дәріс сияқты әдіс түрлері нақтыланып, қалыптастыру критерийлері анықталған. Филолог-студенттердің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру - маңызды және көп қырлы процесс екені белгілі. Міне, осы мақсатқа жетудің бірнеше негізгі жолдары теориялық білім беру, лингвистика, әдебиеттану және педагогика саласындағы іргелі білімдерді беру, оқыту әдістемесі мен технологияларын терең оқыту, практикалық дағдыларды дамыту болып табылады. Микро-сабақтар өткізу, оқу жоспарларын құру, талдау, оқу материалдарын әзірлеу, педагогикалық практика, мектептерде және басқа білім беру мекемелерінде тәжірибеден өту, нақты оқу процесіне қатысу филолог-студенттердің әдістемелік құзыреттілігін тиімді қалыптастыруға көмектеседі. Әр студенттің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, бұл процесті жекелеңдіру де маңызды екені анықталған.

Кілт сөздер. Әдістемелік құзыреттілік; филолог-студент; әдістемелік даярлық; мұғалім; дағды; қабілет; біліктілік; кәсібилік; әдістер.

Кіріспе. Еліміздегі қоғамдық үрдіс бойынша білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеуде өз уақытын, іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын білімді тұлғаны қалыптастыру жоғары оқу орындары негізгі мақсаттарының бірі екені белгілі. Бұл үдеріс білім беру мазмұнына жаңаша серпіліспен қарауды қажетсінеді. Білім сапасының жоғарылату әр оқытушының негізгі мақсаты екені анық. Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында көрсетілген біліктіліктерге,

дағдылар мен құзыреттіліктерге ие болу үшін студенттен өз саласы бойынша кез-келген жағдайға бейімделіп, білімі мен білігін пайдаланып, қажетінше толықтырып отыруы талап етіледі.

Бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін оқытуды жаңаша талаптарға сай жүзеге асырып, студенттердің негізгі іс-әрекеті мен болашақ кәсібіне қатысты біліктілік дәрежесін арттыруды негізгі бағыт етіп алған жөн.

Қазіргі қоғамға бар білімін жинақтап, білім алушыларға тиімді әдіс-тәсілдер арқылы берілген материалды түсіндіре алатын, дағдысы мен қабілеті қалыптасқан әдістемелік құзыретті маман қажет. ХХІ ғасырдағы тұлғаның кәсібилігінің дәрежесі оқытудағы құзыреттіліктерді жетілдіруден, кәсіби шеберлігінен, кәсіби дайындығының сапалық деңгейінен көрініс табады. Кәсібилік деңгейін анықтау үшін оқыту мазмұнына қатысты зерттеулер жүргізіледі. Ал білім беру мазмұны құзыреттілік тәсіл негізінде филологтың даярлық мазмұнымен байланысты талданады.

Мемлекетіміздегі білім беру жүйесі күрделі даму үстінде екені анық. Осы жағдайларды ескере отырып, бұл зерттеуімізде «әдістемелік құзыреттілік» ұғымына талдау жасап, нәтижесін жинақтап, оны қалыптастырудың жолдарын анықтауға міндеттендік.

Зерттеу материалы мен әдістері. Тіл маманы ретінде әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыру ЖОО-да алған білімі мен мектепте өткізілетін практикамен тығыз байланыста жүзеге асырылатыны белгілі. Студенттердің әдістемелік құзыреттілігін жетілдіруге байланысты жазылған жұмыстарға талдау жасай отырып, әдістемелік құзыреттілік әдістемелік даярлықпен, әдістемелік ойлаумен және әдістемелік жүйе қалыптастырумен тығыз байланысты екені көрінеді.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Оқыту мазмұны бойынша студент бойында негізгі құзыреттіліктер мен дағдылар білім беру стандартына сәйкес анықталатын болса, білім беру мазмұны бойынша қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты. Яғни бәсекеге қабілетті маман кәсібіне байланысты құзыреттіліктерге ие болуы қажет. Кәсіби құзыреттілік болашақ маманның кәсіби даярлығы барысында қалыптасады. Ал кәсіби даярлық жоғары оқу орнында білім алу нәтижесінде пайда болады. Кәсіби құзыреттілік филолог-студент үшін әдістемелік құзыреттіліктің қалыптасуымен тығыз байланысты. Студенттің әдістемелік құзыреттілігінің қалыптасқандығы әдістемелік пәндерді меңгеруде, дәріс, семинар, практикалық сабақтар барысында, өндірістік практикада көрініс табады.

Болашақ маманның әдістемелік құзыреттілігі жаһандық өзгерістерге сай түсіндірілгені жөн. «Әдістемелік құзыреттілік» ұғымы Ресей мен Қазақстан ғылымында өзектілігімен ерекшеленеді. В.А. Адольф әдістемелік құзыреттілікті мұғалім тұлғасының бір қыры ретінде таниды. Бұлай пайымдау мұғалімнің белгілі бір пән бойынша білімі, сол пәнді оқыту әдістемесіне сәйкес пайдаланатын әдіс-тәсілдерінің қалыптасқан жүйесі, пән бойынша әдістемелік тапсырмаларды сабақ беру барысында қолдану дағдысы, қабілеті ғана емес, оның кәсіби тұлғалық қасиеті болып саналады. Мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігін педагогикалық мамандыққа қарым-қатынасын кәсіби білімі мен іскерлігімен байланыстырып, жеке тұлғаның кәсіби қасиеттерінің жиынтығы ретінде қарастырған [1, 202 б.].

Педагогикалық жоғары оқу орнының түлегінің әдістемелік даярлығының дәрежесін студенттің оқыған мамандығы бойынша білім деңгейін анықтаумен ғана шектелмей, оның білім алу барысында меңгерген құзыреттіліктердің қалыптасу деңгейін бақылаған дұрыс. Әдістемелік пәндер бойынша емтихан, мемлекеттік емтихан барысында студенттердің практикалық сипаттағы кәсіби деңгейін анықтауда талдау

жасауды, яғни кәсіби даярлығын бақылау үшін тапсырмаларды орындату арқылы қабілеті мен біліктілігінің, дағдысының жиынтығын көруге болады.

Ғылыми-зерттеу еңбектерде әдістемелік құзыреттілік ұғымы туралы сөз болғанда, алдымен әдістемелік даярлыққа кеңінен тоқталады. Бұл зерттеулердің мазмұнында әдістемелік құзыреттіліктің критерийлерін бағалайтын, даму деңгейлерін анықтайтын көрсеткіштер бар. Ф.Т.Шишкин ЖОО-да педагогикалық бағытта білім алатын физик-студенттердің әдістемелік даярлығы туралы негізгі ережелерді ұсынған. Ғалымның пікірінше, жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі әдістемелік дайындықтың мақсаты орта мектептің сұраныстарына сәйкес келетін, кәсіби қызметі барысында үнемі дамып отыруға қабілетті, білім саласындағы өзгерістерді ескерген шығармашыл оқытушы болуы, жеке-бағдарлы, жүйелі тәсілдер арқылы әдістемелік білімі мен дағдылары, құзыреттіліктері қалыптасуының нәтижесінде кәсіби қызметке дайындығы болып табылады. Физик-студенттердің әдістемелік даярлығының құрамына пәнді оқыту теориясы мен әдістемесі пәні, кәсіби бағдарлы өзіндік жұмыс кіреді [2]. Әдістемелік даярлық кәсіби дайындықтың құрамдас бөлігі, студенттер кәсіби іс-әрекет барысында пәндік дайындыққа негізделген білімі мен дағдыларын түрлі пәндерді оқытуда қолдануы қажет. Студенттің әдістемелік даярлығын қалыптастыру кредиттік технологияның мүмкіндіктерін пайдаланумен тығыз байланысты. Әдістемелік даярлық тек пәнді оқыту теориясы мен әдістемесінің мазмұнына байланысты ғана емес, таңдау пәндері, кәсіби пәндер, арнайы курстар нәтижесінде қалыптасады.

Зерттеуші Моргачева Н.В. әдістемелік даярлық бойынша, соның ішінде жаратылыстану пәнінің болашақ мұғалімінің әдістемелік даярлығының мазмұны бойынша әдістемелік құзыреттіліктің құрылымына түсінік берген [3]. Когнитивті-ақпараттық компонентін сипаттап, педагогтың игеруге тиісті дағдыларын сараптаған. Болашақ жаратылыстану пәнінің мұғалімінің әдістемелік даярлығының мазмұнына қойылатын талаптарды анықтаған. Осылайша, болашақ жаратылыстану мұғалімінің әдістемелік дайындық мазмұнына қойылатын талаптардың құрылымы келесі элементтерді қамтиды: мақсатқа, мазмұнға, процеске және нәтижеге қойылатын талаптар. Мақсат ретінде әдістемелік құзыреттілік қарастырылады, ол әдістемелік дайындық мазмұнының құрылымын анықтайтын жеке, танымдық-ақпараттық, операциялық-технологиялық және қызмет компоненттерінен тұрады. Зерттеуде әдістемелік дайындық мазмұнына қойылатын негізгі талаптар ретінде келесі идеялар қарастырылады: интеграция (пәндік пәнаралық, әдістемелік интеграция) және көп деңгейлі. Әдістемелік даярлық процесіне қойылатын талаптар ретінде интерактивті білім беру технологияларын қолдану қажеттілігі қарастырылады. Әдістемелік құзыреттілік болашақ жаратылыстану мұғалімінің әдістемелік дайындығының нәтижесі болып табылады.

«Әдістемелік даярлық» ұғымына нақтыланған анықтаманы В.И. Земцова береді. Ол мұғалімнің әдістемелік қызметін және педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін әдістемелік даярлығымен байланыстырады. «Әдістемелік даярлық» – бұл мұғалімнің кәсіби дайындығының ең маңызды бөлігі дей келе, әдістемелік даярлықты интеграциялық сипаттағы үздіксіз даму үстіндегі процесс ретінде және кәсіби дайындықтың негізгі компоненті деп тұжырымдайды. Әдістемелік даярлықтың интеграциялық сипатын оқу жоспарына сай пәндерді оқу кезінде студенттер алған негізгі білім мен дағдылары, педагогикалық практикадан өту кезінде жүзеге асырылатын қызметтік іс-әрекеті деп түсіндірген [4]. Ғалым әдістемелік даярлықтың үздіксіз даму үстіндегі әдістемелік жүйемен қатар жүретін интеграциялық процесс екендігін нақтылайды.

Әдістемелік даярлықты әдістемелік құзыреттіліктің мазмұнымен байланыстыра зерттеген О.Н.Игна болатын. Шетел тілі мұғалімінің әдістемелік құзыреттілігі (әдістемелік шеберлік) – бұл психологиялық-педагогикалық, әдістемелік, пәндік дайындықтың, жеке ғылыми - зерттеу және кәсіби тәжірибенің нәтижесі. Ол мұғалімнің интегративті тұлғалық, кәсіби біліктілігінің негізгі сипаттамасы болып табылады. Студенттердің шет тіліндегі коммуникативті және кәсіби құзыреттілігін дамыту педагогикалық қызмет барысында және ғылыми-әдістемелік қызметте көрінеді деп қорытындылаған [5]. Сәйкесінше мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігі кәсіби дайындық деңгейінің маңызды көрсеткіші ретінде мазмұны мен сапасына қойылатын талаптардың өзгеруіне байланысты қайта ойластыруды және нақтылауды қажет етеді. Шетелдік тіл мұғалімінің әдістемелік құзыреттілігінің ерекшелігін нақтылау оның кәсіби құзыреттілік құрылымындағы рөлін анықтауға, бірдей құзыреттіліктерді анықтауға, әдістемелік құзыреттіліктің анықтамасын нақтылауға, оның құрылымдық компоненттері мен көріну деңгейінің сипаттамаларына жүгінуді қамтиды. Ғалымның пікіріне сүйенсек, қазіргі білім беру жүйесінде білім алушы болашақ мамандығы бойынша алған білімін практикада пайдалану барысында түрлі құзыреттіліктер қалыптасады. Мысалы, әдістемелік пәндер бойынша әдістемелік даярлықтың төмендегідей сатылары бойынша дәріс, семинар сабақтар арқылы әдістемелік құзыреттіліктің теориялық қыры, курстық жұмыстар жазуда теориялық, ғылыми-әдістемелік қыры, өндірістік-педагогикалық практика барысында кәсіби-бағдарлы қыры қалыптасады деп тұжырым жасаған

Ресей ғалымы И.В. Кузнецова мұғалімнің арнайы кәсіби құзыреттілігінің құрамын базалық құзыреттер және кәсіби-бейіндік құзыреттер деп бөліп қарастыра келе, мұғалім үшін негізгі педагогикалық қызметтің төмендегідей түрлерін бөліп көрсеткен: дүниетанымдық, коммуникативтік, ақпараттық, дамытушылық, жұмылдыру, конструктивті, ұйымдастырушылық, зерттеу. Бұл қызмет түрлері ЖОО-да педагогикалық бағытта білім алушы студенттің әдістемелік дайындығына қойылатын талаптарды анықтайды [6, 76-бет]. Яғни болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің компоненттеріне жеке тоқталып, психологиялық дайындық дәрежесін (мотивациялық сипатта), мұғалімнің әдістемелік қызметіне қызығушылық дәрежесін, педагогикалық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті жалпы педагогикалық әдістемелік және арнайы білім жүйесін меңгеру дәрежесін (когнитивті), әдістемелік қызметті жүзеге асырып, оқу процесінде жоғары нәтижелер мен сапаға қол жеткізу үшін жекелеген әдістемелік іс-әрекеттерді түрлендіріп пайдаланудағы біліктері мен дағдыларының қалыптасу дәрежесін (тәжірибеге бағытталған), коммуникативтік дағдыларды меңгеру дәрежесі, кәсіби қызметте өзін-өзі бақылау және бағалау дәрежесін анықтауға болады деп тұжырымдаған.

Педагогикалық ЖОО-дағы студенттердің әдістемелік құзыреттілігінің қалыптасуы туралы еңбектің авторы Гончарук О.В. «әдістемелік құзыреттілік» ұғымының мәнін нақтылау үшін оның қалыптасу көрсеткіштерін нақтылауды ұсынған. Сондай-ақ студенттердің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың критерийлерін санамалап көрсеткен. Бұл критерийлерді жүйелік-жағдаяттық тәсіл негізінде жүзеге асырып, студенттердің білімі мен кәсіби іс-әрекетін байланыстыра отырып жинақтаған. Сонымен қатар әдістемелік құзыреттіліктің шығармашылық компоненті ретінде әдістемелік ойлауды ерекшелеген. Болашақ мұғалімнің кәсібилік деңгейінің негізгі көрсеткіштерінің бірі педагогикалық тапсырманы тиімді шешу қабілеті қорытындылайды [7].

Зерттеушілер, Аржакова М.И. және Егорова К.Е. студенттердің әдістемелік құзыреттілігінің қалыптасу деңгейін бағалауды әдістемелік жүйенің компоненттерімен байланыстыра отырып жүзеге асыруды ұсынған. Әдістемелік жүйенің мазмұнды-мақсатты компоненттерін (негізгі пәндер бойынша базалық дайындығы) анықтап,

студенттің кәсіби даму траекториясын құрастырған. Әдістемелік құзыреттілікті, бірінші кезекте, маманның интегративті сипаттамасы көрсететін әдістемелік деңгейі ретінде түсіндіріп, оқыту процесін құру, ұйымдастыру және басқарумен байланыстырады. Болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігі оқушының жеке басын дамыту және тәрбиелеу саласындағы мәселелер мен міндеттерге байланысты кәсіби қызметке дайындығы мен қабілеті деп тұжырымдайды [8].

Мұғалімнің кәсібилігі әдістемелік құзыреттілігінің қалыптасу деңгейімен тікелей байланысты. Мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігі оның қабілеті мен дайындығын сипаттайтын тұлғаның үнемі даму үстіндегі сапасы ретінде ұсынылады. Ол алған білімінен және оны сабақ беру барысында, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуды ұйымдастыруда, әдістемелік білім мен дағдыларды игеруде, өзінің педагогикалық қызметін модельдеу және жобалауда, пәнді оқыту әдістемесі саласында өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіруден байқалады.

Зерттеуші Соловьева Т.А. әдістемелік құзыреттілікті «оқу-әдістемелік қызметте өз бетінше шығармашылықты жүзеге асыру үшін пәндік, әдістемелік білімін, іскерлігін, тәжірибесін, жеке қасиеттерін пайдалануға дайын болуымен сипатталатын тұлғаның интегративті сапасы» деп түсіндірген [9]. Әдістемелік құзыреттілік деңгейлерін анықтаудың критерийлерін анықтап көрсеткен: әдістемелік қабілеті, құзыреттілік дәрежесі (пәндік білім деңгейі); әдістемелік жағдайларды бағалау; әдістемелік мәселелерді ұғыну; оқушылардың жас ерекшелігін ескеру. Осы критерийлер бойынша кездесетін мәселелерді анықтап, шешімін табуға тырысқан. Бейсаналық әдістемелік қабілетсіздік болуы мүмкін, яғни студент әдістемелік тапсырмаларды жобалау үлгісі бойынша орындайды, тек оқытушының жетекшілігімен жұмыстанып, тәжірибе жинақтауға ынтасыз. Кәсіби қызметі барысында студент оқу материалының мазмұнын таңдауда айтарлықтай қиындықтарға тап болады. Кей жағдайда студент әдістемелік мәселені біледі, бірақ тіпті жеке нақтылау мәселелерін тұжырымдауда қиналады.

Ғалым Сяпина Т.В. болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігін сәтті қалыптастыру үшін тиісті педагогикалық жағдайлар жасау қажет деп санаған. Сонымен қатар болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің мәні мен ерекшелігін анықтап, әдістемелік құзыреттілікті қалыптастырудың алғышарттарын талдап көрсеткен [10, 130]. Қазіргі жағдайда мамандарды даярлауда болашақ мұғалімнің кәсіби дайындық жүйесіндегі әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздері мен педагогикалық жағдайларын зерттеу өзекті екенін дәлелдеген. Оны шешудің алғышарттарын ұсынған: мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің мәні мен құрылымын анықтау; болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігінің қалыптасу критерийлері мен деңгейлерін анықтау; болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігін тиімді қалыптастырудың педагогикалық шарттарының жиынтығын ғылыми негіздеу. Автор әдістемелік құзыреттілікті қалыптастыру басқарылатын процесс тұжырымдаған. Оқу процесін ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық жағдайларын ескере отырып, оқу процесін белсендіретін әдістер мен формаларды қолдана отырып, болашақ мұғалімнің жеке басының кәсіби тұлғалық сапасын дамытуға болады деп қорытындылаған.

«Студенттің әдістемелік құзыреттілігі» ұғымының әртүрлі түсіндірмелерін, сондай-ақ оның жеке түрлерін талдау көрсеткендей, әртүрлі анықтамалар мен түсіндірулер бір-біріне айтарлықтай қайшы келмейді, керісінше өзара толықтырады. Барлық анықтамаларға ортақ критерий студенттің әдістемелік құзыреттілігін біліммен, қабілет және дағдылармен байланыстырылуы, өзіндік әдістемелік қызметке дайындық жеке тұлғаның нақты кәсіпке байланысты қасиеттерімен анықталады. Демек, болашақ мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру оны кәсіби-педагогикалық даярлау

процесіне, педагогикалық университетте сапалы білім алуымен тығыз байланыста болады:

Жоғарыда қарастырылған тұжырымдарды түйіндей келе, біздің ойымызша, болашақ филологтың әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды құралдары – студенттерді төмендегідей әдіс-тәсілдер арқылы мұғалімдік қызметке араластыру деп есептейміз. Зерттеулер нәтижесінде әдістемелік құзыреттіліктің қалыптасуына тиімді әсерін тигізетін оқытудың белсенді әдістері мен формаларын ұсынуға болады.

Оқу процесінде оқытуды белсендіретін әдістер мен формаларды қолдану студенттерді өз білімдерін дербес тереңдетуге, білімін нақты жағдайларда қолдануға, студенттерді шығармашылық іріктеуге, материалды талдап, жүйелеуді бағдарлауға, болашақ кәсіби қызметке тиімді дайындық және т. б. сияқты проблемаларды шешуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл әдістерді дәстүрлі сабақтарда да қолдануға болады. Әдістерге жеке тоқталып, әдістемелік құзыреттілікті қалыптастырудағы маңызын анықтауға болады.

Мұғалімді даярлау процесінде педагогикалық жағдайларды модельдеу педагогикалық іс-әрекетке талдау жасауға, түрлі педагогикалық жағдайларда әрекет ету тәсілдерін жобалауға, алынған білімді түрлендіруге және дамытуға мүмкіндік береді.

Педагогикалық жағдайларды талдау – студенттерді даярлаудағы педагогикалық мәселелерді шешудің негізгі әдістерінің бірі. Бұл әдіс арқылы студенттерге белгілі бір мәселені оқшаулап, оны пайда болу себебін түсініп, шешу жолдарын анықтау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Яғни педагогикалық жағдайды талдау барысында ең өзекті мәселелер бойынша пікірталас ұйымдастырылады. Пікірталас пен талқылаудың мақсаты – студенттер осы мәселені шешуге байланысты әртүрлі көзқарастарды таңдау және бағалау, әртүрлі пікірлер айтуға үйрену қабілетті болу.

Жобалау студенттердің практикалық біліктері мен дағдыларын қалыптастыру әдістерінің бірі болып табылады. Бұл әдіс студенттердің жеке қызығушылығына сәйкес тиісті іс-әрекеттер арқылы белсенді түрде білім алуды жүзеге асырады. Әдіс студенттердің қызығушылықтарын арттырып, ынталандыруға негізделеді. Студенттер нақты сабақ тақырыбы бойынша оқу материалын таңдауды, материалды жеткізу тәсілдерін таңдауды, оқушылардың өзіндік жұмысын жоспарлауды, педагогикалық іс-әрекетті өз бетінше жобалауды үйренеді. Бұл әдісті қолдану нәтижесінде студент пәндік білімі арқылы тәжірибеде әртүрлі әдістерді, оқыту құралдарын сұрыптап қолдануға дағдыланады.

Ойын әдісі ұсынылған жағдай бойынша шартты рөлдерде әрекет ету үшін пайдаланылады. Ойын (іскерлік ойын, имитациялық ойын, рөлдік ойын) – студенттің өзін-өзі басқаруын қалыптастырып, педагогикалық тәжірибені жетілдіруге бағытталған қызмет, іс-әрекет түрі. Педагогикалық ойынның негізгі мақсаты – педагогикалық жағдайдағы мұғалімнің нақты іс-әрекетіне еліктеу негізінде өз идеялары мен жобаларын жүзеге асыру қабілетін қалыптастырып, мамандық бойынша жұмыс істеуге ынталандыру. Ойын әдісі үш сатыдан тұрады: қойылған міндетті анықтау, ойын барысы, өткізілген ойын бойынша қорытынды жасау. Ойын барысында студенттердің негізгі құзыреттіліктері қалыптасады.

Кейс әдісі талқыланатын мәселенің теориясы мен практикасын біріктіреді. Кейс әдісін пайдаланған кезде кейстің кәсіби маңыздылығы мен өзектілігіне байланысты студенттердің танымдық белсенділігі тұрақты мотивация мен мағыналық негізге ие болады. Бұл әдіс практикалық қызметтен алынған нақты жағдайлардың параметрлерін талдаумен мәселелерді шешу қабілетін дамытуға қызмет етеді. Кейс әдісі оқу ынтымақтастығымен бірге болашақ мұғалімдердің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады.

Проблемалық семинар – пікірталас негізінде оқыту моделі. Студенттерді ынталандырып, сабақ тақырыбы бойынша бастамаларына қолдау көрсетіп, рефлексивті ойлауын дамытуға мүмкіндік береді. Талқылау барысында қатысушылар арасында қарқынды аударат алмасу, түрлі көзқарастарды салыстыру, шешімді іздеу жүзеге асырылады. Проблемалық семинарлардың миға шабуыл, теледидарлық ток-шоу стиліндегі пікірталас, симпозиум түріндегі пікірталас, Сократтық семинар сияқты түрлері бар.

Проблемалық дәріс оқу процесінде даулы мәселені шешудің әртүрлі жолдарын ұсынып, студенттерге проблемаларды талқылау арқылы бірлескен шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс студенттерді механикалық конспектілеуден алшақтатып, өз бетінше тұжырым жасауға ынталандырады. Мәселе қойылған кезде дәрістің бұл түрі өте перспективалы, содан кейін оны шешудің негізі қысқаша түсіндіріледі, ал талқылау процесі практикалық сабақтарға ауысады. Бұл оқушыға мәселені өз бетінше шешуге мүмкіндік береді.

Қорытынды. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде студенттерді белсенді танымдық іс-әрекетке қосуға және өзара субъективті әрекеттесуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін басқа әдістерді табуға болады. Дегенмен жоғарыда қарастырылған әдістерде маңызды, олар әдістемелік құзіреттілікті қалыптастыра отырып, кәсіби білімді, дағдыларды игерудің мүмкіндігін ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Адольф, В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. [Текст] / В.А., Адольф // М-во общ. и проф. образования РФ. Краснояр. гос. ун-т. - Красноярск: КГУ – 1998. – 309 с.

2 Шишкин, Ф.Т. Методическая подготовка студентов-физиков педагогических вузов в современных условиях [Текст] / Ф.Т. Шишкин // Наука и школа. – 2008. – № 1. – 14-17 с.

3 Моргачева, Н.В. Требования к содержанию методической подготовки будущего учителя естествознания [Текст] / Н.В. Моргачева // Педагогический журнал. – 2017. – Том 7. – № 2А. – 50-61 с.

4 Земцова, В.И. О принципах и закономерностях адаптации студентов к профессиональной деятельности [Текст] / В.И. Земцова // Вестник ОГУ. – 2000. – № 1 (4). – 11-15 с.

5 Игна, О.Н. Структура и содержание методической компетентности учителя иностранного языка [Текст] / О.Н. Игна // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 1. – 90-94 с.

6 Кузнецова, И.В. Развитие методической компетентность будущего учителя математики в процессе обучения математическим структурам в сетевых сообществах [Текст] / И.В. Кузнецова / Дисс. – Архангельск, 2015. – 483 с.

7 Гончарук, О.В. Формирование методической компетенции студентов педагогических вузов лингвистических специальностей в рамках системно-ситуационного подхода [Текст] / О.В. Гончарук // Проблемы современного образования. – 2017. – № 6. – 196-203 с.

8 Аржакова, М.И., Егорова, К.Е. Формирование и оценка методической компетентности бакалавров по направлению «Педагогическое образование» в современных условиях (на примере профиля «Биология и химия») [Текст] / М.И. Аржакова, К.Е. Егорова // Известия ВГПУ. – 2018. – №9 (132). – 82-90 с.

9 Соловьева, Т.А. Критерии сформированности методической компетентности у будущих учителей. [Текст] / Т.А. Соловьева // Общество и образование в XXI веке: опыт

прошлого - взгляд в будущее. Восьмые Лозинские чтения. Материалы Международной научно-методической конференции – 2019. – Том Часть I. – 196-200 с.

10 Сяпина, Т.В. Методическая компетентность будущего учителя. [Текст] / – Т.В. Сяпина – Хабаровск: Изд-во ТОГУ, 2015. – 190 с.

REFERENCES

1 Adol'f, V.A. Professional'naya kompetentnost' sovremennogo uchitelya. [Professional competence of a modern teacher]. M-vo obshch. i prof. obrazovaniya RF. Krasnoyar. gos. un-t. - Krasnoyarsk: KGU, (1998): 309 s. – (In Rus)

2 Shishkin, F.T. Metodicheskaya podgotovka studentov-fizikov pedagogicheskikh vuzov v sovremennykh usloviyakh [Methodical training of physics students of pedagogical universities in modern conditions]. Nauka i shkola, (2008): № 1., 14-17 s. – (In Rus)

3 Morgacheva, N.V. Trebovaniya k sodержaniyu metodicheskoy podgotovki budushchego uchitelya estestvoznaniya [Requirements for the content of methodological training of a future science teacher]. Pedagogicheskij zhurnal, (2017): Tom 7, № 2A., 50-61 s. – (In Rus)

4 Zemcova, V.I. O principah i zakonornostyakh adaptatsii studentov k professional'noj deyatel'nosti [On the principles and patterns of students' adaptation to professional activity]. Vestnik OGU, (2000): № 1 (4), 11-15 s. – (In Rus)

5 Igna, O.N. Struktura i sodержanie metodicheskoy kompetentnosti uchitelya inostrannogo yazyka [The structure and content of the methodological competence of a foreign language teacher]. Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik, (2010): № 1, 90-94 s. – (In Rus)

6 Kuznecova, I.V. Razvitie metodicheskoy kompetentnost' budushchego uchitelya matematiki v processe obucheniya matematicheskim strukturam v setevykh soobshchestvakh [Development of methodological competence of a future mathematics teacher in the process of teaching mathematical structures in online communities]. Diss. Arhangel'sk, (2015): 483 s. – (In Rus)

7 Goncharuk, O.V. Formirovanie metodicheskoy kompetencii studentov pedagogicheskikh vuzov lingvisticheskikh special'nostej v ramkah sistemno-situacionnogo podhoda [Formation of methodological competence of students of pedagogical universities of linguistic specialties within the framework of a system-situational approach]. Problemy sovremennogo obrazovaniya, (2017): № 6, 196-203 s. – (In Rus)

8 Arzhakova, M.I., Egorova, K.E. Formirovanie i ocenka metodicheskoy kompetentnosti bakalavrov po napravleniyu «Pedagogicheskoe obrazovanie» v sovremennykh usloviyakh (na primere profilya «Biologiya i himiya) [Formation and assessment of the methodological competence of bachelors in the field of "Pedagogical education" in modern conditions (on the example of the profile "Biology and Chemistry)]. Izvestiya VGPU, (2018): №9 (132), 82-90 s. – (In Rus)

9 Solov'eva, T.A. Kriterii sformirovannosti metodicheskoy kompetentnosti u budushchih uchitelej. [Criteria for the formation of methodological competence among future teachers]. Obshchestvo i obrazovanie v XXI veke: opyt proshlogo - vzglyad v budushchee. Vos'mye Lozinskie chteniya. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-metodicheskoy konferencii, (2019): Tom Chast' I, 196-200 s. – (In Rus)

10 Syasina, T.V. Metodicheskaya kompetentnost' budushchego uchitelya. [Methodological competence of the future teacher]. Habarovsk: Izd-vo TOGU, (2015): 190 s. – (In Rus)

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути формирования методической компетентности будущего учителя казахского языка и литературы. Обобщены

теоретические труды и проанализированы исследования, связанные с раскрытием сущности понятия» методическая компетентность студента вуза". Известно, что важным компонентом в содержании обучения студентов-филологов является методическая подготовка. Определено значение методической подготовки как неотъемлемой части профессиональной компетентности студента в формировании методической компетентности. На примере направлений исследований ученых было высказано предположение, что на определение путей формирования методической компетентности влияют различные факторы. Кроме того, уточнены и определены критерии формирования таких видов методов, как моделирование педагогических ситуаций, анализ педагогических ситуаций, проектирование, игровой метод, кейс-метод, проблемный семинар, проблемная лекция, применяемые при формировании методической компетентности студентов. Известно, что формирование методической компетентности студентов-филологов - важный и многогранный процесс. Вот несколько основных путей достижения этой цели: предоставление фундаментальных знаний в области теоретического образования, лингвистики, литературоведения и педагогики, глубокое обучение методике и технологиям обучения, развитие практических навыков. Проведение Микро-уроков, составление учебных планов, анализ, разработка учебных материалов, педагогическая практика, прохождение практики в школах и других образовательных учреждениях, участие в реальном учебном процессе помогают эффективно формировать методическую компетентность студентов-филологов. Было обнаружено, что персонализация этого процесса также важна, учитывая индивидуальные особенности каждого студента.

Ключевые слова. Методическая компетентность; студент-филолог; методическая подготовка; учитель; навыки; способности; квалификация; профессионализм; методы.

THE WAYS OF FORMATION OF METHODOLOGICAL COMPETENCE OF STUDENTS-PHILOLOGISTS

Abstract. This article discusses the ways of forming the methodological competence of a future teacher of the Kazakh language and literature. Theoretical works are summarized and studies related to the disclosure of the essence of the concept of "methodological competence of a university student" are analyzed. It is known that methodological training is an important component in the content of teaching philology students. The importance of methodological training as an integral part of the student's professional competence in the formation of methodological competence is determined. Using the example of the research directions of scientists, it was suggested that various factors influence the definition of ways to form methodological competence. In addition, the criteria for the formation of such types of methods as modeling of pedagogical situations, analysis of pedagogical situations, design, game method, case method, problem seminar, problem lecture, used in the formation of methodological competence of students, are clarified and defined. It is known that the formation of methodological competence of students of philology is an important and multifaceted process. Here are some main ways to achieve this goal: providing fundamental knowledge in the field of theoretical education, linguistics, literary studies and pedagogy, deep learning in teaching methods and technologies, and the development of practical skills. Conducting micro-lessons, drawing up curricula, analysis, development of educational materials, pedagogical practice, practical training in schools and other educational institutions, participation in the real educational process help to effectively form the methodological competence of students of

philology. It was found that the personalization of this process is also important, taking into account the individual characteristics of each student.

Key words. Methodical competence; student-philologist; methodical training; teacher; skills; abilities; qualification; professionalism; methods.

SRSTI 16.01.33

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430203>

Matzhanova Gulvira Zhusupovna*¹

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
West Kazakhstan Innovative and Technological University, Republic of Kazakhstan, 090006,
Oral, N. Nazarbayev ave., 194, gulvira.matzhanova@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-0579-6904

Bakhitzhanova Aigul Bauyrzhanovna²,

Master of Philology, Senior Lecturer,
West Kazakhstan Innovative and Technological University, Republic of Kazakhstan, 090006,
Oral, N. Nazarbayev ave., 194, bakhiai@mail.ru,
ORCID ID: 0009-0003-5232-1252

TRANSLATION PECULIARITIES OF SLANG IN THE OIL AND GAS FIELD (BASED ON THE TERMINOLOGY OF TCO, KPO B.V. COMPANIES)

Abstract. The article deals with the translation peculiarities of oil and gas slangs. It highlights the translation methods and techniques applicable for technical jargons. The descriptive method is focused as an effective way of translating the slangs used in the oil and gas field. It also reflects the challenges that technical translators face and gives the ways of solving them.

The technical translation requires different approaches and methods including subject-matter and language proficiency. That's why specialized knowledge of the field is necessary for technical translators. It's hard to say that any philologist of the foreign language is able to translate special terms connected with the oil and gas industry as long as she/he can work on site and see the equipment or the process that is going to be translated. It is vital to remember that the language of the technical text is concise and concrete too. There shouldn't be any ambiguity and confusion.

Key words. Linguistic peculiarities, oil and gas, term, slang, jargon, translation methods, descriptive technique.

Introduction. Technical language is everywhere and it needs accurate and efficient translation. In the era of the digital world, home appliance, various software and hardware applications and all the information linked with the world wide web are full of specialized terms and complex concepts. One of the fields requiring precise wording and accuracy is oil and gas terminology.

When Kazakhstan gained its independence in 1991, many western companies invested in the oil and gas industry located in Western Kazakhstan, including Aktobe, Atyrau, Mangystau and Askai. They formed new joint companies such as TengizChevroil (TCO), Karachaganak Petroleum Operating b.v. (KPO b.v.), Northern Caspian Operating Company (NCOC). There was a big demand for translators/interpreters and it is still an issue. Therefore, West Kazakhstan University of Innovation and Technology has trained many translators/interpreters who are working in oil and gas companies today.

Research. Technical translation is the process of rendering the meaning of a technical text from the source language into the target one. This requires scientific or technical knowledge, proficiency in the use of technical terminology in both languages, and the ability to transpose concepts with precision.

As indicated in O. S. Akhmanova's book the term is a word or a word combination of a specific language, coined (accepted, borrowed, etc.) for the exact expression of specific notions and denotation of specific objects [1, p. 417].

According to the Cambridge dictionary the term is a word or expression used in relation to a particular subject, often to describe something official or technical [2].

There are two types of terms differentiated. They are general scientific and general technical terms, and specific terms.

Scientific and technical terms are the terms that we meet in biology, chemistry, physics sciences as well as in every-day life. As for specific terms, they are used in certain fields such as medicine, geology, mining, etc. Speaking about the technical terms, one should take into account the characteristics of the technical genre. It has precise, clear and coherent discourse. It lacks emotional, expressive and colorful language. As it contains true information, a translator should also give exactly the same information when it is translated. It is vital to remember that the language of the technical text is concise and concrete too. There shouldn't be any ambiguity and confusion. Another basic peculiarity of the technical style is it includes the universal information which requires literal and simple translation.

The technical translation requires different approaches and methods including subject-matter and language proficiency. That's why specialized knowledge of the field is necessary for technical translators. It's hard to say that any philologist of the foreign language is able to translate special terms connected with the oil and gas industry as long as she/he can work on site and see the equipment or the process that is going to be translated.

Challenges and solution. In translation project the priorities are quality and accuracy. They become even more important while dealing with technical translation. This is because minor inaccuracies can have major consequences like fines, lawsuits, and the subsequent inability for the company to continue operating in a certain market. Moreover, the oil and gas industry has its own features in terms of the language usage. There are still many professional jargons and, even sometimes one can meet idioms too. It's really hard for students to translate the professional slangs, on one hand, they don't have professional background, on the other hand, they lack language practices in classroom.

Another problem that translators face is translating from the English language into the Kazakh language. It should be noted that in the past in the Kazakh language there was little or no technical terms and all the technical terms were derived from the Russian language. That's why Kazakh students are struggling with finding analogues of the source language. They have to translate from the source language into the Russian language, and then translate into the Kazakh language. This issue hasn't been solved yet. Therefore, it is important to compile an English-Kazakh oil and gas terminology dictionary with profound explanation and description of the terms. Also, at university teachers should practice both, consecutive and simultaneous, interpretation in classroom. It would be a good idea to have a field trip with students when they have a professional training and internship with technical engineers.

Since the translation process involves development, management and consistent implementation, before starting any translation project, translators should be provided with a common terminology database (also known as a glossary or term database) that will be used throughout the translation process. Universities should host guest speakers/shareholders to develop jointly dictionaries: specific expressions, acronyms, abbreviations, etc.

Methods. Many translation methods exist, however, not all of them are suitable for technical translation. Because each department in the oil and gas industry deals with certain specific performance. Not only the linguistic knowledge is important, but also being aware of the technical issues is crucial.

Molina and Albir define translation method as the way a particular translation process is carried out in terms of the translator's objective, i.e., a global option that affects the whole text. They also say that translation method affects the way how micro-units of the text are translated, i.e. translation techniques. For example: the aim of a translation method is to produce a foreignizing version, then borrowing will be one of the most frequently used translation techniques. [3, p.24]. Based on Macquarie Dictionary (1982), a method is a way of performing a translation and is a particular plan implementing the translation.

There are many methods of translating technical terms like free translation, idiomatic translation and etc. Translation techniques like direct and oblique translation techniques are the main ones.

The first technique one can apply when the elements of the translated text are similar in the source and target languages. Such elements as grammar and sentence structure, or specific concepts, can be translated from one language to another. The final result of direct translation methods is literal translation. The borrowing and calque can be treated as direct translation.

Let us see the following example. *Imagine, beginning your career with an organization that offers unique challenges, creative solutions, innovative training and endless opportunities.* - Ойлап көріңіз, сіз өз қызмет мансабыңызды қайталанбас асулар, сан алуан түйіндік шешімдер, жаңашыл оқулар мен таусылмайтын мүмкіндіктер ұсына алатын ұйымда бастайсыз.

Borrowing is simply one language taking words directly from another and using them as its own [5, p.140]. One of the biggest stock of borrowing words from other languages is the English language, which continues to take in new words. As it turns out, the origin of some very English-sounding words today can be quite surprising: for example, Roller-Coaster Tycoon (the original) released in 1999, is easily one of my all-time favorite games. The tycoon is borrowed from the Japanese language. Yesterday they went to the famous French boutique to do shopping, boutique is the French word.

The calque, is quite different technique. While it begins with a word borrowed from another language, it also translates this word into the target language, inventing the terms like standpoint in English (from [German](#) Standpunkt), or beer garden (also from German, Biergarten). Yet translators must be careful with calques, as many can be straightforward and easy to understand, while others become confusing with unintended and often humorous consequences [6, p. 75]. Calques are often context specific, in legal texts they can be unfamiliar to ordinary people.

Oblique translation techniques are applicable when the former is impossible, when the meaning must be altered slightly, or the grammar and register of the text must be worked with to translate it. These major techniques are widely used with the above indicated methods, but let's look them in more details in translation. It includes the following techniques such as transposition, modulation, equivalence, adaptation, compensation. Below a brief description of each one is indicated.

Simpler oblique techniques are translatable and can alter the word order in a phrase or a sentence. As it is known, different languages have different rules about adjective, noun and verb positions in a sentence and relative to each other. For example, English places adjectives before a noun, whereas French often places them after. Therefore, transposition is focused on this and the words in the target language, which are translated, are in a new, correct order and the meaning of the phrase in most cases stays the same. Modulation, on the other hand, goes even further and utilizes a phrase in the target language that isn't the same as the source language, but still expresses the same meaning. Both identical and the modulated alternative might exist in the target language, however one sounds more natural to the reader in the target

language. Therefore, modulation can be found more suitable technique and is used to prevent possible confusion and make the translation feel more natural.

If speaking about the reformulation or equivalence in translation, one should remember that it is closer to idiomatic translation. This technique can be used creatively to depict the same meaning in totally different ways between the original and target language, and is widely used in marketing and advertising. Idioms can only be translated with the help of reformulation, and interestingly, it usually appears in film titles. They are often found in totally different two languages, yet they still create the same idea or sentiment. However, it should be pointed out that some tend to do a better translation than others. For example, *Orange is the New Black* was translated into the Russian language as *Оранжевый - хит сезона*, because new black is an idiom which indicates in trend or fashionable.

Adaptation has even further translatable features as it is widely added in a cultural context to the reformulation, to sound more natural and be easily understood by the speakers of the target language. For example, while jokes featuring Wales and farm animals might make sense in England, in Eastern European cultures or in Asian countries its funny effect can be lost. Because they have their own cultural stereotypes and/ or very real, historical rivalries. Hence, adaptation must find and choose the most suitable cultural alternatives in such case. Finally, compensation is a method used when a linguistic feature or features of the source language cannot be translated into another language because of its grammatical structures in the source language, or the cultural feature doesn't have any equivalent in the target language. For example, some languages distinguish formality when addressing another person (e.g., *сен, сіз* in Kazakh, as well as similar examples in German, Russian and other languages), in opposite to English, which only recognizes one *you*, and instead expresses formality degrees in other ways such as *Would you, Will you kindly ask* etc. Having mentioned all these techniques, we would like to highlight that a translator should be skillful of using these methods and techniques in any aspects and genre of the text. As we've been researching the technical texts it should be pointed out that the most of the jargon are translated via descriptive approach. The descriptive translation is the use of a description to translate a term or a phrase in the source by characterizing it instead of translating it directly [7, p. 142]. As it defines, it gives the characteristics of the notion rather than translating word by word. When transposing the technical jargon and idioms from the source language into the target language, the descriptive method is widely used.

To begin with, we should give the definition of the *slang*. Many scholars argue whether it exists or not. The Russian linguist I.R. Galperin suggested the 'slang' to be used as equivalent to the jargon. [8, p.107] However, another Russian scholar I.V. Arnold describes *slang* as a special, genetic, very heterogeneous layer of vocabulary and phraseology, which is common in colloquial speech and residing outside the limits of the literary norm. She also remarks that *slang* includes only spoken words and expressions with a rude or playful emotional coloring [9, p.22]. Obviously, I.V. Arnold does not take *jargon* and *slang* as two different phenomena. To some extent we agree with both definitions as long as it relates with certain discourse, both spoken and written.

However, according to the Cambridge dictionary slang is very informal language that is usually spoken rather than written, used especially by particular groups of people [2].

While researching the linguistic features of slang in the oil and gas sphere, we classified the slangs into three groups: those are connected with animals, birds and insects.

These are examples found in the texts which were difficult but interesting for students. The verb *to pig* means to consume or eat something excessively and greedily. In the oil and gas industry there is an expression such as *to pig a pipeline* or a *pig*. Pipeline pigging is the process of cleaning and inspecting pipelines using a device called a pig. Pigs are designed to remove

debris, liquids, and other contaminants that may accumulate in the pipeline over time. They can also be used for gauging, or measuring the diameter of the pipeline. A pig is приспособление для очистки стенок труб, вставляемое внутрь трубопровода и несомое внутренним потоком нефти или газа/құбырға салынған және мұнайдың немесе газдың ішкі ағынымен тасымалданатын құбыр қабырғаларын тазалау құрылғысы. Pigtail is короткий кусок шланга; шланганың қысқа бөлшегі.

There are some jargons related to the word *dog*. There are few of them which can be found in the oil and gas industry. Dog stands for зажим, қыстырғыш in Russian and Kazakh. Pipe dog is трубный ключ, құбырды бұрайтын кілт. Dog-leg is резкое изменение направления ствола скважины при бурении; бұрғылау барысында ұңғыма бағытының күрт өзгеруі. A *doghouse* is a small building located on a rig floor that serves as the driller's office or a storehouse for small objects. It can also house the driller's controls on a modern, semi-automated rig. A doghouse is вагончик-бытовка бурового мастера/ұнба қазбаларын бақылайтын инженердің орны.

Also, there are words connected with domestic animal *cat*. A *catwalk* is a horizontal ramp used as a staging area for tubular or drilling tools. It has the *cathead* and *catline*. Here the meaning of catwalk is translated as подиум горизонтальный пандус буровой установки, который используется для труб и буровых инструментов. Подиум состоит из *подъемной головы* и *троса/катушки*. In Kazakh the translation is more expanded like Мұнай құбырларын және бұрғы құрылғыларын көтеретін құрал. Оның жоғары көтеретін және жылжымалы катушкасы болады. *The bear cat* is translated as скважина с трудными условиями эксплуатации. Пайдалануы қиын ұңғыма. *The wild cat* is translated as разведочная (поисковая) скважина на новой площади. Жаңа орындағы зерттеу ұңғымасы.

Another interesting slang is donkey which is translated as небольшой поршневым насос. In Kazakh language is шағын поршенді сорғы.

Monkey is небольшой (инструмент, машина); шағын (кондырғы, құрал). Monkey-board is полати для верхого рабочего; жұмысшыларды жоғарыға, төменге тасымалдайтын жабық қондырғы.

There is also interesting slang as bull plug meaning заглушка/бұрандалы түтік; bull heading is прямая закачка; мұнайды тікелей сорғызу/тарту. Also, the slang with word *horse* was found in the texts. *Horse* means группа пластов между крыльями сброса (геологическая); (геологиялық) бұрғылау барысындағы жер қабаттары. Horsehead is головка балансира (станка-качалки); қозғалғыш қондырғының басы.

An interesting example was given with *fish*. Fish is предмет, застрявший в скважине; ұңғымада тұрып қалған нәрсе. Fishing is ловильные работы (извлечение из скважины); ұңғымадағы затты алу жұмысы. Fishing neck is шейка для захвата ловильным инструментом; затты ұстайтын қондырғының бас жағы. Fish tail is долото; бұрғының ұшы.

There are few jargons connected with birds and insects. Gooseneck is предмет S-образной формы; S-пішінді нәрсе. The spider is паук, ловильный инструмент; өрмекшіге ұқсайтын құрал. Worm is червячный винт; құрт пішінді бұрғы. As it is seen in these examples, all these slangs are also connected with cultural features of the western companies. And, at this point, it is worth to know the cultural, traditional peculiarities of the English-speaking countries too.

Big bear, a big bear is a hitch (see hitch) that lasts a minimum of 50 straight days. Период работы на нефтяной вышке, который длится не менее 50 дней подряд. Мұнай бұрғылау қондырғысында қатарынан кемінде 50 күнге созылатын жұмыс кезеңі.

Mouse hole is a hole on the drilling rig floor used to hold the next joint of pipe to be added to the drill string. Отверстие на полу буровой установки, используемое для удержания следующего звена трубы, которое будет добавлено к бурильной колонне. Бұрғылау қондырғысының еденіндегі тесік бұрғылау тізбегіне қосылатын құбырдың келесі бөлігін ұстау үшін қолданылады. Another interesting example can serve a rat hole, a hole on the drilling rig floor used to store the kelly and swivel. Отверстие в полу буровой установки, используемое для хранения ведущей трубы и вертлюга. Айналмалы мен негізгі құбырды сақтауға арналған бұрғылау қондырғысының еденіндегі тесік.

In all these methods we used the descriptive method. It should be pointed out, however that other methods are also used in translating technical terms such as transcription, calque, functional analogue, lexical equivalent. A term might have one and the same meaning, but depending on the context, a translator should decide which translation technique works better. For this reason, different translation methods are applied appropriately and correctly.

Concluding the article, it is recommended for students to have excellent command of both languages: the source and the target languages, including functional, lexical, semantic-structural features. It is a good idea to be an expert in the field to which the text is translated, with the appropriate education and/or a certain length of service in the industry. The translator should not only understand the text well, but also accurately translate it in accordance with the official document requirements and with company's formal standards. To develop linguistic and professional competencies, students should practice and drill different translation methods along with theory. Also, various practical workshops with technical engineers and teaching faculty would improve the educational and professional background of the students.

REFERENCES

- 1 Akhmanova, O.S. Dictionary of Linguistic terms. M.: «Soviet Encyclopedia», (1966): p.417.
- 2 Cambridge Dictionary. Cambridge University Press, (2024): <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/term>
- 3 Molina, L., & Albir, A. H. Translation Techniques Revisited: A Dynamic and Functionalist Approach. Meta, (2002): XLVII(4), pp. 498-512.
- 4 Darwish Ali, Elements of Translation. A practical guide for translators. Melbourne: Writescope, (2010): p.380
- 5 Kembaren, F. R. W. Translation Theory (W. R. Darrow Ed.). Medan: Le-Tansa Press, (2011): P. 288
- 6 Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Ed. By M. Baker. – London and New York: Routledge, (1998): P.132.
- 7 Bassnett, S. Translation Studies. – London and New York: Routledge, (1996): P.310
- 8 Galperin, I.R.. About slang. Problems of Linguistics, (1956): №6, p.107.
- 9 Arnold, I.V. Stylistics of Modern English. M., (1990): p.22.
- 10 Neliubin, L.L. Explanatory translation dictionary. Moscow. Flinta, (2003)
- 11 Ilyushkina, M.Y. Translation theory: the main concepts and problems. St.Petersburg, (2015)

МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ САЛАСЫНДАҒЫ СЛЕНГТЕРДІҢ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ТШО, КПО Б. В. КОМПАНИЯЛАРЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бұл мақалада мұнай және газ саласында кездесетін техникалық сленгтердің аудармасының ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада техникалық

жаргондарды аударудың әдіс-тәсілдері көрсетілген. Мұнай мен газ саласындағы жаргондарды аударуда тиімді әдістердің бірі ретінде сипаттамалық әдіске ерекше назар аударылады. Мақалада сондай-ақ техникалық аудармашылардың алдында тұрған мәселелер және оларды шешу жолдары көрсетілген. Техникалық аударма әртүрлі тәсілдер мен әдістерді, соның ішінде тақырып пен тілді білуді қажет етеді. Сондықтан техникалық аудармашыларға осы салада арнайы білім қажет. Шет тілін білетін кез-келген филологтың мұнай-газ саласына қатысты арнайы терминдерді аударма алады деп айту қиын, тек ол осы салада жұмыс істемесе және аударманы қажет ететін жабдықпен немесе процеспен таныс болса. Техникалық мәтіннің тілі қысқа және нақты болуы керек екенін есте ұстаған жөн. Түсініксіздік пен екі мағыналылыққа жол берілмеуі қажет.

Кілт сөздер. Тілдік ерекшеліктері, мұнай және газ, термин, сленг, жаргон, аударма әдістері, сипаттау тәсілі.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА СЛЕНГОВ В НЕФТЕГАЗОВОЙ СФЕРЕ (НА ОСНОВЕ ТЕРМИНОЛОГИИ КОМПАНИЙ ТШО, КПО В.У.)

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности перевода технических сленгов, встречающихся в нефтегазовой отрасли. В статье показаны способы перевода технических жаргонов. Особое внимание уделяется описательному методу, как один из эффективных, при переводе сленгов в сфере нефти и газа. В ней также отражены проблемы, с которыми сталкиваются технические переводчики, и указаны пути их решения. Технический перевод требует различных подходов и методов, включая знание тематики и языка. Вот почему техническим переводчикам необходимы специальные знания в этой области. Трудно сказать, способен ли любой филолог, владеющий иностранным языком, перевести специальные термины, связанные с нефтегазовой отраслью, только он не работает в этой сфере и знаком с оборудованием или процессом, требующего перевода. Важно также помнить, что язык технического текста должен быть кратким и конкретным. Не должно быть никакой двусмысленности и путаницы.

Ключевые слова. Языковые особенности, нефть и газ, термин, сленг, жаргон, способы перевода, описательный прием.

FTAXA 17.07.29

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430204>

Мәуленов Алмасбек Анықбекұлы¹,

филология ғылымдарының докторы, профессор,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет, Қазақстан Республикасы, 050040,
Алматы қ., әл-Фараби даңғылы, 71,

almas.maulenov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2467-1218

Мамыров Азамат Ибраевич^{*2},

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,

«Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан
Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194, mamyrov.69@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-5262-9789

А. АЛТАЙДЫҢ «ТУАЖАТ» РОМАНЫНДАҒЫ НЕОМИФОЛОГИЯЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ АРХЕТИПТІК НЫШАНДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада А. Алтайдың «Туажат» романындағы неомифологиялық мотивтердің арғықазақ мифтерінде көрініс тапқан архетиптік нышандар қарастырылады. Әлемдік және отандық әдебиетте мифке деген қызығушылық пен ізденіс арта түспесе кеміген жоқ. Қазақ мәдениетінің құрамдасы болып саналатын ұлттық әдебиетіміздің прозасы да бұл үрдістен тыс қалған емес. Қазіргі адамзат қоғамы қанша жерден экномикалық қиыншылыққа кездесіп отырса да, заманалық отандық әдебиет рухани-мәдени жаңғыру үстінде. Бүгінгі күнгі төл әдебиетіміз арғы қазақ архетипінен нәр алып, замана талабына жауап беретіндей шығармалар жазылып жатыр. Ұлт жазушылары мифтің көмегімен әлемдік мәдениетте көрініс тапқан мистикалық, утопиялық және қорқыныш-үрей тудыратын фобиялық шығармашылық формаларына еркін бойлап, өз ойларын символдық астарлы бейнеде суреттейді.

Мифология Асқар Алтай шығармашылығында өзіндік поэтикалық ойлауына айналып отыр. Осындай ойлау машығы автордың реалистік және постмодерндік ағымдардың мифтену үрдісінің табиғатын толық шығармашылықпен меңгергендігін танытады. Бүгінгі қоғамға жат түрлі жағымсыз құбылыстарды бейнелеуде автор өз назарын миф пен фольклорға аударады. Сондай-ақ ол бұрынғы тұрақты және дәстүрлі мифтік шаблондарды түрлі өзгеріске түсіріп байытты.

Көркем прозаның философия және психологияға жақындығы бүгінгі әдебиеттануда дәлелденген ақиқат. Сондықтан бүгінгі реализм үстемдігінен бірте-бірте алшақтап, жаңа абсурдтық, визуалдық және мистикалық шығармалардың өмірге келу дәуірі авторлық мифпен байланысты.

Осылайша ХХІ ғасыр басында түрлі жанрда жазған қазақ прозаиктері әлемдік және арғықазақтық мифологиялық материалдарды еркін меңгеруге кірісті. Асқар Алтай шығармашылығында түрлі мәдени ареалдар мен әдеби реминисценциялардың басын көркем мәтін кеңістігінде бір жерге қосты. Автор дәстүршілдіктің орнына өзіндік қасиетке ие, сөйлеу мәнері де өзге, өмірді түсінуі де бөлек заманалық «әңгімеші» баяндайтын жаңа мифтемелерді тудырды.

Кілт сөздер. архетип, постмодерн, мифология, мифтену үрдісі, неомифология, авторлық миф.

Кіріспе. Қазақ авторлық неомифологиясы өзін тек мәдени-философия, психоаналитика, әдебиеттану аясында бірлікте алғанда ғана айқындалады. Біз өз

авторлық неомифологиясын өмірге әкелген Асқар Алтайдың «Туажат» романындағы неомифологиялық мотивтердің архетиптік нышандарын талдаймыз.

Қазіргі қолымызда бар аталған қаламгердің мифологиялық мәтіндерінің ең керекті дегендеріне ғана тоқталмақпыз. Ал, мифтік элементтер ұшырасатын барлық туындыларына интерпретация жасайтын болсақ, онда өзіндік авторлық неомифология қалыптастырған қаламгерге жеке тарау емес, тұтас бір арнайы монография жазуға тура келер еді. Сондықтан біз мифтік мотивтер аясында Асқар Алтайдың «Туажат» әңгімесінен кейбір үзінділері бойынша ой толғағанды жөн көрдік.

Қазіргі әлемдік әдебиетте «Түрлінше (Құбылған) адам» феномені өзекті тақырыптардың бірі болып, түрлі пікірталастардың орнына айналып отырғаны шындық. Алғашқылардың бірі болып зерттеу объектісіне айналып келе жатқанын көруімізге болады. Оған мысал ретінде Умберто Эконның («Раушан атауы»), Милош Кундераның («Жан күйзелтер тіршілік жеңілдігі»), Патрик Зюскиндінің («Парфюмер») т.б. шығармаларын атап өтсек те жеткілікті. Қазақ әдебиетіндегі «түрлінше адам» феномені енді-енді қолға алынып, зерттеу объектісіне айналғанына көп уақыт бола қойған жоқ. Біз осы феноменнің ұшырасуын Асқар Алтайдың туындыларынан көбірек кездестіреміз.

Бұған дейін кеңестік темір шымылдықымен бүркенген қазақ әдебиеті Шығыс және Батыс әлемінен тысқары дербес өмір сүрсе, енді егемендік дәуірінде өркениеттер мен мәдениеттер арасында аралас-құраластық, диалогтық сұхбат орнағанын жақсы нышан деп қабылдағанымыз жөн. Әрине қазақ әдебиетінің өкілдері шәкірттік үйрену мектебінен әлдеқашан өтіп, қайта ұлт жадын мифологиялық тәмсілдермен қайта жаңғыртудың бастауында екені айқын. Адамзаттың сан ғасырлар бойы жинақтаған көптеген мифологиялық құндылықтарын, көркемдік дәрежеде талдап, қорыту мәселесі күн тәртібінен әлі де болса түсе қойған жоқ.

Бүгінгі таңда қаламгерлеріміздің неомифологиялық бағытта жазып жүрген шығармаларын екі бағытта алып қарастырумызға болады. Оның біріншісі – постреалистік дәстүрден бас тартушылық болса, екіншісі – жаңадан орныққан мифологиялық көркемдік жүйені кең ауқымды тарихи аяда бағзы және төл мәдени құндылықтарға бет бұрғызып, оны түрлі формада айшықтап ұлт әдебиетіне енгізудің үрдісі, жаңа жағдайға бейімделушілік деп ұғынған дұрыс.

Міне, осы мәселелерді тереңнен толғап, жан-жақты зерттей түссек сонда ғана бүгінгі қазақ әдебиетіндегі неомифологизмнің ұстанымы түсінікті болар еді. Осы бағытқа ден қойған қаламгерлеріміз әдебиеттегі ойын технологиясын жете меңгеріп, бұрын мүлдем болмаған мифтік персонаждарды өмірге әкеліп, өздері туындатқан мифтік мотивтерге жаңа мағыналық коннотация (лат. connotatio – қосымша мән) енгізеді.

Зерттеу әдістері. Неомифтік бағыттағы біз санамалап көрсеткен қағидаттар мифтік мотивтердің Асқар Алтай шығармашылығының сыр-сипатын ашуға септеседі деп ойлаймыз. Осыған байланысты жазушының «Алтайдың алқызыл модағайы» атты роман-мифіне байланысты авторлар А. Нүсіпәліқызы мен А. Мауленовтің Ұлар аңшының қоғамнан жатсынып жалғыздықта өмір сүруін қарастырған мақаласындағы мына бір ойды атап өткеніміз жөн деп есептеймін:

«Біріншіден, туындының бөлекше бітімімен «роман-миф» атануы, мұндай жанрдың қазақ прозасында бұрын-соңды бой көрсетпегенін танытады. Шығарманың қайсыбір образын айшықтау, қайсыбір ойларын нығыздап шегелей түсу мақсатында миф парадигмалары үстемелей пайдаланылады. Екіншіден, «Алтай балладасында» идеал атаулыны мансұқ ететін, ұстаздық тағылымдардан бойын аулақ ұстайтын постмодернизм әдісі де ұшқын атып отырады. Ерекше атап өтерлік, тағы бір үшінші ерекшелігі – фрейдизмге, одан бұрынғы жаһандық әдеби құбылыстармен жанасымдылығы» [1], – деген тұжырым осы «Туажат» әңгімесіне де қатысты.

«Туажат» әңгімесінде Асқар Алтай өзінің бас кейіпкері Байбура арқылы ежелгі грек мифіндегі Прометей сияқты ұлттық антиқаһарманды сомдады.

«Туажат» 2011 жылы жазылып, автор тарапынан «Тамұққа түскен сәуле» дейтін қосымша атау беріліп, 2012 жылы «Жұлдыз» журналының №1 санында жарияланды. Осы бітімі бөлек туындыны Abai.kz сайты 2016 жылдың 12 желтоқсанында оқырман қауымға ұсынды. Әңгімедегі негізгі кейіпкерлердің бірі – Байбура. Бас кейіпкердің атының өзі де мифтік құпияға толы. Қазақ танымындағы «бура» атауы жолындағысын тайпап өтетін ғаламат күштің символы. Автор мұндай атауды бекерден-бекер теліп отырмағандығы шығарма сюжетінен айқындала түседі [2].

Романның жаңашылдығы мен ерекшелігіне әдеттегі Құдай, Табиғат, Жан, Мән сияқты әдеттегі мифтемелер ендігі жерде қолданыстан қалып, бұрынғы белгісіздік, тылсымдық алаңының орнын әр адамның ішкі дүниесі басып, қаламгер ендігі жерде қосарланған жаңашылдық сипатына бағыт ұстанауын жатқыза аламыз. Осы орайда филология ғылымдарының кандидаты Айман Ментебаева: «Жазылған уақытына қарамастан қос туындыға тән бір ортақтық бар. Ол – жалғыздық. Автордың өзіне осы тақырып етене жақын тәрізді, жалғыздықтың мәні мен мағынасын, қадірі мен қасиетін жақсы білетіндей», – деп ой түйіндейді [3].

«Туажат» романында да автордың ұстанған бағыты айқын. Тағдырдың тәлкегіне түскен бас кейіпкер Байбураның шытырманға толы өмір жолынан күй шертеді. Автор өз кейіпкерін кеңістіктік пен уақыт өлшеміне шартты түрде бағындыра келе, мифтік параллелдер арқылы сәтті бере білген. Бас кейіпкер Байбура бірде Алматыдағы желтоқсан оқиғасына қатысып ғайыптың көмегімен құтылып кетсе, бірде Кеңес әскерлерінің қатарында ауған соғысында қырғын ішінен қалай аман қалуы суреттеледі. Жазушы өзінің мол тәжірбиелік қаламына сүйеніп мифема мен мифологемдерді орынды қолданады. «Туажатта» архаикалық, классикалық және тұрмыстық мифологияға тән белгілер автор тарапынан интерпретацияға түседі.

Сондай-ақ шығармада еуропа модернизмінің мәтіндерінде ойдан шығару мен шындық болмыстың ара шегіндегі қаламгерлік ойынға тән иллюзия мен реалдылық шекарасы шындыққа сай шартты негізде суреттеледі. Мұндай жаңашыл бағыттағы әдіс-тәсілдерді қолдану қаламгерлердің семиотикалық белгілер мен мифтендіруді игеруі арқасында мүмкін болатын шығармашылық процесс. Швейцар ғалымы К.Г. Юнг: «Қоғамдық ортадан шет қақпайланып, өзін сол ортадан бөлектеніп қалғандарды – «жалғыз» дейді. Олардың шын мәнінде жалғыз еместігі де белгілі екендігін атап өтеді [4].

Талқылау. Автордың суреттеуіндегі Байбура сол кезеңдегі қоғамда орын алған әділетсіз жағдаяттарға қарсы күреске шыққан жиынтық образ. Өйткені, неомифологиядағы антиқаһармандардың бәрі де – жалғыз. А. Алтай осы әңгімесінде архаикалық мифті түрлендіре отырып, бас кейіпкердің нақты іс-әрекеттері арқылы жалғыздықтың түп негізін ашып береді. Байбура образы біздің қоғамда орын алған түрлі кісі сенгісіз стресстік жағдайларды бажайлап, содан белгілі бір нәтижелі қорытынды шығарудың мүмкіндігі деп қабылдаймыз. Осы неомифологиялық бағытта Асқар Алтай өз жолын алғашқылардың бірі болып «Туажат» арқылы таба білді. Жазушы Түркі халқының Көк Бөріден тараған аңзын негізгі сюжеттік лейтмотив ретінде ала отырып, бас кейіпкерінің бүкіл тағдырын аумалы-төкпелі заман ауанымен шебер қиюластыра бейнелейді.

Соғыс қашанда адамзат баласына қасірет пен қайғы, бүлінушілік пен тонаушылық әкелетін зұлмат майданы. Мұнда жеңген де, жеңілген де болмайды. Бұл соғыс аксиомасы. Соғыс туралы осы бір архетиптік ұғымды Асқар Алтай:

«Соғыс аяқталмайды. Соғыстың аяқталуы – соны соғыстың басталуы... – деді өз-өзімен сөйлескендей байыппен. – Жаңа соғыс бұрынғы соғыстардан да жойқын... сұрапыл болмақ. Сұрапыл жалғаса бермек... Бұл адам баласына тән ашқарақ, аждаһа құбылыс. Тоятсыз нәпсі әрекеті. Нәпсісін тыя алмас пенде бейшаралығы. Сорлылыққа бас ұрған адамбыз» [5], – деп соғыстың миллиондарды жалмайтын алапат зұлмат екенін кейіпкерінің ойы арқылы танытады. Кезінде бабаларымыздың алып империялар құрып, әлемдік аренада абройларының қаншалықты дәрежеде болғандығын тарих беттерінен ғана білетін өкінішіміз өзегімізді өртегендей болады.

Автор Байбура бейнесі арқылы қаһарманның қайта тірілу мифтемесімен ұлт рухының қайта бой көрсететінін танытқандай болады. Оны біз автордың мына бір үзіндісінен: «Сен нағыз сарбазсың! Тәніңмен де, жаныңмен де... Сен соғыс үшін туғансың. Тұла бойың тұнған күрес... Жалдамалы Рим сарбаздары да сендей бола алмайды, қанша баптаса да. Саған соғыссыз күн жоқ. Соғысудан басқа мақсат та жоқ. Соғысу... соғыса беру. Өлсең де соғыста өлу... Иә, соғыста өлуің керек. Қаның қан тілеп тұр. Нағыз войн! Нағыз бөрі! Мыңжылдық сарбазсың...» [5], – деген тіркестер автордың ойын айшықтай түседі.

Бұл шығарма – тәмсіл тектес (притчеобразность), лирика-философиялық медитация, адам мен табиғаттың тіршілігіндегі константтарға (жорық, соғыс, жол, су, ошақ, тау, жастық шақ, қарттық, махаббат, ауру-сырқау, өлім мен өмір және т.б.) сүйене отырып, «сана ағымы» мен «ұлттық кодтың» шарпысуына құрылған кесек туынды. Шығарма бойында біз жоғалтқан баба қазақтың жауынгерлік рухы атойлап жүреді. Бұл шығарманың басталуы мен аяқталуы жоқ сияқты. Тек онда ұлттық рухтың үзілмей келе жатқанына куә боламыз. Өлу мен қайта тірілу архетиптерін айналымға түсірген жазушының шеберлік қыры барынша айқындала түседі.

Қазіргі қазақ прозасында киенің атуы мотиві жиі кездесетін құбылысқа айналды. Ежелден сөз бен іске беріктік. Айтқан сөзде тұру мәрттік пен намыстылықтың көрінісі. Оны аттағандар мен бұзғандар қарғысқа ұрынып, қатал жазалауға ұшырайды. Осы бір мотивті салыстыра қарасақ Талғат Кеңесбаевтың «киенің ұруы» мотиві «Лениннің бәтеңкесі» атты әңгімесінде былайша көрініс тапқан:

«Жазушының көз алды бұлдырады...

Екі кісілік палатаға көшірілгеннен бері жағдайы жақсара бастады. Жанындағы орыстың шалымен бір-екі партия шахмат ойнады. Шал мықты. Ойыншы. Ойлы. Күрсіне береді. Ол бірде сұрады Жазушыдан:

– Осы қазақта иттің киесі деген ұғым бар ма?

– Бар, – деді Жазушы.

– Онда мені құдай атты, – деп шал өз-өзіне «мат» жасап, орнынан атып тұрды. – Преставляешь, мені атып өлтіретін адам жоқ.

– Неге?

Шал айтты. Бәрін. Стадионда дәу төбетке әлсірететін дәрі салған. Текті итке. Өте сирек кездесетін асыл тұқым Қазақы төбетке. Таластырудың алдында иесі көп өтінген. «Менің итім бәрін жеңеді. Бірақ біреудің овчаркасынан жеңілуі керек». Көп ақша берген. Бұл салған. Уколды. Енді, міне, сол ақшаға дәрі-дәрмек укол алып, өзінің жаны қалған.

Жазушының безгегі ұстағандай қалтырады. Шалға: «Итің жаман десе, намыстанған қазақ, бүгінде...» – деп айтпақ болған. Айтпады.

Шал сөйлеп отыр, сөйлеп отыр. «Әттең, әттең, ағалар-ай» [6] деп ой кесектейді.

Осы киенің атуы немесе қарғысқа ұшырау мифологиялық мотиві «Туажатта» да ұшырасады. Бөріні тотем деп таныған қазақ жұрты да қасқырды киелі аң санаған. Қазақтың сертке беріктігі «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырындағы ант үшін жан берген Сарыбайға қарама-қарсы тұлға Байбура. Жазушы шығармасында Байбураның жалғыз

қалуын ант бұзғандығында деген емеурін танытатын сияқты. Түркі жұртына киелі боп саналған қасқырды тірідей терісін сыпыру сценасы осыған дәлел. Өзінің сүйген қызы Алқабегімге уәде ете тұрып, берген антын бұзады. Бұның жалғыз қалуы антын бұзғандығында, бір Байбура емес, ұлттың да ант бұзған дәуірі болды. Соны бір арқылы мыңның атынан беру полифониялық мына жолдардан аңғарылады:

«Ал сүйгені Алқабегім қойнына тығыла тұрып: «Бура! Енді қайтып бөріге жоламашы. Жоламаймын деп ант берші!.. Қасқырдың қарғысы қатты ғой.

Оған қайтып қатыгездік танытпашы!» деп жалынған. Сол сәтте бұл арсыз: «Алқа, жаным менің! Бөріге қайтып қол көтермейін, бірақ... сен... сен бүгінгі түн барыңды сыйлашы! Ант етейін, Болат досым ғой бөріні тірідей терісін сыпыртқан... қайтып қасқырға жуымайын!» деп үздігіп еді-ау. «Екеуіміздің болашақ ақжол тағдырымыз үшін... болашақ бақытымыз үшін бөріге қол көтермеші, Бурам! Болат бір арамза... Жоламашы! Ант етші! Мен сендікпін! Асықпашы! Аптықпашы! Әлі үлгересің ғой... Кезі келеді», –деген сүйіктісі.

Маусымның мұңсыз таңын Қарасеңгір тауының басында екеуі айқара құшақпен қарсы алған. Бұл бөріге қол көтермеске ант-су ішкен» [5]. Кезінде бөрілі байрақты ұран етіп, атой салған түркі жұртының бүгінгі жалғасы өз тарихын жарамсыздыққа айналдырып отыр. Ол өз тотемін керексіз еткен, ата бабаларының киесіне ұрынып отырған бүгінгі күннің ұрпағы. Автор осы бір мифема арқылы өткен дәуірдің қасиетті, сакральдылық дүниесін танытқандай көрінеді. Әңгімедегі Байбураның өліп-қайта тірілуі автор тарапынан бүгінгі күннің жаңа мифологиялық әдістемеісін еркін меңгерген шығармашылық қуаты. Көне мифологиялық сюжеттерді қайта жаңғыртып, оны өз тарапынан еркін заманалық қалыпта интерпретациялау арқылы бас кейіпкердің ішкі жан дүниесін психологиялық тұрғыдан тереңдей таныта түскен.

Жазушы қазақ әдебиетіне ислам мәдениетімен бірге енген мифтік сюжеттерді де орайын тауып, мәтін ішіндегі мәтін астарымен еркін қиюластыра біледі. «Көктен түсер Ғайсадай», «жер жігін жарып шығар Мәдідей» деген сөз қолданыстары арқылы дәстүрлі діни ұғым-түсініктерді орынды орайластырып, бас кейіпкер он жеті жасар жас жігіт Байбура аңшының жалғыздыққа түсу себебін интермәтіндемелік түсінікпен суреттейді.

Біз Байбураның жазушының бұған дейін жазылған «Алтайдың алқызыл модағайы» атты миф-романындағы Ұлар аңшымен ұқсастығы мен одан ажыратып тұрар өзіндік ерекшеліктері бар екенін, шығарманы талдау барысында нақтылай түсеміз.

Біздің түсінігімізше Асқар Алтай өз кейіпкерілеріне адам ойы жете бермейтін қазақтың ежелгі дүние-танымдық этнографиялық деректерін барынша қамтып, шығарманың көркемдік танымын мифтендіре түседі. Халықтың этнографиялық деректерінен қазақтар лаңы тиген қасқырды ұстап алса, терісін тірідей сойып, қоя беретін оқиғаның болатындығы туралы осы күнге дейін айтылып келеді. Автор тарапынан да осы бір ежелгі түркі мифтік түсініктемесіне жан бітіртіп, Байбураға Бөрі-Ана киесінің қайта оралуын кереметтілік қасиетпен теңдестіре алып бейнелейді.

Осыған байланысты ел ішінде ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келген мына бір аңызды салыстыра талдап қарасақ ақиқаттан алшақтамаймыз деймін. Күтпеген жерден жауларынан опық жеген түркінің бір тайпасынан тірі қалған ханзада аз ғана жұртымен, алыстағы Таулы түркі тілдес елге барып паналайды. Осындағы ел басқарып отырған Құртқа оны өлімнен құтқарып, өзі оған тұрмысқа шығады. Одан ұл табады. Ол таққа отырады. Шамамен ол елдің атауы да Бөрі болған. Үрім бұтағы үлкен азамат болып, ел басқарса да Құртқа Анасын пір тұтып, шыққан тегін Бөріге теңеген. Осы Бөрі-Анаға байланысты айтылған аңыз – әңгімеде керемет, ғажайыптық, киелілік қасиеттер автор тарапынан мифологиялық сарынмен өрнектеле өріліп беріледі.

Байбураның алапат ғажайыпқа кезігуін автор постмодернге тән стиль алмасуымен береді. Біз осы мезетке дейін реалды оқиғаның куәсі болып келсек, енді «фантастикалық реалдылық» әлеміне өтеміз. Оны шығарманың мына бір тұсынан аңғарамыз:

«Байбураға қарай ақ қардың бетін сәулелі нұрмен шомылдырып, беймәлім боз сағым ақты...

Ал сағым сәуле болса, бұған құрық бойы жақын келіп, шеңберлей айналды. Бөрі басты сағым сәуле барыс құйрықтанып ұзара берді. Ол бөрі сәулелене сағымданып, ұзара өсіп, мұны шеңберлеп алды. Бөрі сұлбалы дөңгеленген алып сағым сәуле бел ортасынан ұзара өсіп кетіпті. Шеңберлей созылған бөрі сұлба құйрық тістесіп, мұны қытай қорғанындай қоршап тастапты...

Сонда ғана өзінің шеңберлей қоршаған сағымды сәуле тұтқынында қалып, сиқырлы бөрі сұлба арбап алғанын білді» [5].

Осылай Байбура досының айтақтаған сөзіне еріп, өз тотеміне қарсы шығып, аңның киесіне, ата-баба аруағының қарғысына ұшырайды. Бірақ автор санадағы жүріп жатқан сапырылған сансыз ойдың сілемін шашыратып алмай, тізбектете тарақатып өзінің мақсатына қарай бұра түседі. Қарға оятқан Байбура тағы бір ғажайыпқа кезігеді. Біз автор стилінен мистикалық реализм сілемдерін аңғарамыз. Біз білетіндей қарға құсы да арғы қазақ тотеміне жатады. Оның ұзақ жасайтындығы туралы түркі жұртында неше бір түрлі мифтер қалыптасқан. Автор осы бір мифеманы да ұмытпай өз кейіпкерінің образын ашуда орынды қолдана білген. Өзіне тән авторлық мифтеме түзу А. Алтайдың шынайы шығармашылықпен игерген әдеби тәсіл екеніне күмән келтірмейміз. Автор бас кейіпкерін о дүниеге аттандыра отырып, араға 23 жыл салғызып, оқырманына «Мұрад Мамедовты» деген әзірбайжандық құжатпен қайта таныс етеді. Әдеби шығармадағы кеңістік пен уақытты барынша сығымдай түседі. Ол әңгіменің баяндау тәсіліне өзіндік өрнектей боп өріледі. Бұрынғы ауылдас досы, бүгінде тіс дәрігері Болатпен кездесуі былайша көрініс тапқан:

– Қайда тоқтадың? Түк өзгермепсің, Бура!

– Сонша неге таң қалдың? Өзгермесем... – деп тығылып қалды.

Болат шылым тұқылын тағы бір құшырлана сорып, босағада тұрған қоқыс салар түбекке тастады.

– Сен аруақ болғалы қашан? – деді Болат, бірдеңе айта ма деп Байбураға қарады, бірақ ол өзіне таңдана көз салып тұр екен. – Құдайға рас, сені өз қолымызбен қойғанбыз. Ауылдағы зиратта – әкеңнің жанында жатырсың...

– Әкем қайтыс болып па еді?! – Байбураның дауысы бұзылып шықты» [5]. Осы бір бір шағын диалогтан Байбураның араға қаншама жылдар салып елге оралғанын аңғарамыз. Тағдыр тәлкегімен басын тауға да, тасқа да ұрған қазақ ұлының трагедиялық хәлі. Соншама жыл хабар-ошарсыз кеткен Байбура. Атамекен, атақоныс, бабалар бейігі деген қастерлі архетиптік ұғымдар санасына сансыз сұрақтар қояды. Ол Байбураның қанында тулап жатыр. Өз әкесінің бұл дүниеде жоқ екенін Болаттан естіп, біліп отыр. Аянышты тағдыр. Өзінің сүйіктісі Алқабегіммен қоштаса да алмай кеткен жігіттің қырықтың қырқасына іліккенде еліне қайта оралуы – бөрі жазушының өз бағыты мен жазу стилін тапқандығын көрсетеді. Біз Асқар Алтайдан түрлі стильдердің алмасуын айқын аңғарып отырамыз:

«– Е-е, Алматыны қойшы, адамдарды айтсаңшы! Қорқауға айналды... Ақша-ақша... ақша... Қайда бара жатырмыз? Түбі қайырлы болсын! Дағдарыс ақшалай емес, адами дағдарыс па деп қорқам. Қорқау емес пенде қалмай барады ғой.

– Ауғандықтар ақыр заманның бір белгісі дейді ондайды.

– Дәл өзі, Бура! Ақыр заман басталып кетті ме деймін. Ақыр заманды ақшамен өлшеу керек шығар... Қойшы, сол сайқал қағазды! Өзің туралы айтшы! Обед уақыты да

таусылып барады. Осы уаққа дейін Ауғанда жүрдің бе?» [5], –деп орынды бере білген. Қазіргі қазақ шығармаларының мәтін бойында жиі кездесетін ақырзаман туралы ойды қаламгер оқырман сұхбаттастылығы арқылы тиімді пайдаланып отыр.

Автор осы сұхбат барысында қоғамда өз орнын таппай қалған жандар турасындағы өз ұстанымын бас кейіпкер арқалы суреттей білген. Бұл кеңестік жүйенің құрбаны болған талай азаматтардың өмірі мен тағдыры.

Сондықтан да ұлттық жады ешқашан ұмытылмайды. Ол жаңғырып отырады. Көне көк түркі жазба ескерткіштерінде тасқа басылған жазулардан білетініміздей, төрткүл дүниені тұлпарларының тұяғымен дірілдеткен, өмірін соғыс пен жорық үстінде өткізген бабаларымыздың ерлік ұшқынын біз Байбураның бойынан табамыз. Ол тек киелі Ана бөрінің артынан кеткен жоқ. Түркінің жауынгерлік рухын қазақ оқырманымен қайта таныстыратын, табыстыратын архетиптік кодты оралту үшін кетті. Енді осыны жазушы қалай беріп отыр соған тоқталайық: «Қу басын қорғасын оққа байлап жүрсе де, жат жұртта қалдырмасқа ант ішкен.

Сол жолда небір сұмдық-сойқанға барды. Жауының қызыл қанын ішті, жансерік жанның қамау терін сыпырды. Жат жұрттық боп өткен өмірі өзегін өртеп, туған елге деген сағынышы шөмен-шерге айналып, бір күн, бір мүйнет те күдерін үздірген жоқ. Ішінен тынған сайын қас бөрідей қасарып, жат жұрттың жұлынын кеулеген қарабас құрттай қайқайып, ұлы мұхиттың мұнарлы тереңіне түнеген ақбауыр ақуладай билеп бақты. Араны ашылған қандыбалақ сарбазға айналды» [5]. Бойына біткен қас батырлық рухы қолдап, жат жерде қалдырмай туған еліне әкеп отыр. Осының бәрі әңгімеде ешқандай күмән туғызбайды, қайта Байбураның азаматтық борышы мен парызын адал атқарып келгенін көреміз.

Қазақ адамды көрде жатса да тек жатқызбайтын жұрт осы қасиетімізді «Бішкек-Новосибирь» поезына отырғалы тұрған Байбураға Болаттың аузымен жеткізеді:

«Білмеймін, Бура, сол кезден бері менің жүрегімде бір мұз моншағы қалды... Сені алғаш көргенде сұрағым келген, бірақ аядым. Өзімді де жайсыз сезіндім. Өкенді естірткендей күй кештім емес пе?! Қазбаламадым... Ол Алқабегім екеуіңнің араңдағы жағдай ғой. Өзің білесің де... Дегенмен, ауылдағы жұрт сені «сатып кетті» деп жүр... Алаңға тастап кетіпті, Алқа қолға түсіп қалыпты. Сондықтан сорлады... Содан сотталды...» [5] деп шығарып алған.

Автор осы бір сұхбат арқылы Байбураның артында ұлы бар екенінен хабардар еткендей болады. Арпалыс өмір мен тайталас қоғам есін алған Байбура туралы бұл хикая оқырманмен ойынға құрылған қазақ әдебиетіндегі мифтік мотивті бірде ашық, енді бірде жасырын ұштастыра отырып, соны үрдіс екендігін мәтін тереңіне бойлаған сайын анық аңғара түсеміз.

Швед қызы Мария-Агатаның портретін жазушы: фольклорлық үрдіспен, қазақ жанына жақын қоңырқай түсті мол шашы да иығын жапқан, тоқ балтыр, бүйрек бөксе, құмырсқа бел қыздың сұлу мүсіні қысыр жыландай арбаған деп суреттесе. Одан әрі ақсары өңі ат жақты, пісте мұрынды, етжеңді ерінді келбет те келісті-ақ. Дауысы да ашық. Қимыл-қозғалысы да жас адамға тән жеңіл. Киім-киісі де жинақы, әскери, – деп мәтіндегі стильдерді алмастыра отырып сипаттайды.

Сүйінбай Аронұлының «Бөрілі менің байрағым, Ұрандап алға тартқанда. Қозып кетер қайдағым» [7, 18] деген мәтіні қылаң беретінін де айта кеткіміз келеді.

А. Алтайдың бұл туындысында қасқырлар мәселесін көтеруінің символдық мәні бар, себебі, роман-миф жарық көрген кезде түркі халықтарының басым көпшілігі егемендік алып, түркілік идеялар осы заманның ең өзекті мәселесі ретінде көтеріле бастағаны белгілі. Құрып кеткен қасқырлардың бір туындының бас кейіпкерінің түсінде, я өңінде көрініп барып, аңшы жігіт Байбураны өзімен бірге ертіп әкетуін бейнелеу

арқылы автор түркі халықтарының ежелгі біртұтастығын қалпына келтіруге кедергі келтіріп тұрған шешуін таппаған мәселелердің молдығын мегзеп тұрғандай. Жазушы байырғы қазақ дүниетанымындағы қасқыр тотемінен туындаған мифтік образды қазақтың жаңа прозасына өзінше трансформациялайды.

Мария-Агатаны федералдардың қолына түсірмей құтқаруда Байбураға тағы да Көк бөрі көмекке келеді. «Бұған таныс боз сәуле көк төрінен көк тұман тұтқан жерге – тап қарсы алдарына саулай құйылды. Лезде әлгі сәуле бозаң бөрі сұлбасына айналды. Құйрығы салбыраған боз бөрі бұларға басын бұра қарады. Шоқтай қызыл көздері жарқ етіп, үрейленіп тұрған Мария-Агата мен Мұхаммедтің мысын басты. Байбура ғана селт еткен жоқ. Ажал аузынан алып қалар Ана-Бөрі оралған еді.

Бозиесі бұлаңдай алға түсті. Көк тұман тұтқан дүниені көк төрінен түскен боз сәуле жарып барады. Соңынан сорлы пенделер еріп барады.

Ана-Бөрінің соңынан Байбура нық қадаммен алға озды...» [5].

Ұлттық тотемді ұтымды қолдану арқылы жазушы тамаша туындыны өмірге әкеле білді. Оның дәлелі сюжет желісі бойындағы бөрі бейнесі мен киесінің өз оқырманын елітіп отыруы. Және оқиға бір жерде өтпейді. Әлемнің әрқиырында түрлі тағдырларды тоғыстыра, ажырастыра өріліп, санаңа сансыз сұрақтың сәлесін түсіреді.

Ұлттық жадыда ерекше тылсымды жерлер, әлемнің кіндігі сияқты мифтік ұғым-түсініктер бар. Соның бірі – жер кіндігі саналатын – Мұзтау. Ол әлем мифологиясында түрліше аталғанымен географиялық орналасуы бәрібір қасиетті Алтай тауына бастап алып келеді. Автор осы тұрасында кейіпкер әңгімесі арқылы том-том кітапқа арқау болар мәліметті аз сөзге көп мағына сыйдырып береді:

«– Бур, – деген осы сәт Мария-Агата, – неге үндемей қалдың?

– Үндегенде не деймін?

– Бірдеңе айтсаңшы!

– Айтатын не бар? Өзің айт, мен тыңдайын.

– Солай ма?! – Мария әрі таңырқай, әрі қулана жымыды. – Айтсам, – мен сенің Алтайыңда болғам. Белуха бауырында... рериховшылармен бірге. Ресейліктер ертіп барған... Атқа салатын ерге ұқсайды ғой ол тау.

– Мұзтау, – деп қалды Байбура.

– Қалай? Қалай?

– Қазақтар «Мұзтау» дейді. Мұздан қаланған шың дейді...

Алтай – жер бетіндегі адам тілмен айтып жеткізе алмайтын сұлулық пен ұлылық мекені... Ой, эврика!» [5].

Біз жазушы шығармасынан Кеңестік империядан кейінгі дәуірдегі дал болған өзімізді, өз буынымыздың әрі-сәрі күйін, моралдық-психологиялық ахуалын танимыз. Біле түсеміз. Осыны түсіну мифтік мотивтерден бастау алатындығымен ерекшелене түскен.

Асқар Алтайда ұлттық және әлемдік мифтік, архетиптік ұғым-түсініктер мүлдем араласып кеткен, түп негізін қолға ұстатпайды. Біріне шап берсең, екіншісінің шеті қылтиып шыға келіп, оқырманмен армансыз ойын ойнайды, санаңды сарсылтып, ойыңды арбайды. Әлем және христиан мифологиясында «адасқан ұлдың оралуы» діни мотиві бар. Осы мотив «Туажаттың» лейтмотиві болып өріліп отырады.

Әңгімеде адасқан өмірінің ақ түтегінде пана болған Төребейіт туралы айтылатын мифтеме бар. Шыңғыс хан тұқымы – Әбілпейіс төре ұрпақтары көтерген Төребейіт. Бұл атам қазақтың жер-суын кие тұтуының, билеушілерін көкке көтеруінің этнографиялық келбетін танытады.

Мифтік мотивтермен өрілген шизоанализ қолданысын әдебиетімізде терең пайдаланып, шығармасының бойына ендіріп жүрген санаулы қаламгерлеріміздің бірі – Асқар Алтай.

Оны автор шығармасында былайша суреттейді:

«Он жетісінде бұған да пана болды ғой. Пана ғана емес, алай-дүлей ақ боран өмірінің ақтүтегінде адастырмай алып жүретін Бозиесі – Ана-Бөрісін көк төрінен шақырған да осы төре мола. Боз боран дүниеде бозбала Байбураны Ана-Бөріге тәңірідей табыстап жіберген де осы Төребейіт. [5]. Біз қаламгердің туындысын көлемді етіп беріп отыруымыз оның мәтінін әдеби талдауда бұзып жарып қолданатын болсақ, онда автордың айтар ойын, оқырманымен ойынын келте қайырып, мәселенің не туралы өрбіп отырғандығын аяқсыз қалдырамыз.

Кейіпкердің түс көру, аян беру амалымен біз ғажайып әлемге аяқ басамыз. Ата-баба тотемнің қошеметіне бөлену арқылы біз бағзы мифтік ұғым-түсініктің құпиясын ашқандай күйге түсеміз. Авторға оқырман ретінде алғысымызды айтып, өзімізше ой өрбітіп, қиял шарықтатып, қаламгер туындысының қосалқы туындыгеріне айналып шыға келеміз. Міне, осылайша қазақ неомифологизмінің тамаша туындысымен табысқандай боламыз. Шығарма бойындағы жасырын арналардан бабалар рухын аңсап, сана ағымымен сан саққа ой жүгіртуге көшеміз.

Автор түс көруді ата-баба сенімі дәуіріндегі есте жоқ ескі кезеңдегі түсінікпен орайластыра, келістіре отырып бейнелейді. Байбураның желмен ұшып кетуі, әкесінің сайтанды ұстап алуы сияқты ұлттық коларитке толы тылсымның қазақ әдебиетіндегі шынайы ашылуына ұластырады. Сонымен бірге «Ерекше өмірге келу» мифтік сюжеті қазақи қалыпта тамаша өріледі. Осы қара құйын оқиғасынан кейін Байбура анасыз өседі. Соның өтеуі ретінде тотемдік Ана – Бөрі анасы боп оралады. Байбураны талай төніп келген ажалдан осы Бөрі-Ана киесі алып шығады. Бұл да автордың тыңнан сүрлеу салған жолы деп бағалауға болады.

Байбура жай кейіпкер емес. Ол қазақ неомифологизмі аясында магиялық реализм дәстүрінде ұлттық ерекшелігімізді толыққанды танытатын ілкі қаһармандардың бүгінгі заман адамның бойына барша болмысы мен тағдыры тоғысқан бейне. Оның туған жерге келіп, әке бейітіне құран оқып, тағзым етуі бұрынғы түсінікті жоққа шығармайды. Қайта «өлі риза болмай, тірі байымайды», – деген ұстанымызды бекіте түскендей болады. Осы жерде өзінің де жерленген деген жазуына немесе қабіріне куә боламыз. Автор осы қос-қос оқиғаларды үстемелей суреттей отырып, иыққа ауыр жүк арқалата түскендей кейіп танытады.

Әке қабірінің басында болған қазақты көз алдыңызға елестіп көріңізші, қанша жасқа келсе де, өзін балаша сезініп, жатқан жері жанаттағы жаннан қолдау күтеді. Міне, бұл біздің перзент ретінде әке қабірі басында болғандағы өзіміздің кім екенімізді, мына жарық дүниеде не үшін жүргенімізді сезінетін айтып жеткізе алмайтын тылсымды түсінетін сәтіміз. Дәл осындай сезімді біз Байбурамен бірге бастан кешеміз. Не істеп не қойдық деп Алла мен әкеміз алдына есеп береміз.

Жазушы бізді саяхаттың қиял кемесіне мінгізіп, Байбурамен бірге бірде бүгінге, бірде 1986 жылға сапар шектіріп отырады. Мұнда да жазушы тарихи оқиғаны тап басып, айна-қатесіз баяндауға тырысады. Алаңдағы жастардың ерлігі. Күші басым қарулы жасақпен айқасы. Тап бір сол алаң ішінде жүргендей күй кешесің. Бұл да біздің тарихымыздағы шындық. Оған ақиқат көз жеткізесіз. Бізді таңқалдырғаны жазушының қаламынан шыққан жолдар өзгертусіз алынып, сол қалпында қолдануға сұранып тұрады. Тіпті өзгенің сөзін өзіндікі етіп берудің жолын да нұсқайды.

Ұлт тағдыры, оның күйініші мен трагедиясы. Қазақ жастарының аузынан шығып, егемендік дәуірге жол нұсқап тұр. Тағдыр тауқыметін тартқаны аздай терроршы деп

айыпталған Байбура ҰҚМ қызметкерлерінің қолынан қашып асау Ертіске өзін атады. Ертісте аласұрған адасқақ ұлын айлалы Ана-Бөрі тағы да ажалдан құтқарып қалды. Ит көйлекпен туған Байбура тура келген ажалдан бұл жолы да аман қалады. Оқырман жүрегі орнына түсті. Жаны жай тапты. Мифологиялық түсінікте иткөйлекке байланысты С. Қондыбай мынадай пікір келтіреді: «ит – о дүниелік күзетші, ит – өлген адамның жанының кейпі» [8, 140].

Кейіпкерлері турасында прозалық поэзиямен ой төгілгенде Асқар Алтай сөзден маржан тізеді. ... Ол екеуі де жарық дүниеге келгенде бақытты еді. Бақытсыз болғандары кейінірек. Көк аспандай кіршіксіз еді. Кірлегендері кейінірек. Қандай кесек ойлар, кестелі сөздер.

Туындылардағы жолдарды тап бір қаламгер жазбағандай, кейіпкердің аузынан өздігінен ағылып шығып жатқандай сезімге оранасың. Осы шығармадағы «Шын сүйгендердің қосыла алмауы» мәңгілік мифтік мотиві алдан шығады. Жастардың махаббат жыры соңғы қоңыраудан кейінгі эпизод арқылы беріледі: «Мен саған алданышпын... Иә, иә! Аз күнгі алданышпын. Ермекпін... Айдалада шашылып қалар алқамын...

Алқабегімнің айтқаны келді ғой ақыры. Ол бұған бозбала шағындағы аз күнгі алданышы болыпты. Тағдыр атты қатал әмірші екеуін екі айырыпты. Болжалсыз өмірге екеуі де ерттеулі аттай жегіліп, бірі егіліп, бірі бүгіліп күн кешіпті. Ех, арман-ай!» [5].

Өзінің кіндігінен тараған ұрпақ бар екенін Байбура түсіндегі аяны арқылы сезеді. Оның түсіне Алқабегім кірді. Түс көру қаламгерлердің жиі қолдантын әдеби тәсілдерінің бірі. Көбінесе түс көру мотиві мифтің генезисімен байланысты. Осы шығармада да жазушы Алқабегімнің образын ашуда осы бір мотивті оңтайлы қолдана біледі:

«Жармақ сәбидің жан шырылын күтіп жатқандай, Алқабегім оқыс көзін ашып алды да, қайта жұма қойды. Оны бірақ жанталаса тігіп жатқан дәрігерлер байқамай да қалды. Іле Алқабегімнен әлдебір сағым сияқты сәулелі сұлба бөлініп, төбеге қарай көтеріле ұшты». Бұл туынды толып тұрған тылсым мен ұлттың жан сырына толы. Оның тереңіне бойлау үшін авторлық ойынның жетегіне адаспай ере білу керек.

Асқар Алтайдың табиғи шеберлігі оқыс оқиғаларды, оғаш кейіпкерлерді сюжет өзегіне енгізу арқылы кесек оқиға туындата алу. Осындай кесек оқиға туындата алу романдағы «өліп тірілу» мифтік мотивімен байланысты. Осы шығармадағы өлген әйелдің қорлану, зорлану оқиғасы қазақ әдебиетінде А. Алтайдың «Алтайдың ал қызыл модағай» роман-мифінде кездескені белгілі. Бұл роман-мифте автор басқа ой-тұрғысынан шешім тапқызады. Ұлар мен Алтайдың аюы арасындағы айқаспен аяқталады. Ал, «Туажатта» мүлдем ұшыраспаған шетін оқиғаны автор ардан аттамай, мифтік мотив аясында әдеби кескіндей алған:

«Қортық Орақбай Алқабегім жатқан жансыз тәнді арбасы үстіне аудара салып, әкете жөнелді. Оның соңынан ұшып Алқабегім рухы да ілесті.

Қортық, мәйіт, рух – үшеуі де төмендегі салқын жертөлеге лифтімен түсті. Мұнда мәйіттер ақ матаға оралған күйде су төгілген цемент еден бетінде шашылып жатыр екен.

Әлі суынып үлгермеген Алқабегімнің жып-жылы тәнін арбадан аударып тастауға ерінгендей, Орақбай қортық бір мезгіл дағдарып тұрды. Жан-жағына мысықша ұрлана қарап-қарап алды. Ешкімнің жоғына көзі жеткендей болды ма, кенет өзінің иығынан келіп тұрған арба үстіне секіріп мінді. Сол бойда шалбарының ауын ағыта бастады.

Бір сұмдықты түйсінген Алқабегім рухы оқыс сілкінді. Ол әлі де ауын ағыта алмай әлектеніп, арба үстінде, мәйіт тізесінде шоқиып отырған Орақбай жүзін шапалағымен тартып өтті. Қортық бетін әлдеқандай жылы леп жанап өтті. Ол да аңырып қалды да, шешеден бір боқтап жіберіп, ауының түймесін үзіп жіберді. Енді рух та шыдай алмады білем, әлі суынып үлгермеген тәніне Алқабегім қалай қойып кеткенін өзі де сезбей қалды.

Сол сәтте тұла бойы тіксіне шымырлап, жаны ышқына қиналып, төмен жағында томардай шоқиған қортықты шірене тепті.

Ет пен сүйектен біткен бұла тәнде ыстық қан жүгіріп, бұлшық ет ширығып, сана да саралана берді. Алқабегім оқыстан басын көтеріп отырды. Ал Орақбай қортық болса, оқыс жан кіріп, тұтқиылдан тірілген мәйіттен зәре-иманы ұшып, шығар есікке қарай еңбектеп бара жатты» [5].

Біз еңбектей қашқан қортық Орақбайды оқыған сәтте қыз арының кір шалмағандығына шаттанамыз. Осы мәтіннен ләззат алу әдеби тәсіл арқылы автор оқырманын жоқ жерден қайғы бұлтынан арылтып, қуаныш пейішіне ендіреді.

Нәтиже. Сонымен бірге біз басында Асқар Алтайдың шетін оқиғаларды шығарма тініне енгізудің қазақ прозасындағы шебер екендігін сөз еткен едік. Тек бүгінгі емес, келешекте де автор мәтіні ішінде мәтін стилін қолданысқа түсірсе таң қалуға болмас деп білеміз.

Асқар қазақ әдебиетінің барша дәуірінің, барша кезеңінің өзіне тән стилін шеберлікпен меңгерге білген қарымды қаламгер.

Автор тек кейіпкер сөзін психологиялық сезімділікпен беріп қоймайды. Сонымен бірге оның бойына түрлі мәдениет пен түрлі ұлттардың салты тоғысқан ақпараттар ағынын да енгізеді. Мысалға: Жаралы жолбарыс секілді жан-дүниесін жыртқыштық жайлап алған тағы ғой, жанкешті сарбаз ғой... «жазым етер» деген күдік көмейіне іркілді. Мария-Агата аузын жиып, тілін жұтып қойды. Жаннан безген жаннан бәрін күтуге болады. Кісі қанын жүктеген пенде емес пе бұл, «Абельді өз қолымен өлтірген Каин» деген ой найзағай отындай санасында жарқ етті. Міне автор өз ойын мифтік мотивтердің өрілімін шындыққа сай етіп көмкере суреттейді.

Қорытынды. Туажат адам тудырған қиянкескі қоғам, туажат пенде тіксінген қияметті дүние жалғаса берері хақ. Ал Туажат – осы бір оспадар сұмдығын жасырған жалған дүниеге, озбыр қылығын жасырған қоғамға жат жаниесі. Ендігі уақытта қорланған сезімі, қор болған сенімі жүрегін суынтқан Туажат шыдай алмас... Алапат әрекетке белін байлар, ірі іске басын шалар. Кейіпкердің ой шарпысы жазушының қаламынан туындаған от шарпысына ұласып, қып қызыл өрттің ішінде қалған беймаза туажат кейіпкермен қимай қоштасып әрі-сәрі күй кешеміз.

Романның соңғы бетін жабарда сезінеріміз бас кейіпкердің аты мен тегі кодтанып беріліп отырғандығын ұғынамыз. Байбура Майдановты әр оқырман өзінше тәпсірлегенмен, бәрібір интерпретация бір-бірінен алыс кетпейді. Майдан даласында қаһарлы Бурадай кәр шашқан бабалар аруағы қонған жан санамызда көрініс табады. Қазақ екенімізді, Қас Сақ екенімізді мимызға ұмытылмастай шегелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Nusipalikyzy, A., Maulenov, A. Archetypal characters of the mythological plot in the novel of Altay, s “The red Modagai of Altai”. [Text] / A. Nusipalikyzy, A. Maulenov // Science and life of Kazakhstan, 2019. – № 2 (76) – 182-185 p.

2 Түсіпхан, Н. Жазушы жауапкершілігі. [Текст] / Н. Түсіпхан // «Қазақ әдебиеті» газеті, 2016

3 Ментебаева, А. Жазушының жалғыздық әлемі. [Текст] / А. Ментебаева – «Әдебиет порталы», URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/1956063>.

4 Юнг, К.Г. Душа и миф: шесть архетипов [Текст] / К.Г. Юнг, // пер. с англ. – Киев; М.: Изд-во «Порт-Рояль-Совершенство», 1997. – 382 с.

5 Алтай, А. Туажат. Роман. [Текст] / А. Алтай – «Абай» ақпараттық порталы, URL: <https://abai.kz/post/47398>

6 Кеңесбаев, Т. Лениннің бәтеңкесі. Әңгіме. [Текст] / Т. Кеңесбаев – «Алаш айнасы» порталы, URL: <https://alashainasy.kz/proza/talgat-kenesbaev-leninnn-batenkes-66183/>

7 Аронұлы, С. Толық шығармалар жинағы. 1-кітап. [Текст] / С. Аронұлы – Алматы: Әдебиет әлемі, 2015. – 552 б.

8 Қондыбай, С. Толық шығармалар жинағы. 12-том: Арғықазақ мифологиясы. 4-кітап. [Текст] / С. Қондыбай – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 536 б.

REFERENCES

1 Nusipalikyzy, A., Maulenov, A. Archetypal characters of the mythological plot in the novel of Altay, s “The red Modagai of Altai”. Science and life of Kazakhstan, (2019): № 2 (76), 182-185 p.

2 Tusiphan, N. Zhazushy zhauapkershiligi. [Responsibility of the writer]. «Kazakh adebieti» gazetі, (2016): – (in Kaz)

3 Mentebaeva, A. Zhazushynyn zhalgyzdyk alemi. [The lonely world of the writer]. «Adebiет portaly» – (in Kaz)

4 Yung, K.G. Dusha i mif: shest' arhetipov [Soul and myth: six archetypes]. Kiev; M.: Izd-vo «Port-Royal'-Sovershenstvo», (1997): 382 s. – (in Rus)

5 Altaj, A. Tuazhat. Roman. [Tuazhat. Novel.]. «Abaj» akparattyk portaly – (in Kaz)

6 Kenesbaev, T. Leninnin batenkesi. Angime. [Lenin's boots. Story.]. «Alash ajnasy» portaly – (in Kaz)

7 Aronrly, S. Tolyk shygarmalar zhinagy. 1-kitap. [Complete collection of works. Book 1.]. Almaty: Adebiет alemi, (2015): 552 b. – (in Kaz)

8 Kondybaj, S. Tolyk shygarmalar zhinagy. 12-tom: Argykazakh mifologiyasy. 4-kitap. [Complete collection of works. Volume 12: Ancient Kazakh mythology. Book 4.]. Almaty: «Arys» baspasy, (2008): 536 b. – (in Kaz)

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ НЕОМИФОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВОВ В РОМАНЕ А. АЛТАЯ «ТУАЖАТ»

Аннотация. В статье рассматриваются архетипические символы, отраженные в древнеказахских мифах неомифологических мотивов романа А. Алтая «Туажат». В мировой и отечественной литературе интерес и поиски мифа не уменьшились, а возросли. Не осталась в стороне и проза нашей национальной литературы, которая является составляющей казахской культуры. Сколько бы ни сталкивалось современное человеческое общество с экономическими трудностями, современная отечественная литература переживает духовно-культурное возрождение. Сегодняшняя отечественная литература вдохновляется древним казахским архетипом, и пишутся произведения, отвечающие требованиям времени. Наши писатели свободно предаются мистическим, утопическим и фобическим творческим формам, отраженным в мировой культуре с помощью мифов, и описывают свои мысли символическими метафорами.

Мифология обретает собственное поэтическое мышление в произведениях Аскара Алтая. Такое мыслительное мышление демонстрирует полное творческое владение автором природы процесса мифификации реалистических и постмодернистских течений. Автор обращает внимание на мифы и фольклор в изображении различных негативных явлений, чуждых современному обществу. Он также обогатил ранее устойчивые и традиционные мифологические шаблоны, подвергнув их различным изменениям.

Близость художественной прозы к философии и психологии – доказанный факт современного литературоведения. Поэтому с авторским мифом связана эпоха появления новых абсурдных, изобразительных и мистических произведений, постепенно отходящих от господства сегодняшнего реализма.

Таким образом, в начале XXI века казахские прозаики, писавшие в различных жанрах, стали свободно познавать мировые и древнеказахские мифологические материалы. В творчестве Аскара Алтая различные культурные направления и литературные реминисценции соединились в одном месте в пространстве художественного текста. Вместо традиционализма автор создал новые мифы, рассказанные современным «сказочником», имеющим свои особенности, иной стиль речи, иное понимание жизни.

Ключевые слова. Архетип, постмодерн, мифология, процесс мифификации, неомифология, авторский миф.

ARCHETYPAL SYMBOLS OF NEO-MYTHOLOGICAL MOTIFS IN A. ALTAI'S NOVEL «TUAZHAT»

Abstract. The article deals with the archetypal symbols reflected in the ancient Kazakh myths of neo-mythological motives of A. Altai's novel «Tuazhat». In world and domestic literature, interest and the search for myth did not decrease, but increased. The prose of our national literature, which is a component of Kazakh culture, did not stand aside. No matter how much modern human society faces economic difficulties, modern domestic literature is experiencing a spiritual and cultural revival. Today's domestic literature is inspired by the ancient Kazakh archetype, and works are written that meet the requirements of the time. Our writers freely indulge in mystical, utopian and phobic creative forms, reflected in world culture with the help of myths, and describe their thoughts with symbolic metaphors.

Mythology acquires its own poetic thinking in the works of Askar Altai. Such mental thinking demonstrates the author's complete creative possession of the nature of the process of mythification of realistic and postmodernist trends. The author draws attention to myths and folklore in the depiction of various negative phenomena that are alien to modern society. He also enriched previously stable and traditional mythological patterns by subjecting them to various changes.

The proximity of artistic prose to philosophy and psychology is a proven fact of modern literary criticism. Therefore, the era of the emergence of new absurd, pictorial and mystical works, gradually moving away from the dominance of today's realism, is connected with the author's myth.

Thus, at the beginning of the 21st century, Kazakh prose writers, who wrote in various genres, began to freely learn world and ancient Kazakh mythological materials. In the work of Askar Altai, various cultural trends and literary reminiscences are combined in one place in the space of a literary text. Instead of traditionalism, the author created new myths told by a modern "storyteller" who has his own characteristics, a different style of speech, a different understanding of life.

Key words. Archetype, postmodern, mythology, mythification process, neomythology, author's myth.

Садуақас Нұрбол Абдуллаұлы*¹

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, 030000, Ақтөбе қ. Ә.Молдағалиева даңғылы, 34, sadu_ngd@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3961-3683

ПРОФЕССОР Қ. ЖҰБАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл білімі саласында танымал ғалым Құдайберген Жұбановтың өмір жолы, ғылыми және педагогикалық еңбектері туралы баяндалған. Профессор Қ.Жұбанов - өткен ғасырдың отызыншы жылдарында ұлттық тіл білімін қалыптастыруға ерекше үлес қосқан ғалым. Ғалым өзі еңбек еткен кезеңде қазақ тілін зерттеу жұмысында алғашқы шешуін күткен мәселелерге белсене араласып, қазақ әліпбиін құрастыру, ана тілінде жазу емлесін түзеу, қазақ жазуын латын графикасына көшіру, ұлттық терминологияны қалыптастыру, қазақ тілінде оқулықтар жазу, әдістемелік еңбектер шығару сияқты т.б. ғылыми жұмыстарды жасағаны сөз болады. Оның жазған еңбектерімен танысу барысында ол қазақ тілін ғылыми тұрғыда терең зерттеуге назар аударғанын байқауға болады. Ана тілінің ішкі заңдылықтарын таныту үшін сөздің фонетика, лексика-грамматикалық ерекшеліктерін, тарихи даму заңдылықтарын, терминология мәселелерін ғылыми тұрғыда талдай білгені туралы баяндалған.

Ғалымның зерттеулері қазіргі кезде де маңызды екендігі айтылған. Оның еңбектерінде тіл білімінің барлық саласы қамтылғанын, фонетика, лексика, грамматика мәселелерімен қатар, қазақ тілін оқыту әдістемесі, терминология, жазу емлесі, стилистика, аударма, қазақ әдебиеті мен мәдениетіне қатысты да еңбектер жазғаны айтылып, осы еңбектеріне талдау жасалған. Мақалада ғалымның «Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар» еңбегі, «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығы, «Қазақ тілінің програмы» бағдарламасы, «Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері», «Қазақ тіліндегі сөздердің тіркесу түрлері туралы», «Қазақ тіліндегі сөйлемнің құрылымы туралы», т.б. ғылыми еңбектеріне талдау жасалады.

Кілт сөздер. Тіл білімі, фонология, дауысты және дауыссыз дыбыстар, сингармонизм, буын, сөз саны, сөз тіркесі, сөйлем, терминдік қолданыстары, фонема теориясы.

Кіріспе. Биыл қазақ халқының аяулы азаматтарының бірі, есімі тарихта мәңгіге қалған біртуар тұлға, ғұлама ғалым, профессор Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың туғанына 125 жыл толып отыр. Ол өткен ғасыр басында еңбек еткен қазақ филологиясындағы алғашқы ғалымдар тобының көшбасшысы, қазақ тілі білімінің негізін салып, оның қалыптасуына өз үлесін қосқан тума талант ғалым еді. Жиырмамыншы ғасырдың басында, нақты айтқанда, 30-жылдары, қазақ тіл білімі саласындағы алғашқы проблемалар қазақ әліпбиі мен орфография заңдылықтарын негіздеу, жазуымызды араб графикасынан латын әліпбиіне көшіру, қазақ дыбыстарының саны мен фонемалық мәнін нақтылау, акустика-артикуляциялық ерекшелігіне қарай топқа жіктеу, қазақ грамматикасының теориясын жүйелеу, сөзді таптастырудың негізгі

қағидаларын анықтау, қазақ тілі ғылыми категорияларына теориялық анықтама беру, ұлттық терминологияның ғылыми ұстанымдарын белгілеп, қазақы терминдер жасау, ана тілінің алғашқы оқулықтарын шығару, т.б. жұмыстарын жоғары деңгейде зерделеп, оны жүзеге асыру істері сол тұстағы білікті маман, профессор Қ.Жұбановтың зерттеп-шешуін, қарымды еңбек етуін талап еткен еді.

Зерттеу материалы мен әдістері. Жұмыста қазақ тіл білімінің теориялық негізін қалаушылардың бірі профессор Қ.Жұбановтың өмір жолы баяндалып, оның ғылыми еңбектеріне талдау жасалды. Жұмыста ғалым өмір сүріп, еңбек еткен кездегі тіл біліміне қатысты мәселелер мен оның атқарған қоғамдық жұмыстары жайында мәдени жұртшылық пен ғалымдардың пікірлері негізге алынып, баяндау, сипаттама, талдау, қажет мәліметтерді саралау, салыстыру әдістері пайдаланылды. Қ. Жұбанов мұраларын ғылыми бағыттарына қарай жіктеп, топтастырып, жүйелеп ұсынуға назар аударылды.

Нәтижелер мен оларды талқылау. Мақалада қазақ халқының өткен ғасыр басындағы әлеуметтік тұрмысы мен оқу-білім жайы ғалым Қ.Жұбанов өмір жолы арқылы көрініс тауып, ғалымның ғылыми мұрасы мен қоғамдық жұмыстарымен сабақтастырыла баяндалып, профессор Қ.Жұбанов зерттеулерінің қазіргі қазақ тіл білімі ғылымының дамуына қосқан үлесін таныту мақсатында оның ғылыми еңбектеріне талдау жасалды. Мақалада ғалымның тек қазақ филологиясының талантты ғалымы ғана емес, атқарған қоғамдық жұмыстарының ауқымдылығын, оның тарихи тұлға ретіндегі еңбегі әлі де ескерілмей келе жатқандығы жұртшылық назарына ұсынылды.

Құдайберген Жұбанов 1899 жылы қазақ жерінің батыс бөлігі Орал облысындағы Темір уезінің Темір-Орқаш болысындағы Қосуақтам (қазіргі Ақтөбе облысының Мұғалжар ауданындағы Орқаш ауылында) дүниеге келді [1.9]. Жастайынан ауыл молдасы алдын көріп, араб әліпбиін жете меңгерген бала Құдайберген мешіт жанынан үш жыл ислам дінінің шариғаттарын танып, сонымен қатар араб-парсы тілдерін де терең меңгереді. Ол тек молданы тыңдаумен шектелмей, өз бетімен де ерінбей ізденіп, білімін толықтыра түсуге талаптанады. Он бестегі талапты жас 1914 жылы Орынбор қаласындағы Хұсайния медресесінде шәкірт бола жүріп, сол жерде шығыс мәдениеті мен білімін тереңірек тани түсуге мүмкіндік алып, одан соң білім жолында екі класты орыс мектебін де аяқтап, орыс тілін меңгеруінің арқасында еуропа білімі мен мәдениетімен де таныс болады. Жас дарынның осы бастапқы білімі оның кейіннен белгілі тіл маманы болуына, қазақтың тұңғыш профессоры, лингвист-ғалымы болуына ықпал етеді. Қ.Жұбанов өзінің оқу-ағарту саласындағы еңбек жолының алғашқы кезеңін Ақтөбе жерінде губерниялық оқу бөлімінің инспекторы қызметін атқара жүріп өткізеді. Оның оқу-ағарту майданындағы тынымсыз еңбегінің жарқын беттері жөнінде сол кездегі Ақтөбе облысы деңгейіндегі «Кедей» газетінің сарғайған парақтарынан оқып-білуге болады. Осы газеттің «Халық ағарту» деген айдарында «Ойыл комуне мектебі кімге тиіс?», «Басшылық күшейтілмек» деген айдарында «Мұғалімдер, зер сал, губатком, жәрдем ет», сонымен бірге оқу-білім жайын «Оқу жайындағы мұңды осы бастан ойлау керек», т.б. мақалаларында Ақтөбе жеріндегі оқу-білім мәселесін жақсарту ісінде белсенді, білімді маман ретінде танылады [2.31-34]. Қ.Жұбанов Ақтөбе губерниялық халық ағарту бөлімінде методист-инспектор бола жүріп, Ақтөбе педтехникумында да сабақ береді. Оның ұстаздық, ағартушылық қабілетін алғаш танытқан Ақтөбеде еңбек еткен кезеңдегі педагогикалық жұмысы, оның оқу орны үшін оқу-әдістемелік еңбек, бағдарлама жасау істеріне араласуы туралы мәселелер жөнінде сол кездегі мұрағаттарды жете зерттегенде ғана толық мәлімет беруге болады. Сондықтан ғалымның ұстаздық, ағартушылық қызмет жөнінде сыр тартқан Ақтөбе мұрағаттарындағы шаң басқан құжаттар өз зерттеушісін күтіп жатыр.

Ғалым 1929 жылы Ленинградтағы Шығыстану институтының түркологиялық бөліміне оқуға түсіп, акад. А.Н.Самойлович басқарған «Түркологиялық семинар» деп аталған ғылыми орталықта зерттеумен айналысып, кейіннен КСРО Ғылым академиясы Тіл және ойлау институтындағы (қазіргі Тіл білімі институты) «Яфетидологиялық семинарға» аспирант болып ауысады [3.20-21]. Ғылымға құштар Қ.Жұбанов сол тұста жалпы тіл білімі, түркология саласында терең ғылыми білім алып, ғылыми ортаға өзін ізденімпаз дарынды түрколог ғалым ретінде таныта білген болатын. Осындай зор таланты мен ғылымға деген құштарлығы арқасында өз тұсындағы белгілі қазақ оқымыстыларымен бірге, сол кезеңнің есімі елге танылған И.И.Мещанинов, А.Н.Самойлович, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, В.А.Богородицкий, Е.Д.Поливанов, К.К.Юдахин, А.К.Боровков сынды ірі орыс ғалымдары қазақ жерінен келген жас Қ.Жұбановты білікті ғалым, айтулы лингвист маман ретінде танып, оны жоғары бағалаған еді.

Түркітанушы Қ.Жұбанов ұлттық тіл білімінің барлық саласы бойынша құнды пікірлер айтып, зерделі зерттеулер қалдырды. Қазіргі таңда тілімізді зерттеу барысында ашылған жаңа деректер мен жаңалықтардың бастауы, алғашқы пікір Қ.Жұбанов еңбектеріне барып тірелетінін ескерсек, ғалымның көрегендігі мен ғылыми тереңдігіне тәнті боламыз. Қазақстанның тұңғыш жоғары оқу орны – ҚазПИ-дің (қазіргі Абай атындағы Алматы ҰПУ) профессоры, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология факультеті деканы болып жұмыс жасайды. Сөйтіп ол тек қазақ тіл білімі мәселелерін зерттеумен ғана шұғылданып қоймайды, түркология проблемаларына да белсене араласады.

Қызылорда қаласында 1929 жылы өткізілген ғылыми-орфографиялық конференцияға қатысқан дарынды ғалым «Қазақ орфографиясының құрылу принциптері» атты емлеге қатысты баяндама жасап, ана тіліміздің жазу емлесін құруда негізгі ұстанатын принциптерін көрсетеді. Ал ғалымның Алматы қаласында 1930 жылы болған Қазақстанның өлкетану съезінде жасаған «Мағынасыз сөздердің мағынасы» атты баяндамасы ғылыми ортада жоғары бағаланып, нағыз түркітанушылық қабілетін көрсетеді. Қ.Жұбановтың ғылыми пікірлерінің құндылығын жоғары бағалап, осы баяндамасымен алдын-ала танысқан академик Н.Я.Марр оған жазбаша пікір берген еді [1.17].

Қазақ ССР Орталық Атқару комитетінің мүшесі Қ.Жұбанов сол өзі өмір сүрген кезеңдегі заман талабына сай халқының мәдениетін көтеру, оқу-білімге тарту істеріне белсене араласып, бірнеше жұмыстарды бір өзі атқарып, тынымсыз еңбектенеді. Ол институтта профессор бола жүріп, кафедра меңгерушісі, КСРО Ғылым академиясы жанындағы Қазақ филиалында лингвистика секторының меңгерушісі (қазіргі Тіл білімі институты), «Қазақ тілі академиялық сөздігінің» (осы күнгі 15 томдық түсіндірме сөздіктің) бас редакторы, ҚазССР Халық Ағарту саласы жанындағы Әдістеме, бағдарлама, оқу құралдары бөлімінің (қазіргі Ы.Алтынсарин атындағы педагогика ғылымдары институты) меңгерушісі, Мемлекеттік терминология комиссиясының председателі, терминология комиссиясының бюллетенінің редакторы, Ағарту Комиссариатының коллегиясының және Ұлттар мәдениеті институтының ғылыми кеңесінің мүшесі болып, жалғыз өзі бірнеше жұмысты қатар атқара білді [3.28-44]. Қазіргі таңда үш-төрт ғылыми зерттеу институтының басшы қызметкерлері атқаратын міндетті Жұбановтың қоғамдық жұмыс ретінде бір өзі жасауы оның халық үшін ерінбей, жанын аямай еңбек еткенін танытса, екінші жағынан, сол кезеңде Жұбановтай талантты ғалым адамның жетіспеуі деп түсінуге болады.

Қазақ фонетикасындағы алғашқы ғылыми терең мәнді зерттеулер де осы Қ.Жұбанов еңбектерімен байланысты екенін де байқауға болады. Ғалым өзінің ғылыми

зерттеулері барысында танымал болған «Қазақ тілі грамматикасы» еңбегіндегі «Фонетика» бөлімінде қазақ анықтап, ана тіліміздегі буын құрылымын, сингармонизм заңын, екпін қызметін тілі фонетиканың да ғылыми нысанын көрсетіп, тілді фонетика-фонологиялық ерекшелігіне қарай талдап, тілдегі дыбыстың саны мен фонетикалық сапасын, дыбыстау мүшелерінің қызметін, әліпби мен орфография, терминология, т.б. мәселелерді зерделеп, ғылыми тұжырымды пікір айтып, алғаш рет қазақ фонетикасының ғылыми курсы жазып шыққан еді. «Сыз деген сөздің дыбыстары жуан, ал «сіз» дегенде сол дыбыстар жіңішке айтылып тұр» деген сөзі нағыз фонология тілімен айтылғанын дәлелдейді. Ана тілімізді алғаш зерттеген өзге тілді оқымыстылардың еңбектерінде қазақ тіліндегі дыбыстардың құрамы мен дыбыстық сапасы жөнінде бірізді дұрыс пікір болмағаны секілді, олардың еңбектерінде қазақша терминдер де жасалмағаны белгілі еді. Орыс түркологтары қазақ тілі фонетикасы бойынша арнайы бір тақырыпқа зерттеу жүргізбегендіктен олардың қалдырған жазбаларында қазақ тілінің фонетикасы тек практикалық мақсатта ғана талданды. Ал зерек ғалым сол тұстағы ғылыми жетістіктерге сай, фонема теориясын терең меңгеруі арқылы қазақ тілінің дыбыстарын жете зерттей білді. Түркітанушы ғалым «Қазақ сөйлеміндегі сөздердің орын тәртібі тарихынан» деген ғылыми көлемді мақаласында қазақ тіліндегі синтаксистің мәселелерін жалпы тарихи түркологиямен байланысты қарастырады.

Қ.Жұбанов «Из истории порядка слов в казахском предложении» деген еңбегінде тіліміздегі сөйлем құрамына терең талдау жасай отырып, екі немесе одан да көп сөздердің бірігуінің нәтижесінде жалқы есім болатын құбылысқа жете назар аударып, қазіргі кезде сөйлемде анықтаушы анықталушыдан бұрын тұратын болса, тіл дамуының бір дәуірінде сөздердің осындай орын тәртібі керісінше болғанын дәлелдеп, оған мысал үшін Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Көзжақсым, Жолғұтты, Бербасар сияқты адам аттарының құрамындағы анықтаушы пен анықталатын сөздердің тіркесі бүгінгі дағдылы қалптан басқаша екендігін, қазіргі синтаксистік тәртіп тұрғысынан қарауға болмайтынын алғаш көрсеткен еді. Мұндай орналасудың қазіргі қазақ тілінің грамматикалық нормасына қайшы екендігіне Қ.Жұбановтың мысалдары арқылы анық көз жеткізуге болады. Қ.Жұбановтың аталған мақаласы арқылы қазақ тіл білімінде тілдің грамматикалық құрылысының жеке мәселесін тарихи тұрғыда зерттеген тұңғыш еңбек екенін, осы зерттеуінде ғалым тарихи-салыстырмалы әдісті де алғаш қолданушы болғанын, анықтаушы сөз бен анықталатын сөздің қазіргі орын тәртібі кейін қалыптасқанын да бірінші болып дәлелдегенін және қосымшалардың этимологиясы да терең талданғанын кезінде көрнекті грамматист ғалым Н.Оралбаева атап көрсеткен еді [4.21-29].

Профессор Қ.Жұбанов ономастика немесе жалқы есімдер мәселесімен арнайы айналыспағанымен, ол қандай да бір ғылыми ой-тұжырымын дәлелдеу барысында жалқы есімдерге, әсіресе, антропонимдік атауларға көп көңіл бөлген. Ғалымның Итбай, Қасқырбай, Түйебай, Құлыншақ, т.б. жалқы есімдер туралы пайымдаулары зерттеулерінде тілдің басқа да мәселелерімен «қабаттасып, өріліп жатыр» деуге болады. Кісі аттарының семантикасы туралы айтылған соны ойлары Қ.Жұбановтың жалпы лексикология, әсіресе семасиология аясындағы қазіргі лингвистикалық озық теориялармен ұштасып, өзектесіп жатады.

Әлеуметтік лингвистика маманы ғалым Б.Хасанұлы өз мақаласында проф. Қ.Жұбанов зерттеулерінің қазақ тіліне арналғаны рас, бірақ ол қазақ тілі негізінде тіл теориясына барлау жасаған, бұған ғалымның зерттеулері дәлел болатынын айтып, оның еңбектеріндегі сөз өзгешілігі мен сөз қызметі, сигнификация, номинация, коммуникация, атты неге қоямыз, т.б. теориялық мәселелер мен ғылыми атауларды келтіріп, оған

ғылыми анықтама беруі Қ.Жұбановтың жалпы тіл теориясына да барлау жасаған ғалым екендігін атап көрсеткен еді.

Қазіргі кезеңде түрлі ғылымдар саласында қолданып жүрген терминдер Қ.Жұбанов есімімен тығыз байланысты. Ғалымның жасаған қағидаттарға сәйкестендіріліп алынған өнеркәсіп, автор т.б. көптеген ғылыми атаулар жалғасын тауып, осы уақытқа дейін ТМД, МКК сияқты т.б. термин атаулар жасалып, өзгермей қолданыста жүр. Терминжасам шарттарын құрап, термин сөздің тұңғыш рет ғылыми анықтамасын жасап, оның лексиканың өзге қатпарларынан өзіндік ерекшелігін көрсетіп беріп, бүгінгі қазақ терминологиясының дамып, қалыптасуына Қ.Жұбановтың еңбектерінің де маңызы ерекше деп білеміз.

Ғалым Қ.Жұбанов терминжасам қағидаттарын ұсына отырып, аударма терминдерінің алғашқы кезде құлаққа ерсі естілетінін, бірақ бұл терминдердің «самаурын», «бөкебай» сөздері сияқты сіңіп кететінін ескертеді. Кейбір терминдерді аэросаниға ұқсатып, ультракүлгін, микротаразы сияқты бірқатар терминдерді интернационал сөзбен қазақтың төл сөзіне ұқсатып әдейі алып отырғанын, инфрақызыл, сила – күш, канал лучи – канал сәулесі, волна световая – жарық толқыны, т.б. атау сөздермен қатар, терминжасам қағидаттарына сәйкес түбірі сол күйінше алынып, оның жұрнақтары қазақ жұрнақтарымен берілген: нормализация – нормалау, регламентация – регламенттеу секілді терминдер жөнінде өз көзқарасын ғылыми тұрғыда білдірген еді.

Тіл біліміндегі жаңа бағыттардың алғашқы көрінісін байқататын деректер ретінде Қ.Жұбанов еңбектеріндегі қолданбалы тіл біліміне қатысты тұжырымдарға зер салсақ, ол кейбір деректерді сан арқылы көрсетеді. Оның бұл бағыттағы ізденісін қазіргі «Статистикалық лингвистика» деп аталып жүрген саласының бастаулары деп атауға болады. Сонымен қатар «Сөз тіркесі синтаксисі», «Мәтін лингвистикасы», «Мәтін теориясы» атты тіл біліміндегі жаңа бағыт үшін де Қ.Жұбановтың еңбектерінен мол деректер келтіруге болады. Ғалымның тіл біліміндегі гендерлік зерттеуге де бастау салғаны аңғарылады. Оның гендерлік лингвистикаға қатысты ой-тұжырымдарына келсек, ол түркі тілдеріндегі көне сөздерге талдау жасап, көне түріктер бұрын бала деген жалпы атауды «ұғлан» деп қолданып, «ер ұғлан», «қыз ұғлан» деп жыныстық ұғымды айырып атаса, «оғыл – оғлан – оғлақ – ұғыл – ұл» деген варианттар ер бала, ұлан дегенді білдіретінін, бұл сөз қыз эпитетімен бұл күнде қолданылмайтынын айтады.

Қ.Жұбановтың өз ғылыми жазбаларын тек қазақ тілінде ғана емес, орыс тілінде де еркін жазғанын байқау қиын емес, бұдан ғалымның орыс тілін де жетік меңгергенін ғана танып қоймай, қазақ тілі ғылымын орыс тілді ғалымдарға да танытуды мақсат еткенін байқауға болады. Ол зерттеу объектісі етіп тілді ғана алмай, халқының мәдениеті, әдебиеті, өнерін де зерттеуді мақсат еткен. Оның қазақ әдебиеттану ғылымының алтын қорынан табылатын құнды еңбек, қазір де өз маңызын жоймаған, 1934 жылы жазылған «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген ғылыми мақаласы бар [5.245]. Осы еңбегінде Абай тек өз ұлтының ғана емес, бүкіл Орта Азия ақындарына үлгі боларлық жол салған, тілін таза, сол кездегі өзге ақындардай араб-парсы сөздерімен тілді шұбарламай, қазақ әдеби тілін дамытуға үлес қосқан ақын екендігін дәлелдеп, әдебиеттану ғылымына да өлшеусіз із қалдырды. Әдебиеттанушы ретінде Қ.Жұбановтың қазақ әдебиетіне қатысты жазылған, ғылыми маңызы аса зор зерттеулерінің бірі «Мұра-хаттар. Түркі әдебиеттер тілінің танымы» атты еңбегі [5.281]. Шығыстанушы Жұбанов бұл еңбегінде ғалым – зерттеуші ретінде түркі тілдес халықтар әдебиетінің көрнекті өкілі, сопылық әдебиеттің негізін қалаған ақын Қожа Ахмет Иассауи туралы, оның «Диуани Хикмәт» еңбегі туралы алғашқылардың бірі болып салмақты пікір айтты [5.283]. Ахмет Иассауидың бұл «Хикметі» түркі тектес халықтардың рухани мұрасы болып табылады. Қ.Жұбанов аталған еңбегінде Яссауидің ақындық талантына айрықша баға беріп, «Диуаниды»

лингвистикалық әрі поэтикалық және тарихи тұрғыда терең зерттеген. Ғалым өмір сүрген XX ғасырдың 30-жылдарында, яғни діни идеологияға барынша жан-жақты «шабуыл үдеп» тұрған қиын-қыстау кезеңде, қазақтың ұлттық руханиятындағы Қожа Ахметтің орны, оның екі әлемнің мән-жайын сипаттайтын аталған дастаны туралы алғаш рет ауызға алып, ғылыми ортаның назарын аударуға күш салып, Яссауи әлемінен тағылымы мол лебіз білдіруі екінің бірінің қолынан келе бермейтін ерлікке пара-пар іс деуге болады. Осы еңбек туралы ғалым: «Тіл зерттеу үшін де, немесе ол кездегі халқымыздың тілін зерттеу үшін де «Хикмәттен бір қатар құнды деректер табылары даусыз», -дей келіп, - «бұл еңбек жалғыз дін дәстүрлерін ғана емес, ақыл-нақыл және жағымды әлеуметтік хұлық мінездерді де үйреткен. «Диуани Хикмәт» деген кітап атының мәнісі де «Ақлият сөздердің жинағы» деген болады», - дейді [5.310]. Лингвист ғалым тіл, әдебиет проблемаларын зерделеп қана қоймай, қазақтың музыка тарихына да көз жіберді. Ғалымның музыкатану мен тіл білімін өзара байланыста қарастыра білген еңбегі - «Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жайлы» [5.267]. Ол осы еңбегінде халықтың рухани мәдениетінің тарихын тануда тілдік материалдарды пайдалану жолдарын көрсетіп, өзінің тіл маманы ғана емес, музыка өнері жөнінде де білімдарлығын байқатады. Лингвист Жұбанов қазақ тіліндегі етістік категориясының зерттелуі жөнінде де ғылыми құнды ойларын қалдырды [6]. Қазақ тіліндегі *отыр, тұр, жатыр, жүр* көмекші етістіктерінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастырып, қазір де қазақ тіл білімінде басшылыққа алынып жүрген ғылыми мәнді тұжырымдарын қалдырған еңбегі - «Заметки о вспомогательных и сложных глаголах» [5.430]. Ғалымның осы мақаласы етістік категориясын зерттеушілер тарапынан әлі де маңызын жоймағанын, автордың қазақ тілі лексика-грамматикалық заңдылықтарын өте жақсы біліп, ғылыми тұрғыда терең зерттегендігін танытады.

Мектептегі білім беру жайының білгірі Қ.Жұбанов 1936 жылы мектептің 5-6 - кластарына арнап «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығын жариялайды [5.136]. Бұл оқулықта ғалым қазақ тілінің морфологиясы мен синтаксисі мәселелерімен қатар, фонетика жөнінде де жүйелі зерттеу жүргізгендігін көрсетеді. Дарынды ғалым бізге жеткен «Буын жігін қалай табуға болады?», «Қосар ма, дара ма?», «К постановке исследования истории фонетики казахского языка», «Проект казахского алфавита», «К проекту реформы казахского алфавита» мақалаларында әліпби, фонетика, дыбыстың заңдылықтары туралы, «Қазақ тілінің емлесі мен грамматикасының кейбір мәселелері», «Қазақ тілінің емлесін өзгерту жайлы», «К пересмотру казахской орфографии» еңбегінде емле, жазу туралы, «Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан», «О построении речи на казахском языке», т.б. ғылыми зерттеулерінде синтаксис жайында қазақ тілінің өзекті проблемаларын талдап, өзінің ғылыми көзқарастарын баяндады [5.581]. Ал «Термин сөздердің спецификасы жөнінде», «О специфике слов-терминов», «Физика терминдері жайынан», «Математика терминдері жөнінде», «Принципы терминологии казахского литературного языка, применяемые Государственной терминологической комиссией» т.б. зерттеулерінде қазақ терминологиясы проблемасы жөнінде де білгір маман екендігін танытып қана қоймай, қазіргі ғылымда қолданылып жүрген теориялық ұстанымдардың басты қазығы ғалым еңбектерінде жатқанын көрсетеді.

Ерекше талант иесінің ғалымдық және азаматтық биік тұлғасын танытатын елеулі монографиялық еңбектер де жазылды. Олардың қатарында алдымен аға буын ғалымдар Р.Сыздық, Б.Хасанұлы, М.Жұбанова, А.Тайжанов пен Б.Аханов, К.Кенжебаев пен Ә.Оралбай, кейінгі кезеңде жазылған Н.А.Садуақас, М.Жазықова, т.б. авторлығымен жарияланған басылымдарды атап көрсетпекпіз. Қ.Жұбановтың ғылыми мұрасы бойынша 1994-2009 жылдар аралығында зерттеушілер төмендегідей тақырыптарда ғылым кандидаты дәрежесін алу үшін диссертациялар қорғады: Тектігүл Ж.О.

«Қ.Жұбанов және қазақ тілі тарихи грамматикасының проблемалары», Мирон М.О. «Профессор Құдайберген Жұбановтың ұлттық ғылым тілін жасаудағы ролі», Садуақас Н.Ә. «Профессор Құдайберген Жұбанов еңбектеріндегі қазақ тілі дыбыстары жіктелімінің филологиялық негіздері», Омарова А.Қ. «Профессор Қ.Қ.Жұбановтың етістіктер туралы ғылыми еңбегі, оның ғылымның кейінгі дамуына ықпалы», Оралбай Ә. «Қ.Жұбановтың публицистикасы», Жазықова М.Қ. «Қ.Жұбановтың әдістемелік мұрасы», Терекоева Ф.Е. «Языковая личность К.Жубанова социолингвистическое освещение», Сұлтан Ж.И. «Тілтанымдағы антропологиялық парадигманың Қ.Жұбанов мұраларындағы көрінісі» т.б. [3.356]. Ал магистр, аға оқытушы Әлия Ұлықпанова ғалымның әдеби мұрасы туралы оқу құралдарын жариялады.

Ғалым Қ.Жұбановтың ұрпағы туралы айтар болсақ, ғалым балалары арасынан да әке жолын жалғастырған елге танылған ғалымдар шықты. Кезінде белгілі ғалым, проф. Е.Қ.Жұбанов әкесінің туған жері-Ақтөбедегі жоғары оқу орындарында еңбек етіп, осы аймақтың ғылымын дамытуға сүбелі үлес қосқаны баршаға аян [7]. Ал Қ.Жұбановтың кенже ұлы, ғалым Асқар Жұбанов қазақ тіл білімінде корпустық лингвистика саласын дамытудағы ғылыми еңбектерімен танымал болған еді [8.47-52].

Құдайберген Жұбанов - өзі тіл маманы ғана болып қалмай, өзге де салаларға зерттеу жүргізген, қазақ әдебиеті, музыкасы, тарихы, білім беру, т.б. ғылым салаларымен де шұғылданған жан-жақты біртуар ғалым. Сонымен бірге тіл білімінің де белгілі бір саласымен ғана шектеліп қалмай, тілдің барлық теориялық мәселелері бойынша зерттеу жүргізіп, пікірін білдіріп, бірсыпыра құнды еңбектер қалдырған болатын-ды. Ерекше дарын иесінің тілдің барлық деңгейін қамтып, фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, этимология, түркология, т.б. бағытта жазған ғылыми мақалалары қазіргі таңда да өзінің ғылыми құндылығын жойған жоқ. Ғалым еңбектеріндегі теориялық тұжырымдардың, ғылыми қағидалардың өміршеңдігі, ұзақ кезеңді бастан өткерсе де, уақыт сынынан мүдірмей өтуі бүгінде кім-кімді болса да, таңдай қақтырмай қоймайды. Осы тұрғыдан келгенде, осы ерекшеліктің себебін көрсетіп, ғалымның ғылыми зерттеулерінің сырын ашып, оның маңызды болуына негіз болған жағдайларды білу де қажет етеді. Алдымен, тіл зерттеушісі Қ.Жұбанов – полиглот, шығыс-батыс тілдерін жете білген ғалым. Ол өзінің ана тіліне туыс түркі тілдерін жете біліп, оған қоса, шығыс тілдерін және еуропадағы ағылшын, неміс, француз, орыс тілімен қатар, басқа да славян тілдерін біліп, сонымен қатар жапон, қытай, монғол тілдері деректерін де өз еңбектерінде тиімді қолданғанын көреміз. Оның көп тіл білуі ғылыми жұмыстарында қазақ тілінің ерекшелігін жалпы тіл білімі деректерімен салыстыра зерттеуіне көмегі тиген. Ол жалпы тіл білімі, славян тіл білімі, шығыс тіл білімі, түркі тілдері теориясын өте терең білгендігін өзінің зерттеу еңбектерінде анық байқатады [9.279]. Сонымен бірге, зерделі ғалым өз тұсындағы әлемдік тіл білімінің озық зерттеу әдістерін жете меңгеріп, өз еңбектерінде осы тарихи-салыстырмалы тәсілді қолдану үлгісін де көрсете білді. Бұған қоса, ізденімпаз ғалымның зерттеуге, ғылыми ізденіске деген табиғатына дарытқан қабілетін, орасан зор дарындылығын қоссақ, оның ғылыми зерттеу еңбектерінің осы күнге дейін теориялық маңызы мен ғылыми мәнін жоймай келу себебін түсінуге болады. Өз кезінде лексиколог ғалым Ғ.Мұсабаев: «Құдайберген Қуанұлы өз өмірінде көп еңбек етіп, қазақ тіл білімінің іргесін қалап, түркологияға үлес қосқан, шығыстану жөнінде құнды пікір айтқан тамаша ғалым еді. Сондықтан да ол тек тілші ғана емес, жалпы шығыстану саласында мол еңбек еткен ғалымдар сапында тұрмақ», - деген еді [3.489]. Ғалымның публицистік шығармашылығының өзі бір төбе деуге болады. Оның осы бағыттағы алғашқы шығармашылық еңбектері сол кездегі дәстүр бойынша қолжазба журнал шығарудан бастау алады. 1917 жылы Күйікқала (Илецк) екіжылдық училищесінде оқыған жылдары «Тез» деген атпен қолжазба журнал шығарған екен. Ал

ғылыми жұмыстармен айналысқан шағында сол кездегі белгілі газеттер «Кедей», «Алаш», «Қазақ», «Еңбекші қазақ» беттерінде әдеби бүркеншік «Қараша бала», «Шекті», «Құдайберген» есімдерімен мақалалар жариялап тұрған [2.9]. «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Әйел теңдігі», «Үлгі алыңдар», т.б. мақалаларынан суреткерлік, сөз шеберлік, жазушылық талантын тануға болады. Ғалым мұрасын зерттеушілердің бірі Әмір Оралбайдың айтуынша, Қ.Жұбанов отызыншы жылдары елге танымал, беделді басылымдардың бірі болған «Ауыл мұғалімі» журналының бас редакторы қызметін де атқарған. Бұл жөнінде архивте Қазақстан Ағарту комиссарының орынбасары Аюпов 1937 жылдың 10 қарашасында қол қойған №1674 бұйрық сақталған екен [2.55].

Данышпан жазушы М.Әуезов өзінің естелігінде: «Жұбанов Құдайберген - стилі жатық, тілі орамды, терең білімді, мейлінше шебер жазатын адам. Оның публицистік қабілеті, әдебиет, мәдениет қазыналарын терең білетіндігі, ғылымның көптеген салаларымен байланысты өрісі кең, білімі өзінің мамандығы болып кеткен тіл білімімен астасып, жігі білінбей ұштасып жататын-ды», - деп жазған болатын [10.358]. Ерекше дарын иесі Қ.Жұбановтың қалдырған ғылыми мұрасын талдап, зерделеу нәтижесінде оның ғалымдық асқар тұлғасын танып қана қоймай, оның елін, халқын сүйген, осы жолда ештеңеден де қаймықпайтын батыл жан екендігін байқауға болады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы солақай саясаттың құрығына жазықсыз іліккен А.Байтұрсынұлындай дара тұлғаны ғалым Жұбанов ерекше құрмет тұтқан еді. Сол кезеңде «Алфавит құрудың математикалық формуласы» жайында жазылған Н.Ф.Яковлев еңбегіндегі жаңалық шын мәнінде А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін жасауда қолданған амалы еді. Бұл шындықты ашық айтып, осы ғылыми жаңалықты заңсыз иеленіп кетуді «ғылыми плагиат» деп ашық сынаған да Қ.Жұбанов екендігін айтпақпыз [5.480]. Осы мәселеге байланысты еңбегінде ғалым А. Мектептегі: «Жұбановтың ащы шындықты тіке айтуы ол кезең тұрғысынан жүрек жұтқандық, ерлік еді», - деп дәл бағалады [11.166]. Қ.Жұбановтың тағы бір адамдық үлкен жүрегін, ерлік ісін 1934 жылы жазылған Абай туралы зерттеуіне байланысты айтуға болады. Бұл еңбектегі ғалымның ғылыми құнды ойлары бір төбе болса, сол кезеңдегі саясат Абайды зерттемек түгіл, оның атын айтуды қолдамай тұрған кезінде өз заманынан озып, дана Абай туралы танымның тар құрсауын бұзып, ғылыми арнасын кеңейтіп, соқыр, солақай көзқарастағыларға «Абайды кейін ысырмалаушылар, оған да місе тұтпай, оны табалдырықтан шығарып тастаушылар» деп соққы беріп, Абайтану ғылымының болашағына алғашқы жол салған батыл жан Қ.Жұбанов ісі кейінгілерге үлгі боларлық үлкен ерлік деп айта аламыз.

Халқының аяулы азаматы Құдайберген Қуанұлы Жұбановты 1937 жылғы репрессия кезінде қамауға алғанда айыптау ісі жүргізілген іс-қағаздары осы күнге дейін мемлекеттік қауіпсіздік мекемесінің мұрағаттарында сақталған екен. Осы іс-қағаздары папкасында Қ.Жұбановтан жауап алған Тұтқынның сауалнамасы, Тінту жүргізу протоколы, оны тұтқындау анықтамасы, Қамауға алу туралы ордер, Семья құрамы, тағы басқа тақырыпта жазылған айыптау құжаттарының тіркелгенін көреміз. Тұтқынның сауалнамасы деген папкада ғалымға жала жауып, оңшыл троцкистік ұлтшыл, антисоветтік ұйымның мүшесі, іріткі салушы, т.б. ойдан шығарылған заңсыз жаламен айыптаған. Ал Қамауға алу туралы №1022 ордерде Құдайберген Жұбановты тінтіп, қамауға алуға бұйрық шығарылып, оны Красин көшесіндегі 47-үйде тұрады деп көрсетіліпті. Осындай іс қағаз арасындағы «Семья құрамы» деген жерде «әйелі Раушан -38 жаста, үлкен қызы Мүсіліма -13-те, ұлы Ақырап -11-де, ұлы Есет -9 жаста, ортаншы қызы Қызғалдақ – 4-те, қызы Қырмызы -2 жаста, кіші ұлы - (атын білмеймін) деген мәлімет бар екен [3.46]. Кенже ұлы Асқар дүниеге келген күні Құдайберген Жұбанов тұтқынға алынғандықтан кенжесінің атын да білмей кеткені өкінішті еді. Сонымен бірге

осы балаларының әке атына сай болып, елге танымал азамат болғанын да көрмеуі өте өкініш еді.

Зор таланттың, үлкен қабілеттің, білімнің арқасында Құдайберген Қуанұлы өзі өмір сүрген қысқа уақыттың ішінде қазақ тіл білімінің әр саласынан құнды-құнды ғылыми еңбектер жазып, қазақ тіл білімінің ғылыми негізін қалауға қомақты үлес қосты. Қазіргі кезеңде ғылымда белсенді зерттеле бастаған тіл білімінің әлеуметтік, гендерлік, психолінгвистика, когнитивті, лингвомәдени тілтанымы, т.б. салаларына қатысты деректер де Қ.Жұбанов еңбектерінде алғаш көрініс тапқандығы осы күнгі зерттеушілер тарапынан жиі айтылып келеді. Оның өткен ғасыр басында тілге қатысты айтқан терең ғылыми әрі философиялық көзқарастары бүгінгі кездегі лингвистиканың жаңа, тың салаларымен астасып жатыр [3.346]. Проф. Қ.Жұбанов қазақ жазуындағы латын графикасына негізделген алғашқы қазақ әліпбиін жетілдіруге көп үлес қосты. Алғашқы қолданыстағы латын негізді қазақ әліпбиімінде 33 әріп болса, Жұбанов өзгертіп ұсынған жобада 25 әріп, бір дәйекші болды [1. 504].

Қорытынды. Мақалада өткен ғасырдың отызыншы жылдары қазақ тіл білімінің қалыптасуына үлес қосқан алғашқы ғалымдардың бірі, профессор Құдайберген Жұбановтың ғылыми еңбектері мен оның атқарған қоғамдық негіздегі мемлекеттік деңгейдегі маңызды жұмыстары жөнінде талдау жасалды. Ғалымның қазақ тіл білімі мен әдебиеттану саласындағы еңбектеріне байланысты теориялық мәселелер баяндалды. Қ.Жұбановтың қазақ тілі фонетикасы, тарихи лексикология, грамматикаға, терминдік атауға, жалқы есімдерге, функционалды грамматикаға байланысты тұжырымдары бүгінгі таңдағы осы саладағы ғылыми жетістіктеріміздің бастауы деп есептеледі. Оның тілдік емес құралдар, бейвербалды амалдарға, яғни паралингвистикаға, әлеуметтік, гендерлік, когнитивтік тіл білімі бағыттарына қатысты пайымдаулары бүгінгі әлем тіл білімінде кең таныла түскен антропологистикалық бағыттағы жаңа зерттеулермен де ұштасып жатқандығын байқатады. Қ.Жұбановтың педагогикалық, психолінгвистикалық және журналистік саладағы еңбектерінің де ғылыми сипаты терең. Ол қазақ лингвистикасында тілдік құралдарды танымдық тұрғыдан зерттеудің де жолын көрсете білген. Ғалым әдебиеттану саласында, Абайтану, Яссауитану, музыкатану бағыттарында да өз қолтаңбасын қалдырды.

Қ.Жұбанов туралы, оның азаматтық келбеті, ғылымдағы орны туралы, жазылған жақсы лебізге толы мақалалар өте көп. Әр кезде жазылған осындай ғылыми танымдық және тағылымдық мәні зор мақала авторлары ретінде белгілі тілші ғалымдар І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ғ.Мұсабаев, Ы.Маманов, Ө.Қайдаров, Р.Сыздық, Қ.Есенов, Б.Әбілқасымов, Т.Жанұзақов, Б.Хасанов, Ө.Айтбаев, Н.Уәлиев, Ө.Жүнісбеков, Ж.Манкеева т.б. және әдебиет саласының майталман мамандары М.Әуезов, М.Қаратаев, Ө.Тәжібаев, Х.Есенжанов, Б.Кенжебаев, М.Мырзахметов, т.б. есімдерін атап кетуге болады. Ғалым еңбектері туралы педагогика, философия, тарих, саясаттану т.б. сала мамандарының айтқан құнды пікірлері де өз алдына бір төбе деуге болады. Қазіргі таңда туған жері Ақтөбе облысында Құдайберген Жұбанов есімімен аталатын көше, мектеп және жоғары оқу орны бар. Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінде жұмыс жасайтын Жұбановтану ғылыми зерттеу орталығы жұмыс жасайды. Оқу ордасында ғалымның өз немересі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ардақ Есетқызы Жұбанова да еңбек етеді. Осы оқу орнында ғалым мұрасы негізінде Жұбанов тағылымы атты халықаралық ғылыми конференция өткізіп тұру ісі дәстүрге айналған. Сондықтан біз Ақтөбе-Мұғалжар топырағында дүниеге келген, кейінгі ұрпаққа құнды ғылыми еңбектерін мұра етіп қалдырған ерекше туыс Қ.Жұбановты бүкіл қазақ халқы тума талант ғалым ретінде құрмет тұтатынын мақтаныш етеміз. Профессор Қ.Жұбановты қазіргі таңда еліміз тек қазақ филологиясының талантты ғалымы ретінде ғана таниды, ал

оның атқарған мемлекеттік, қоғамдық жұмыстарының ауқымдылығын, өткен ғасыр басында қазақтың ел болып жатқан алғашқы кезеңінде жалғыз өзі қоғамдық негізде мемлекеттік маңызды бірнеше салаларда қатар еңбек еткенін, сондықтан оның тарихи тұлға ретіндегі еңбегі әлі де ескерілмей келе жатқандығын да алдағы кезде әлі де нақты зерттеулермен таныта түсу қажет деп есептейміз. Оның ғылыми мұрасы келесі ұрпаққа да қызмет ете береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. [Текст] / Қ. Жұбанов – Алматы: «Ғылым», 1999. – 581 б.
- 2 Оралбай, Ә. Құдайберген Жұбанов- публицист. [Текст] / Ә. Оралбай – Ақтөбе: «Толғанай-Т», 2006. – 207 б.
- 3 Құдайберген Жұбанов [Текст] // Жалпы редакц. Басқарған М.Малбақов. – Алматы: «Шафран» ЖСШ, 2013. – 528 б.
- 4 Оралбаева, Н. Қазақ-совет тіл білімінің негізін қалаушы [Текст] / Н. Оралбаева // Профессор Құдайберген Жұбановтың 90 жылдығына арналған ғылыми конференция (19 желтоқсан, 1989) материалдары: Алматы, 1990. – 21-29 б.
- 5 Жұбанов, Қ. Шығармаларының толық жинағы. [Текст] / Қ. Жұбанов – Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспасы, 2019. – 584 б.
- 6 Садуакас, Н.А., Қондыбай, К.Ә. Қ.Жұбанов және етістік категориясының зерттелуі [Текст] / Н.А. Садуакас, К.Ә. Қондыбай // «Ғылым. Әйел. Қоғам» Қазақстандық ғалым әйелдер қоғамы журналы. – 2021. – №4 (8). – 86-93 б.
- 7 «Ұлы дала тұлғалары: Жұбановтар тағылымы және жазу реформасы» [Текст] // ҚР БжҒМ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Абай атындағы Қазақ ҰПУ, Еуразия ғылыми-зерттеу институты ұйымдастырған профессор Құдайберген Жұбановтың туғанына 120 жыл және оның ұлы ф.ғ.д., профессор Есет Жұбановқа 90 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (19.XII.2019). – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019. – 296 б.
- 8 Садуакас, Н.А., Милов, М.О. Асқар Жұбанов және қолданбалы тіл білімінің дамуы [Текст] / Н.А. Садуакас, М.О. Милов // «А. Жұбанов оқулары» тұрақты ғылыми тілтанымдық алаң аясында «Қазақ тілінің ақпараттық кеңістігі және ұлттық корпусар құрастыру тәжірибесі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары – Алматы: ЖК «Асыл» баспасы, 2022. – 47-52-б.
- 9 Садуакас, Н.А., Садықова, І.Қ. Құдайберген Жұбанов – полиглот ғалым [Текст] / Н.А. Садуакас, І.Қ. Садықова // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Н.И.Вавилов атындағы Саратов мемлекеттік аграрлық университеті, Самара басқару институты ұйымдастырған «ЕАЭО шеңберіндегі ұлттық экономиканың бәсекелестік деңгейін арттыру» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. III бөлім. (17.03.17 ж.). – Орал: БҚИТУ баспасы, 2017. – 279-282 б.
- 10 Әуезов М. Ірі оқымысты 20 томдық шығармалар жинағы. 20- том. [Текст] / М. Әуезов – Алматы: «Жазушы», 1985. – 413 б.
- 11 Мектеп-тегі, А. Қазақ жазуының қасиеті мен қасіреті [Текст] / А. Мектеп-тегі, // «Жалын» журналы, 1996. – №1, 2. – 152-170-б.

REFERENCES

- 1 Zhubanov, K. Kazakh tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language.]. Almaty: «Gylym», (1999): 581 b. – [in Kaz]

- 2 Oralbai, A. Kudaibergen Zhubanov – publitsist. [Kudaibergen Zhubanov is a publicist.]. Aktope: «Tolganai-T», (2006): 207 b. – [in Kaz]
- 3 Kudaibergen Zhubanov [Kudaibergen Zhubanov]. Almaty: «Shafran» ZhSSH, (2013): 528 b. – [in Kaz]
- 4 Oralbaeva, N. Kazakh -sovet til biliminin negizin kalaushy [Founder of Kazakh-Soviet linguistics]. Professor Kudaibergen Zhubanovtyn tuganyna 90 zhyldygyna arnalgan gylmi konferentsiya (19 jeltoksan, 1989) materialdary. Almaty, (1990): 21-29 b. – [in Kaz]
- 5 Zhubanov, K. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy [A complete collection of his works.]. Aktope: «Zhubanov universiteti» baspasy, (2019): 584 b. – [in Kaz]
- 6 Saduakas, N.A., Kondybai, K.A. K.Zhubanov zhane etistik kategoriya synyn zerttelui [K. Zhubanov and the study of the verb category]. «Galym. Aiel. Kogam» Kazakhstandyk galym aielder kogamy zhurnaly. Almaty, (2021): №4 (8), 86-93 b. – [in Kaz]
7. «Uly dala tulgalary: Zhubanovtar tagylymy zhane zhazu reformasy» [People of the Great Steppe: the lessons of Zhubanov and the reform of writing]. KR BjGM A.Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, Abai atyndagy Kazakh UPU, Euraziya gylmi-zertteu instituty uymdastyrgan professor Kudaibergen Zhubanovtyn tuganyna 120 zhyl zhane onyn uly f.g.d., professor Eset Zhubanovka 90 zhyl toluyna arnalgan halykaralyk gylmi-teoriyalik konferentsiya materialdary. (19.XII.2019). Almaty: «Kazakh kitaby» baspasy, (2019): 296 b. – [in Kaz]
- 8 Saduakas, N.A., Mirov, M.O. Askar Zhubanov zhane koldanbaly til biliminin damuy [Askar Zhubanov and the development of Applied Linguistics]. «A. Zhubanov okulary» turakty gylmi tiltanyndyk alan aiasynda «Kazakh tilinin akparattyk kenistigi zhane ulttyk korpustar kurastyru tazhiribesi» atty khalykaralyk gylmi-teoriyalik konferentsiya materialdary. Almaty: ZhK «Asyl» baspasy, (2022): 47-52 b. – [in Kaz]
- 9 Saduakas, N.A., Sadykova, I.K. Kudaibergen Zhubanov – polyglot galym [Kudaibergen Zhubanov-polyglot scientist]. Batys Kazakhstan innovatsiyalyk-tekhnologiyalyk universiteti, N.I.Vavilov atyndagy Saratov memlekettik agrarlyk universiteti, Samara baskaru instituty uymdastyrgan «EAEО shenberindegi ulttyk ekonomikanyn basekelestik dengeiin arttyru» atty halykaralyk gylmi-praktikalyk konferentsiyasynyn materialdary. III bolim. (17.03.17 zh.). Oral: BKITU baspasy, (2017). – 279-282 b.
10. Auezov M. Iri okymysty // Auezov M. 20 tomdyk shygarmalar zhinagy. 20- tom.- Almaty: «Zhazushy», 1985.- 413 b. – [in Kaz]
11. Mektep-tegi, A. Kazakh zhazuynyn kasirti men kasireti [The nature and tragedy of the Kazakh script]. «Zhalyyn» zhurnaly, (1996): №1, 2, 152-170 b. – [in Kaz]

ВАЖНОСТЬ ТРУДЫ ПРОФЕССОРА К. ЖУБАНОВА

Аннотация. В статье рассказывается о жизненном пути, научных и педагогических трудах известного ученого в области казахского языкознания Кудайбергена Жубанова. Профессор К. Жубанов - ученый, внесший особый вклад в формирование национального языкознания в тридцатые годы прошлого века. В период своего существования ученый принимал активное участие в изучении казахского языка, ожидая своего первого решения в работе, таких как составление казахского алфавита, коррекция орфографии на родном языке, Перевод казахского письма на латинскую графику, формирование национальной терминологии, написание учебников на казахском языке, издание методических трудов и др. При ознакомлении с его произведениями можно заметить, что он обратил внимание на глубокое научное изучение казахского языка. Для проявления внутренних закономерностей родного языка

изложено умение научно анализировать фонетические, лексико-грамматические особенности слова, закономерности исторического развития, проблемы терминологии.

Утверждается, что исследования ученого важны и сегодня. В его трудах освещены все области языкознания, наряду с вопросами фонетики, лексики, грамматики, методики преподавания казахского языка, терминологии, орфографии, стилистики, перевода, казахской литературы и культуры, проведен анализ этих трудов. В статье представлены труд ученого «Лекции по научному курсу казахского языка», учебник «Грамматика казахского языка», программа «Программа казахского языка», «Некоторые проблемы орфографии и грамматики казахского языка», «О формах сочинения слов в казахском языке», «О построении речи на казахском языке» и др. анализ трудов.

Ключевые слова. Лингвистика, фонология, гласные и согласные, сингармонизм, слог, количество слов, фраза, предложение, использование терминов, теория фонем.

PROFESSOR KUDAIBERGEN KUANULY ZHUBANOV

Abstract. The article describes the life path, scientific and pedagogical works of Kudaibergen Zhubanov, a well-known scientist in the field of Kazakh linguistics. Professor K. Zhubanov is a scientist who made a special contribution to the formation of national linguistics in the Thirties of the last century. During his work, the scientist actively participated in the problems that he expected to solve first in the study of the Kazakh language, such as the compilation of the Kazakh alphabet, correcting the spelling of writing in his native language, translating the Kazakh script into Latin graphics, forming national terminology, writing textbooks in the Kazakh language, publishing methodological works, etc. it will be said that he did scientific work. During the acquaintance with the works written by him, it can be seen that he paid attention to a deep scientific study of the Kazakh language. He was able to scientifically analyze the problems of phonetics, lexical and grammatical features of the word, the laws of historical development, terminology to demonstrate the internal laws of the native language.

It is noted that the scientist's research is still relevant today. It is noted that his works cover all areas of linguistics, he wrote works on phonetics, vocabulary, grammar, as well as methods of teaching the Kazakh language, terminology, spelling, Stylistics, translation, Kazakh literature and culture. The article analyzes the scientific works of the scientist "lectures on the scientific course of the Kazakh language", the textbook "Grammar of the Kazakh language", the program "Program of the Kazakh language", "Some problems of spelling and grammar of the Kazakh language", "About the formation of speech in the Kazakh language", etc.

Key words. Linguistics, phonology, vowels and consonants, singarmonism, syllable, word number, phrase, sentence, term uses, phoneme theory.

ҒТАХА 16.21.61

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430206>

Бекмашева Актоты Нигметовна*¹

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н. Назарбаев даңғылы, 194, vipbekmasheva@mail.ru
ORCID ID:0000-0001-7189-8952

БҮГІНГІ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бүгінгі таңда ақпараттық кеңістігімізден өз орнын алып, қызметтерін белсенді атқарып жүрген бұқаралық ақпарат құралдарының саны жылдан жылға көбейіп келеді. Әсіресе, қазақ тілінде ақпарат тарататын телеарналар мен сайттардың, порталдардың артып отырғанын байқаймыз. Қазақ тілінде ақпарат тарататын БАҚ-тың санын да, олардағы хабарлардың сапасын да арттыру қазіргі таңда - маңызды мәселе. Зерттеу жұмысының мақсаты – әлеуметке қызмет ететін БАҚ тілінің мәдениетін саралап, оны сараптап-зерделеп, нормаға сай тұстарын үлгі етіп, кемшіліктерін атап көрсету. Осы мақсатқа жету үшін мақалада теледидар, баспасөз бетіндегі лингвоэкология мәселесі сөз болып, сөз қолданыста жиі ұшырасатын тілдік қате қолданыстар мен стильдік қателер, әдеби тіл нормасына сай емес қолданыстар, жасанды мақал-мәтелдер тіл мәдениеті талаптары тұрғысынан жан-жақты талданды. Жиі оқылатын, қаралатын баспасөз және теледидардан мысалдар келтірілген. Мақалада тіл экологиясын жақсартуға, экстралингвистикалық факторларға үйлесімді төтеп берудің жолдары айтылып, өзіндік ғылыми ұсыныстар берілген. Мақала жазу барысында зерттеу, талдау, бақылау әдістері қолданылды. Мақаланың зерттеу тұжырымдары мен талдаулары мемлекеттік тілде жүргізілетін барлық телехабар мен жарияланатын мақала авторларына, журналистерге, тілге жанашыр қауымға арналады.

Кілт сөздер. Лингвоэкология, әдеби норма, әдеби тіл, стильдік қателер, жазба тіл, ауызша тіл, экстралингвистикалық фактор, бұқаралық ақпарат құралдары.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанына 30 жылдан асты. Қазақ елі әлемде саяси, экономикалық, қоғамдық орны бар іргелі мемлекетке айналды. Осы жылдарда әлемдік кеңістікке әлеуметтік-саяси мақсат мүддемізді, өзіндік мәдениетіміз бен ұлттық құндылықтарымызды танытуда БАҚ-тың үлесі зор болды. ХХІ ғасырдың ақпарат майданында қазақ баспасөзінің өзіндік күрес стратегиясы, әдіс-айласы қалыптасты. Бұқаралық ақпарат құралдарына баспасөз, радио, теледидар, кино, бейнежазба, ұнтаспа және көпшілікке арналған анықтамалармен қатар, кейінгі кезде олардың қатарына ғылым және техникалық соңғы жаңалықтары - спутниктік байланыс, кабельді теледидар және түрлі компьютерлік интернет байланыс жүйелері қосылып отыр.

Алаш арыстарының бірі Ғұмар Қараш: «Бізді бір ниет, бір тілекке жиятұғын зат – газет, сол себепті газет – біздің басшымыз, газет – біздің достар алдындағы көркіміз. Дұшпанға қарсы құралымыз, білмегенді көрсететін ұстазымыз. Қараңғыда жарық беріп, тура жолға салатын шамшырағымыз», - деп [1] жар салған болатын. Газеттің қазақ қоғамында о бастан-ақ саяси және тәрбиелік орны ерекше болса, қазіргі заманда одан әрі арта түсті. Профессор Бағдан Қатайқызы «Газеттің әдеби тілді дамытудағы, оның лексика-грамматикалық құрылысына ықпал етудегі әсері орасан зор. Бірақ ол әр кезеңде

әртүрлі мөлшерде, әртүрлі деңгейде болды. Газет тілі арқылы қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдері қатары көбейді, қалыптасты, дамыды, әдеби тіл жанрлары өріс алды», - деп тұшымды пікірлерін ұсынды [2].

Йә, қазіргі «төртінші билік» болып тұрған БАҚ-тың тілін үнемі назарда ұстап, зерделеп отыру әрбір қалам ұстаған жанның, ғалымдардың жүйелі ісі болмаққа керек. БАҚ – бұл мемлекеттік идеология құралы. Мемлекеттік тілдегі бұқаралық ақпарат құралдары үшін өзекті мәселе ата-бабадан қалған шұрайлы қазақ тілінің асыл мәйегін сақтай отырып, бүгінгі экстралингвистикалық факторларға үйлесімді төтеп беру. «Ана тілі халық болып жасалғаннан бері жан дүниесінің айнасы, өсіп-өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі», - деп Жүсіпбек Аймауытұлы айтқандай қай ұлттың тілі болмасын қоғамның дамуына байланысты өзгеріске ұшырайтыны анық. Тілге қоғамда болып жатқан тарихи, саяси жағдайлардың әсері үнемі болып тұрады. Бұқаралық ақпарат құралдарының қарқынды дамуы экстралингвистикалық факторлармен үзеңгілесе жүреді. Баспасөз қазақ әдеби тілінің қолданылу аясын кеңейтіп қана қоймай, оның нормалық жүйесінің, грамматикалық құрылымының, сөздік құрамының дамуына әсер етеді. Сол себепті де БАҚ-тағы лексикалық бірліктер белсенді, жиі қолданыла келе сөздік қорға енеді.

Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттың таным-түсінігі, болмысы, жан-дүниесі. Ұлт мәдениеті тілдің тұла бойынан анық көрініп тұрады. Дұрыс сөз саптау мен ойды анық жеткізетін сөйлемді құрап жазу – үлкен мәдениеттіліктің көрінісі. Заманымыздың заңғар жазушысы Ғ.Мүсірепов: «Адам мәдениетінің алғышарты – дұрыс сөйлей білу. Тілін білмеген түбін білмейді, ондай адам күлдірем деп күйдіреді, сүйіндірем деп сүріндіреді, білдірем деп бүлдіреді, қуантам деп қуартады, келтірем деп кетіреді, емірентем деп егілтеді, жұбатам деп жылатады» деп [3] қазып айтқан.

Қазіргі таңда тіл мәдениетінің көкейтестілігі арта түсті. Қазақстан Республикасы Президентінің «Тілдерді қолдану мен дамыту бағдарламасында»: «Тілді дамыту – Қазақстан Республикасы мемлекеті саясатының аса өзекті бағыттарының бірі», сондай-ақ «Мемлекеттік тілді оқытудың саны мен сапасына көңіл бөлу керек» делінген.

Қазіргі уақытта ғалымдар тілді өмір сүріп жатқан ортамен бірлікте қарастыру өзекті деп есептейді. Оның өзі тілдің бүгінгі жағдайын талдауға және сол тілде сөйлеуші, сол тілде жазушы адамның ой дәрежесін сараптай келе этностың ұлттық-мәдени өміріндегі болып жатқан оң және теріс өзгерістерді зерделеуге мүмкіндік береді. Осындай аспектіге байланысты «тіл экологиясы» «лингвоэкология», «эколингвистика» сияқты лингвистикалық терминдер пайда болды. Адам санасындағы ой өрістері, сөз жоқ, ауыздан сөз болып төгіледі. Мәселе – сол сөздің дұрыс сапталуында. Лингвоэкология – бұл тілдің дамуы мен қолданылуына теріс әсер етуші факторларды зерделейтін және тілдік қарым-қатынас практикасын жетілдіру мен тілді байыту тәсілдерін іздейтін сала. Бүгінде лингвоэкологияның қордаланған мәселелері тілге жанашырлық танытқан кез келген азаматты толғандырады.

Тіл – ұжым мүшелерін байланыстырушы құрал болса, тілдің өмір сүру ортасы – халық. Ал БАҚ – тілдік ортаның басты қайнар көзі. Тілдік ортада ана тілдің, мемлекеттік тілдің байлығы жұтандаса, тұнығы лайланса, тілдің ұлттық, мәдени құндылықтары әлсірейді. Сол тілді алып жүруші жеке тұлғамен қатар тұтастай ұлттың тарихи-мәдени, әлеуметтік құзыреті төмендейді. Лингвоэкология тіл білімінің бір саласы ретінде әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, тіл мәдениетінің теориясымен тікелей байланысты. «Ақпараттық технологиялар дамып тұрған кезде бұқаралық ақпарат құралдарының тіл мәдениетін сақтауы өте маңызды. Сондықтан хабар таратудағы сапа мемлекеттік, ұлттық мәселе болып есептелуі керек», – дейді Нұртөре Жүсіп [4].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жұмысымызда бұқаралық ақпарат құралдары материалдарында кездесетін тілдік, стилистикалық қателерді тауып, жаңсақ қолданылу себептерін және оларды болдырмау жолдарын көрсету үшін талдау, салыстыру, сараптау, бақылау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Жергілікті баспасөз материалдарын ұдайы қадағалап отырғанда көптеген өзгерістерді байқаймыз. Ең алдымен, баспасөзде қолданылатын лексикалық құрамның сапасы өзгерді. Бұрынырақта трафареттік, газеттік перифраздар, таптаурын тіркестер жиі қолданылатын, қазір экспрессивті-эмоционалды лексика, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер мен қанатты сөздер көбірек жұмсалады. Қазақ оқырманының (ұлттық коммуникаттың) көңілін аудару үшін прагматикалық қуаты күшті экспрессиялық сөздер, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, аллитерацияға, ассонансқа, дыбыс әуезділігіне құралған тізбектер қазіргі «Орал өңірі» газеті мен басқа да жергілікті газеттерге тән сипат.

«Орал өңірі» – 1918 жылдан шығып келе жатқан қоғамдық-саяси газет. Жаңа ғасырда да бұл газет тек ақпарат көзі ғана емес, рухани құндылықтардың бастауы, ұлттық идеологияның тамыршысы болып отыр. Мазмұны әлеуметтік, мәдени мәселелерді көтеріп, тақырыбы әдемі өрілген сәтті мақалалар көптеп басылады. Мәселен, «Ақжайығын ардақтаған академик», «Ойын аяқталды», «Сең қозғалды, мұз еріген жоқ», «Бейнеттен кейін, зейнет көрейік», «Біздің өлке-туристер мекені» сияқты тақырыптар ішкі мазмұнына сай берілген. Ал «Қайтқан құста қайып бар» атты тақырып «Қайтқан малда қайыр бар» деген қазақы мәтелдің ізімен сәтті берілген. Сонымен қатар стильдік жағынан ақсап, жататын тақырыптар да кездеседі. Мәселен, «Бірікпегенді бөрі талайды». Бұнда «Бөлінгенді бөрі жейді» деген мәтелді өзгертіп қолданған автор «бөрі талайды» деп емес, «бөрі жейді» деп алу керек еді, өйткені талайтын ит емес пе. «Ақжайықтықтар оңай шағылатын жаңғақ емес» деген тіркес те сәтсіз жасалған калька, қазақ ұғымына жат аударма екені көзге ұрып тұр. Қазақта жігітті жаңғаққа теңемеген.

Соңғы кезде газет беттерінде әкім қаралардың кезекті есептері тұсында «*әкім бол, халқыңа жақын бол*» деген мақал жиі айтылып та, жазылып та жүр. Заманға сай туындаған жаңа мақал болғанымен өрескелдігі жоқ, сәтті құрылған. Ал көктем туса жиі айтылатын «*атаңнан мал қалғаниша, тал қалсын*» деген жасанды мақал қазақ ұғымына сай емес. Ата-бабамыз «*Мал-жан аман ба?*» деп жаннан бұрын малды қойып сөйлеген. Мал – көшпенді қоғамның басты тіршілік көзі. «Түстік өмірің болса, күндік мал жиі» дейтін де қазақ. Тал егіп, оның мәуесін күтіп отыратын отырықшы жұрт.

Газет бетіндегі мақалаларды саралап отырсақ, ала-құла сөйлемдер де кездесіп қалады. «Соғым сойдыңыз ба?» атты мақала күнделікті қажетті проблеманы көтеріп тұр. Бірақ мына сөйлемдерді сәтті құрылған деуге болмайды: *Яғни ауылда тұрып, соғым етінсіз «жить ету» мүмкін емес; Шұжық, қазы-карта сияқты дәмі таңдайыңнан кетпейтін «деликотестерді» қыс, көктем бойына астыққа ұңғып сақтайды; Үйдегілерге базардан «ыптаройға» деп анау-мынау етті келілеп ала салады да, ал ағаш бөшкедегіні «строго» қонақтар келгенде ғана шетінен бұзады.* Осы сөйлемдер Абайша айтқанда, «бөтен сөзбен былғанып» тұр. Орыс сөздерін эмоциялық өң беру үшін пайдаланғанмен, мағына жағынан жарасымдылық, үйлесім жоқ. Қандай ойды қалай жеткізем десе де, қазақ тілінің өз мүмкіндігі жетеді емес пе.

Тілімізге көптеген тың сөздерді, сөз оралымдарының ендіретін де, орыс тіліндегі жарнамаларды қазақшалап беретін де ақпарат құралдары. Сондықтан да БАҚ-та әлі нормаға түспеген, кедір-бұдыр, қисынға келмейтін, стильдік кемшілігі көп қолданыстар көптеп кездеседі. Мысалы, *Қазақстан телеарнасынан «Но-шпа» дәрілік препаратты жарнамалау кезінде айтылып жүрген «Ішім бұрап ауырып кетті» деген сөйлем «Ішім*

бүріп ауырып кетті» болып құрылуы керек еді. Осындай калкалау жолымен жасалған орыс тіліндегі «неправильный» сөзінің «дұрыс емес» деген аудармасын да қате қолданып жүрміз. Мысалы, «дұрыс емес пікір, дұрыс емес идея, дұрыс емес шешім» деген тіркестерді жергілікті «Орал өңірі» газетінен жиі кездестіруге болады. Бұл күрделі сөз тілімізде анықтауыш сөз ретінде емес, сөйлемді аяқтаушы, ойды тиянақтаушы предикат мүше қызметінде жұмсалуды тиіс: «Сіздің пікіріңіз дұрыс емес. Бұл ұсынған идея дұрыс емес» және т.т.

Соңғы кезде жиі айтылып жүрген «*темір торға тоғытылды*», «*өртті ауыздықтады*», «*ауруды ауыздықтады*», «*автокөлік тізгінішісі*» деген қолданыстарды да тіліміздің шұрайлылығын келтіріп тұр деп айта алмаймыз. Мысалы, «...*коронавирустың таралуын ауыздықтай алды*» (Орал өңірі, 12.10.2020). Қазақстан телеарнасынан көрсетіліп жүрген «Тизин» мұрын тамшыларына қатысты жарнама мәтінінде «Сізде тұмау болса, Тизинді падаланыңыз» деген сөйлем бар. Бұл сөйлемді орысшадан тікеле й аударғаны анық. Дұрысында, «Сіз тұмауратып жүрсеңіз, Тизинді пайдаланыңыз» болып құрылуы керек. Бұндай шала әрі сауатсыз аударылған сөйлемдер жиі ұшырасады. «Альбени» шоколады туралы айтылып жүрген «Дәмі сізді үйіріп әкетеді» деген сөйлем де тілімізге жатық емес. Дұрысында, «Дәмі тіл үйіреді» деп аттылуы керек.

Баспасөз бетінде неологизмдерді қолданудың басты прагматикалық мақсаты – қалың оқырманды тіл дамуындағы жаңалықпен, яғни жаңа қолданыстағы сөздермен таныстыру болса, екінші жағынан, экспрессивті мән үстеу болып табылады. Өйткені кез-келген жаңа атау, оқырманға тосын қолданыс ретінде ерекше әсер туғызатыны мәлім.

Жаңа лексикалық бірліктерді құрайтын сөздердің бір тобын генетикалық қостілді тұлғалар, яғни алдыңғы сыңары *авиа, ауто, изо, супер, аудио, инфра, эко, пост* сияқты сөзалды тұлғалардың қазақ сөздерімен бірігіп жасалған жаңа бірліктер құрайды. Оларды белгілі ғалым академик Рабиға Сыздықова «*жартыкеш*» тұлғалар деп атайды [5, 235]. Мысалы, *экожүйе, аутокөлік, посткеңестік, инфрақұрылым және т.б.* Осы мысалдардағы «ауто» сөзі соңғы кезде орыс тіліндегі «авто» сөзінің орнын алмастырып, қолданылып жүр: *аутопарк, аутобус, аутокөлік, аутожуу, аутомат* және т.б. Тіпті «автор» сөзін «аутор» дегенді де кездестірдік. Мысалы, *Идея ауторы – спорт ардагері* (Орал өңірі, 12.10.2021). Бұлай қолданудағы мақсат орыстың «в»-сынан қашу болса, тілімізде «авто», «авиа» сөзімен бірігіп жасалған қаншама күрделі сөздер бар. Оларды қайтпекпіз?

Бүгінгі таңда ғаламтор әлеуеті күшейгенмен, теледидар мен радио да негізгі ақпараттық көз болып табылады. Теле-радиодан берілетін тарихи-танымдық хабарлар руханият үшін үлкен рөл атқарады. Жазба мәтін тілі мен ауызша сөйлеудің арасындағы айырмашылықтар бар. Ауызша сөйлеуде басты тірек дыбыстау болып табылады. «Оқу процесіндегі дауыс тоны, дыбыстардың тиісті жерлерінде көтеріңкі немесе төмен айтылуы, сөз, сөйлем араларында пауза, интонация, сөйлем ішіндегі жеке сөзге немесе сөз тіркесіне түсетін логикалық екпін сөйлеу тілін айқындайды» [6, 35]. Қазақ тілінде жазылым мен айтылымның арасында біраз ерекшелік бар. Дегенмен кейінгі ұрпақ қалай жазылса солай оқып, қазақ тілінің сөз сөйлеудегі үндесім, әуезділігін сақтай бермейді. Яғни хабар жүргізуші мәтінді оқуда орфоэпиялық заңдылықтарды сақтағанда ғана қазақ тілінің эстетикалық әсері күшті болатыны даусыз.

Радиоақпарат тілі мен ауызекі сөйлеу тілінің арасындағы айырмашылықты байқаған академик Л.В. Щерба: «Ауызекі сөйлеу тілінде қандай қателік болса да, таң қаларлық емес. Оған сөйлеуші де, тыңдаушы да жете мән бере қоймайды» - дейді [7, 89]. Ал радио тілі ауызекі сөйлеу тілі емес. Радио тілінде орфоэпиялық заңдылықтарды қатаң сақтау керек. Профессор М.Серғалиев «радиодан сөйлегенде, бұған дейінгі жазба тілге

қойылатын талаптарды – тілдің тазалығы, логикалығы, әуенділігі, байлығы, нақтылығы сияқты мәдениет сапаларын есте ұстау мен конструкциялардың нормативтік грамматика заңдылықтарына сай құрылуын қадағалау қажет болады» - дейді [6, 359].

Бүгінгі таңда дикторларды дайындауда кемшін тұстарымыз жоқ емес, Сауық Жаһанова сияқты көне көздердің дауыс ырғасын, әуезділігін, сөз екпінін дұрыс қоюын киінгі жастарға үлгі қылмаққа керек.

Газет, теледидар әдеби тілді насихаттаушы, таратушы тіл болуы керек дегенімізбен, диктор, журналистердің сөзінен әдеби нормаға жат ауызекі тілге тән қолданыстарды да естіп жүрміз. Мысалы, *Қоғамдық көлік жүргізушісі мен жолаушы жігіт боқтасып алды* (Евразия телеарнасы). Дұрысында, *«боқтасып алды» емес, дисфимизиммен «бір-бірін балағаттады»* болып айтылуы керек еді. Соңғы кездерде теледидарда да, радиода да ауыз екі сөйлеуде тым еркіндік, әдеби тілдің нормасын сақтамай, біздің ауылда солай сөйлейді деген сияқты тіл сындырар қолданыстар көп. Мәселен, көмекші есімді дұрыс қолданбау қалыпты жағдай болып барады: *Тасқын судың арқасында көптеген адамдар үй-жайсыз қалды*. Тасқын судың кесірінен деу керек емес пе. Спорттық жарыстардан репортаждарда өрескел қолданыстарды жиі естиміз. Мәселен, *Біздің боксшы алдыңғы қолмен қорғанып, артқы қолмен ауыр соққы жасады*. Адамда алдыңғы, артқы қол бола ма екен. Бұл орыс тіліндегі осындай қолданысты аударып қолдану. Немесе, *Көк бұрыштан ақ көк киім киген боксшы, қызыл бұрыштан қызыл қара киген боксшы шаршы алаңға шықты* дегенді де естідік. Сонда тілішінің көк ала, қызыл ала деп айтуға тілі келмей тұр ма?

Сонымен қатар жергілікті арналардан бегущая строка-ны *«жүгерме жол» деп* (дұрысы – *жүгіртпе жол*), *венок-ты «гүл шоғырлары» деп* (дұрысы – *гүлшоқтары*) деп жазып жүргенін де байқадық.

Грамматикалық нормаларды, соның ішінде септік жалғауларын қате қолдану ауызекі тілге ғана тән құбылыс деп ойласақ, қателесеміз. Мысалы, *«елбасыға, алдыға, үстіге, астыға, біздің отбасыда, біреусі, барлықтарың, екеулерің, үшеулерің»* деп норманы бұзып сөйлеуді теледидардан көрсетілетін бағдарламалардан естіп жүрміз. Әсіресе жас ұрпақты тәрбиелейтін «Балапан» телеарнасынан осындай қолданыстарды көріп, естіп, қынжыламыз. *Алдыға ұмтылғанымыз дұрыс шығар. Біздің отбасыда төрт адам бар* («Балапан» телеарнасы).

Сонымен қатар қазақ тілінде көптік жалғауының да өзіндік қолданылу, зат есімдерге немесе заттанған сөз таптарына жалғану ережелері бар екенін көбіне ескермейміз. Сан есіммен, барлық, барша, көптеген, қанша, әр, бірнеше, сәтүрлі, санмың, біраз сөздерімен тіркескен зат есімдерге және жеке тұрып-ақ көптік ұғымды білдіретін зат есім сөздерге көптік жалғау жалғанбайда деген ереже бар екені белгілі. Бұл – аксиома. Дегенмен, осы норманың сақталмайтын тұстары да кездеседі. Мысалы, *Соңғы 5 жыл ішінде 1200-ден астам аспалы өрт сөндіргіштер сатып алынды. ... Оның 24-і есірткі сатумен байланысты қылмыстар* (Орал өңірі, 25.06.2024). Сол сияқты *«барлықтары, баршалары, құлақтары, көздері, аяқтары, шаштары»* деп жекеше түбір тұлғада тұрып та көптік не егіз ұғымды білдіретін сөздердің өзіне көптік жалғауды жалғап сөйлеу, жазу бел алып бара жатыр.

Орфографиялық қателермен қатар сөз қолданыста, жазбаша тілде, жиі кездесетін тыныс белгілеріне қатысты қателер деп айта аламыз. Дұрыс қолданылмаған тыныс белгінің айтайын деген ойдың анық, түсінікті жеткізілуіне нұқсан келтіретіні анық. Мысалы, *«Спортшыларымыз олимпиадада 1-жүлделі орынға ие болды»* деген сөйлемдегі -ыншы, -інші жұрнақтарының мағынасын беретін дефис болмаса, сөйлем *«Спортшыларымыз олимпиадада бір жүлделі орынға ие болды»* деген мағынаны берер еді [8, 116].

Арналарда дикторлар мен хабар жүргізушілер, сұхбат берушілер орфоэпиялық қалыпты шектен тыс жиі бұзады, тіпті мұндай қателік жаппай сипат алып бара жатыр. Ауызша әдеби тіл деген ауызекі тіл емес, ол жалпыхалыққа түсінікті, нормаланған әдеби тіл. Оның басты талабы – сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстау [6]. Ауызша сөздің жатық айтылуы, үндестік заңын сақтай отырып, орфоэпиялық нормаларды білу, әріптердің емлесін, оның айтылу нормасымен қатар меңгеруде тілші міндетті. Мысалы, эфирде жиі қолданылатын «*тұсаукесер, қылқалам шебері, бірқатар, отбасы, жанкүйер, өнеркәсіп, жаңа күн, біркелкі*» сияқты сөздер орфоэпиялық норма бойынша «*тұсаугесер, қылғалам шебері, бірғатар, отпасы, жаңғүйер, өнөргәсіп, жаңа гүн, біргелкі*» болып айтылуы тиіс, бірақ ол ереже сақталмай жүр.

БАҚ құралдарында тіл мәдениетінің төмендігі анық байқалады. Сөйлеу мәдениетінің басты шарты ана тілін жақсы игеру. «Ана тілін жақсы білу - әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» - деп тұжырымдайды М. Балақаев [9, 27].

Материалды жазушы орфографиялық ережелерді дұрыс меңгеріп, ал сөйлеуші мен тыңдаушы орфоэпиялық дағдыларын жетілдірмей іс оңға баспайды.

Қорытынды. Ойлау мен сөйлеу тығыз байланыста болатын құбылыс. Мидағы ойды көркем сөзбен жеткізу үлкен өнер. Терең білім мен практикалық дағдыларды қажет етеді. Адам өзінің сөйлеу мәдениетін, жазу мәдениетін жетілдірмейінше, жоғары ақыл мәдениетіне, интеллектуалды деңгейге көтеріле алмайды. Профессор Р. Сыздықова: «Тіл мәдениеті дегеніміз - сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», - дейді [5, 24-25]. Міне, сондықтан да БАҚ қызметкерлері осы айтылған үдеден шығып, сөзінің көркемдігіне ғана емес, оның дұрыстығына, дәлдігіне мән берсе дейміз.

Қорыта айтқанда, соңғы кезде ақпарат құралдары адамзат өмірінің барлық саласына араласып, оны тыңдайтын да, қарайтын да көрермен саны артып отыр, сондықтан қазақ теледидары мен радиосындағы журналист, дикторлардың сөзі қазіргі қазақ тілінің ауызша нормасына сай болуы тиіс. Қазақ тілінің дұрыс айтылуы мен жазылуын нормалап қана қоймай, оны көпшілікке насихаттайтын да, дамытатын да осы ақпарат құралдары екенін біз естен шығармауымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қараш, Ғ. Үш томдық жинағы [Текст] / Ғ. Қараш. – Орал: Жайық-Прес ЖШС, 2018. – 1-том. – 71 б.
- 2 Момынова, Б. Газет лексикасы: Жүйесі мен құрылымы [Текст] / Б. Момынова – Алматы: Арыс, 2003. – 224 б.
- 3 Мүсірепов, Ғ. Таңдамалы. 3 томдық жинағы [Текст] / Ғ. Мүсірепов – Алматы: Жазушы, 1980. I том. – 544 б.
- 4 БАҚ-тағы сөз мәдениеті: Қазақ тілінің мәйегін қалай қайтарамыз [Текст] // «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі порталы https://kaz.inform.kz/news/bak-tagy-soz-madenieti-kazak-tilinin-mayegin-kalay-kaytaramyz_a3718814/
- 5 Сыздықова, Р. Тілдік норма және оның қалыптануы [Текст] / Р. Сыздықова. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
- 6 Серғалиев, М.С. Шағын радиоақпараттардың тілі [Текст] / М.С. Серғалиев // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі.

Қ. Жұбановтың 100 жылдығына арналған: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Астана: Тілдерді дамыту департаменті, 1999. – 355-364 бб.

7 Щерба, Л. В. Избранные работы по русскому языку [Текст] / Л. В. Щерба – Москва: Издательство Юрайт, 2024. – 192 с.

8 Бекмашева, А.Н., Кармысов, А.А. Паронимия және семантикалық екіұштылық мәселесі [Текст] / А.Н. Бекмашева, А.А. Кармысов // БҚИТУ Хабаршысы. Ғылыми журнал. – 2022. – №1(21). – 114-118 бб.

9 Балақаев, М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту [Текст] / М. Балақаев. – Алматы: Мектеп, 1989. – 96 б.

REFERENCES

1 Karash, G. Ush tomdyk zhinagy [Collection in three volumes]. Oral: Zhajyk-Pres ZHSHS, (2018):1-tom, 71 b. – [In Kaz]

2 Momynova, B. Gazet leksikasy: Zhujesi men kyrylymy [Newspaper vocabulary: system and structure]. Almaty: Arys, (2003): 224 b. – [In Kaz]

3 Musirepov, G. Tandamaly. 3 tomdyk zhinagy [Selective 3-volume collection]. Almaty: Zhazushy, (1980): I tom, 544 b. – [In Kaz]

4 BAQ-taғы soz madenieti: Qazaq tilinin maegin qalai qaitaramyz [Culture of speech in the media: how to return the corpse of the Kazakh language]. "Qazaqparat" Halyqaralyq aqparat agenttigi portaly – [In Kaz]

5 Syzdykova, R. Tildik norma zhane onyn kalyptanuy [The language norm and its normalization]. Astana: Elorda, (2001): 230 b. – [In Kaz]

6. Sergaliev, M.S. Shagyn radioakparattardyn tili [Small radio information]. Memlekettik til: terminologiya, is kagazdary men bykaralyk akparat kyraldarynyn tili. K. Zhybanovtyn 100 zhyldygyna arналған: Respublikalyk gylmy-tazhiribelik konferenciya materialdary. Astana: Tilderdi damyту departamenti, (1999): 355-364 bb. – [In Kaz]

7. Sherba, L.V. Izbrannye raboty po russkomu yazyku [Selected works on the Russian language]. Moskva: Izdatelstvo Yurajt, (2024): 192 s – [In Rus]

8. Bekmasheva, A.N., Karmysov, A.A. Paronimiya zhane semantikalyk ekiyshtylyk maselesi [The problem of paronymy and semantic ambiguity]. BҚИТУ Habarshysy. Fylymi zhurnal. (2022): №1(21), 114-118 bb. – [In Kaz]

9. Balakaev, M. Til madenieti zhane kazak tilin okytu [Language culture and teaching the Kazakh language]. Almaty: Mektep, (1989): 96 b. – [In Kaz]

ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВОЭКОЛОГИИ В ПРОСТРАНСТВЕ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Аннотация. На сегодняшний день количество средств массовой информации, занимающих свое место в информационном пространстве и активно исполняющих свои функции с каждым годом увеличивается. Особенно мы наблюдаем рост количества телеканалов, сайтов и порталов, распространяющих информацию на казахском языке. Важной проблемой на сегодняшний день является повышение как количества СМИ, распространяющих информацию на казахском языке, так и качества сообщений в них. Целью исследовательской работы является анализ культуры языка СМИ социальной сферы деятельности, ее анализ, выявление недостатков и разработка образцов в соответствии с нормами литературного языка. Для достижения этой цели в статье подробно проанализированы проблемы лингвоэкологии на страницах СМИ, а также дан всесторонний анализ языковым и стилистическим ошибкам, словам ненормативной лексики, искусственным пословицам и поговоркам с точки зрения требований языковой

культуры и в соответствии с нормами литературного языка. В статье представлены примеры, которые часто встречаются на страницах СМИ и употребляются на телевидении. В статье изложены способы улучшения языка экологии, гармоничного противостояния экстралингвистическим факторам, даны собственные научные рекомендации. При написании статьи использовались методы исследования, анализа, контроля. Выводы и анализ исследования статьи посвящены авторам публикаций, журналистам и дикторам, ведущих трансляцию телепередач на государственном языке.

Ключевые слова. Лингвоэкология, литературная норма, литературный язык, стилистические ошибки, письменный язык, устный язык, экстралингвистический фактор, средства массовой информации.

PROBLEMS OF LINGUOECOLOGY IN THE SPACE OF MODERN MASS MEDIA

Abstract. The number of mass media outlets in the information space is growing every year, with a particular increase in TV channels, websites, and portals disseminating information in the Kazakh language. A key issue today is not only to expand the quantity of Kazakh-language media but also to enhance the quality of their content. The aim of this research is to analyze the language culture within Kazakh-language media, particularly in the social sphere, to identify shortcomings, and to develop examples that align with the norms of the literary language.

This article provides a detailed analysis of the issues related to linguoecology as reflected in the media, offering a comprehensive review of linguistic and stylistic errors, the use of inappropriate language, and the creation of artificial proverbs and sayings. The analysis is grounded in the principles of language culture and literary norms. Examples frequently encountered in media publications and television broadcasts are examined.

Furthermore, the article suggests ways to improve the linguistic environment by addressing the influence of extralinguistic factors and provides scientific recommendations for enhancing language use. The research methods employed include analysis, control, and review. The conclusions and insights are particularly relevant for authors, journalists, and broadcasters who produce content in the Kazakh language.

Key words. Linguoecology, literary norm, literary language, stylistic errors, written language, oral language, extralinguistic factor, mass media.

ФТАХА 16.21.33

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430207>

Шерубай Құрманбайұлы¹

филология ғылымының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Немат Келімбетов атындағы
Түркітану орталығының жетекшісі, Қазақстан Республикасы, 050040, Алматы қ.,
Достық көшесі 13, sherubaykurmanbaiuly@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4587-4452

Әділов Марлен Ерланұлы^{*2}

Түркітану PhD докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының ғылыми қызметкері. Қазақстан
Республикасы, 050040, Алматы қ., Достық көшесі 13, marlenadilov88@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-9876-4516

**ҚАРЖЫ-САУДА ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ДАМУЫ: ҚОР, ҚҰН
ЖӘНЕ ТАУАР СӨЗДЕРІ**

Аңдатпа. Қазақ тілі лексикасының байлығы оның қай саласын алса да сөздік қорының молдылығы мен алуан түрлілігінен байқалады. Әсіресе осы тақырыпқа арқау болып тұрған қаржы-экономикамен байланысты сөздердің қазақ тілінде көптеп кездесуі қазақ халқының ежелден экономика мен қаржыны жақсы меңгергенінің дәлелі бола алады. Оңтүстіктегі отырықшы түркі халықтары мен тілдері арасында да қазақ тілі терітон, киім-кешек, ас-тағам, кен-қазба, тері-мата, зергерлік бұйымдар атауларының бай болуымен әрі түбі түркі төл сөздердің көбірек сақталуымен ерекшеленеді.

Мақалада қазақ тілінің белсенді лексикасында қолданылып келе жатқан қаржы-экономика саласы терминдері мен жекелеген атаулар талданған. Қазақ тіліндегі кейбір қаржы-экономика және сауда терминдерінің түпкі мағынасы мен этимологиясы көне және ортағасыр түркі жазба ескерткіштерінен бастап, қазіргі түркі тілдері деректері негізінде беріледі. Сөздер арасындағы семантикалық байланыстар мен қосымша дәлелдер үшін туыстас емес тілдердің материалдары да пайдаланылды. Аталған зерттеу жұмысында қазақ қаржы-экономика лексикасының ішінде негізінен түркі тілдеріне ортақ төл сөздер қамтылған. Соның ішінде «қор», «құн», «тауар» деген тілдегі белсенді сөздердің мағыналық жағынан өзгеру тарихы қарастырылып, олардың түп-төркіні жайында тұжырымдар айтылды.

Кілт сөздер. Қазақ тілінің сөздік қоры, түркі лексикасы, қаржы-экономика терминдері, қор, құн, тауар.

Кіріспе. Қазақ тілінде көне түркі дәуірінен бері қолданылып келе жатқан қаржы, экономика салаларына, жалпы сауда-саттыққа байланысты сөздер мен ұғымдар көптеп кездеседі. Мысалы, *ақша, алтын, алым, алыс-беріс, айырбас, баға, бақыр, берешек, борыш, жармақ, иелік, келісім, күміс, кіріс, мал, меншік, өсім, өтем, салық, сатушы, сатым, сауда-саттық, табыс, тауар, теңге, тиын, төлем, түсім, үлес, шығын* деген төл терминдер көне түркі дәуірінен бері қолданылып келеді. Осындай атауларды жиыптеріп, тарихи даму барысындағы олардың дыбыстық-тұлғалық өзгерістерін анықтап, түбірін ажыратып, мән-мағынасын ашып, түркі тілдеріндегі қолданысын әрі кірме элемент ретінде өзге тілдерге кіру дәрежесін көрсету маңызды саналады. Сала лексикасының тілдік ерекшеліктері айқындалып, қаржы-экономика атауларының тілдік табиғаты, көне дәуірлерден бергі даму үрдісі, қазіргі жай-күйі көрсетілу арқылы қазақ

тілінің шексіз байлығын, терең тарихын паш ету көзделеді. Сөздерді талдау арқылы екінші жағынан туыстас түркі тілдерінің ерте дәуірлерден бері өзара туыстық байланысы, тарихи тамырластығы, туыстас емес халықтармен рухани-мәдени қатынасы да тілдік деректер негізінде дәлелдене түседі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақаланы жазу барысында түрлі тарихи дереккөздер (оның ішінде көне және ортағасыр түркі жазба мұраларының индекстері) мен түркі тілдері сөздіктерінен тақырыпқа қатысты сөздер жиналып, салыстырылып зерттелді. Бұл зерттеу тақырыбына негізінен көне және ортағасыр түркі жазба ескерткіштерінен бастап, қазіргі түркі тілдерінде қолданылып келе жатқан қаржы-экономика саласы терминдері мен сөздері арқау болып отыр. Мұнда қазақ тіліндегі жекелеген қаржы-экономика атауларының түпкі мағынасы мен этимологиясы түркі тілдері деректері негізінде талданады. Зерттеу барысында түркі тілдеріндегі бүкіл қаржы-экономика лексикасын тұтас қамту мүмкін емес. Сол себепті негізінен көптеген түркі тілдеріне ортақ әрі қазақ тілінде де бар төл атауларды зерттеу көзделеді. Түркі тілдерінің тілдік деректерін салыстыра, салғастыра талдау нәтижесінде туыстас тілдерге ортақ қаржы-экономика лексикасының алғашқы тарихи-салыстырмалы сөздігін шығару көзделіп отыр.

Нәтижелер және оларды талқылау.

1. «Қор» сөзінің семантикалық дамуы. Қазіргі кезде қор сөзі көбіне *ұлттық қор, зейнетақы қоры, «Самұрық қазына» әл-ауқат қоры, қайырымдылық қоры, ішкі қор, қор биржасы* секілді ресми қолданыстарда айтылады. Сонда осы тіркестерге қарап оның орысша айтсақ «фонд» деген белсенді мағынасы аңғарылады. Сөздің бұл мағынасы – «жиналған ақша, капитал, сақталатын қаражат, қаржы, байлық» деген ұғымдарды қамтиды. Осыдан келіп «*Қордың* түпкі, ең көне мағынасы осы ма?» деген заңды сұрақ туады. Өйткені ол терминнің қазіргі «жиналған немесе жиналатын қаражат» деген белсенді мағынасы негізгі емес, ауыспалы екінші, үшінші мағыналары болса керек. Қазіргі тілде соңғы мағыналары актив қолданылғандықтан, *қор* сөзінің бастапқы семантикасы ұмытылып барады.

«Қор» сөзінің ең көне мағынасы – «ашытқы, ұйытқы». Ертеректе қазақ тілінде *қордың* тек екі мағынасы болған ол – «қымыз ашытқысы» және «қызыл шоқ». Бұлардың екеуі де көшпелі мәдениет дәстүрін жалғастырушылар сақтауға міндетті өте құнды дүниелер болған. Ақ қор болмаса ішетін сусын, ас болмай қалса, қызыл қор болмаса от, жылу болмайды. Сондықтан бұл екеуін қорып (қору дегеннің өзі осымен байланысты болса таңғалмаймыз) сақтаған. Сонда қор дегеніміз – «негіз», онсыз дастарханда өмір сүруге аса қажет сусын, шаңырақта жылу болмайды. Сондықтан оны қызғыштай қорып сақтайды. Осы мағынадан барып қазіргі «ақша қоры» деген туынды мағынасы пайда болды деп ойлаймыз.

Қор сөзі ең алғаш XI ғасырдың құнды мұрасы Қарахан дәуірі жәдігері Махмұт Қашқаридың сөздігінде жазылған, онда да тек «қымыз ашытқысы» деген мағынасы тіркелген; ал *қорлуқ* деген туынды тұлғасы «ашытқы ыдысы» дегенді білдірген [1, 458].

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде де *қорлуқ* «ашытқыға арналған дорбаша» деген формасы сақталған [2, 33].

Қазіргі кейбір түркі тілдерінде ғана қазақ тіліндегідей екі мағынада жұмсалады. Мысалы: қырғыз т. *кор* «қымыз, боза ашытқысы; қор, ақша, мал, мүлік қоры» (КРС 405); Түрікмен т. *гор* «ұйытқы; ауысп: ақша қоры» (ТРС 188).

Өзбек және қарақалпақ тілдері сөздіктерінде тек ауыспалы семантикасы тіркелген: қарақалпақ т. *қор* «қор, ақша қоры»; өзбек т. *қур* «жиналған дүние, мүлік, ақша, қор; байлық»; *қур-қот* «құт-береке» (УТИЛ 639). Соған қарағанда бұл тілдерде алғашқы

мағынасы ұмытылғанға ұқсайды. Дегенмен өзбек тілінің диалектілерінде *қор* «сүт ұйытқысы» (УХШЛ 164) болып сақталған.

Батыс қыпшақ тілдерінде және түрік диалектілері мен хакаста тек көне мағынасында ғана қолданылады, қазақшадағыдай ауыспалы әрі актив мағынаға ие болған жоқ. Мәселен, татар тілінің диалектілерінде тек алғашқы мағынасында айтылады: *қур* «ашытқы; нан ашытқысы» (ТТДС 427); башқұрт т. *қур* «қымыз ашытқысы»; башқұрт т. диал. *қур* «нан, қамыр ашытқысы» (БТһ I 704); қарашай-балқар т. *қорлиқ* «ашытқы, ұйытқы» (РКБС 176); түрік т. диал. *korluk* «ашытқы» (DS VIII 2922); хакас т. *хордың* «ашытқы» (ХРС 288).

Бір қызығы, мұндай құбылыс (ашытқының байлық дегенді білдіруі) тек қазақ, түркі тілдерінде ғана емес, моңғол, парсы, тіпті Европа тілдерінде байқалады. Мәселен, моңғол тілдерінде *көрүнге* формасында және түркі тілдеріндегідей негізгі әрі ауыспалы мағыналарында жұмсалады: моңғол жазба тілінде *көрүнге*; халка т. *хөрөнгө*; бурят т. *хүрэнгэ*; қалмақ т. *көрң* «ашытқы; ұйытқы; фермент; бидай тұқымы; ашымақ, сыра; мүлік, әл-ауқат, қор, капитал» [3, 143].

Бұл сөз якут тіліне бір мағынада ғана: *көйөргө* «қою қымыз ұйытқысы» (ЯРС 176).

Моңғол тіліндегі екі мағынасы тіпті қырғыз тіліне де ауысқаны назар аудартады: *көрөңгө* «қымыз ашытқысы; ауыс.: наны бар, жағдайы бар, ауқатты»; *көрөңгөсү бар/көрөңгөлүү* «ауқатты»; *көрөңгөсү жоқ* «кедей, жағдайы жоқ» (КРС 429). Сонда бұл тілде қымыз ашытқысы байлықтың эквиваленті ретінде айтылған, мысалы жоғарыдағы *көрөңгөлүү* «бай адам (сөзбе сөз ашытқысы, негізі бар)». Тура солай біздегі *қор* сөзі де байлық мағынасына ие болып тұр. *Қорбай, Қордыбай, Қордабай* деген есімдер – соның айғағы.

Түркі тілдеріндегі *қор* сөзінің ауыспалы мағынасына ие болғандай парсы тіліндегі «мая, ашытқы» дегенді білдіретін *майә* сөзі де «капитал» (ПҚТС 247) мағынасына ие болған. Тіпті ол мағынасы түрік тіліне де өткен, ол тілде *sermaye* (сөзбе сөз: негізгі ақша) «қор, капитал» (ТурРС 764) деген мағынада жиі жұмсалады.

Енді *қор* сөзінің орыс тіліндегі аудармасы *фонд* деген атау «ашытқы» деген мағынадан келмесе де соған ұқсас «түп, негіз» деген мағынадағы латыншадағы *fundus* дегеннен келген. Осылайша *фонд* пен *фундамент* екеуі бір түбірден келіп тұр.

Сайып келгенде, *қор* сөзі «негіз» ұғымымен байланысты, орысша *фонд* болса фундаментпен байланысты, екеуі осылай тоғысады. Қор айран мен қымыздың негізі болып, кейін барып байлықтың, қазынаның негізіне, яғни қаржылық қорға ауысты.

2. «Құн» сөзінің мағыналық өзгеруі

«Құн» сөзі қазір көбіне «баға, бірнәрсенің ақшаға шаққандағы бағасы немесе бір нәрсеге жұмсалған шығын шамасы» деген экономикалық мағынада қолданылады. Экономикалық термин ретінде *қосымша құн, айырбас құн, тұтыну құны, кредит құны, құны түсті, құнды қағаз, құнсыз, құнсыздану*, т.б. мысалдарда айтылады. Күнделікті өмірде *құны жоқ* немесе *құны бес тиін* деп те жиі айтады. Бұлардың бәрі *құн* терминінің негізгі мағыналары сияқты көрінгенмен, оның алғашқы семантикасы емес. Сонымен «құн» сөзінің ең алғашқы мағынасы қандай болған? Соны анықтап көрейік.

Құн сөзі бұрын сөзбе-сөз «кісі қаны үшін төлем» дегенді білдірген. Тіпті Қазақ хандығы заманында ердің құны – жүз жылқы болатын, яғни ер адамды өлтіріп қойғаны үшін жүз жылқы төленетін. Сол үшін бұрыннан: «Ердің құны – жүз жылқы, ары – мың жылқы» деген сөз қалған.

Құн атауының этимологиясын Б. Ақшалова моңғол тіліндегі «адам» мағынасындағы *хүн* сөзі деп айтады. Сөйтіп қазақ тіліндегі *құн* (ердің құны) сөзі «адам» деген ұғымды білдіріп тұр деп жазады:

«Қазіргі қазақ тілінде экономика термині ретінде қолданылатын «құн» сөзінің орыс тіліндегі баламасы – стоимость. Бұл сөз қазақ халқының сөздік қорында өте ерте кездерден қолданылады. Осы сөз Октябрь революциясынан бұрын «адамның төлеуіне берілетін мал-мүлік» дегенді білдіретін атау ретінде қолданылған. Осы сөздің төркінін қарасақ, монғол тілінде хун – адам деген мағынада қолданылады. Сөйтіп, қазақ тіліндегі «құн» сөзі адам деген ұғымда болған. Өйткені, ерте кезде өлтірілген адамның құнына не адам алып, не адам өлтіреді екен; «қанға қан; қанды қанмен жуады» деген мәтелдер содан қалған. Сондықтан, бұл сөзді қазақ халқы өзінің тікелей көршісі монғолдан ауысқан болуы ықтимал. Міне, бұл сөз бұрын «адамның төлеуі» деген мағынада қолданылып, адам деген ұғымды ғана білдірсе, қазір саяси экономикалық терминге айналған» [4].

Бізше монғол тіліндегі хун ұғымы түркі тілдеріндегі «ел, халық» мағынасындағы күн сөзімен түбірлес. Яғни, біздегі ел-күн қос сөзіндегі күн мен монғолшадағы хун бір-бірімен байланысты. Бірақ оның құн сөзіне қатысы жоқ болса керек. Онымен қоса бірі жуан, екіншісі жіңішке сөз.

Иран тілінен өткен кірме атауларды зерттеген Н. Оңдасынов парсыша «қан» мағынасындағы хун сөзі қазақ тіліне құн «өлтірілген кісі үшін төленетін төлем» деген мағынада өзгеріп келгенін айтады [5, 123].

Солай айтылса да ол – «қан» мағынасындағы өзіміздің көне құн деген сөзіміз болуы ғажап емес. Мәселен парсы тілінің ықпалы байқалмайтын сары ұйғыр тілі сөздігіде хун-қан қос сөзі тіркелген.

Сонда құн мен қан екеуі түбі бір сөз болса керек. Қан сөзі бұрынғы уақытта иран тіліне кіріп, сосын құн болып өзгеріп, бізге қайтып кіргенге ұқсайды.

Қазіргі түркі тілдерінің біразында алғашқы мағынасы қолданылса, кейбір қыпшақ тілдерінде (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт тілдерінде ғана) ауыспалы «баға» мағынасында да айтылады:

Түрікмен т. хун «өлтіргені үшін алынатын құн; өлім үшін алынатын өш, кек» (TTS 357); түрік т. hup (арх.) «қан; қылмыс; қан кегі» (TurPC 414).

Ұйғыр т. хун «қан» (YUTS 168); өзбек т. хун «қан; қан құны, қан кегі» (URC 540).

Қарақалпақ т. құн (экон.) «құн, баға» (KkPC 410)

Қырғыз т. құн «құн, төленетін айып, кек; (ауыс.) баға, құн»: Жигиттин куну жүз жылқы, ары миң жылқы (мақал); Эрдин куну нардын булу эмес (мақал) «Ердің құны нардың пұлы емес» (KPC 445).

Татар тілінде диалект және көнерген сөз болып сақталған, татарша-орысша сөздікте бұл сөз «толк» деп аударылған:

Татар т. қон (уст. диал.) «толк»: Адам дисәң қоны юк, хайван дисәң йоны юк (погов.) «Человеком называть – нет в нём толку, животным называть нет на нём шерсти» (TatPC 450).

Башқұртшаның түсіндірме сөздігінде қон историзм делініп, үш мағынасы келтірілген:

Башқұрт т. қон «қан құны, айыбы; өш; кек; төлем, құн»: Аттың қоно тауза һынала, егеттең қоно яуза һынала «Аттың құны тауда сыналар, жігіттің құны жауда сыналар» (БТһ I 675).

Сайып келгенде құн сөзінің бірінші әрі көне мағынасы «қан», екінші мағынасы «ер адам құны», үшіншісі әрі ең жаңа семантикасы «баға». Бізде соңғы мағынасы белсенді жұмсалып, бұрынғы «қан, ер адамның өлімі үшін құн» секілді мағыналары историзмге айналып ұмытыла бастады. Бастапқыда иран тіліне «қан» болып кіріп, сол тілден бізге қайтып «құн» деген формада кері айналып келген деп пайымдаймыз.

3. «Тауар» сөзінің түпкі мағынасы

Қазақ тіліндегі «зат, өнім» мағынасындағы *тауар* сөзі орыс тіліндегі *товар* сөзінен алынғаны айтылады. Бір жағынан, бұл қате ақпарат емес. Тура осы «зат, өнім» дегенді білдіретін *тауар* варианты орысша *товар* формасынан қазақ тілінің айтылым заңына сәйкес өзгертіліп алынған. Ал орысшадағы *товар* терминінің өзі түркі тілдерінен алынып, біздің тілге қайтып кірген. Нақтырақ айтқанда, *тауар* атауы бұрын көне түркі тілінде «ұсақ мал» мағынасында қолданылып, бұрынғы уақыттарда славян тілдеріне кірген, сосын ол сөз бізге *товар* болып қайта айналып келген.

Тавар/табар/тауар түрінде жазылған бұл сөз ең алғаш көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған, оның ең бірінші мағынасы «мал, қой-ешкі, ұсақ мал» [1, 162] болған. Ертеде «мал» ақша құралы ретінде қолданылғандықтан, ол сөз сол кездің өзінде «мүлік, дүние; байлық; сауда құралы; қытай матасы» деген мәнді білдіре бастады. Мысалы: *таварлығ* туынды формасы «бай, ауқатты» деген мағынаны білдірген болса, *таварлуқ* термині «қазынашы» дегенді, ал *таварсақ* сөзі «дүниеқоңыз» [1, 542] мағынасын білдірген.

Он бірінші ғасырдың құнды жәдігері Махмұт Қашқаридың Диуани лұғат ат-түрк ескерткішінде *тауар* сөзі тек «тауар, мал-мүлік, байлық» мағынасында қолданылып, оның «мал» деген бірінші мағынасы ұмытыла бастады. Тіпті *Таму қапуғын тауар ачар* «Байлық (ақша) тамұқтың есігін де ашар» деген мақалда сол екінші мағынасы аңғарылады. Жәдігерде сонымен бірге *тауар тер-*, *тауар йыз-* сөз тіркестері «дүние жию, ақша жинау» мағынасында тіркелген [6, 863].

Қазіргі түркі тілдерінде болса екі түрлі фонетикалық нұсқада қолданылады. Орыс тілі арқылы қайта айналып келген *товар* сөзі «зат, өнім, мүлік» мағынасында неологизм болса, «мал» мағынасындағы *тувар/тавар* деген варианттары ертеден қолданылып келе жатқан төл көне сөз болып саналады.

Мәселен, қырғыз тілінде *тубар* атауы «қытай матасы, жібек» мағынасында сақталған болса, *тобар* нұсқасы «тері өнімі» (КРС 187) дегенді білдіреді. Ұйғыр тілінде де *тавардың* «жібек мата» (YUTS 394) деген мағынасы әлі күнге дейін бар. Ең көне және жырақта қалған тілдер саналатын чуваш пен сахада да бұл сөздің сол мағынасы бүгінге дейін сақталып отыр: чуваш т. *тавар* «иленген тері; мата» (ЧувРС 430); якут т. *табаар* «мата, бөз» (ЯРС 372).

Батыстағы қыпшақ тілдерінде тек көне «мал» деген семантикасы сақталған. Мысалы, ноғай, құмық, қарайым, қырым татар тілдерінде: *тувар* «мал, түлік» (НРС 363); *қара тувар* «қара мал»; *тувар базар* «мал базары»; *туварчы* «малшы, бақташы» (КумРС 307); балқар т. *тууар* «ірі қара мал»; татар т. *туар*: *мал-туар* «мал-жануар»; *Туар булса тун булыр, бодай булса он булыр* (мақал) «Мал болса тон болар, бидай болса ұн болар» (ТатРС 916); Башқұрт т. *туғар*: *мал-туғар* «мал-жандық» (БТҺ 167).

Батыстағы оғыздар тілінде тек «ұсақ мал, қой-ешкі, ешкі» деген мағынасында ғана сақталған: түрікмен т. *довар* «ұсақ мал, қой-ешкі»: *бир сүри довар* «бір отар қой»; *доварчы* «шопан, қойшы»; *доварчылық* «қой шаруашылығы» (ТРС 274); түрік т. *davar* «ешкі»; *davar sürüsü* «ешкі отары» (ТурРС 210); әзербайжан т. *давар*: *мал-давар* «ұсақ мал» (АзРС 94).

А. Поцелуевский, Н. Елкина, М. Рсянен секілді этимолог ғалымдар *тавардың* «туу» мағынасындағы *тоғ-* етістігінен жасалғанын алға тартады: *тоғ-ар* = *тов-ар* = *тавар* [7, 116]. Расында мұндай тұжырымның жөні бар, қыпшақ тілдеріндегі *туғар*, *тубар*, *тувар*, *тууар* деген варианттардың қолданылуы бұл этимологияға әбден дәлел бола алады.

«Сравнительная грамматика тюркских языков (лексика)» кітабының авторлары *тавар* сөзінің түбі *тап-* етістігі деп атап көрсетіп, қыпшақ тілдеріндегі *мал тап-* (мал

табу – «ақша табу»), *тапқан мал, табыс, тапқан олжа* мысалдарын дәлел ретінде береді [8, 328]. Сонда бұл тұжырымға сәйкес, қазіргі күні жиі айтылатын *табыс* терминінің өзі *мал табу* (ақша тап) дегеннен келіп отыр.

Ғалымдар сөзді *туу* және *табу* деген екі түрлі етістікпен байланыстырса да екі сөздің де түпкі мағынасы бір екендігі аңғарылады. Өйткені түптеп келгенде «табу» да негізі «туу» дегенді білдіреді, мысалы «бала тап» дегенде сол мағынасы (бала туу) шығады.

Ф. Миклошич, Ф. Корш, М. Фасмер секілді түркітанушы және славянист ғалымдар орыс тіліндегі *товар* сөзінің көне түркі тілінен алынғанын тұжырымдайды [7, 117]. Тіпті *товарищ* терминінің өзі осымен байланысты: тавар (зат) + еш (дос).

Ресей ғалымдарының өзі оны жасырмай жазады:

«Слово «товарищ» появилось в русском языке в XIV веке. По своему происхождению оно являлось заимствованием сочетания *tavar + is* из древних тюркских языков и означало «соучастник, компаньон в торговле», что и было первоначальным значением русского слова товарищ. Товарищ – тот, кто с тобой в одном «товаре», т.е. в торговой поездке, временный друг. Заимствование этого слова древнерусским языком свидетельствует о древних торговых связях Руси с тюркскими народами» [9, 17].

Сонымен қолда бар деректер негізінде о бастағы «мал» мағынасындағы *тауар* сөзінің «мүлік, дүние, зат» деген мағыналарына ерте дәуірде де ауысқанын көруге болады. Қазіргі түркі тілдерінде көбіне кейінгі семасында жұмсалып, бұрынғы «ұсақ мал» деген мағынасы ұмытыла бастаған. Өйткені қазақ және басқа түркі тілдерінде орыс тілінен қайта айналып келген *товар* сөзі белсенді қолданысқа кірген. Сөйтіп ескі «мал» мағынасындағы *тавар* сөзі ұмытыла бастаған, тіпті қазақ тілінде тіпті ондай нұсқа сақталмаған.

Әлемде ақша ретінде жұмсалған ең алғашқы *тауар* «мал» екендігі айтылады. Сол себепті байлық, ақшаны білдіретін сөздердің көбі о баста «мал, түлік» дегенді білдірген. Мәселен, латын тілінде *pecunia* «эл-ауқат, материалдық жағдай; ақша, тиын», *pecuniosus* «бай, ауқатты» деген сөздер негізінде «мал» мағынасындағы *pecus* сөзінен шыққан. Осындай ұқсас құбылыс герман тілдерінде де бар: гот т. *skattus* «мал; мүлік»; англосаксон т. *skat* (орысша скот) «мал; эл-ауқат, молшылық; ақша, монета»; неміс т. *schatz* «мал; қазына, бағалы тастар, алтын», көне орыс т. *скот* «мүлік; ақша». Словен, хорват, серб тілд. *благо* «мал; мүлік». Беларус т. *статок* сөзі «скот, стадо» сөздерінің синонимі [10, 310]. «Мал» мағынасындағы *статок* сөзінен орыс т. *достаток*, поляк т. *dostatek* ұғымдары да шыққан [11, 655].

Тура осылай «мал» сөзі де ауыспалы мағынаға ие болып «дүние, ақша, байлық» дегенді білдірген. Қазіргі қазақ тілінде тікелей айтылмаса да өлең, жырларда, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерде сол мағынасы айқын аңғарылады. Мәселен, Абайда *мал* атауы тек «ақша» деген мағынада қолданылады:

Дүние де өзі, мал да өзі / Ғылымға көңіл берсеңіз

Адал бол бай тап / Адам бол, мал тап

Өсек өтірік мақтаншақ / Еріншек бекер мал шашпақ, т.б.

Қорытынды. Қорыта келгенде, этимологиялық зерттеулер, сөздердің тарихына қатысты жаңа тұжырымдар мен тың пікірлер көпшілік тарапынан қашанда қызығушылық туғызып, оқырманды өзіне тартады. Қаржыға қатысты атаулар мен сауда-экономикаға байланысты сөздердің шығу тәркіні, бастапқы мағынасы деген мәселе де өзінше қызықты тақырып саналады. Өйткені түркі халықтары ежелден қаржы-экономиканы меңгеріп, әлемдік бір өркениет ретінде көрші халықтарға әсер еткен, сауда операцияларын жақсы біліп, соған қатысты терминдер шығарып, сол сөздер өзге мәдениеттерге өткен, соның ішінде ақша бірліктері, салық түрлері, таңбалар, зергерлік

бұйымдар әлі күнге дейін славян халықтарында түркі тілдеріндегі формада кездеседі. Мысалы орыс тіліндегі ең жиі айтылатын *алтын, баскак, деньги, тамга, казна, ярлык, базар*, т.б. экономика терминдерінің түбі түрік текті халықтар сөздері болуы соның айқын дәлелі. Соған қарамастан, соңғы кездері араб пен парсы және түркі халықтарына ортақ сөздерді кірме элемент деп көрсету белең алды. Анық дәлелі болмаса да парсыда бар сөзді ирандікі деп телу мәселесі байқалады. Десек те бастапқы мағынасы ұмытылып немесе көмескі тартқан төл сөздерімізді ыждағаттылықпен жинақтап, ұлт тілінің бай сөздік қоры мен көне тарихын насихаттау – лингвист мамандар міндеті. Осы тұрғыдан келгенде өз сөздерімізді өзгелерге теліп, асығыс шешім қабылдамай сөздің тарихын терең зерттеп, бұлтартпас тілдік-тарихи деректер тапқаннан кейін ғана оның қай тілге тән екенін айқын дәлелдеп барып жария еткен орынды. Бұлай деуіміздің себебі осы мақалада талданған *қор, құн, тауар* сөздері де кірме элемент деп жиі жазылады. Біз түрік текті халықтардың әр дәуірге тән ескерткіштері мен қазіргі тілдеріндегі осы сөздердің қолданысын, мағыналық-формалық тұрғыдан даму, өзгеру ерекшеліктерін, мағыналарындағы сәйкестіктерді салыстыра-салғастыра талдап, олардың арасындағы семантикалық байланыстарды анықтау негізінде бұл үш сөз де байырғы түрік сөздері деген тұжырымға келдік. Алдағы уақытта бай сөздік қорымыздың терең тарихын, көне бастауларын анықтау бағытындағы осы іспетті мақалалар циклы жалғасады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Надеяев, В.М., Насилов, Д.М., Тенишев, Э.Р., Щербак, А.М. (ред.). Древнетюркский словарь. [Текст] / В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак – Ленинград: Наука, 1969. – 679 с.
- 2 İzbudak, V. El-İdrâk Naşîyesi. [Текст] / V. İzbudak – İstanbul: Devlet Basımevi, 1936. – 55 s.
- 3 Санжеев, Г.Д., Орловская, М.Н. Шевернина, З.В. Этимологический словарь монгольских языков, Т. I-III. [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина – Москва: Институт востоковедения РАН, 2015-2018. – 225 с.
- 4 Ақшалаова, Б. Қазақ тіліндегі кейбір экономикалық терминдердің қолданылу аясы. [Текст] / Б. Ақшалаова // Мәдени-танымдық журнал: Ақиқат порталы, URL <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/2309> (қаралған күні: 21.08.2024)
- 5 Оңдасынов, Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. [Текст] / Н. Оңдасынов – Алматы: Қазақстан, 1974. – 384 б.
- 6 Ercilasun, A.; Akkoyunlu, Z. Dîvânü Lugâti't-Türk. [Текст] / A. Ercilasun, Z. Akkoyunlu – Ankara: TDK Yayınları, 2015. – 996 s.
- 7 Севортян, Э. Этимологический словарь тюркских языков, Т. III. [Текст] / Э. Севортян – Москва: Наука, 1980. – 393 с.
- 8 Тенишев, Э.Р., и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Лексика. [Текст] / Э.Р. Тенишев – Москва: Наука, 2001. – 822 с
- 9 Выходцева, И.С. Функционирование слова «товарищ» в советской словесной культуре. [Текст] / И.С. Выходцева // Научный журнал: Научный вестник Воронежского государственного архитектурно-строительного университета, Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2014. – №13. – 17-23 с.
- 10 Пренображенский, А. Этимологический словарь русского языка, том второй. [Текст] / А. Пренображенский – Москва: Типография Лисснера и Совко, 1910-1914. – 420 с.
- 11 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка, Том III. Перевод с немецкого О.Н. Трубачева. [Текст] / М. Фасмер – Москва: Прогресс, 1987. – 832 с.

12 Ақшалова, Б.Н. Макроэкономикалық терминдердің лексико-грамматикалық сипаты, ф.ғ.к. дисс.қолжазбасы. [Текст] / Б.Н. Ақшалова – Алматы, 1998. – 156 б.

13 Тажутов, А. Халықаралық экономикалық терминдердің этимологиялық түсіндірме сөздігі. [Текст] / А. Тажутов – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 80 б.

14 Юматова, М.К. Экономическая терминология в татарском литературном языке, диссертация кандидата филологических наук [Текст] / М.К. Юматова – Казань, 2007. – 167 с.

REFERENCES

1 Nadelyaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, E.R., Cherbak, A.M. DrevneTyurkskii slovar' [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad, (1969): 679 s. – (In Rus)

2 İzbudak, V. El-İdrâk Haşiyesi [Al-Adraq Hashiyya]. İstanbul, (1936): 55 s. – (In Turkish)

3 Sanzheev, G.D., Orlovskaya, M.N. Shevernina, Z.V. Etimologicheskii slovar' Mongol'skikh iazykov, V. III [Etymological dictionary of Mongolian languages]. Moskva, (2018): 225 s. – (In Rus)

4 Aqshalova, B. Qazaq tilindegi keybir ekonomikalyk terminderdin koldanylu aiasy [Scope of some economic terms in the Kazakh language]. Madeni-tanyndy zhurnal: Akikat portaly. – (In Kaz)

5 Ondasynov, N. Parsyssha Kazaksha tusindirme sozdik [Persian-Kazakh Explanatory Dictionar]. Almaty, (1974): 384 b. – (In Kaz)

6 Ercilasun, A.; Akkoyunlu, Z. Dîvânu Lugâtî't-Türk [Dîvânu Lugâtî't-Türk]. Ankara, (2015): 996 s. – (In Turkish)

7 Sevortyan, E. Etimologicheskii slovar' Tyurkskikh iazykov, V. III [Etymological dictionary of Turkic languages]. Moskva, (1980): 393 s. – (In Rus)

8 Tenishev, Э., and others. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika Tyurkskikh iazykov, Leksika [Comparative historical grammar of the Turkic languages, Vocabulary.] Moskva, (2001): 822 s. – (In Rus)

9 Vyhodtseva, I. Funktsionirovanie slova "tovarish" v Sovetskoi slovesnoi kul'ture [The functioning of the word "tovarish" in Soviet verbal culture]. Scientific journal: Scientific Bulletin of the Voronezh State University of Architecture and Civil Engineering, Linguistics and Intercultural Communication series, (2014): №13, 17-23 s. – (In Rus)

10 Prenobrazenskii, A. Etimologicheskii slovar' Russkogo iazyka, tom vtoroi [Etymological dictionary of the Russian language, volume two]. Moskva, (1914): 420 s. – (In Rus)

11 Fasmer, M. Etimologicheskii slovar' Russkogo iazyka, Tom III [Etymological Dictionary of the Russian language, Volume III]. Moskva, (1987): 832 s. – (In Rus)

12 Aqshalova, B. Makroekonomikaliq terminderdin leksiko-grammatikaliq sipati. F.g.k. diss. qoljazbasi [Lexico-grammatical nature of macroeconomic terms. Ph.D.Sc. diss. handwriting]. Almaty, (1998): 156 b. – (In Kaz)

13 Tazhutov, A. Halykaralyk ekonomikalyk terminderdin etimologiyalik tusindirme sozdigi [Etymological Explanatory Dictionary of international economic terms]. Almaty, (1997): 80 b. – (In Kaz)

14 Yumatova, M. Ekonomicheskaya terminologiya v Tatarskom iazyke, diss. kand. fil. nauk [Economic terminology in the Tatar literary language, dissertation of the Candidate of Philological Sciences]. Kazan', (2007): 167 s. – (In Rus)

СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ (НА ПРИМЕРЕ СЛОВ «ҚОР», «ҚҰН» И «ТАУАР»)

Аннотация. Богатство лексики казахского языка прослеживается в изобилии и разнообразии словарного запаса. Особенно большое количество слов, связанных с финансово-экономикой, в казахском языке свидетельствует о том, что казахский народ давно хорошо владеет экономикой и финансами. Среди тюркских народов и языков казахский язык отличается богатством разновидностей шкур и шерсти, множеством названий одежды, еды, руд, полезных ископаемых, дорогих тканей, материалов, ювелирных изделий и сохранением слов коренного тюркского происхождения. В статье проанализированы термины и отдельные наименования финансово-экономической сферы, используемые в активной лексике казахского языка. Самое первое значение и этимология некоторых финансово-экономических и торговых терминов в казахском языке дается на основе данных современных тюркских языков, начиная с древних и средневековых тюркских письменных памятников. Материалы неродственных языков также использовались для семантических связей между словами и для дополнительных доказательств. В данной исследовательской работе среди казахской финансово-экономической лексики представлены исконные слова, в основном общие для тюркских языков. В частности, рассмотрена история семантического изменения активных слов как «қор», «құн» и «тауар», высказаны выводы об их происхождении.

Ключевые слова. Словарный запас казахского языка, тюркская лексика, финансово-экономические термины, қор, құн, тауар.

SEMANTIC DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND ECONOMIC TERMS (USING THE EXAMPLE OF THE WORDS “KOR”, “KUN” AND “TAUAR”)

Abstract. The richness of the vocabulary of the Kazakh language can be traced in the abundance and diversity of the vocabulary. Especially the large number of words related to finance and economics in the Kazakh language indicates that the Kazakh people have long been well versed in economics and finance. Among the Turkic peoples and languages, the Kazakh language is distinguished by the rich variety of skins and wool, a variety of names for clothing, food, ores, minerals, expensive fabrics, materials, jewelry and the preservation of words of indigenous Turkic origin. The article analyzes the terms and individual names of the financial and economic sphere used in the active vocabulary of the Kazakh language. The very first meaning and etymology of some financial, economic and trade terms in the Kazakh language is given on the basis of data from modern Turkic languages, starting from ancient and medieval Turkic written monuments. Materials from unrelated languages were also used for semantic connections between words and for additional evidence. In this research paper, among the Kazakh financial and economic vocabulary, native words are presented, mainly common to the Turkic languages. In particular, the history of semantic change of active words such as “kor”, “kun” and “tauar” is considered, conclusions about their origin are made.

Key words. Vocabulary of the Kazakh language, Turkic vocabulary, financial and economic terms, kor, kun, tauar.

Давлетбаева Раиса Губайдулловна

Доктор педагогических наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акумлы, РФ, Республика Башкортостан, 450077, г.Уфа, ул. Октябрьской революции, 3-а, bspu_lmc@mail.ru

Ракымгалиева Агиса Омаркызы

Башкирский государственный педагогический университет им. М.Акумлы, РФ, Республика Башкортостан, 450077, г.Уфа, ул. Октябрьской революции, 3-а, agisa_94@mail.ru, ORCID ID: 0009-0003-0009-4609

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ И СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ПО ФОРМИРОВАНИЮ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме формирования социокультурной компетенции обучающихся на уроках русского языка как неродного, ключевым аспектом исследования которой стали, теоретическое обоснование и практическая разработка методики формирования социокультурной компетенции обучающихся.

Проблема формирования социокультурной компетенции стала особенно актуальной в начале XXI века, что было обусловлено значительными социальными трансформациями в современном мире. В настоящее время именно социокультурная компетентность может стать нравственным и духовным ориентиром развития и укрепления целостности и многообразия всего человеческого сообщества. Сегодня в качестве основной цели изучения казахского языка как государственного в условиях общеобразовательной школы выступает обеспечение педагогическими условиями для более глубокого и осмысленного постижения мира, его реальной, конкретно-исторической сущности, взаимоотношений различных народов и культур. Именно поэтому в настоящее время обращается пристальное внимание обучению русскоязычных школьников казахскому языку как государственному языку Республики Казахстан, обеспечивающему межкультурную коммуникацию, «диалог языков и культур». Автор проанализировал теоретическую литературу, приведены модели ученых по формированию социокультурной компетенции. В статье утверждается предположение, что использование новых технологий, методик, приемов, средств (обучение в сотрудничестве, компаративный анализ, ролевые игры, использование лингвокультурологических единиц и т. п.) способствуют успешному формированию социокультурной компетенции обучающихся в процессе преподавания языка как официального Республики Казахстан.

Ключевые слова. Формирование, социокультурной компетенция, компетенция, русский язык, практика, методика, метод

Введение. Согласно концепции преподавания казахскому языку учебные методы должны формироваться как конкретные коммуникативные задачи, решаемые при помощи соответствующих языковых средств. Прагматическая направленность программы определяет выбор контекстно-ситуативного метода презентации явлений языка, при этом коммуникативные и языковые навыки формируются одновременно.

Речь идет не столько о передаче понятий о языке и признанных учебных норм, сколько о свободном понимании, переживании определенной реальности.

Материалы и методы исследования.

1. Аутентичные тексты не только иллюстрируют функционирование языка в форме, принятой его носителями, они насыщены без эквивалентной, коннотативной и фоновой лексикой, что представляет интерес с точки зрения заложенной в них национально-культурной и социально-психологической информации, которая может служить содержательной основой для развития умений выявлять, сопоставлять и интерпретировать сходства и различия родной и изучаемой культур в целях формирования и развития инофонных школьников с опорой на фоновую лексику в процессе обучения казахскому языку. При этом также необходимо, чтобы через работу с такими текстами обучающиеся смогли усвоить речевые и поведенческие паттерны и научиться соответственно вести себя в той или иной ситуации [Рогова, 1991].

Одним из продуктивных видов работ над текстом в рамках общения также является *работа над «текстом с социокультурными ошибками»*, которая предполагает развитие критического отношения к содержанию текста, позволяет совершенствовать знания, навыки и умения по интегрируемым предметам в доступной и интересной форме. Такие задания используются в качестве проверки усвоенных знаний по определенной теме, в качестве фрагментарного задания на уроках-путешествиях и в игровых ситуациях. Тематика занятий по казахскому языку должна по возможности соответствовать коммуникативным потребностям учащихся, их социальным и культурным запросам и интересам.

Фасцинирующий эффект содержательного плана текстов, а вместе с тем и культурной среды в целом, значительно повышается за счет применения *средств аутентичной визуальной и аудитивной наглядности*, в том числе мультимедийной, с помощью которых воссоздается социокультурная и языковая действительность. Использование видеозаписей разного жанра делает возможным осмысление и усвоение также и невербальных средств общения. При формировании социокультурной компетенции очень актуально также использование информационно-коммуникационных технологий.

Ролевая игра определяется И. Пассовым как «упражнение, в котором учащийся, исполняя попеременно различные социальные и межличностные роли, осваивает общение в пределах социального контакта» [Маслова, 2001:65].

Использование ролевой игры как формы работы позволяет, по его мнению, осуществить интегративное взаимодействие всех видов речевой деятельности при активном участии обучающихся в сюжетной импровизации. Ролевая игра – это ситуация, в которой участник берет нехарактерную для него роль, поступает непривычным образом.

Ролевая игра дает возможность представить себя в различных ситуациях, смоделировать свое поведение в зависимости от взятой на себя роли.

Компонентами ролевой игры выступают:

1. моделирование – формирование эффективного способа поведения каждого участника группы в конкретной разыгрываемой им ситуации.
2. инструктаж – вмешательство ведущего (учителя), который помогает участникам группы советами, обратной связью, поддержкой поиска оптимального выхода из трудной ситуации.
3. подкрепление – поощрение, стимулирующее правильное поведение участников группы в разыгрываемой ситуации.

Формы проведения ролевых игр разнообразны, к примеру, презентация, пресс-конференция, круглый стол, заочное путешествие, экскурсия, репортаж.

Проектную-исследовательскую методику в данном случае считают продуктивной, так как она создает уникальную возможность для личностного роста учащихся, ориентирует их на раскрытие творческого потенциала и развитие познавательных интересов. Алгоритм работы по технологии проектов, используемый в учебном процессе выдвигание гипотезы → создание проблемной ситуации → анализ проблемы → конкретизация и осмысление → реализация → презентация. Проектная методика — это личностно ориентированный вид деятельности, который обеспечивает условия самопознания, самовыражения и самоутверждения.

Метод проектов позволяет повысить продуктивность обучения и обеспечивает его практическую направленность. Тематика проектных работ имеет социокультурное и лингвокультурологическое звучание в аспекте контрастно-сопоставительного характера.

В процессе выполнения проектных работ учащиеся собирают, систематизируют и обобщают богатый оригинальный материал. При этом ученики обращаются не только к различным печатным источникам, но и к источникам в сети Интернет.

Тематика проектов может иметь социокультурную направленность и отражает разносторонний спектр интересов учащихся.

Технология обучения в сотрудничестве помогает создать условия для активной совместной учебной деятельности учащихся различных учебных ситуациях. Взаимодействие учащихся в парах или группах обеспечивает практическое использование языка в ситуациях, моделирующих действительность. Данная технология развивает учащихся потребность постоянно совершенствовать свои речевые и творческие способности. Для успешного взаимодействия в различных ситуациях общения используют метод ролевого общения. Продуктивен метод сравнения, позволяющий сопоставить факт родной культуры и культуры изучаемого языка, а также провести параллель сравнения традиций, обычаев, манер, праздников и достижений. Сопоставление и оценивание, как правило, происходит в ситуациях речевого общения.

Чтобы диалог, как форма общения, и диалог, как соприкосновение, контакт представителей разных стран или диалог культур состоялся и стал реальностью, учащиеся знают, что необходимо строго соблюдать все шаги следующего алгоритма:

1. установить контакт с собеседником, запросить и дать информацию по ходу беседы для решения поставленной задачи;
2. начать, поддержать и закончить разговор;
3. выразить свое отношение к обсуждаемому вопросу;
4. выяснить мнение и отношение собеседника;
5. четко ориентироваться в фактах иноязычной культуры и уметь дать оценочное описание фактов, реалий и событий;
6. адекватно интерпретировать факты иноязычной культуры, проявляя чувства такта и толерантности.

Для развития информирования социокультурной направленности, как составляющей коммуникативной компетенции, наиболее эффективными считаются уроки, *имитирующие какие-либо занятия или виды работ*: путешествие, экскурсия, защита туристических проектов, урок – (ролевая) игра, урок-конкурс, урок-викторина и другие.

Овладевая социокультурными знаниями и умениями, учащиеся расширяют свои лингвострановедческие и страноведческие за счет новой тематики о стране изучаемого языка, ее науке, культуре, реалиях, известных людях в различных видах речевой деятельности: аудировании, говорении, чтении и письме.

Материалом для обучения аудированию служат *аутентичные тексты* информационно-справочного характера: аудиоинформация в галереях и музеях, путеводители для туристов, объявления в аэропорту, вокзале, в транспорте. Кроме этого, учащимся предлагаются тексты, которые могут встретиться в реальной жизни при обучении или при посещении страны изучаемого языка: прогноз погоды, новости, спортивные репортажи, инструкции, интервью.

Обучение чтению *текстов лингвострановедческого содержания* несет определенную новизну, так как в этих текстах всегда встречаются реалии страны изучаемого языка. С учетом возраста, тематики и проблематики учащимся предлагаются аутентичные тексты различных стилей: публицистические, научно-популярные, филологические, художественные.

При работе с текстом выделяются три основных этапа: до текстовый, текстовый, после текстовый. На этапе антиципации текста наиболее эффективными считаю приемы: 1) догадка содержания по заголовку; 2) мотивированные вопросы; 3) заполнение пропусков, 4) мозговой штурм (оперативный метод решения проблемы на основе стимулирования творческой активности, при котором участникам обсуждения предлагают высказывать как можно большее количество вариантов решения, в том числе самых фантастичных, затем из общего числа высказанных идей отбирают наиболее удачные, которые могут быть использованы на практике).

На текстовом этапе – 1) чтение с пометками, 2) заполнение диаграмм, раскрывающей последовательность событий в тексте, 3) расположение абзацев в правильной последовательности, 4) заполнение корзины идей.

Газетный текст, в данном случае, рассматривается как одно из эффективных средств формирования социокультурной компетенции учащихся. Он обладает национально-культурной спецификой, проявляющейся на уровнях семантики, синтаксиса и структуры. Воздействие вербального сообщения усиливается иллюстративно-графическими средствами, обладающими широким спектром ассоциативных связей. Британские и американские качественные газеты отличает информативность, сбалансированность авторских эмоций, структурно-композиционная четкость, умеренное иллюстрирование, идеологическая модальность. Язык газеты представляет собой одну из распространенных форм бытования языка. Газета является неисчерпаемым источником новой современной лексики, клише, фразеологизмов, идиом, отражает динамику развития языка, новые языковые формы, также представляет богатство стилей современного иностранного языка.

Обучение на основе газетного материала имеет следующие цели:

- 1) научить читать статьи в оригинале (т. е. аутентичные), осуществляя разные виды чтения (изучающее, ознакомительное, просмотровое, поисковое);
- 2) научить обсуждать общественно-политические темы и проблемы;
- 3) научить высказывать свое отношение к прочитанному;
- 4) совершенствовать слух произносительные, лексические, грамматические навыки;
- 5) реализовать межпредметные связи, повышать уровень общей культуры и образованности студентов, расширять их кругозор. [Садохин, 2004].

Правильно поставленное обучение чтению общественно-политической литературы (и в первую очередь газетных текстов) является одним из сильных средств идейно-политического воспитания, стимулирует интерес школьников к иностранному языку и способствует развитию речевых навыков и формированию социокультурной компетенции.

На старшем этапе обучения учащийся должен уметь не только читать газету на иностранном языке, извлекать из нее интересующую его информацию, но и передать содержание, давать оценку прочитанного, высказывать своё мнение о нём [Зимняя, 2004:384].

На начальной стадии работы с газетой учитель сам определяет статьи, подходящие школьникам для прочтения и их обсуждения. Такие статьи должны быть не слишком большими по объёму (18–20 строк газетного столбца); доступными для понимания по лексическому составу и тематике; интересными по содержанию; актуальными по тематике, насыщенными общественно-политической или научной информацией; имеющими воспитательное значение.

На продвинутой ступени работы с газетой ученикам можно предлагать подбирать интересующие их тексты по определенной тематике. Но необходимо руководить этой работой. Политинформация может проводиться на тему, выбранную самим учащимся.

Следует отметить, что работа с газетой проводится на уровне подготовленной речи. Задача учителя состоит в том, чтобы:

- а) обеспечить речевое взаимодействие учащихся;
- б) вывести коммуникацию на уровень неподготовленной речи.

Результаты и их обсуждение. Действенным приёмом работы по семантизации страноведческой лексики является *методика лингвокультурологического анализа*. Лексика вводится способом ее национальной обусловленности. Учащиеся знакомятся с текстом, содержащим информацию о реалиях иноязычной культуры, а затем составляют аналогичный текст, описывающий сходные явления и реалии казахской и российской действительности.

Пример на основе текста «Моя страна».

(1 таблица. Моя страна)

В Казахстане	В России
<i>Байтерек</i>	<i>Кремль</i>

Таким образом, знакомство с культурой народа – носителя языка происходит путём сравнения и постоянной оценки уже имеющихся знаний и понятий с вновь полученными, со знаниями и понятиями о своей культуре. Сравнивая, учащиеся выделяют общее и специфическое, что способствует объединению, развитию понимания и доброго отношения к людям, их культуре.

Использование на уроках *ролевых игр* способствует развитию социокультурной и коммуникативной компетенций.

В качестве примера можно привести ролевую игру «Литература Казахстана», «Литература России».

Цель данной игры является развитие навыков общения друг с другом в пределах изучения материала «Литература и писатели Казахстана (России)».

Ситуация общения: специалисты в области литературы и слушатели собрались для проведения ток – шоу. Учащиеся объединяются в группы и получают ролевые карточки с заданиями.

(2 таблица)

Группа 1. «Вы – специалисты. Сделайте обзор основных моментов литературного развития в Казахстане (России)».

(3 таблица)

Группа 2. «Вы – знатоки английских писателей. Сообщите интересные факты из их жизни».

(4 таблица)

Группа 3. «Вы – слушатели. Задайте уточняющие, интересующие вас вопросы, на основе прослушанной информации» (используйте выражения просьбы: что вы можете говорить? Ваше мнение пожалуйста? Как вы думаете? и.т.д.

К наиболее действенным методам формирования социокультурной компетенции можно также отнести *сравнительно-сопоставительный метод*, включающий различного рода дискуссии (на занятиях обсуждаются традиции, обычаи, которые в значительной мере отличаются от родной культуры); *метод «критических инцидентов»*, нацеленный на выявление различий в вербальном и невербальном общении (ученикам предлагается описание инцидента в общении, в результате которого взаимодействие представителей различных культур было затруднено по причине культурных различий и недопонимания ситуации одним из партнеров); *метод «культурных капсул»*, акцентирующий одно из различий в культурах, например, различие между покупателями в Казахстана и России; *метод «аудио-мотора»* (по типу детской игры «Simonsays») [Томахин, 1986:113-119].

Использование песенного материала на уроках казахского и русского языка может применяться не только для развития аудитивных навыков, произносительных навыков, пополнения словарного запаса, отработки речевых навыков, но и для ознакомления учеников с элементами культуры страны изучаемого языка. Здесь следует придерживаться некоторых принципов, а именно: песня должна быть аутентичной, она должна соответствовать возрасту и интересам учащихся. Также необходимо соответствие песни уровню языка учащихся, методическая ценность песни и некоторая корреляция с учебными программами. Если выбор песни соответствует данным принципам, то потенциально она может быть очень полезной. Далее учитель разрабатывает систему упражнений по данной песне. Если, как в нашем случае, перед преподавателем стоит цель формирования социокультурной компетенции, то и система упражнений будет направлена на то, чтобы сосредоточить внимание учащихся на тех элементах культуроведческой информации, которые содержатся в тексте.

Для развития социокультурной компетенции важно наличие в тексте следующих сведений: география и история страны изучаемого языка, факты политической и социальной жизни, факты повседневной жизни, наличие этнокультурной информации, различного рода символики, наличие информации о поведенческой культуре, включающей особенности поведения в различных ситуациях, разговорные формулы, нормы и ценности общества.

В большинстве своем все эти факты в той или иной степени нашли свое отражение в текстах песен. Существует множество песен, отражающих проблемы общества, касающихся не только зарубежья, но и нашей страны. На основе этих песен можно

обратить внимание учащихся на существующие проблемы и обсудить их. Особенности быта, привычки в еде, одежде, особенности образа жизни раскрываются в песнях.

Применение песенного материала на уроках казахского или русского языка поможет повысить мотивацию к изучению этой или иной языка, а также станет эффективным средством накопления социокультурных знаний, а значит и развития социокультурной компетенции [Кунанбаева, Карамысова, 2004:15]

Необходимо использовать национально-региональный компонент (НРК) как средство формирования социокультурной компетенции русскоязычных учащихся на уроках казахского языка.

Краеведческий материал приближает учащихся коммуникацию к личному опыту учащихся, позволяет им оперировать в учебной беседе фактами и сведениями, с которыми они сталкиваются в своей повседневной жизни. На основе этого материала можно моделировать вполне реальные коммуникативные ситуации: беседа о родной стране, о ее столице, о родном городе с гостем из-за рубежа, проведение экскурсии для гостей на казахском (русском) языке и т.п. Личные переживания, которые появляются у учащихся в процессе реализации всех форм учебной работы с использованием материалов национально-регионального компонента, не только усиливают эффективность всех аспектов воспитания – нравственного, гражданского, эстетического, но и значительно повышают мотивацию учащихся к изучению этого языка.

Для реализации регионального компонента в основной и средней школе в предметное содержание речи могут быть включены следующие темы: «Мой город», «Досуг и увлечения молодежи», «Достопримечательности и места отдыха в регионе», «Особенности жизни в городе», «Выдающиеся люди моего города, их вклад в науку и мировую культуру», «Проблемы экологии региона», «Технический прогресс в регионе».

Материалы регионоведения можно удачно использовать при обучении всем видам речевой деятельности на уроках казахского (русского) языка. Формированию социокультурной компетенции способствует использование регионоведческих материалов в организации различных видов чтения.

Воспитательная цель реализует стимулирование учащихся к общению со сверстниками, в том числе представителями другой культуры. Форма работы над проектом может быть индивидуальной или коллективной в зависимости от выбора учащихся. Для проектной деятельности можно предложить следующие темы: «Выдающиеся люди региона, их вклад в науку и мировую культуру», «Досуг и увлечения молодежи в регионе», «Мой город», «Моя семья в истории города», «Известные спортсмены региона» и др. Учащиеся с удовольствием занимаются проектной деятельностью. Презентация проектов зависит от выбора и интересов учащихся и, может быть, в виде газетной статьи, репортажа, экскурсии на английском языке, плаката, видеоролика и так далее [Белякова, 2010].

Реализация регионального компонента на уроках казахского (русского) языка становится не только средством формирования разных видов компетенций, но и имеет также большое воспитательное значение.

Наиболее эффективной формой в языковой подготовке мы считаем работу с текстом, как одно из условий развития творческого потенциала учащихся, пополнения их словарного запаса, улучшения качества речи.

Текст – это основа создания развивающей речевой среды. Именно через текст реализуются все цели обучения в их комплексе: коммуникативная, образовательная, развивающая, воспитательная. Значительное время, например, на уроке казахского языка отводится словарной подготовке. Очень важно запомнить и закрепить новые слова и термины. В разных контекстах они дают и разное значение, поэтому так важно

отработать все речевые обороты на текстовом материале, поупражняться в составлении словосочетаний, простых предложений, повторить порядок слов в приложении, выделить синонимы или антонимы, найти члены предложения, уточнить к каким частям речи относятся новые слова. На текстовом материале можно поупражняться в словообразовании. Для развития же+ речевых навыков еще больше возможностей. Во-первых, работа по тексту способствует улучшению техники чтения, правильному произношению, пополнению лексического запаса. Учащиеся зрительно запоминают правописание слов, упражняются в стилистике, учатся выделять в тексте главное, находить ключевые слова, сравнивать, сокращать. Таким образом развивают свою память, внимание, мышление.

Наиболее результативными, на наш взгляд, являются следующие формы и методы организации работы с текстом:

- работа без эквивалентным лексиками;
- коннотативный анализ текста;
- работа с фоновой лексикой;

Изучение безэквивалентных языковых единиц на занятиях по казахскому языку как иностранному соответствует современным стандартам образования, рекомендуящим вырабатывать не только лингвистическую, коммуникативную компетенции, но и культурологическую компетенцию. Поэтому обучение казахскому языку как иностранному должно проходить в русле лингвокультурологической концепции [Верецагин, Костомаров, 1980:320].

В процессе обучения безэквивалентной лексике есть несколько особенностей. Во-первых, отсутствует такой этап, как перевод слова на родной язык ученик-иностранцев. Это связано с тем, что безэквивалентные слова не имеют устойчивых соответствий в других языках. Во-вторых, невозможно провести работу по подбору синонимов, так как они отсутствуют по той же причине.

Знакомство с новым словом, эквивалента которого нет в родном языке иностранных слушателей, должно начинаться с развернутого объяснения его лексического значения в казахском языке. Это должен быть небольшой интересный рассказ. Рассмотрим данный подход на примере безэквивалентных слов из лексико-семантической группы строения и предметы традиционного (народного) быта.

Например, 1 – жаттығу: Төменде берілген мәтіннен эквивалентсіз сөздерді тауып, мағынасын түсіндіріңіз. Сөздікті пайдаланыңыз.

Ұлттық жәдігер

*Қазақ халқының сан ғасырлық ақыл-ойының, өмірлік тәжірибесінің, шынайы еңбек пен табиғатты түсіне білуінің, шеберлі пен даналық суреткерлігінің құдіретті туындысы **киіз үй** десек болады. Киіз үйдің күмбез тәрізді жасалуы, күн тіке түсетін беттің неғұрлым аз, ішкі көлемнің көп басылуы, ақ сөңке сүйекпен борлануы, күн сәулесін өткізбеу үшін қажет.*

***Шаңырақ** үшін дайындалатын ағаш мейлінше түзу және бұтақсыз болуы керек. Шаңырақ-киіз үй сүйегінің негізгі түйіні. Шаңырақ шеңбер тәрізді «бөгеннен», «күлдіреуіштен», «күлдіреуіш бақалағынан» тұрады.*

***Кереге** - киіз үйдің қабырғасы. Ол арнайы таңдай алынған талдан иіліп, құрастырылады. Иілген керегеге мәнерлі сызықтар салынады. Бұл сызықтар «Қобы» деп аталады. Кереге көз өлшемдеріне қарай «жел көз», «тор көз» болып екіге бөлінеді. Кереге биіктігі оның көгімен есептеледі.*

Уық - шаңырақ пен кереге басын жалғастыратын, талдан ию арқылы жасалатын киіз үйдің негізгі сүйек мүшелерінің бірі:

2-жаттығу. Мәтінде берілген «сәукеле» эквивалентсіз лексикасын, орыс тіліндегі баламасымен салыстырыңыз.

Сәукелені неліктен сәукеле атаған?

Сәукеле – қызды ұзатқанда киетін бас киім. Сәукелені қыз ұзатылғанда күйеу еліне киіп бару үшін тіктіреді. Сәукеле арнайы басылған ақ киізден немесе арасына қыл салынып сырған матадан жасалып, сырты қымбат матамен (барқыт, атлас, шұға) қапталып, шетін құндыз, кәмшәт терісімен айналдыра тігіледі.

Сәукеленің төбесіне, өн бойына алтын, күміс, маржанның әшекей тағылып, алтын жібек жіппен кестеленеді. Сәукеленің төбесіне жібектен желек тағылып, оған үкі қадайды.

Сәукеле ұзатылған қыздың қайын жұртына жеткенше киіп баратын бас киімі. Бұл бас киімді қыз бір-ақ рет киетін болған. Қыз әкесі бай болса бір сәукеле үшін қырық қысырақтың құнын беріп те жасататын болған екен. Сондықтан да бұл бас киімнің әдемілігі мен қымбаттығына қызыққан жол торушылар сәукелені қолға түсіру мақсатында қарақшылықпен айналысатын болған. Ал, келінді күтіп отырған ауылдың балалары қозы көш жерден таймен күтіп алып, адамдардың, сәукеленің амандығын көріп «Сау келеді, сау келеді»-лесіп ауылға қарай шабатын болған деседі.

3-жаттығу. Ұсынылған мәтіннен тұрақты-тіркестерді тауып, мағыналарын түсіндіріңіз.

Көктем лебі

Көктемде табиғат ана оянады, қыстың қары еріп, құстар жылы жақтардан қайта оралады. Ағаштар бүршік жарып гүлдейді. Әр көктем ерекше, бір керемет, сыры бітпес бір тылсым.

Әсіресе қызығы, мына көктем алды мезгіл. Қыс пен көктемнің алмасар уақыты. Бір бірімен сықылықтап қуаласпақ ойнаған кішкентай балаларды есіме салады. Біресе қыс көрінеді, біресе жылы көктем лебі. Ақыры соңында қыс шаршап тынады дағы, ал көктем керісінше күшіне күш қатып, ойыннан қалып бара жатқан қысқа бұртия қалады да көз жасын төгіп жібереді.

Міне біздің қыр басындағы ауылға да көктем ат басын тіреді. Өйткені мына қыс бет қаратпай қойып еді. Аяздан сағы сынып тұнжырап отырған халықтың көктем келіп, рухы бір көтеріліп қалды. Ауыл тұрғындарының ірі қараларына өткен қыс қырғидай тиген болатын. Бірақ аман-есен көзді ашып жұмғанша көктемге аяқ басты.

4-жаттығу. Төмендегі тұрақты сөз тіркестеріне синонимдер жазыңыз.

Аза бойы қаза болды, алғаны ас болмады, түн ұйқысын төрт бөлді, төрт түлігі сай, Көз байлау, Көз жазып, Көз қиығын салды, Көз сүзу – телміру, Қалтасына сену, Қан жалау, Қанат біту, Қанатын жазу, Иегі қышу, Ине шанаар жер жоқ, Инемен құдық қазғандай, Инені жіпке тізу, Иненің жасуындай, Иненің көзінен өткендей, Ит арқасы құрысты, Ит байласа тұрғысыз.

5-жаттығу. Мәтіннен тұрақты тіркестерді бір бөлек, жай тіркестерін бір бөлек, көшіріп жазыңыз.

Шешендік

«Қазақ – табиғатынан ділмар, шешен халық. Бізде ежелгі Грек, Рим мемлекеттеріндегідей шешендер тәрбиелейтін арнаулы мектептер болмаған. Әйтсе де, сөз қадірін білген халқымыз ел ішінен шыққан тума дарын, шешендерді, ақылгөй қария, күміс көмей жыршы, әнші-жыршыларды айырқша көтермелеген. Тілі қылыштың жүзіндей өткір, ойы салиқалы, терең, қысылшаңда қиыннан қиыстырып жол табатын шешендердің әділ төрелігіне тоқтай да білген. Халық туғанына, қарына тартпай, тура билік айтқан шешендерді ханнан артық бағалаған». [Адамбаев, 2008: 19.]

Второй этап работы: коннотативный анализ текста. Коннотативные синонимы отличаются друг от друга отношением говорящего к обозначаемым предметам и явлениям объективного мира. Подберите коннотативные синонимы с эмоционально – оценочным (ласкательный или уничижительный) и экспрессивным компонентом.

Рука – (лапа, пятерня);

Ребенок – (малютка, крошка, малолеток, карапуз, малявка, щенок);

Лицо – (физиономия, рожа, рожица, мордо, мурло, харя, рыло).

Остановимся на некоторых видах работы с синонимами, которые можно использовать на занятиях.

1-жаттығу. Берілген мәтінге тақырып қойыңыз? Қазақ халқы үшін жылқының маңызы. Жылқы малының қазақ-орыс ұғымында қалай суреттеледі. Салыстырыңыз.

Жылқы малының өзге малдан етінің күштілігі де бар. Жылқы еті мен сүті ем. Қыста етінің кереметтілігі қандай суық, үскірік болса да қатпайды. Қымызы өкпе ауруына мың да бір ем. Қазіргі кезде өкпе ауруы өте көп оны жылқы сүтімен емдеуге болады. Етінің тағы бір күштілігі жаздыгүні өзге малға шыбын қонса денесіндегі жара құрттайды. Оны емдемесе ішіне түсіп өліп қалады. Ал жылқының ерекшелігі таза етіне жеткенге дейін өліп түсіп қалады. Тағы ерекшелігі жылқының терісінің иісіне жылан жоламайды. Ал далаға қонып қалған жағдайда ат әбзелдерін жайып тастау керек. Ал жылан шаққан адамға аттың терін ішкізсе мың да бір ем болады. Жылқы сүті мен етін былай қойғанда, терісінің өзі асыл. Яғни балалар ішсе сүті, жесе еті, мінсе үсті – жел дейтіні осыдан емес пе!? Ер қанаты – ат, деген мақалды тегін айтпаған аталарымыз.

Третий этап работа с фоновой лексикой.

Фоновая лексика - слова или выражения, имеющие дополнительное содержание и сопутствующие семантические или стилистические оттенки, которые накладываются на его основное значение, известные говорящим и слушающим принадлежащим к данной языковой культуре.

Түйе

Денотат: Бір я екі өркешті күйіс қайыратын ірі мал. Түйе балуан – күрескенін жығатын, алын денелі адам. Түйеден түскендей қыш айтты – дөре-кі, орынсыз сөз айтты. Түйені түгімен [биені бүгімен] жұтты – нараны көн алды. Түйе үстінен сирақ ұйтті [ит қап-ты] – икемсіз, енсіз, болбыр [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 807].

Негізгі ерекшелігі: ашатұяқты сүтқоректілердің бір түрі. Қолда өсірілетін түйелердің арғы тегі - жабайы жүйелер. Түйе бұдан 4-5 мың жыл бұрын қолға үйретілген.

Көшпелі қазақ шаруасының сүйікті малы – түйе. Түйенің жүні мен терісі – киім, сүті – сусын, еті – ас. Әсіресе, түйе көш көлігі ретінде бағалы. Қыста суыққа, жазда ыстыққа төзімді, әсіресе шөлге, аштыққа шыдамды.

Төрт түліктің ішінде түйе малын байлық ретінде де, көлік ретінде де, азық ретінде де қатты қастерлеген. Осы малдың сақтаушы иесін «Ойсылқара» деп атаған. Ойсылқара атауы ұғымдық жақтан түйе деген мағынаны білдіреді. Қазақтар түйенің жүнінен түйе жүн шекпендер киген, ол жеңіл әрі жұмсақ сырт киім болған. Түйенің күштілігі, жүйріктігі, шыдамдылығы сияқты түрлі қасиеттері бар, соған орай оны түрліше атайды (желмая, нар, аруана, жампоз, үлек, нарқоспақ т.б.). Тіпті түйенің шудасын да, қайнатып, емге пайдаланған. Осындай аса құнды мал болғандықтан, қазақтар өз перзенттерін «Ботам», «Ботакөзім», «Ботажан», «Ботақан», деп, айналып-үйірілген, еркелетіп отырған.

БОТАЖАН эмоц. *Қарағым, жаным.*

БОТАҚАН эмоц. 1. *Ботаны кіші-рейтін айтылатын сөз.* 2. *Баланы ер-келеткенде айтылатын сөз* [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 140].

Тұрақты-тіркес: *Түйеүстінде отырып, сирақ үйіткен* - ебедейсіз, олақ.

Мақал-мәтелдер: *Нар жолында жүк қалмас; Мал өсірсең түйе өсір, пайдасы оның көл-көсір; Түйе өлген жерде жүк қалады; Атан-түйе ойнаса жұт болады.*

Беретін өнімдері:

ШҰБАТ. Түйенің сүтінен ашытып жасалған шипалы сусын, тағам **ШУДА** Түйенің өркешіне, желкесіне, тамақ арасына шыққан узынша

кыл-шық жүні. Шуда бау - шуда жүнінен есілген бау.

ОЙСЫЛҚАРА миф. 1. Түйенің пірі, сақтаушысы, атасы. 2. Ауысп. Түйе малы. [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 140].

Итак, в результате эксперимента с упражнениями подтвердили, что предлагаемая в проекте научно-методическая система формирования социокультурной компетенции русскоязычных обучающихся на уроках казахского языка оправдывает себя и является достаточно эффективной. Этому способствовали целенаправленная работа по созданию учебно-речевых ситуаций, приближенных к естественным, использование специально разработанных заданий по практическому применению составляющих коммуникативной и лингвокультурологической компетенций, использование необходимых принципов, методов и средств формирования социокультурной компетенции русскоязычных обучающихся на уроках казахского языка.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Рогова, Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе [Текст] / Г.В. Рогова – М.: Просвещение, 1991. – 375 с.

2 Маслова, В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений. [Текст] / В.А. Маслова – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – 65 с.

3 Садохин, А.П. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие [Текст] / А.П. Садохин – М.: Альфа-М, 2004. – 228 с.

4 Зимняя, И.А. Педагогическая психология [Текст] / И.А. Зимняя – М.: Логос, 2004. – 384 с.

5 Томахин, Г.Д. Лингвистические аспекты лингвострановедения [Текст] / Г.Д. Томахин – Вопросы языкознания, 1986. – 119 с.

6 Кунанбаева, С.С., Карамысова, М.К., Иванова, А.М. Концепция развития иноязычного образования [Текст] / С.С.Кунанбаева, М.К.Карамысова, А.М. Иванова – Алматы, 2004 – 206 с.

7 Белякова, Е.Г., Захарова, И.Г. Социокультурное информационное пространство в контексте проблемы формирования личности [Текст] / Е.Г. Белякова, И.Г. Захарова // Вестник ТюмГУ. Серия «Педагогика. Психология. Философия», 2010.– № 5. – С. 11-17.

8 Кеңесбаев, І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. [Текст] / І.К. Кеңесбаев – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. – 712 б.

REFERENCES

1 Rogova, G.V. Metodika obucheniya inostrannym yazykam v srednej shcole [Methods of teaching foreign languages in secondary school]. M.: Prosveshchenie, (1991): 375 s. – [In Rus]

2 Maslova, V.A. Lingvokul'turologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh.ucheb. zavedenij. [Linguoculturology: Textbook for students. higher education. institutions.]. M.: Izdatel'skij centr "Akademiya", (2001): 65 s. – [In Rus]

3 Sadohin, A.P. Mezhekul'turnaya kommunikaciya: Uchebnoe posobie [Intercultural communication: A textbook]. M.: Al'fa-M, (2004): 228 s. – [In Rus]

4 Zimnyaya, I.A. Pedagogicheskaya psihologiya [Pedagogical psychology]. M.: Logos, (2004): 384 s. – [In Rus]

5 Tomahin, G.D. Lingvisticheskie aspekty lingvostranovedeniya [Linguistic aspects of linguistic and cultural studies]. Voprosy yazykoznaniiya, (1986): 119 s. – [In Rus]

6 Kunanbaeva, S.S., Karamysova, M.K., Ivanova, A.M. Koncepciya razvitiya inoyazychnogo obrazovaniya [The concept of development of foreign language education.]. Almaty, (2004): 206 s. – [In Rus]

7 Belyakova, E.G., Zaharova, I.G. Sociokul'turnoe informacionnoe prostranstvo v kontekste problemy formirovaniya lichnosti [Socio-cultural information space in the context of the problem of personality formation]. Vestnik TyumGU. Seriya «Pedagogika. Psihologiya. Filosofiya», (2010): № 5, S. 11-17. – [In Rus]

8 Kenesbaev, I.K. Kazakh tilinin frazeologiyalyk sozdigi. [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: «Gylym» baspasy, (1977): 712 b. – [In Kaz]

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОРЫС ТІЛДІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР МЕН ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақала орыс тілі сабақтарында оқушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастырудың өзекті мәселесіне арналған, оның негізгі зерттеу аспектісі студенттердің әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесін теориялық практика тұрғысынан негіздеу.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру мәселесі әсіресе ХХІ ғасырдың басында өзекті болды, бұл қазіргі әлемдегі маңызды әлеуметтік өзгерістерге байланысты болды. Қазіргі уақытта бұл бүкіл адамзат қауымдастығының тұтастығы мен алуан түрлілігін дамыту мен нығайтудың адамгершілік және рухани бағдары бола алатын әлеуметтік-мәдени құзыреттілік. Бүгінгі таңда жалпы білім беретін мектеп жағдайында қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың негізгі мақсаты әлемді, нақты-тарихи мәнін, әртүрлі халықтар мен мәдениеттер арасындағы қарым-қатынасты тереңірек және мағыналы түсіну үшін педагогикалық жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан қазіргі уақытта орыс тілді оқушыларды қазақ тілін мәдениетаралық коммуникацияны, "тілдер мен мәдениеттер диалогын" қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде оқытуға ерекше назар аударылуда. Автор теориялық әдебиеттерді талдап, әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру бойынша ғалымдардың модельдері келтірілген. Мақалада жаңа технологияларды, әдістемелерді, әдістерді, құралдарды пайдалану (ынтымақтастықта оқыту, компаративті талдау, рөлдік ойындар, лингвомәдени бірліктерді пайдалану және т.б.) Қазақстан Республикасының ресми тілі ретінде тілді оқыту процесінде білім алушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін табысты қалыптастыруға ықпал етеді деген болжам бекітіледі.

Кілт сөздер. Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, құзыреттілік, орыс тілі, практика, әдістеме, әдіс

METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS AND A SYSTEM OF EXERCISES FOR THE FORMATION OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCE OF RUSSIAN- SPEAKING STUDENTS IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Abstract. The article is devoted to the urgent problem of the formation of socio-cultural competence of students in the lessons of Russian as a non-native language, the key aspect of the study of which was the theoretical justification and practical development of a methodology for the formation of socio-cultural competence of students.

The problem of the formation of socio-cultural competence became especially relevant at the beginning of the ХХІ century, which was due to significant social transformations in the modern world. Currently, it is socio-cultural competence that can become a moral and spiritual guideline for the development and strengthening of the integrity and diversity of the entire human community. Today, the main goal of studying the Kazakh language as a state language in a secondary school is to provide pedagogical conditions for a deeper and meaningful understanding of the world, its real, concrete historical essence, and the relationship between different peoples and cultures. That is why close attention is currently being paid to teaching Russian-speaking schoolchildren the Kazakh language as the state language of the Republic of Kazakhstan, providing intercultural communication, "dialogue of languages and cultures" The author analyzed the theoretical literature, models of scientists on the formation of socio-cultural

competence are given. The article asserts the assumption that the use of new technologies, techniques, techniques, tools (collaborative learning, comparative analysis, role-playing games, the use of linguistic and cultural units, etc. They contribute to the successful formation of socio-cultural competence of students in the process of teaching the language as an official language of the Republic of Kazakhstan.

Key words. Formation, socio-cultural competence, competence, Russian language, practice, methodology, method.

МРНТИ 52.47.29

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430301>

Churikova Larisa Alekseyevna*,

Candidate of Technical Sciences, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, Ikhsanova, 44/1,
<https://orcid.org/0009-0000-1262-5794> koaffL@mail.ru

Dzhumagaliyev Murat Sotsialovich,

2nd year Master's student, PPEOU "West Kazakhstan Innovation and Technology University", Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, Ikhsanova Street 44/1,
muratdzhu@gmail.com

Zhaliyev Darkhan Uzakkairovich,

2nd year Master's student, PPEOU "West Kazakhstan Innovation and Technology University", Republic of Kazakhstan, 090006, Uralsk, Ikhsanova Street 44/1,
dara14centner@gmail.com

Чурикова Лариса Алексеевна*,

кандидат технических наук, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, улица Ихсанова 44/1, koaffL@mail.ru

Джумагалиев Мурат Социалович,

магистрант 2 курса, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, улица Ихсанова 44/1,
muratdzhu@gmail.com

Жалиев Дархан Узаккаирович,

магистрант 2 курса, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, улица Ихсанова 44/1,
dara14centner@gmail.com

TECHNOLOGICAL SOLUTION FOR COMBATING HYDROGEN SULFIDE AT THE FIELD

Abstract: One of the urgent problems in the production of hydrogen sulfide-containing oils is the problem of increasing the efficiency of hydrogen sulfide removal. Optimization of costs associated with the production, transportation and preparation of oil is very important at the present time.

In order to reduce the costs of oil preparation, the use of a differentiated approach to solving the problem of its purification from hydrogen sulfide at the Kashagan field depends on the volumes of oil preparation, the mass fraction of hydrogen sulfide in the oil, the presence of gas near the high-sulfur oil preparation unit (UPVSN) that does not contain hydrogen sulfide, the presence of a gas collection system and the possibility of transporting increased volumes of hydrogen sulfide-containing gas to the sulfur purification unit.

Taking these factors into account, it is necessary to identify the maximum values of the volume fractions of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide in the composition of the stripping gas, at which the mass of oil will be preserved, as well as the conditions under which it will be purified from hydrogen sulfide in the conditions of the Kashagan field.

Studies have shown that with an increase in the oil heating temperature and a decrease in the pressure in the desorption column, the maximum total volume fraction of methane and nitrogen in the mixture in the composition of the stripping gas decreases. A decrease in the mass

fraction of hydrogen sulfide in oil below 100 ppm and maintaining the mass yield of oil depending on the proportion of these components in the composition of the stripping gas is possible if the oil temperature and pressure in the column are optimized. An increase in the total volume fraction of methane and nitrogen in the composition of the stripping gas leads to a decrease in its required consumption to achieve a certain efficiency of oil purification from hydrogen sulfide at specified operating parameters of the column.

Key words: hydrogen sulfide, stripping, mass oil yield, stripping gas, multicomponent mixture, cleaning efficiency.

Introduction. The gradual depletion of oil and gas reserves on land and the aggravation of the global energy crisis have necessitated an ever-wider development of oil and gas resources on the continental shelf, in the depths of which almost three times more oil and gas is concentrated than on land. In this regard, hydrocarbon production on the continental shelves of the seas around the world is rapidly developing.

Removing hydrogen sulfide from oil is becoming an increasingly urgent task every year. The need to purify oil from hydrogen sulfide is caused by several reasons: the presence of these volatile toxic components creates serious environmental problems, causes accelerated corrosion of pipelines and oil storage facilities, and leads to accelerated wear of equipment. At the moment, there are many ways to purify oil from impurities, such as catalytic, reagent, sorption, adsorption, chemisorption. Commercial oil contains many impurities, one of which is sulfur-containing compounds, which are unacceptable in a commercial product, and these impurities also affect the fuel's environmental class. At the moment, for existing neutralizers of sulfur compounds, and in particular mercaptans and hydrogen sulfide, specific reagents are used that must be synthesized, purchased and certain technical conditions must be met, under which these reagents will work effectively.

Currently known methods for combating hydrogen sulfide and related complications in the processes of oil production, collection and preparation are recommended to be divided into four groups according to their functional focus [1, 2]:

- removal of hydrogen sulfide from well products;
- prevention of biogenic hydrogen sulfide formation;
- prevention of hydrogen sulfide corrosion of oilfield equipment;
- prevention of iron sulfide deposits in the productive formation and well equipment.

Hydrogen sulfide is removed from oil during its collection and preparation at separation units, where hydrogen sulfide is separated from oil together with other petroleum gases. However, the efficiency of the process, even with hot oil separation, does not exceed 10-30% [3].

Among the physical methods, three main ones should be distinguished: separation, rectification (stripping), and stripping.

There are various fundamental technological schemes for cleaning oil from hydrogen sulfide. The simplest of the listed methods is separation. In this regard, when developing oil fields containing hydrogen sulfide, it is advisable to focus the oil separation process on its maximum possible removal. Theoretically, the following ways to increase the intensity of hydrogen sulfide extraction from oil during separation are possible [3]:

- reducing the number of separation stages;
- reducing the separation pressure below atmospheric (vacuuming);
- increasing the process temperature;
- feeding an additional volume of sulfur-free gas into the oil (separation with stripping).

The effectiveness of the listed methods is ambiguous. Thus, it was found that reducing the number of separation stages slightly intensifies the extraction of hydrogen sulfide from oil.

In addition, in practice, the use of this method can lead to a significant increase in the cost of commercial oil, since the optimal number of separation stages is taken at the minimum specific costs.

During vacuumization, the efficiency of hydrogen sulfide desorption increases almost linearly with increasing vacuum depth and reaches 60-65% at a pressure of 0.06 MPa at the separation stages. Higher efficiency of oil purification from hydrogen sulfide (70-75%) is achieved at the atmospheric separation stage with an increase in oil temperature to 80 °C [4]. The same results are observed when mixing oil at the separation stage with sulfur-free hydrocarbon gas in a volume of 3-5 m³/m³ (Fig. 1)

At the Kashagan field with an abnormally high content of hydrogen sulfide, it is necessary to use rectification (stripping) and stripping using mass-exchange column equipment, which ensure an oil purification efficiency of more than 95% [5].

During rectification, deep selection of gaseous components from oil, including hydrogen sulfide, is achieved. The latter is extracted in the stripping part of the rectification column when the oil is heated from 120 to 280 °C, depending on the process pressure. The pressure can vary from 0.2 to 0.8 MPa.

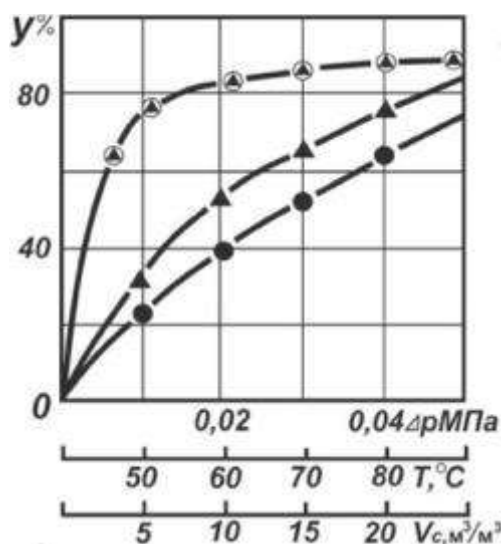

Figure 1 – Classification of methods for removing hydrogen sulfide and low molecular weight mercaptans

The upper strengthening part of the column allows for a clear separation of hydrocarbon components and has little effect on the efficiency of hydrogen sulfide extraction. In this regard, the method of purification in a stripping column that does not have a strengthening part should be considered close to rectification in terms of efficiency. The disadvantages of this method include the high temperature regime of the process, the presence of bulky and metal-intensive heat exchange equipment and the complexity of the operation of the rectification column due to the large number of adjustable parameters.

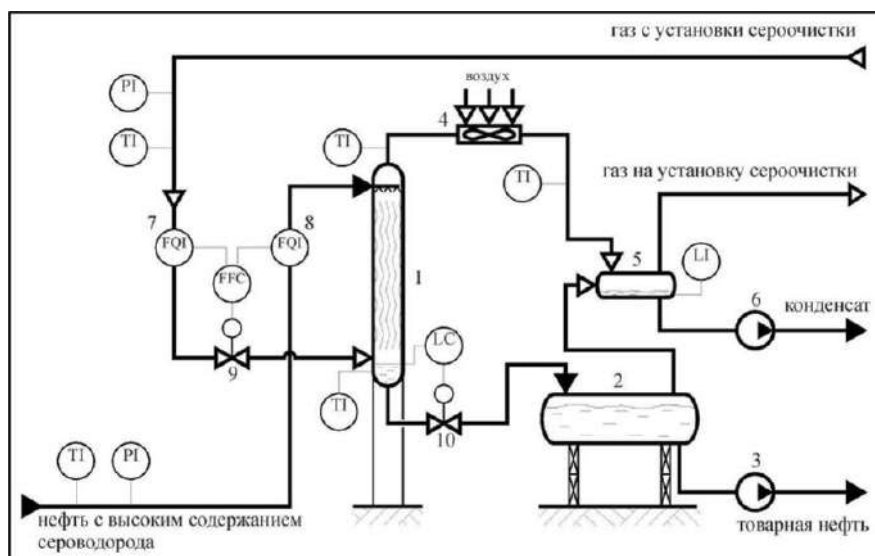
The simplest method of action in terms of technology, which does not require large material costs, is the stripping of hydrogen sulfide in the feed oil pipeline of separation units or a special desorption column.

The essence of the most effective technology for stripping hydrogen sulfide from oil in a desorption column is the counter-current passage of gas that does not contain hydrogen sulfide or with a low content of it through the volume of oil (Fig. 2). This allows, by bubbling the oil with gas and by contacting the phases on special packing, to significantly increase the gas-

liquid phase interface surface and, consequently, to increase the interphase mass transfer. In this case, the chemical composition and properties of the oil do not change after processing.

Hydrogen sulfide is stripped from the oil in a column apparatus after the final separation stage with a counter-current of gas coming from below and oil fed from above [6].

Oil with a temperature of 50-60°C after the electric dehydrators is fed under its own pressure to the upper part of the stripping column 1, distributed over a special packing and flows to the lower part of the column, from where it flows by gravity into buffer tanks 9. Commercial oil is pumped out by pump 8. Hydrogen sulfide is stripped in the column by gas coming from the gas desulfurization unit, moving in the column in a counter-current with the oil. The gas after the stripping column, contaminated with hydrogen sulfide, is cooled to a temperature not exceeding 25°C in refrigerator 5.

1 - stripping column; 2, 4 - flow meters; 3, 10 - control valves; 5 - air cooling device; 6 - condensate collector; 7 - condensate pump; 8 - pump; 9 - buffer tank

Figure 2 - Flow chart of oil purification from H₂S by stripping it in a column

One of the current areas in the development and operation of oil fields is the optimization of costs associated with the extraction, transportation and preparation of oil. To reduce the costs of oil preparation, it is necessary to use a differentiated approach to solving the problem of its purification from hydrogen sulfide at the Kashagan field, depending on the following conditions:

- volumes of oil preparation;
- mass fraction of hydrogen sulfide in oil;
- the presence of gas near the UPVSN that does not contain hydrogen sulfide;
- the presence of a gas collection system and the possibility of transporting increased volumes of hydrogen sulfide-containing gas to the sulfur purification unit.

Taking into account the above, the goal of our scientific research is to identify the maximum values of the volume fractions of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide in the composition of the stripping gas, at which the mass of oil will be preserved, as well as the conditions under which it will be purified from hydrogen sulfide in the conditions of the Kashagan field.

Materials and methods of the study. The studies were conducted on a desorption column model, which was a glass tube with a diameter of 34 mm, in the lower part of which

there was a Schott filter designed for uniform distribution of gas over the cross-section of the model. Before filling with oil, the desorption column model was purged with hydrocarbon gas for 15 minutes. Gas purging was carried out to remove air from the model. After that, 150 ml of oil was fed into it. Gas from the preliminary water discharge unit (PDU) with a volume fraction of hydrogen sulfide equal to 0.5% was used for purging. Hydrocarbon gas for oil purging was fed with a syringe through the Schott filter.

Results and discussion. The physicochemical properties of oil and gas at the Kashagan field were determined based on the results of studies of reservoir and degassed samples. Despite the large number of studied reservoir and surface oil samples collected in different zones of the field both at depth and along the strike, no pattern in the change in the properties and composition of reservoir oil was found. In calculating reserves, the composition of reservoir oil was assumed to be average for the entire deposit. With increasing depth, pressure and temperature increase. At the same time, an increase in pressure increases the density and viscosity of oil, and an increase in temperature decreases them. As a result, the density and viscosity of reservoir oil remain almost constant along the height of the deposit. Calculations show that at the -4300 m mark, the density of reservoir oil is 620.6 kg/m³, and the viscosity is 0.32 mPa s, at the -5300 m mark, respectively 617.6 kg/m³ and 0.2296 mPa s. The difference is comparable with the measurement errors [5, 6].

Therefore, the data on the properties of oil and gas, including differential degassing at reservoir temperature, are assumed to be the same throughout the deposit.

According to the results of studies and calculations, the average density of reservoir oil is 620.6 kg/m³, the saturation pressure of oil with gas at reservoir temperature is 25.26 mPa, the gas content during a single degassing of reservoir oil is 585.9 m³/t, the dynamic viscosity of reservoir oil is 0.232 mPa s. [7, 8]

After differential degassing under operating conditions, the oil density is 785.0 kg/m³, the gas content is 514.5 m³/t, the volumetric coefficient is 1.936, the dynamic viscosity of degassed oil is 2.10 mPa s. [9]

The molar content of the components in the mixture of gases released from the oil during differential degassing under operating conditions: hydrogen sulfide 16.12%, nitrogen 1.34%, methane 57.66%, ethane 11.49%, propane 5.99%, higher hydrocarbons (propanes + higher) 9.46%, helium 0.02%. The relative density of air is 0.869 [10].

Due to the hydrogen sulfide saturation of gas from the Kashagan wells in the range of 18-20%, the field will supply "sour gas" with one of the highest levels of H₂S content encountered in offshore oil and gas production. When oil production reaches 14 million tons per year, according to AGIP, the largest volume of hydrogen sulfide will need to be re-injected into coastal high-pressure reservoirs, avoiding the production of large quantities of gas sulfur and flaring of gas. The efficiency of oil purification from hydrogen sulfide and the mass yield of oil are significantly affected by the concentration of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide in the stripping gas. In this case, the total share of these components in oil is insignificant and has a similar value at different sites due to the fact that degassed oil is fed for stripping. An increase in the share of these components in the gas fed to the column, under certain process conditions, leads to a decrease in its required consumption, as well as the mass of commercial oil. Figures 3 and 4 show the values for the required specific consumption of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide used separately as gases for stripping hydrogen sulfide, and the loss in oil mass provided that its residual mass fraction of 95 ppm is achieved, depending on its temperature at an absolute pressure in the column of 0.14 MPa.

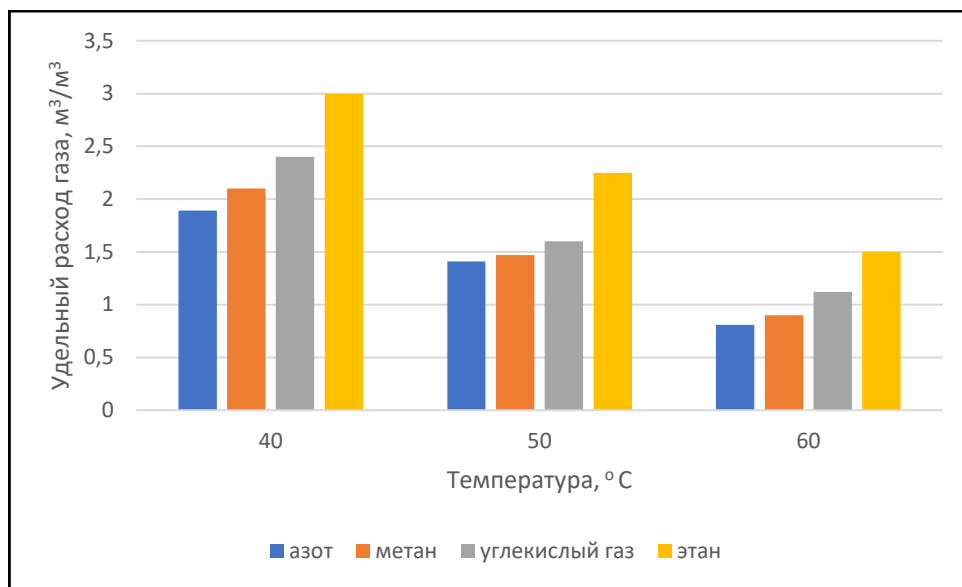

Figure 3 – Dependence of the required specific gas consumption values on temperature

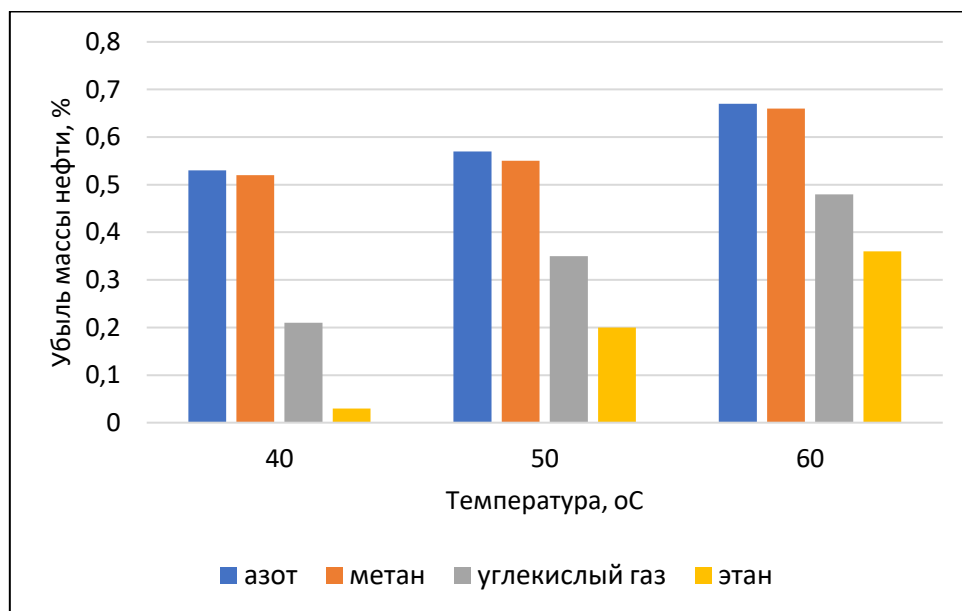

Figure 4 – Dependence of oil mass loss under blowing conditions with different gases on temperature

It is evident that when methane and nitrogen are supplied to the column, the required gas consumption is minimal, and the amount of oil mass loss is maximal, and the specified indicators for both gases are close. When carbon dioxide is supplied to the column, its required consumption and oil mass loss are intermediate values between methane and ethane. With increasing temperature, the effect of gas composition on these factors is less pronounced.

Using propane as a stripping gas, even at a maximum temperature of 60°C and a minimum absolute pressure in the column of 0.12 MPa, does not lead to a decrease in the concentration of hydrogen sulfide in oil below 100 ppm.

The main share of propane passes into oil, which leads to an increase in its mass. Consequently, under certain operating parameters of the desorption column, a decrease in the

proportion of C3+b components in the gas composition and, as a consequence, an increase in the total proportion of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide leads, on the one hand, to an increase in the efficiency of oil purification from hydrogen sulfide, and on the other hand, to a decrease in its mass. Figure 5 shows the maximum values of the volume fraction of light components in the stripping gas, which is their mixture with C3+b, at which the mass of oil is preserved.

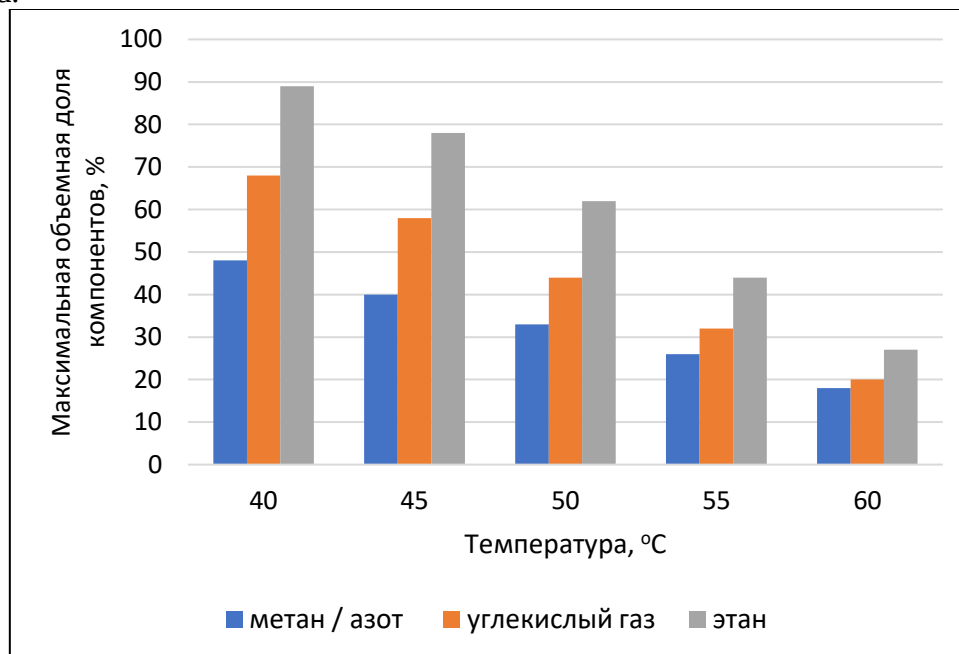

Figure 5 – Dynamics of the values of volume fractions of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide in a mixture of C3+b under the condition of maintaining the mass of oil (at a pressure of P=14 MPa)

When using nitrogen and methane, the values of oil mass loss have similar values (Figure 5). Therefore, when determining the maximum volume fraction of components in a mixture with C3 + in the composition of the stripping gas, the concentrations of nitrogen and methane are summed up. For example, at a temperature of 40 °C, oil mass conservation is possible with a total value of the volume fractions of methane and nitrogen not exceeding 47% and C3 + > 53%. Associated petroleum gas used for oil stripping is a multicomponent mixture that differs in composition. Each individual component has a certain effect on oil mass loss (Figure 5). Provided that the oil mass is preserved, an increase in the concentration of nitrogen and methane leads to a significant decrease in the permissible volume fraction of ethane and carbon dioxide. From the data presented in Figure 5, it is clear that oil mass conservation is possible at a temperature of 40 °C and an ethane volume fraction of 89%. With a volume fraction of nitrogen and methane of 20%, the maximum permissible concentration of ethane decreases from 89 to 49%. An increase in the proportion of ethane has a lesser effect on reducing the maximum permissible concentration of nitrogen and methane.

With an increase in the oil heating temperature and a decrease in the pressure in the column, the maximum total volume fraction of methane and nitrogen in the mixture in the stripping gas decreases. To reduce the mass fraction of hydrogen sulfide in oil below 100 ppm and maintain the mass yield of oil depending on the proportion of these components in the stripping gas, the oil temperature and pressure in the column are optimized.

An increase in the total volume fraction of methane and nitrogen in the stripping gas leads to a decrease in its required consumption to achieve a certain efficiency of oil purification from hydrogen sulfide at given column operating parameters.

Conclusions. Thus, the maximum values of the volume fractions of methane, ethane, nitrogen and carbon dioxide in the stripping gas have been identified, at which the mass of oil is preserved.

It has been established that in order to preserve the mass of oil, the process of its purification from hydrogen sulfide in the desorption column at oil preparation facilities at the Kashagan field should be carried out at the lowest possible temperature and elevated pressure, ensuring a reduction in the mass fraction of hydrogen sulfide below 100 ppm, as well as the transport and utilization of stripping gas.

REFERENCES

1. Garifullin R.G. Removal of hydrogen sulfide from oil in field conditions, [Text]; / R.G. Garifullin, A.M., Mazgarov, I.K. Khrushcheva [et al.] // Oil and Gas Technology. –2007. – No. 1. – P. 11-18.
2. Shatalov A.N. Study of the influence of hydrogen sulfide neutralizers on the processes of oil dehydration and desalination / A.N. Shatalov, R.Z. Sakhabutdinov, D.D. Shipilov [et al.] // Collection of scientific papers "TatNIPIneft". – 2012. –V. 80.– P. 270–278.
3. Fot K.S. Selection of a hydrogen sulfide neutralizer for the facilities of Udmurtneft OJSC in preparation for the introduction of technical regulations TR EAEU 045/2017 / K.S. Fot, N.V. Novikova, N.S. Buldakova, A.Yu. Zhukov // Oil industry - 2020. - No. 2. - P. 68-73.
4. Safin, R.R. Directions for the preparation of sulfur oils, gas condensates and their processed products for transportation and storage / R.R. Safin, F.R. Ismagilov // Ecology of industrial production. - 2004. - No. 2. - P. 35 - 39.
5. Tyurin A.M. Kashagan - a megaproject of the Caspian region / A.M. Tyurin // Subsoil of the Volga and Caspian regions, regional scientific and technical journal. – 2015.– Issue 82. – P.3 – 7
6. Roslyakov, A.D. Analysis of technologies for cleaning hydrocarbon raw materials from sulfur compounds / A.D. Roslyakov, V.V. Burliy // Ecology and industry of Russia. - 2010. – No. 2. – P.42–45.
7. Andreev E.I. Development of the process of hydrogen sulfide extraction and stabilization of oil from the Tengiz field by blowing with petroleum gas [Text] / E.I. Andreev, S.P. Lesukhin // Proceedings of Giprovostokneft “Problems of development of oil fields with anomalous properties”. – Kuibyshev. – 1983.– P.99–111.
8. Shatalov A.N. Criterion of the efficiency of oil purification from hydrogen sulfide in a desorption column / A.N. Shatalov [et al.] // Oil industry. – 2012. – No. 4. – P. 131–133.
9. Sakhabutdinov R.Z. et al. Study of the efficiency of hydrogen sulfide neutralization in oil by chemical reagents / R.Z. Sakhabutdinov [et al.] // Oil industry. – 2009. – No. 7. – P. 66–69.
10. Vildanov A.F. et al. Oxidation-catalytic process DMS-1MA for purification of heavy oils from hydrogen sulfide and mercaptans / A.F. Vildanov [et al.] // Oil industry. – 2012. – No. 11. – P. 138–140.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гарифуллин Р.Г. Очистка нефти от сероводорода в промышленных условиях, [Текст]; / Р.Г. Гарифуллин, А.М., Мазгаров, И.К. Хрущёва [и др.] // Технология нефти и газа.–2007. – №1. – С.11-18.

2. Шаталов А.Н. Исследование влияния нейтрализаторов сероводорода на процессы обезвоживания и обессоливания нефти / А.Н. Шаталов, Р.З. Сахабутдинов, Д.Д. Шипилов [и др.] // Сборник научных трудов «ТатНИПИнефть». – 2012. – Т. 80. – С. 270–278.
3. Фот К.С. Выбор нейтрализатора сероводорода для объектов ОАО «Удмуртнефть» в рамках подготовки к введению технического регламента ТР ЕАЭС 045/2017 / К.С. Фот, Н.В. Новикова, Н.С. Булдакова, А.Ю. Жуков // Нефтяное хозяйство – 2020. – № 2. – С. 68–73.
4. Сафин, Р.Р. Направления подготовки сернистых нефтей, газоконденсатов и продуктов их переработки к транспортировке и хранению / Р.Р. Сафин, Ф.Р. Исмагилов // Экология промышленного производства. – 2004. – №2. – С. 35 – 39.
5. Тюрин А.М. Кашаган – мегапроект Каспийского региона / А.М. Тюрин // Недра Поволжья и Прикаспия, региональный научно-технический журнал. – 2015. – Выпуск 82. – С.3 – 7
6. Росляков, А.Д. Анализ технологий очистки углеводородного сырья от сернистых соединений / А.Д. Росляков, В.В. Бурлий // Экология и промышленность России. – 2010. – №2. – С.42–45.
7. Андреев Е.И. Разработка процесса извлечения сероводорода и стабилизация нефти месторождения Тенгиз отдувой нефтяным газом [Текст] / Е.И. Андреев, СП. Лесухин // Труды Гипровостокнефть «Проблемы освоения нефтяных месторождений с аномальными свойствами». – Куйбышев. – 1983. – С.99-111.
8. Шаталов А.Н. Критерий эффективности очистки нефти от сероводорода в десорбционной колонне / А.Н. Шаталов [и др.] // Нефтяное хозяйство. – 2012. – № 4. – С. 131–133.
9. Сахабутдинов Р.З. и др. Исследование эффективности нейтрализации сероводорода в нефти химическими реагентами / Р.З.Сахабутдинов [и др.] // Нефтяное хозяйство. – 2009. – № 7. – С. 66–69.
10. Вильданов А.Ф. и др. Окислительно-каталитический процесс ДМС-1МА для очистки тяжелых нефтей от сероводорода и меркаптанов / А.Ф. Вильданов [и др.] // Нефтяное хозяйство. – 2012. – № 11. – С. 138–140.

КЕН ОРНЫНДА КҮКІРТСУТЕКПЕН КҮРЕСУДІҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМІ

Аңдатпа: Құрамында күкіртті сутегі бар майларды өндірудегі өзекті мәселелердің бірі күкіртсутекті жоюдың тиімділігін арттыру мәселесі болып табылады. Мұнай өндіруге, тасымалдауға және өндеуге байланысты шығындарды оңтайландыру қазіргі уақытта өте өзекті болып табылады.

Мұнай дайындаудың өзіндік құнын төмендету үшін Қашаған кен орнында оны күкіртсутектен тазарту мәселесін шешуде сараланған тәсілді қолдану мұнай дайындау көлеміне, мұнайдағы күкіртсутектің массалық үлесіне, газдың болуына байланысты. құрамында күкіртті сутегі жоқ (жоғары күкіртті мұнай өндеу қондырғысы) UPVSN, газ жинау жүйесінің болуы және күкірт сутегі бар газдың ұлғайтылған көлемін күкіртті тазарту қондырғысына тасымалдау мүмкіндігі.

Осы факторларды ескере отырып, мұнай массасы сақталатын аршу газындағы метанның, этанның, азоттың және көмірқышқыл газының көлемдік үлестерінің максималды мәндерін, сондай-ақ пайдалану шарттарын анықтау қажет. ол Қашаған кен орны жағдайында күкіртсутектен тазартылады.

Зерттеулер көрсеткендей, мұнайды қыздыру температурасының жоғарылауы және десорбциялық колоннадағы қысымның төмендеуі кезінде аршу газындағы қоспадағы метан мен азоттың максималды жалпы көлемдік үлесі азаяды. Мұнайдағы күкіртсутектің массалық үлесін 100 промилледен төмен төмендету және аршу газындағы осы компоненттердің үлесіне байланысты мұнайдың массалық шығымын сақтау, егер мұнай температурасы мен колоннадағы қысым оңтайландырылған жағдайда мүмкін болады. Аршу газындағы метан мен азоттың жалпы көлемдік үлесін арттыру колоннаның берілген жұмыс параметрлерінде мұнайды күкіртсутектен тазартуда белгілі бір тиімділікке жету үшін оның қажетті шығынының төмендеуіне әкеледі.

Кілт сөздер: күкіртсутек, аршу, мұнай массасы шығымы, аршу газы, көп компонентті қоспа, тазалау тиімділігі.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ БОРЬБЫ С СЕРОВОДОРОДОМ НА МЕСТОРОЖДЕНИИ

Аннотация. Одной из актуальных проблем при добыче сероводородсодержащих нефтей является проблема повышения эффективности удаления сероводорода. Оптимизация затрат, связанных с добычей, транспортом и подготовкой нефти весьма актуальны в настоящее время.

Для снижения затрат на подготовку нефти использование дифференцированного подхода к решению проблемы её очистки от сероводорода на месторождении Кашаган зависит от объёмов подготовки нефти, массовой доли сероводорода в нефти, наличия вблизи (установки подготовки высокосернистой нефти) УПВСН газа, не содержащего сероводород, наличия системы газосбора и возможности транспорта повышенных объёмов сероводородсодержащего газа до установки-сероочистки.

Учитывая эти факторы, необходимо выявить максимальные значения объёмных долей метана, этана, азота и двуокиси углерода в составе отдувочного газа, при которых будет сохраняться масса нефти, а также условия при которых будет происходить ее очистка от сероводорода в условиях месторождения Кашаган.

Исследования показали, что с увеличением температуры нагрева нефти и снижением давления в десорбционной колонне максимальная суммарная объёмная доля метана и азота в смеси в составе отдувочного газа снижается. Снижение массовой доли сероводорода в нефти ниже 100 млн^{-1} и сохранение массового выхода нефти в зависимости от доли указанных компонентов в составе отдувочного газа возможно, если оптимизировать температуру нефти и давление в колонне. Увеличение суммарной объёмной доли метана и азота в составе отдувочного газа приводит к снижению требуемого его расхода для достижения определённой эффективности очистки нефти от сероводорода при заданных параметрах работы колонны.

Ключевые слова: сероводород, отдувка, массовый выход нефти, отдувочный газ, многокомпонентная смесь, эффективности очистки.

МРНТИ 55.33.39

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430302>

Хамзина Баян Елемесовна^{*1},

доцент, PhD, <https://orcid.org/0000-0002-8947-0492>

НкАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана»,
Республика Казахстан, 090009, г. Уральск, улица Жангир хана, 51, byanh@mail.ru

Ихсанов Кайрбек Айтжанович²,

кандидат технических наук, <https://orcid.org/0000-0003-4284-9048> ЧВПОУ «Западно-
Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан,
090006, г. Уральск, проспект Н.Назарбаева 208, ikhsanov_k@mail.ru

Калешева Гульмира Ермухамбетовна²,

старший преподаватель, <https://orcid.org/0000-0002-5610-6774> ЧВПОУ «Западно-
Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан,
090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208, kalesheva-gulmira_29_69@mail.ru

Тілеков Тимур Азаматұлы¹,

магистрант, <https://orcid.org/0009-0002-0817-0680>

НкАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана»,
Республика Казахстан, 090009, г. Уральск, улица Жангир хана, 51, tima260601@mail.ru

Кадралиев Тимур Джамбулович²,

магистрант, <https://orcid.org/0009-0005-7918-5857>

ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет»,
Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, проспект Н. Назарбаева 208, tkad07@mail.ru

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ ПЕСЧАНЫХ СКВАЖИН

Аннотация. В работе рассмотрены причины образования механических примесей в глубинных насосных скважинах и последствия, которые она влечет за собой по указанным причинам. Отмечено влияние твердых взвешенных частиц в жидкости на скважинное оборудование и важность совершенствования технологии фильтрации пескосодержащих жидкостей для ее предотвращения. В качестве метода, применяемого в борьбе с механическими примесями, рассмотрены преимущества и недостатки конструкции фильтра, который моет фильтрующий элемент без подъема насосного оборудования, и решеток с зазором из прочной V-образной проволоки из нержавеющей стали, расположенных в отсеке фильтра. В практических методах борьбы с механическими примесями показаны основные направления Технологии оснащения фильтрами прикорневых зон скважин и основные критерии борьбы с негативным воздействием механических примесей. Исходя из особой важности проблемы уменьшения твердых взвешенных частиц при производстве газо-жидких смесей, для защиты оборудования глубокого отсоса предусмотрено несколько методов изоляции от песчаных смесей, используемых при производстве нефти. Установлено, что решение проблемы повышения надежности насосного оборудования в условиях наличия твердых взвешенных частиц в слоистой жидкости требует комплексного подхода в выборе технических средств. Анализ работоспособности существующих фильтров при приеме

глубинных насосов показал, что они обладают низкой эффективностью в борьбе с твердыми взвешенными частицами, в том числе из-за прилипания твердых взвешенных частиц к поверхности, для очистки необходимо периодически поднимать насосное оборудование.

Ключевые слова: насосные скважины, механические примеси, твердые взвешенные частицы, фильтры, насосное оборудование.

Введение. В процессе эксплуатации нефтяных скважин в скважине образуются песчаные пробки, которые в некоторых случаях достигают интервалов перфорации эксплуатационной колонны и приводят к снижению дебита, а в некоторых случаях к полному прекращению потока жидкости из пласта. Особенно интенсивно происходит процесс образования песчаных пробок на нефтяных месторождениях, продуктивные горизонты которых представлены слабо цементированными песчаниками и глинисто-песчаными породами. Необходимость промывки песчаных пробок вызывает проблемы технического характера, связанные с необходимостью проведения монтажно-демонтажных работ, а также с необходимостью применения специального оборудования для промывки ствола скважины.

Механические примеси-это породы, которые извлекаются из пласта и попадают в скважину. Это происходит при определенной скорости фильтрации или понижении давления фильтрация происходит из-за разрушения горных пород под действием давления. Удаление песка из пласта земли приводит к нарушению устойчивости горных пород в прикорме зоне скважины, обрушению горных пород, последующей деформации эксплуатационных колонн и часто к прекращению работы скважин. Меховые критерии регулируют наличие в производимой продукции твердых взвешенных частиц 0,1 г/л для насоса в общем варианте, 0,5 г/л для насосов в износостойком варианте. Механические примеси в масле - это в основном песок, глина, мелкие частицы железа и минеральные соли. В готовых рафинированных нефтепродуктах механические примеси содержатся в адсорбенте (белая глина), железном налете, минеральных солях и других может присутствовать в веществах [1]. Появление механических примесей зависит от пяти факторов: Первый-это удаление деталей из резервуара во время разработки скважин, а также во время эксплуатации. Песок образуется в результате двухэтапного процесса под действием сдвиговых напряжений, разрушающих породу слоя. Пластовые жидкости, движущиеся в зону перфорации, переносят песок в ствол скважины, который затем выносится на поверхность или осаждается в скважине. Второй-удаление с поверхности Земли вследствие проведения геолого-технических мероприятий и технологических операций на выбранных объектах. При текущем и капитальном ремонте скважин при спуско-подъемных работах насосно-компрессорные трубы не всегда очищаются и испаряются в условиях Трубной базы или цеха. Третий заключается в том, что частицы входят в состав заторов, а пропант и другие частицы проникают в процессе гидрального взрыва. Основным условием выпуска механических примесей является гидравлический взрыв и выпуск пропанта в ствол скважины. Это явление может произойти при первичной очистке или при окончательной разработке скважины. Четвертое-коррозия подземного оборудования. В результате воздействия агрессивных сред, таких как сероводород, кислоты, при обработке металл разрушается из-за коррозии. Кроме того, металлические детали и другие продукты коррозии, разрушенные со стенок рабочих колонн и насосно - компрессорных труб, часто попадают на приемку насоса. Пятое-взаимодействие химически несовместимых перекачиваемых жидкостей. Смешивание двух вод разного

состава (химически несовместимых) образует слоистую воду разного состава и свойств, в которой изменяются условия растворимости первого и второго компонентов воды. Таким образом, ионы, растворенные в первой воде, могут реагировать с ионами другой воды, что приводит к образованию твердых соединений, таких как кристаллы гипса и другие соли.

Основные причины, определяющие степень содержания твердых взвешенных частиц в жидкости, обычно отличаются физико-химическими характеристиками производимого продукта, дебитом скважины, глубиной пласта и давлением пласта, проницаемостью пласта, смачиванием, свойствами частиц песка, плотностью зазоров, углублениями в резервуаре, типом и параметрами промывочной жидкости, используемой при ремонтных и восстановительных работах [2]. По таким признакам, как коррозионная активность в процессе добычи нефти, образование песка, газовый фактор, вязкость жидкости, наличие асфальто – смолисто - парафиновых отложений, приходится иметь дело с причинами, затрудняющими условия работы оборудования глубокого отсоса. Все эти причины приводят к снижению ремонтного периода в работе глубинного насосного оборудования, среднему уровню отказов и, как следствие, к остановке скважины [3]. Этот вопрос становится все более острым, учитывая, что добывающие компании интенсивно проводят комплексы работ с целью интенсификации добычи нефти. Производство данного комплекса работ (увеличение депрессии в пласте) приводит к увеличению содержания взвешенных частиц в перекачиваемом флюиде, что отрицательно сказывается на работе [4]. При использовании многие дефекты возникают под воздействием механических примесей. Объясняется это тем, что смеси по своим размерам, составу и твердости неоднородны и негативно влияют на работу узлов и рабочих пар глубинного насосного оборудования. К характерным элементам механических примесей относятся следующие признаки:

- * продукты коррозии элементов скважинного оборудования;
- * компоненты, составляющие горные породы;
- * незакрепленный проппант;
- * твердые вещества, образующиеся в результате реакций взаимодействия перекачиваемых жидкостей;
- * механические примеси, поступающие в скважину в ходе строительных, монтажных и ремонтных работ оборудования;
- * соли, выпадающие из флюида слоя в процессе термообменных изменений [5].

Результат агрессивного воздействия механических примесей на оборудование глубокой вытяжки:

- * износ рабочих органов скважинных насосных установок абразивом или частицами горных пород после гидравлического разрушения пластов;
- * осадок солей в рабочих органах насоса;
- * загрязнение скважинных насосных установок масштабными фрагментами;
- * заклинивание и поломка клапана обратного впрыска;
- * самопроизвольное разрушение оборудования глубокого отсоса по узлам присоединения [6].

Трение насосных стержней о трубу является важным фактором при эксплуатации скважин. Это может составлять значительную часть нагрузок на колонну стержней и приводить к ее износу или разрушению.

Материалы и методы исследования. Опыт эксплуатации песчаных скважин показывает, что наиболее эффективным способом борьбы с образованием песка является установка специальных фильтров в эксплуатационной колонне, предотвращающих попадание песка из пласта в скважину. Однако такие методы практически не

применялись из-за их сложности и несовершенства. При эксплуатации скважин с насосом наиболее конкретными являются следующие направления борьбы с песком:

1. Обеспечение вывода на поверхность основного объема песка, удаляемого из пласта за счет технико-технологических мероприятий;

2. Защита насоса от попадания песка с помощью фильтров, установленных при приемке насоса;

3. Установка специальных средств защиты в виде сепараторов различного принципа работы на приеме насоса. Перечисленные методы борьбы с песком в определенной степени применяются на различных нефтяных месторождениях. Поэтому необходимо обосновать наиболее подходящий метод. С нашей точки зрения, первый метод представляет большую привлекательность. Использование фильтров и сепараторов ускоряет образование песчаных пробок в скважине, что приводит к необходимости частого ремонта для удаления песчаных пробок. Экономически это невозможно, так как подъем насоса, и последующая его установка требуют прекращения эксплуатации скважины и материальных затрат на монтажно-демонтажные работы.

Одна из сложностей в эксплуатации скважин предопределена чрезмерным воздействием сил граничного трения, износом глубинного насосного оборудования (насосные стержни, муфты), большой кривизной стволов и воздействием в жидкости высокоабразивных частиц – кварцевого песка, нерастворимых солей, коррозии [7].

При ремонте подземного оборудования, помимо подвода его с поверхности, удаление механических частей из-за плохой цементации пластовой породы, отложение солей приводит к их накоплению и засорению рабочих частей скважинных штанговых насосов, осложнениям в освоении скважин, износу и выходу из рабочего состояния глубинного насосного оборудования. Снижение скорости износа возможно с помощью центраторов, установленных на стержневой колонне. Также необходимо изменить технологический режим работы путем увеличения интенсивности всасывания, снижения вязкости производимой продукции, уменьшения силы трения насосных стержней с насосно-компрессорными трубами [8].

Борьба с негативным воздействием механических примесей делится на 4 основных критерия:

- * устранение/уменьшение поступления механических примесей в скважину;

- * устранение/уменьшение поступления механических примесей в насосную установку;

- * технические меры, применяемые в электроцентробежных насосах, штанговых насосах, электрических винтовых насосах;

- * проведение работ по нормализации (промывке) прикорневой зоны и ствола перед спуском глубинного насосного оборудования в скважину. Соответственно, вышеуказанные методы борьбы с твердоплавающими частицами подразделяются на технологические и технические.

Технологические решения механических свойств горных пород в исходных критериях основан на изучении свойств и их отклонений при изменении состояния равновесия термогидродинамической системы. К таким методам относятся регулирование впадин пластов, формирующихся в зависимости от напряженного состояния пластов, внедрение растворов, останавливающих сток, уменьшение притока воды, способ добычи охлажденной высоковязкой нефти и ряд методов, успешно испытанных на месторождениях зарубежных государств. Исходя из особой важности проблемы уменьшения твердых взвешенных частиц при производстве газо-жидких смесей, следует рассмотреть несколько способов изоляции песка от примесей, используемых при производстве нефти для защиты оборудования глубокого отсоса [9].

На практике применение девиантных технологий предотвращает утечку жидкости из-за улучшения профиля приемистости в нагнетательных скважинах, перераспределения потоков в слоях с неоднородной проницаемостью с высоким смачиванием резервуаров и увеличения сопротивления фильтрации смачиваемых частей резервуара. С этой целью целесообразно использовать широкий спектр компонентов, составляющих осадки, системы на основе пенопласта и полимеров, гидрофобизирующих реагентов, прорезиненных частиц [10].

Использование дисперсной системы на основе волокон для улучшения коллекторных свойств заключается в использовании древесного порошка и глиняного порошка. Для блокировки отверстий резервуара с высокой проводимостью используются селективные вещества на основе кремнеземсодержащих соединений. Путем закачки жидкого стекла (Na_2SiO_3) в резервуар осуществляется осаждение, которое не растворяется, что значительно снижает проницаемость резервуара. Наряду с вышеперечисленными технологиями целесообразно использовать резиновый Корд и реагент Темпоскрин. Белая дисперсная структура для отклонения жидких потоков представляет собой смесь на основе прорезиненных частиц. Преимущество этой структуры состоит в том, что она состоит из недорогих компонентов и отходов производства резины и нефтеперерабатывающей промышленности.

Неоднородность проницаемости пласта является показателем неравномерности вытеснения нефти жидкостью и характерным показателем преждевременного заполнения пропластиков с высокой водопроницаемостью, а не до конца добываемых пластов, а показателем на заключительном этапе разработки месторождений является образование на коллекторе больших по площади промытых деталей. Практическое применение отклоняющих технологий позволяет избежать утечки жидкости из-за улучшения профиля приема в нагнетательных скважинах, перераспределения потоков в неоднородных пропластах с высокой смачиваемой проницаемостью пластов и повышения сопротивления фильтрации вращающихся частей пласта [11, 12]. С этой целью целесообразно использовать широкий спектр компонентов, образующих осадки, системы на основе пенопласта и полимеров, гидрофобных реагентов, прорезиненных деталей. Механические методы борьбы с образованием песка: введение фильтров, установленных на дне скважины, специальных петель, песчаных анкеров, циклонов, различных сетчатых и проволочных фильтров, распределительных установок, расположенных на приемном отделении штанговых скважинных насосных установок. Исследования фильтров зарубежного производства показали, что фильтрующие элементы должны соответствовать следующим основным критериям: - иметь очень высокую механическую прочность и коррозионную стойкость; - наличие надежной гидродинамической связи с продуктивным слоем и устойчивости пород к выветриванию в околоплодной зоне; - обеспечение вероятности механической или химической очистки фильтрующего элемента без подъема оборудования [13]. Фильтрующая установка располагается в зоне перфорации скважины или забоя и пакеризуется в стенках эксплуатационной колонны. Установка фильтра способствует уменьшению или абсолютной остановке выброса частиц из пласта, снижает износ устьевого оборудования скважины под воздействием флюидов. В практических методах борьбы с механическими примесями показаны 3 основных направления в технологии оснащения фильтрами прикорневой зоны скважин.

1. Установленные эксплуатационные скважины оборудуются встроенными фильтрующими элементами, которые пакуются в забое и устанавливаются над верхними отверстиями зоны перфорации. Установка фильтра при приеме вытяжки.

2. Установка фильтрующих элементов из щебня по окончании бурения. Расширенную часть открытого продуктивного слоя промывают крупнозернистым сортированным кварцевым песком.

3. Профилактика образования механических примесей в паровых нагнетательных скважинах, в фильтрующих элементах которых имеются различия, обусловленные характеристиками этих скважин. Во всех случаях основной ориентир – это рамка фильтра.

Основными параметрами расположения фильтра, определяющими фракционный состав твердых взвешенных частиц с другими одинаковыми размерами, являются размер и структура отверстий фильтра и геометрия фильтра. На сегодняшний день не существует определенного подхода к определению размера отверстий фильтра, но можно сделать некоторые выводы:

1. При выборе расположения фильтра для скважин, в которых забит ствол, необходимо учитывать не только размер механических примесей и размер отверстия фильтра, но и объем кольцевого пространства, ограниченного расположением и стенкой фильтра. Имеет эффект двухслойного фильтра.

2. Сравнение расположения проволочного фильтра с сечениями в виде круга и трапеции обмотки фильтра показало, что гидродинамические характеристики расположения фильтра с круглым сечением проволоки лучше, а свойства удержания песка лучше в расположениях фильтра с трапециевидным сечением.

3. Расположение фильтра на дне с титановыми элементами показывает отличные показатели в работе с наличием частиц глины до десяти процентов [14].

Также следующим методом борьбы с наличием твердых частиц является введение макетов расположения гравийных фильтров, которые устанавливаются после завершения бурения скважины [15,16].

Большинство макетов фильтров, установленных на впуске насоса, соответствуют их устройству. Основание фильтра состоит из перфорированной трубы, обернутой сетчатой проволокой. Форма и размеры отверстий подбираются в зависимости от гранулометрического состава механических примесей в изделии, их концентрации, адгезии к стенкам фильтра, вязкости изделия. В качестве образца можно рассмотреть расположение щелевого фильтра, предназначенного для удержания твердых взвешенных частиц в жидкости. Этот фильтр расположен между гидроизоляцией и секцией погружного насоса, защищая насос от твердых взвешенных частиц.

Результаты и их обсуждение. Твердые взвешенные частицы задерживаются при прохождении жидкости через решетки из нержавеющей стали. Расположение фильтра несколько может объединить раздел. Производится на предприятиях "НОВОМЕТ". Фильтрующая часть представляет собой зазор из V-образной проволоки из прочной нержавеющей стали. Размер захваченных твердых частиц составляет до 10-20 мм. Характерным преимуществом этого метода является простота его установки в скважине, возможность легкого ремонта данного агрегата и склонность к предотвращению засорения, возможность самоочищения за счет вибрации электрического центробежного насоса [17]. В качестве недостатка расположения фильтра можно отметить тот факт, что из-за накопления солей и отложений асфальтосмолопарафина на стенках фильтрующего устройства это мало влияет на выход из строя агрегата, что приводит к засорению отверстий и, как следствие, к прекращению подачи насоса. Чем тоньше фильтрация щелевого фильтра, тем выше воздействие солей и отложений асфальтосмолопарафина. На этапе работы этого расположения фильтра нижний слой слоя забивается крупными фрагментами твердых частиц суспензии [18]. Нефтедержущие породы (коллекторы) подвергаются значительным нагрузкам из-за изменения давления пласта, что является

одной из причин разрушения каркаса пласта и образования твердых взвешенных частиц в флюиде пласта. В качестве устройства, описанного в следующей исследовательской работе [19], можно рассмотреть глубинный фильтр, предназначенный для очистки продукта от твердых взвешенных частиц и предотвращения их попадания в глубинный насос. Расположение фильтра состоит из нескольких разделов. Секция представляет собой фильтрующий элемент из полимерного волокнисто-пористого материала в виде цилиндрической фигуры и крепится к корпусу благодаря кольцевым бортикам в проходной части. По длине корпуса секции проделаны отверстия. Проходя по поверхности фильтра из полимерного волокнисто-пористого материала, жидкость очищается от механических частиц и поступает во впускное отделение насоса. Частицы собираются на поверхности фильтрующего элемента и частично попадают в забой скважины. Когда пропускная способность фильтра снижается, его поверхность можно очистить, вымыв ее.

В качестве метода, применяемого в борьбе с механическими примесями, существует конструкция фильтра, которая моет фильтрующий элемент без подъема насосного оборудования, закрепление которого осуществляется с помощью пакера [20]. Промывка этого фильтра осуществляется путем перекачки жидкости с поверхности в трубчатое пространство скважины. В качестве промывочной жидкости можно использовать нагретое или менее вязкое масло. Недостатком является сложность этой конструкции из-за дополнительных операций, таких как опускание и подъем оборудования для посадки Пакера, отсутствие возможности промывки фильтра потоком жидкости из колонны, вместо этого требуется дополнительная жидкость для перекачки фильтра в пространство трубы для его промывки, что приводит к экономической неэффективности.

Вывод. Следует отметить, что наиболее важным фактором, вызывающим износ насосного оборудования, является наличие песка, содержащего горные породы, в жидкости в образовавшемся резервуаре. Рассмотрено влияние механических примесей на износ глубинного насосного оборудования. Нефтегазосодержащие породы (коллекторы) подвергаются значительным нагрузкам из-за изменения пластового давления, что является одной из причин разрушения структуры слоя и образования твердых взвешенных частиц в слоистой жидкости. Решение проблемы повышения надежности насосного оборудования в условиях наличия твердых взвешенных частиц в слоистой жидкости требует комплексного подхода в выборе технических средств. Анализ работоспособности существующих фильтров при приеме глубинных насосов показал, что они обладают низкой эффективностью в борьбе с твердыми взвешенными частицами, в том числе из-за прилипания твердых взвешенных частиц к поверхности, для очистки необходимо периодически поднимать насосное оборудование.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шашкин, М.А. Применяемые в ТПП «Лангепаснефтегаз» методы защиты для снижения негативного влияния механических примесей на работу ГНО [Текст] / Шашкин, М. А. // Инженерная практика. – 2010. – №2. – с. 26-30.
- 2 Булчаев, Н.Д. Совершенствование методов защиты электроцентробежных насосов в пескопроявляющих скважинах водозабора нефтяных месторождений [Текст]: канд.техн.наук. – 2011.
- 3 Якимов, С.Б. Индекс агрессивности выносимых частиц на месторождениях ТНК-ВР в Западной Сибири [Текст] / Якимов, С.Б. // Нефтепромысловое дело. – 2008. – №9. – с. 33-38.

4 Булат, А.В. Повышение эффективности работы скважинного насосного оборудования за счет применения сепараторов механических примесей [Текст]: канд. техн. наук. – 2013.

5 Агеев, Ш.Г. Энциклопедический справочник лопастных насосов для добычи нефти и их применение [Текст] / Агеев, Ш.Г., Григорян, Г.П., Макиенко, Г.П. - Пермь: «Пресс мастер», 2007.

6 Казаков, Д.П. Повышение эффективности эксплуатации скважин электроцентробежными насосами после гидравлического разрыва пласта [Текст]: автореф. канд. техн. наук. – Уфа, 2010. – с. 109.

7 Ивановский, В.Н. Системы защиты скважинного оборудования от механических примесей [Текст] / Ивановский, В.Н., Сабиров, А.А., Булат, А.В. // Территория нефтегаз. – 2010. – №9. – с. 62-67.

8 Бахтизин, Р.Н. Особенности добычи нефти с высоким содержанием механических примесей [Текст] / Бахтизин, Р.Н., Смольников, Р.Н. // Электронный научный журнал «Нефтегазовое дело».

9 Казаков, Д.П. Повышение эффективности эксплуатации скважин электроцентробежными насосами после гидравлического разрыва пласта [Текст]: автореф. канд. техн. наук. – Уфа, 2010. – с. 109.

10 Каплан Л.С, Кабиров М.М. Новые технологические и технические решения при эксплуатации скважин штанговыми насосами [Текст]: Учебное пособие. -Уфа: Изд-во УГНТУ, 1997.-166 с.

11 30.Касьянов В.М. Аналитический метод контроля работы глубинных штанговых насосов [Текст] //РНТС ВНИИОЭНГ Сер. Машины и оборудование нефтегазовой промышленности.-1973 .-96 с.

12 Гилаев, Г.Г. Вопросы теории и практики ограничения пескопроявлений в нефтескважинах и водозборных скважинах [Текст] / Гилаев, Г.Г., Бурштейн, М.А., Вартумян, Г.Т., Кошелев, А.Т. – Краснодар: Советская Кубань, 2004.

13 Дарищев, В.И. Комплекс работ по исследованию и снижению самопроизвольных расчленений (РС-отказов) скважинных насосных установок [Текст] / Дарищев, В.И., Ивановский, Н.Ф., Ивановский, В.Н. и др. – М.: ВНИИЭНГ, 2000. – с. 84.

14 Шакиров, Э.И. Опыт применения технологий добычи и ограничения пескопроявления на пластах пачки ПК месторождений Барсуковского направления [Текст] // Инженерная практика. - 2010. - № 2. - с. 4-12.

15 Якимов, С.Б. Индекс агрессивности выносимых частиц на месторождениях ТНК-ВР в Западной Сибири [Текст] // Нефтепромысловое дело. – 2008. – № 9. – с. 33–38.

16 Афанасьев, А.В. Использование технологии крепления призабойной зоны скважины

«ЛИНК» для ограничения выноса песка [Текст] / Афанасьев, А.В. // Инженерная практика. - 2010, №2.- с. 38-48.

17 Фильтры модули ЖНШ производства компании « КАМТЕХНОПАРК» эффективное решение при высоких уровнях КВЧ [Текст] // Инженерная практика. - 2010, №2. - с. 56-57.

18 Адонин А.Н. Процессы глубинонасосной нефтескважинной добычи [Текст] / Адонин, А. Н. – М.: Недра. – 1964.

19 Гарифуллин, А.Р. Опыт борьбы с мехпримесями в ООО «РН - Юган-скнефтегаз» [Текст] / Гарифуллин, А. Р. // Инженерная практика. – 2010, №2 . – с. 20-25.

20 Ивановский В.Н. Оборудование для добычи нефти и газа [Текст] / Ивановский, В.Н.- Ч.1. – М.: Нефть и газ, 2002. – с. 768.

21 Мингулов, Ш.Г. Разработка научных основ и технологий восстановления приемистости нагнетательных скважин [Текст]: дис. док-ра техн. наук. – Уфа, 2014. – с. 249.

REFERENCES

- 1 Shashkin, M.A. Primeniaemye v TPP «Langepasneftegaz» metody zaity dlia snijeniia negativnogo vliianiia mehanicheskikh primesei na raboty GNO [Protection methods used at the Langepasneftegaz Chamber of Commerce and Industry to reduce the negative effect of mechanical impurities on the work of GNOS].” Injenernaia praktika, №2. s. 26-30. (2010): - (In Rus)
- 2 Bylchaev, N.D. Sovershenstvovanie metodov zaity elektrotsentrobejnyh nasosov v peskoproiavliaiyyih skvajinah vodozabora neftiannyh mestorojdenii [Improvement of methods of protection of electrical centrifugal pumps in sand walls of water intake of oil fields].”kand.tehn.nayk, (2011): - (In Rus)
- 3 Iakimov, S.B. Indeks agressivnosti vynosimyyh chastits na mestorojdeniiakh TNK-BP v Zapadnoi Sibiri [The index of aggressiveness of the removed particles at TNK-BP deposits in Western Siberia].” Neftepromyslovoe delo, №9, s. 33-38. (2008): - (In Rus)
- 4 Bylat, A.V. Povyshenie effektivnosti raboty skvajinnogo nasosnogo oborydovaniia za schet primeneniia separatorov mehanicheskikh primesei [Improving the efficiency of downhole pumping equipment through the use of mechanical impurity separators].” kand. tehn. Nayk, (2013): - (In Rus)
- 5 Ageev, Sh.G. Entsiklopedicheskii spravochnik lopastnyh nasosov dlia dobychi nefi i ih primeneniie [Encyclopedic reference of vane pumps for oil production and their application].” Perm: «Press master», (2007): - (In Rus)
- 6 Kazakov, D.P. Povyshenie effektivnosti eksplyatatsii skvazin elektrotsentrobejnymi nasosami posle gidravlicheskogo razryva plasta [Improving the efficiency of well operation by electric centrifugal pumps after hydraulic fracturing].” avtoref. kand. tehn. nayk.Yfa,s. 109. (2010): - (In Rus)
- 7 Ivanovskii, V.N. Sistemy zaity skvajinnogo oborydovaniia ot mehanicheskikh primesei [Downhole equipment protection systems from mechanical impurities].” Territoria neftegaz. №9. s. 62-67. (2010): - (In Rus)
- 8 Bahtizin, R.N. Osobennosti dobychi nefi s vysokim sodержaniem mehanicheskikh primesei [Features of oil production with a high content of mechanical impurities].” Elektronnyi naychnyi jyrnal «Neftegazovoe delo»: - (In Rus)
- 9 Kazakov, D.P. Povyshenie effektivnosti eksplyatatsii skvazin elektrotsentrobejnymi nasosami posle gidravlicheskogo razryva plasta [Improving the efficiency of well operation by electric centrifugal pumps after hydraulic fracturing]: avtoref. kand. tehn. nayk. Yfa, s. 109. (2010): - (In Rus)
- 10 Kaplan L.S, Kabirov M.M. Novye tehnologicheskie i tehnicheckie reshenija pri jekspluatatsii skvazhin shtangovymi nasosami [New technological and technical solutions for the operation of wells with rod pumps].” Uchebnoe posobie. -Ufa: Izd-vo UGNTU,166 s. (1997): - (In Rus)
- 11 30.Kas'yanov V.M. Analiticheskij metod kontrolya raboty glubinnyh shtangovyh nasosov [Kasyanov V.M. Analytical method for monitoring the operation of deep rod pumps].” RNTS VNIIOENG Ser. Mashiny i oborudovanie neftegazovoj promyshlennosti.96 s.(1973): - (In Rus)

- 12 Gilaev, G.G. Voprosy teorii i praktiki ogranicheniia peskoproiavlenii v neftedobyvaiyih i vodozbornykh skvajinah [Issues of theory and practice of limiting sand occurrences in oil producing and water intake wells].” Krasnodar: Sovetskaia Kyban, (2004).
- 13 Dariev, V.I. Kompleks rabot po issledovaniy i snizheniiy samoproizvolnykh raschlenenii (RS-otkazov) skvajinnykh nasosnykh ystanovok [A set of works on the study and reduction of spontaneous dismemberment (RS-failures) of borehole pumping units].” M.: VNIENG, – s. 84. (2000): - (In Rus)
- 14 Shakirov, E.I. Opyt primeneniia tehnologii dobychi i ogranicheniia peskoproiavleniia na plastah pachki PK mestorojdenii Barsukovskogo napravleniia [Experience in the application of extraction technologies and limitation of sand occurrence in the layers of the PK pack of deposits of the Barsukovsky direction] Injenernaia praktika. № 2. - s. 4-12. (2010): - (In Rus)
- 15 Iakimov, S.B. Indeks agressivnosti vynosimyykh chastits na mestorojdeniiah TNK-VR v Zapadnoi Sibiri [The index of aggressiveness of the removed particles at TNK-BP deposits in Western Siberia].” Neftepromyslovoe delo, № 9. – s. 33–38. (2008): - (In Rus)
- 16 Afanasev, A.V. Ispolzovanie tehnologii krepleniia prizaboinoi zony skvajiny «LINK» dlia ogranicheniia vynosa peska [Using the technology of fixing the bottom-hole zone of the well].” Injenernaia praktika. №2.- s. 38-48. (2010): - (In Rus)
- 17 Filtry modyli JNSh proizvodstva kompanii « KAMTEHNOPARK» effektivnoe reshenie pri vysokikh yrovniah KVCh [Filters modules of ZHNSH manufactured by KAMTECHNOPARK company are an effective solution at high EHF levels] // Injenernaia praktika., №2. - s. 56-57. (2010): - (In Rus)
- 18 Adonin, A.N. Protsessy glybinonasosnoi neftedobychi [18 Adonin A.N. Processes of deep-pump oil production].” Nedra, (1964): - (In Rus)
- 19 Garifyllin, A.R. Opyt borby s mehprimesiami v OOO «RN - Iygan-skneftegaz» [Experience in combating mechanical impurities in LLC RN - Yugan-skneftegaz].” Injenernaia praktika. №2. – s. 20-25. (2010): - (In Rus)
- 20 Ivanovskii V.N. Oborydovanie dlia dobychi nefti i gaza [Equipment for oil and gas production].” Ch.1. – M.: Neft i gaz, s. 768. (2002): - (In Rus)
- 21 Mingylov, Sh.G. Razrabotka naychnyykh osnov i tehnologii vosstanovleniia priemistosti nagnetatelnykh skvajin [Development of scientific foundations and technologies for recovery of injection wells].” dis. dok-ra tehn. nayk. Yfa, 2014. s. 249. (2014): - (In Rus)

ҚҰМДЫ ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАҢУ КЕЗІНДЕ ТҮЫНДАЙТЫН ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Жұмыста терең сорап ұңғымаларында механикалық қоспалардың пайда болу себептері мен аталған себептерге байланысты оның әкелетін салдары қарастырылған. Сұйықтықтағы қатты қалқыма бөлшектердің ұңғыма жабдықтарына әсері және оның алдын алу үшін құмы бар сұйықтықты сүзу технологиясын жетілдірудің маңыздылығы аталып өткен. Механикалық қоспалармен күресуде қолданылатын әдіс ретінде сорғы жабдығын көтермей сүзгі элементін жуатын сүзгі дизайнының және сүзгі бөлігінде орналасқан берік тот баспайтын болаттан жасалған V-тәрізді сымның саңылаулы торларының артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылған.

Механикалық қоспалармен күресудің практикалық әдістерінде ұңғымалардың түп маңы аймақтарын сүзгілермен жабдықтау технологиясының негізгі бағыттары мен механикалық қоспалардың теріс әсеріне қарсы күрестің негізгі өлшемдері көрсетілген. Газ-сұйық қоспаны өндіруде қатты қалқыма бөлшектерді азайту мәселесінің ерекше маңыздылығына сүйене отырып, терең сорап жабдықтарын қорғау үшін мұнай

өндірісінде қолданылатын құмды қоспалардан окшаулаудың бірнеше әдістері қарастырылған. Қабаттық сұйықтықта қатты қалқыма бөлшектерінің болуы жағдайында сорап жабдықтарының сенімділігін арттыру мәселесін шешу техникалық құралдарды таңдауда кешенді тәсілді қажет ететіндігі анықталған. Терең сораптарды қабылдаудағы қолданыстағы сүзгілердің жұмыс қабілеттілігін талдау олардың қатты қалқыма бөлшектермен күресте төмен тиімділікке ие екенін көрсетті, соның ішінде қатты қалқыма бөлшектердің бетіне жабысып қалуы салдарынан тазарту үшін сорап жабдықтарын мезгіл-мезгіл көтеру қажет.

Кілт сөздер: сорап ұңғымалары, механикалық қоспалар, қатты қалқыма бөлшектер, сүзгілер, сорап жабдықтары.

ANALYSIS OF PROBLEMS ARISING DURING THE OPERATION OF SAND WELLS

Abstract. The article considers the causes of the formation of mechanical impurities in deep pump wells and the consequences that it entails for the listed reasons. The impact of solid floating particles in the liquid on the well equipment and the importance of improving the filtration technology of sand- containing liquid to prevent it has been noted. As a method used in the fight against mechanical impurities, the advantages and disadvantages of the filter design, which washes the filter element without lifting the pumping equipment, and the V-shaped wire slotted grilles made of durable stainless steel located in the filter compartment are considered.

In practical methods of combating mechanical impurities, the main directions of technology for equipping the bottom areas of wells with filters and the main criteria for combating the negative effects of mechanical impurities are indicated. Based on the special importance of the problem of reducing solid floating particles in the production of a gas-liquid mixture, several methods of insulating sand from impurities used in oil production are considered to protect deep pumping equipment. It is established that solving the problem of increasing the reliability of pumping equipment in the presence of solid float particles in the reservoir fluid requires an integrated approach to the selection of technical means. Analysis of the operability of existing filters in the intake of deep pumps showed that they have low efficiency in the fight against solid floating particles, including the need to periodically raise the pumping equipment for cleaning due to the adhesion of solid floating particles to the surface.

Key words: pumping wells, mechanical impurities, solid suspended particles, filters, pumping equipment.

Аханова Динара Еркиновна,

техника ғылымдарының магистрі, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖКЖОМ, Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қаласы, Ихсанов көшесі, 44, clever_-92@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9134-6001>

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа. Жасанды интеллект (ЖИ) және ақпараттық технологиялар (АТ) интеграциясы қазіргі цифрлық әлемде шешуші рөл атқарады, бұл денсаулық сақтау, қаржы, өндіріс және көлік сияқты әртүрлі салаларда революциялық өзгерістерге әкеледі. Бұл мақалада біз ЖИ және АТ интеграциясының қазіргі жағдайын қарастырамыз, осындай интеграцияның негізгі артықшылықтарын талқылаймыз, сонымен қатар оны одан әрі дамыту перспективаларын анықтаймыз. Жасанды интеллект көптеген деректерді талдауға мүмкіндік береді, бұл әр жеке тұлғаның үлгерімін талдауға және әр саладағы немесе тақырыптағы нақты артта қалушылықтарды ескере отырып, Жеке оқу жоспарын құруға қатысты. Бүгінгі күні өз қызметінде ЖИ-ны қолданбайтын немесе қолдануға тырыспаған кәсіпорынды елестету қиын. Өз қызметінде интеллектуалды шешімдерді белсенді түрде біріктіретін кәсіпорындардың мысалдары мұнай-газ өнеркәсібі, энергетика саласы, авиация құрылысы және басқалары болып табылады. Осы салалардың әрқайсысында ЖИ технологиялық жабдықтар мен техниканың пайдалану сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыра отырып, авариялық жағдайлардың санын едәуір қысқартуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, ақпараттық технологиялар, оқыту, автоматтандыру, интеллектуалды технологиялар, білім беру, бизнес, өнеркәсіп

Кіріспе. Жасанды интеллект және ақпараттық технологиялар біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды және олардың интеграциясы жаңа мүмкіндіктер мен даму перспективаларына әкеледі. Бұл мақалада біз ЖИ ақпараттық технологияның дамуына және керісінше қалай әсер ететінін, сондай-ақ бұл интеграция цифрлық әлемнің болашағын қалай қалыптастыратынын қарастырамыз. Жасанды интеллект технологиялары білім беру, бизнес, құрылыс, мұнай-газ секторы және басқа да көптеген салаларда белсенді түрде біріктірілген. Көп жағдайда бұл салалардың жиынтығын үш негізгі салаға бөлуге болады: білім, бизнес және өнеркәсіп. Әрі қарай мақалада қазіргі заманғы адам өмірінің осы салаларында ЖИ-ны қолданудың егжей-тегжейлі талдауы беріледі. Сонымен қатар, біз ұсынылған салалардың әрқайсысы үшін интеллектуалды технологияларды одан әрі дамытудың ең өзекті және перспективалық бағыттарын атап көрсетеміз.

1. ЖИ және ІТ интеграциясының ағымдағы жағдайы:

Білім беруде жасанды интеллектті пайдалану ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл салада ЖИ интеграциялау кезіндегі басты міндет – оқытуды дараландыруды қамтамасыз ету, сонымен қатар білім беру процесінің сапасы мен тиімділігін арттыру. Жасанды интеллект деректердің үлкен көлемін талдауға мүмкіндік береді, бұл әрбір жеке тұлғаның жұмысын талдау және әрбір жеке саладағы немесе тақырыптағы нақты

олқылықтарды ескере отырып, жеке оқыту жоспарын құру үшін маңызды. Бұл білім беруде ЖИ пайдалану кезінде байқалатын ең өзекті мәселелердің бірі. 1-суретте білім беру саласында интеллектуалды технологияларды қолданудың негізгі перспективалық бағыттарын ұсынады [2].

Сонымен қатар, интеллектуалды технологиялар білім беруде және басқа да маңызды мәселелерді шешуде өз қолданылуын табады. Олар көп жағынан басқару процестерін автоматтандыруды және оқыту нәтижелерін жақсарту әдістерін оңтайландыруды қамтамасыз ету арқылы анықталады. Білім беруде ЖИ-ді қолдану оқушы мен оқытушының өзара әрекеттесу тиімділігін соңғысына әрбір жеке оқушының үлгерімі мен жеке ерекшеліктерін терең талдау нәтижелерімен қамтамасыз ету негізінде арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оқыту мен білімді бекітуге арналған жеке материалдарды таңдай алатын, көп жағдайда оқытушы жұмысын алмастыратын интеллектуалды бағдарламаларды жасау маңызды.

Дербес оқыту

- Жасанды интеллект білім алушылардың білім деңгейі мен қабілеттерін ескере отырып, оқу материалын және оқыту әдістерін алушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдей алады.

Қолмен орындалатын процестерді автоматтандыру

- Жасанды интеллект жүйелері бағалау тестілері мен үй тапсырмалары, жоспарлау және әкімшілік жұмыс сияқты бірқатар тапсырмаларды автоматтандыруы мүмкін.

Сөйлеуді тану және талдау технологиялары

- Жасанды интеллект білім алушылардың сөйлеуін автоматты түрде тану және талдау үшін қолданылуы мүмкін

Шешімді қолдау

- Жасанды интеллект арқылы білім алушыларға негізделген шешім қабылдауға көмектесетін құралдарды жасауға болады. Мысалы, дағдылар мен қызығушылықтар туралы деректерді талдау негізінде мамандық немесе оқу бағдарламасын таңдауда шешім қабылдауды қолдау жүйелері

Виртуалды және толықтырылған шындықты біріктіру

- Бұл білім алушылар тереңірек ену үшін виртуалды нысандармен және жағдайлармен әрекеттесе алатын интерактивті және практикалық оқыту тәжірибесін жасауға көмектеседі.

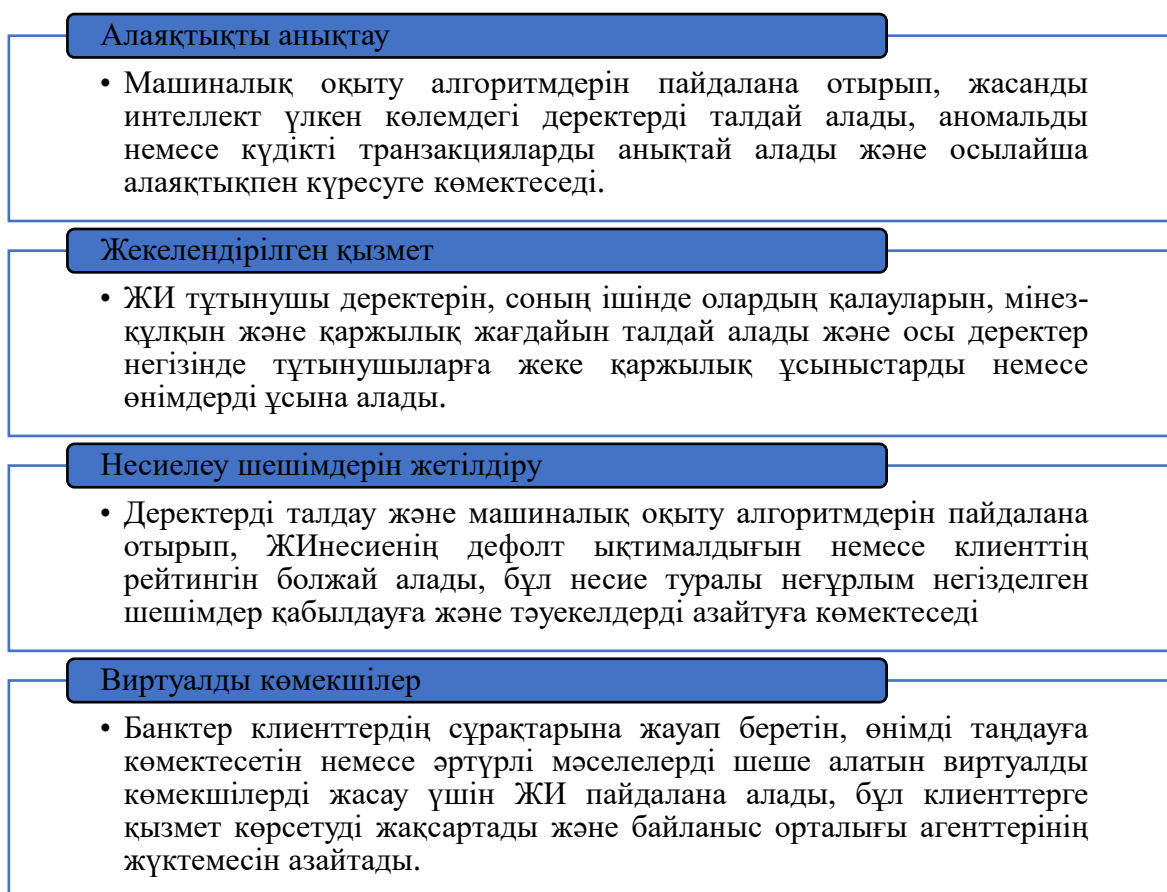
1-сурет. Білім берудегі ЖИ болашағы.

ЖИ қолданудың тағы бір саласы - бизнес. Бизнесе интеллектуалды технологияларды қолданудағы негізгі міндет үлкен деректерді өңдеуге, шешімдер қабылдауға және есептерді дайындауға байланысты еңбекті көп қажет ететін әрекеттерді машинаға көшіру болып табылады. Жасанды интеллект деректердің үлкен көлемін

жылдам талдауға және көптеген параметрлер негізінде жағдайларды болжауға мүмкіндік береді. Мұндай мәселелерді шешу мүмкіндігі қазіргі заманғы бизнес секторы үшін бәсекелестерді талдау, бюджетті жоспарлау және басқа да мәліметтердің үлкен көлеміне негізделген кешенді талдауды терең дайындауды қажет ететін мәселелерді шешу кезінде өте маңызды. Айта кету керек, ЖИ қазіргі заманғы кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметінде бәсекеге қабілеттілікті және тиімділігін арттыруды қамтамасыз етудің негізі болып табылады [3].

Банк секторында ЖИ-ді қолдану ерекше өзекті болып табылады. Бұл саладағы жасанды интеллект күтпеген тәуекелдерді азайтуға және банктердің экономикалық тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Бұл салада ЖИ пайдаланудағы ең маңызды міндеттердің бірі - клиенттің төлем қабілетін қашықтықтан болжау және несиелік өтінімдерді мақұлдау. Мәліметтердің үлкен көлемін және басқа да статистикалық ақпаратты терең талдау банк секторында тиімді шешімдер қабылдау үшін егжей-тегжейлі нәтижелерді алуға мүмкіндік береді.

2-суретте банк секторында интеллектуалды технологияларды қолданудың негізгі перспективалық бағыттарын ұсынады.

2-сурет. Банк секторындағы ЖИ болашағы.

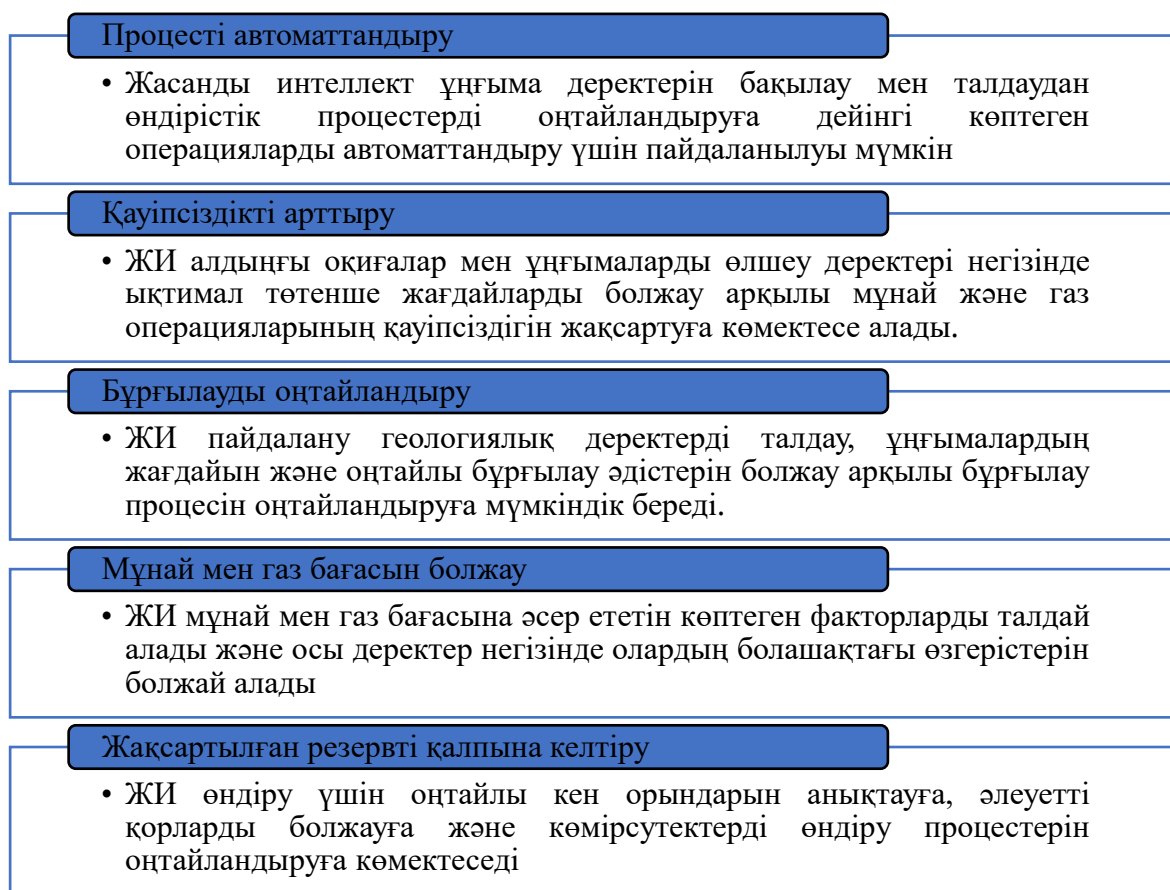
Сондай-ақ жасанды интеллектті қолданудың маңызды саласы өнеркәсіптік сектор болып табылады. Бүгінгі күні өз қызметінде ЖИ қолданбайтын немесе қолдануға әрекеттенбеген кәсіпорындар елестету қиын. Өз қызметінде интеллектуалды шешімдерді белсенді түрде біріктіретін кәсіпорындардың мысалдары мұнай-газ өнеркәсібі,

энергетика секторы, ұшақ жасау және басқалары болып табылады. Осы салалардың әрқайсысында ЖИ технологиялық жабдықтар мен технологияның пайдалану сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыра отырып, төтенше жағдайлардың санын айтарлықтай азайта алады [4].

Мәселен, мысалы, мұнай-газ секторында жасанды интеллект технологиялық жабдықтың жай-күйін болжау және оны жөндеу немесе ақауларды ерте кезеңде жою бойынша ұсыныстарды қалыптастыру үшін белсенді түрде қолданылады, бұл нақты апаттар қаупін азайтуға көмектеседі. Жабдықтарды пайдалану кезінде сенімділік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты мұнай-газ секторында АИ қолдану маңызды міндеттердің бірі болып табылатынын атап өткен жөн [5].

Энергетика саласында ЖИ қолдану энергияны тұтыну динамикасын талдауға және электр энергиясының сапасын реттеуге мүмкіндік береді. Мәселен, осы салада жасанды интеллектті қолданудың ең өзекті және перспективалы бағыттарының бірі электр энергиясының сапасын болжау болып табылады. Бұл жағдайда болжау міндеті нақты уақыт режимінде электр энергиясының сапасын үздіксіз бақылау, талдау және реттеу қажеттілігінен туындайды. Сонымен қатар, бұл мәселені шешудің ең қолайлы құралдарының бірі жасанды нейрондық желілер болып табылады.

3-суретте мұнай-газ секторында интеллектуалды технологияларды қолданудың негізгі перспективалық бағыттарын ұсынады.

3-сурет. Мұнай-газ секторындағы ЖИ болашағы.

Авиация саласында кеме ақауларын тез анықтауға және операторларды қажеттілік туралы хабарлауға мүмкіндік беретін сараптамалық жүйелерді қолдану оларды тез арада жою бойынша белгілі бір шараларды жүзеге асыруда белсенді түрде танымал болуда. Қол әдісінен айырмашылығы, автоматтандырылған сараптамалық жүйені пайдалану әртүрлі ақаулар түрлеріне қатысты үздіксіз білім алуды және білімді кеңейтуді көздейтінін атап өткен жөн.

Әртүрлі интеллектуалды технологияларды қолдану өзекті болып табылатын әскери саланы бөлек атап өткен жөн. Жасанды интеллектіні әскери істерге енгізудің ең перспективалы бағыты – «ақылды» ұшқышсыз ұшу аппараттарын, роботтық жүйелерді және әрекеттердің тиімділігін арттыруға және адам шығынын азайтуға көмектесетін басқа да құралдарды пайдалану.

Өнеркәсіпте ЖИ қолданудың басқа салаларына әсіресе тамақ өнеркәсібі үшін өзекті болып табылатын өнім сапасын қамтамасыз ету, электр өрісіндегі жабдықтың өндірістік ақауларын болжау және т.б. Сондай-ақ, пайдалы қазбаларды сұрыптау кезінде тау-кен өнеркәсібіндегі таспалы конвейерлердегі өнімдерді басқару үшін жасанды интеллектті, атап айтқанда компьютерлік көруді пайдалану өзекті болып табылады. Бұл салаларда интеллектуалды технологияларды қолданудың басты ерекшелігі - күнделікті тапсырмаларды автоматтандыру және адам факторының әсерін азайту мүмкіндігі. Нәтижесінде қателер мен күтпеген экономикалық және материалдық шығындардың ықтималдылығы айтарлықтай төмендейді [7,8].

2. ЖИ және АТ интеграциясының артықшылықтары:

- Жақсартылған тиімділік: ЖИ көптеген тапсырмалар мен процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді, бұл жұмыс тиімділігін арттырады және шығындарды азайтады.

- Дәлірек шешімдер қабылдау: ЖИ көмегімен үлкен деректерді талдау жасырын үлгілерді анықтауға және болашақ оқиғаларды болжауға мүмкіндік береді, бұл дәлірек шешім қабылдауға көмектеседі.

- Жаңа мүмкіндіктерді жасау: ЖИ және АТ интеграциясы инновациялар мен жаңа өнімдер мен қызметтерді дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

3. Даму перспективалары:

- Автономды жүйелерді дамыту: өздігінен басқарылатын автомобильдер, роботтар және дрондар сияқты автономды жүйелерді қолдануды одан әрі кеңейту күтілуде, бұл ЖИ және АТ интеграциясын одан да тереңірек енгізуді талап етеді.

- Білім мен ғылымды жетілдіру: ЖИ білім беру мен ғылыми зерттеулерде барған сайын маңызды рөл атқарады, жекелендірілген оқытуды, интеллектуалды жүйелерді талдауды дамытуды және ғылыми зерттеулерге көмек көрсетуді қамтамасыз етеді.

- Биоинформатиканың дамуы: ЖИ биоинформатика саласында геномдық деректерді талдау, белоктардың құрылымын болжау және ауруларға қарсы препараттарды іздеу үшін белсенді түрде қолданылатын болады.

Технологиялар дамыған сайын және ЖИ қосымшалары кеңейген сайын ақпараттық технологиялармен интеграция болашақ цифрлық әлемді қалыптастыруда басты рөл атқара береді.

Осылайша, ұсынылған мақаланың негізгі мақсаты қазіргі әлемдегі жасанды интеллектті қолданудың негізгі бағыттарына, сондай-ақ болашағы мен өзектілігіне талдау жасау болды.

Жұмыстың нәтижесінде адам қызметінің заманауи салаларында интеллектуалды технологияларды қолданудың өзектілігі мен қажеттілігі анықталды. ЖИ пайдалану тұрғысынан ең өзекті салалар, сондай-ақ оны біріктіру кезінде байқалатын негізгі мүмкіндіктер мен мүмкіндіктер анықталды.

Қорытындылай келе жасанды интеллектті әртүрлі салаларда қолданудың басты артықшылығы қателер ықтималдығын және адам факторларының әсерін азайту екенін атап өткен жөн. Осының нәтижесінде қол еңбегін толығымен алмастыратын және адам өмірінің заманауи салаларындағы міндеттерді орындаудың тиімділігі мен өнімділігін арттыратын идеалды құралдарды алуға болады [6].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
3. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press.
4. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436-444.
5. Jordan, M. I., & Mitchell, T. M. (2015). Machine learning: Trends, perspectives, and prospects. Science, 349(6245), 255-260.
6. Schmid, N. A., & Klammer, R. (2020). The role of AI in the digital transformation of industry. Journal of Industrial Information Integration, 18, 100146.
7. Marr, B. (2021). The Intelligence Revolution: Transforming Your Business with AI. Kogan Page Publishers.
8. Dean, J. (2020). Building software 2.0. Communications of the ACM, 63(1), 82-89.
9. Li, D., & Liu, C. (2017). Applications of artificial intelligence in industry 4.0. Journal of Intelligent Manufacturing, 28(6), 1487-1490.
10. Chen, C. P., & Zhang, C. Y. (2014). Data-intensive applications, challenges, techniques and technologies: A survey on Big Data. Information Sciences, 275, 314-347.
11. Chollet, F. (2018). Deep Learning with Python. Manning Publications.
12. Vamathevan, J., et al. (2019). Applications of machine learning in drug discovery and development. Nature Reviews Drug Discovery, 18(6), 463-477.
13. Sun, C., Shrivastava, A., Singh, S., & Gupta, A. (2017). Revisiting unreasonable effectiveness of data in deep learning era. In Proceedings of the IEEE international conference on computer vision, 843-852.
14. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. Harvard Business Review, 96(1), 108-116.
15. Lee, J. D., & See, K. A. (2004). Trust in automation: Designing for appropriate reliance. Human Factors, 46(1), 50-80.

REFERENCES:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2020). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
3. Bostrom, N. (2014). Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies. Oxford University Press.
4. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436-444.
5. Jordan, M. I., & Mitchell, T. M. (2015). Machine learning: Trends, perspectives, and prospects. Science, 349(6245), 255-260.

6. Schmid, N. A., & Klamma, R. (2020). The role of AI in the digital transformation of industry. *Journal of Industrial Information Integration*, 18, 100146.
7. Marr, B. (2021). *The Intelligence Revolution: Transforming Your Business with AI*. Kogan Page Publishers.
8. Dean, J. (2020). Building software 2.0. *Communications of the ACM*, 63(1), 82-89.
9. Li, D., & Liu, C. (2017). Applications of artificial intelligence in industry 4.0. *Journal of Intelligent Manufacturing*, 28(6), 1487-1490.
10. Chen, C. P., & Zhang, C. Y. (2014). Data-intensive applications, challenges, techniques and technologies: A survey on Big Data. *Information Sciences*, 275, 314-347.
11. Chollet, F. (2018). *Deep Learning with Python*. Manning Publications.
12. Vamathevan, J., et al. (2019). Applications of machine learning in drug discovery and development. *Nature Reviews Drug Discovery*, 18(6), 463-477.
13. Sun, C., Shrivastava, A., Singh, S., & Gupta, A. (2017). Revisiting unreasonable effectiveness of data in deep learning era. In *Proceedings of the IEEE international conference on computer vision*, 843-852.
14. Davenport, T. H., & Ronanki, R. (2018). Artificial intelligence for the real world. *Harvard Business Review*, 96(1), 108-116.
15. Lee, J. D., & See, K. A. (2004). Trust in automation: Designing for appropriate reliance. *Human Factors*, 46(1), 50-80.

ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и информационных технологий (ИТ) играет ключевую роль в современном цифровом мире, приводя к революционным изменениям в различных отраслях, таких как здравоохранение, финансы, производство и транспорт. В данной статье мы рассмотрим текущее состояние интеграции ИИ и ИТ, обсудим основные преимущества такой интеграции, а также выявим перспективы ее дальнейшего развития. Искусственный интеллект позволяет выполнять анализ большого количества данных, что актуально для анализа успеваемости каждой отдельной личности и формировании индивидуального плана обучения с учетом конкретных отставаний в каждой отдельной области или теме. На сегодняшний день трудно представить предприятие, которое не использует или не предпринимало попытки использования ИИ в своей деятельности. Примерами предприятий, активно интегрирующих интеллектуальные решения в своей деятельности являются нефтегазовая промышленность, энергетическая сфера, авиастроение и множество других. В каждой из данных сфер ИИ позволяет значительно сократить количество аварийных ситуаций, повышая эксплуатационную надежность и безопасность технологического оборудования и техники.

Ключевые слова: искусственный интеллект, информационные технологии, обучение, автоматизация, интеллектуальные технологии, образование, бизнес, промышленность

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND INFORMATION TECHNOLOGY: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Abstract. The integration of artificial intelligence (AI) and information technology (IT) plays a key role in today's digital world, leading to revolutionary changes in various industries such as healthcare, finance, manufacturing and transportation. In this article, we will review the current state of AI and IT integration, discuss the main advantages of such integration, and identify prospects for its further development. Artificial intelligence allows you to analyze a large amount of data, which is important for analyzing the academic performance of each individual and forming an individual learning plan taking into account specific gaps in each individual area or topic. To date, it is difficult to imagine an enterprise that does not use or has not attempted to use AI in its activities. Examples of enterprises actively integrating intelligent solutions in their activities are the oil and gas industry, the energy sector, aircraft manufacturing and many others. In each of these areas, AI can significantly reduce the number of emergencies, increasing the operational reliability and safety of technological equipment and machinery.

Keywords: artificial intelligence, information technology, training, automation, intelligent technologies, education, business, industry

ҒТАХА 67.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430304>

Тауышев Орынбек Утебаевич,

техникалық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-3078-0170>, e-mail: tauyshev91@mail.ru

Беккалиев Нұрлан Мейрамович,

техникалық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан,

<https://orcid.org/0000-0002-7745-1358> e-mail: nurlan_b-90@mail.ru

ЖЕРГІЛІКТІ ШИКІЗАТ НЕГІЗІНДЕ ҚАБЫРҒАЛЫҚ КЕРАМИКАЛЫҚ КІРПІШ ТЕХНОЛОГИЯСЫНДА ШЫНЫ ҚАЛДЫҒЫН ҚОЛДАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Тиімді қабырғалық керамиканың технологиялық параметрлерін әзірлеу бойынша эксперименталды зерттеулердің нәтижелері берілген. Қабырғалық керамиканың негізгі физикалық-механикалық қасиеттері зерттелді. Дәстүрлі емес шикізатты пайдалана отырып, тиімді қабырға керамикасын алу мүмкіндігі белгіленді. Шыны қалдықтары керамикалық қабырға материалдарын өндіру үшін оңтайлы шикізат базасы болып табылады. Қабырғалық керамика өндірісінде шыны қалдықтарының жанама өнімдерін пайдалану өте өзекті. Бұндай жоғары сапалы өнім алу үшін оның химиялық құрамын және минералды құрамын тиянақты зертеу қажет. Алынған мәлеметтермен жаңа қолайлы, үнемді технология сұлба жасау қажет. Қазіргі заманғы энергия үнемдейтін қабырға материалдарының көптігінен кірпіш әрқашан бағалы қасиеттерін біріктіру арқылы өз позициясын сақтайды. Қабырға керамикалық бұйымдары – экологиялық таза, өте ұзақ мерзімге төзімді, тұрғын ауданында қолайлы климат және температура мен ылғалдылықты сақтайды. Алайда, осы өнімдерді өндіру күрделі мәселе төмен сұрыпты шикізатты өндіру саласындағы мәжбүр тарту болып табылады - саздақтар, кептіру және химиялық және минералогиялық құрамы өте сезімтал болып табылады, өндірістік сапалы қабырға керамика технологиялық талаптарына сәйкес келмейді. Керамикалық қабырға өнімдерін өнеркәсібінде негізгі бөлігі озық технологиялармен жаңа нысандар енгізу арқылы өндірістің тиімділігін арттыру, сондай-ақ түрлі мақсаттар үшін қоспаларды пайдаланып және озық технологиялар мен жабдықтар өндіріске кірістіріп пайдалану.

Кілт сөздер: Қабырға керамикалық кірпіш, физико-механикалық құрамы, құмды саздар, шыны қалдығы, күйдіру температурасы

Кіріспе. Қазіргі заманғы энергия үнемдейтін қабырға материалдарының үлкен түрлінің ішіндегі керамикалық кірпіш әрқашан бағалы қасиеттерін біріктіру арқылы өз позициясын сақтайды. Қабырға керамикалық бұйымдары – экологиялық таза, өте ұзақ мерзімге төзімді, тұрғын ауданында қолайлы климат және температура мен ылғалдылықты сақтайды. Алайда, осы өнімдерді өндіру күрделі мәселе төмен сұрыпты шикізатты өндіру саласындағы мәжбүр тарту болып табылады - саздақтар, кептіру және химиялық және минералогиялық құрамы өте сезімтал болып табылады, өндірістік сапалы қабырға керамика технологиялық талаптарына сәйкес келмейді[1].

Бұндай жоғары сапалы өнім алу үшін оның химиялық құрамын және минералды құрамын тиянақты зертеу қажет. Алынған мәлеметтермен жаңа қолайлы, үнемді технология сұлба ойлап табу қажет.

Негізгі міндеттер:

- құмды саздар негізінде қабырға керамикасын өндірудің маңыздылығы;
- қазіргі уақытта өндіріс қалдықтарының қажетті қорын анықтау;
- қабырға керамикасын өндіруде озық, қуат үнемдегіш, тиімді технологияларды қолдану;
- қабырға керамикасын өндіру технологиясын зерттеу барысындағы лабораториялық нәтижелерге сүйене отырып, жоғары сапалы бұйымды алу

Материалдар мен тәсілдер. Қазақстан Республикасының барлық облыстарында керамикалық кірпіш алуға пайдаланылатын саздақтың көптеген кен орындары бар. Дәл осы шикізат ресурстарына қазіргі кірпіш зауыттары ыңғайластырылған[2].

Бұл мақалада «Бөкей Орда» ауданының учаскісінің саздақтары пайдаланылған.

Орал обылысы, Бөкей Орда ауданының кен орны лестәріздес саздақтардан және төрттік кезеңнің сынықты материалдарынан құралған. Линза тәріздес сақталмаған жиынтық ретінде кездеседі[1]. Кен орнының ауданы 15,7 га. Беткі қабаты – топырақты-өсімдікті болып келеді ал қуаттылығы 0,1-0,3 м. Астыңғы қабаты – құмдақ пен сланецтер[3].

Физикалық-механикалық қасиеттері: көлемдік массасы $1,43 \text{ т/м}^3$, қопсытылу коэффициенті 1,3, сығылуға беріктік шегі 56-91, иілуге $21-40 \text{ кгс/см}^2$, сусіңіргіштігі 15,4-23,4% иілімділік саны 0,8-12,5.

Кесте 1. Бөкей Орда ауданының алаңындағы саздың гранулометриялық құрамы, %

Фракция, мм	0,5-0,05	0,05-0,005	0,005 дан төмен
Орташа	15,9	67,8	12,8

Кесте 2. Бөкей Орда ауданының алаңындағы саздың химиялық құрамы, %

Оксидтер мөлшері							
SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	K ₂ O	H ₂ O	ППП
52,12	11,55	4,22	12,32	3,00	2,50	1,87	12,42

Кесте 3. Бөкей Орда ауданының алаңындағы саз иілімділігі

Иілімділік саны	Иілімділік дәрежесі бойынша, % жіктелуі
11,8	Орташа иілімді

Керамика өндірісі табиғи ресурстарды айтарлықтай тұтынуға әкеліп соғады себебі негізгі бөлігі саздан тұрады. Осылайша олардың шығынын азайту және, табиғат қорғауға түрлі техногендік шикізатты және өнеркәсіптік қалдықтарын осындай материалдармен ауыстыруға болады. Ғылыми зерттеу жұмысымызға қалдық қоспа ретінде шыны қалдық қоспасын 0,63 фракциясымен қостық.

Қазырғы күнге дейін әлем бойынша үлкен мәселе болып отқан тұрмыстық қалдық және өндіріс қалдықтарының соңғы он жылғы көрсеткіштерге қарасақ 25-30%-ға көрсеткіш жоғарылаған[2,3].

Европалық елдерде 2015 жылы күл қоқысқа 890 мың тонна шыны қалдығы тасталынған, осы орайда көрсетілгендей барлық шыны өндірісі көрсеткіштің 28%-ын құрайды[4].

Елімізде және көрші Ресей елінде тұрмыстық қалдықты қайта өңдеуге жіберіліп жатқаны барлық қалдықтың пайыздық көлемде 10% құрайды, ал өзіміздің обылысымызда бұл көрсеткіш 0% құрап отыр.

Елімізде 2013 жылғы адам санағы бойынша 16909776 адам бар, ал осы адам санының жылына 1352 мың.тонна шыны қалдығы шығарылады[4].

Батыс Қазақстан обылысында жылына 50 мың.тонна шыны қалдығы шығарылады. БҚО (2013 жылы басында 317640 адам болса) жылдық орташа есеппен алсақ адам басына 60-100кг шыны қалдығы шығарылады екен[5,6].

Кесте 4. БҚО., Бөкей Орда ауданының сазын және шыны қалдығын 0,63 елек санымен елеп төмендегідей мөлшерде қосып араластырамыз.

Құрам саны	Компоненттер құрамын, салм %	
	Саз	Шыны қалдығы
1	95	5
2	90	10
3	80	20
4	75	25

Бұл зерттеу жұмысында шикі затты маркасы МШЛ 250х100 зертханалық шарлы диірменінде ұнтақтап, зертханалық електеуіште 0,63мм-лі електен өткізіп алдын-ала дайындалған шыны қалдығын араластырып, шағын өлшемді ПГМ–500 МГ4 гидравликалық пресінде цилиндр тәрізdez қалыпқа жартылай құрғақ қалыптау (барлық масса көлемінен 12% пайыз су қосылды) әдіспен қалыптатынды. Қалыпталған үлгілер күйдірудің алдында ШСП – 0,5 – 70 кептіру шкафында тұрақты массаға дейін кептірілді[7,8].

Нәтижелер мен пікірталас

Кептірілген үлгілерді күйдіру СНОЛ 80/12 электрлі пешінде талапқа сай 900, 950, 1000⁰С температурада 1 сағат ұстап тұру арқылы жүргізілді.

Кесте 5. Жартылай құрғақ әдіспен қалыптау арқылы алынған үлгілердің термо өңдеуден кейінгі физико-механикалық қасиеттері

№ р/н	Саз-шыны қалдығы,%	Күйдіру температурасы, °С	Толық шөгуі,%	Орташа тығыздығы, г/см ³	Су сіңіргіштігі,%	Сығуға беріктік шегі, МПа
-------	--------------------	---------------------------	---------------	-------------------------------------	-------------------	---------------------------

1	95-5%	900	1,6	1,44	11,4	15,8
2	90-10%		1,55	1,42	10,2	17,4
3	80 -20%		1,48	1,40	9,23	18,9
4	75-25%		1,4	1,38	9,01	21,45
1	95-5%	950	1,54	1,36	9,8	18,5
2	90-10%		1,63	1,35	9,2	19,3
3	80 -20%		1,74	1,37	8,71	23,8
4	75-25%		1,8	1,38	8,71	23,2
1	95-5%	1000	1,67	1,46	11,76	18,4
2	90-10%		1,92	1,37	10,2	19,7
3	80 -20%		1,94	1,36	10,9	22,2
4	75-25%		2,2	1,36	12,72	22,5

Кестеде көрсетілгендей, 20% шыны қалдығы қосылған үлгілеріміздің 950 °C температурада күйдіру кезінде толық шөгудің баяу төмендегені көрінеді 1,8-ден 1,54%-ға дейін, соған байланысты орташа тығыздығы да төмендеген 1,38 г/см³ -тан 1,36 г/см³-қа дейін. Су сіңіргіштігіне байланысты жақсы көрсеткіш 20% шыны қалдығы қосылған үлгімізде байқалады, ол 8,71%-ды құрады.

Күйдіру температурасын салыстырсақ, 950 °C температурасының үлгінің физико-механикалық қасиеті жақсарады. Ал құрам өзгешелігіне байланысты 20% шыны қалдығы қосылған үлгіміздің негізгі физико-механикалық қасиеттері айтарлықтай жоғары.

Қорытынды

Жергілікті шикізат негізінде тиімді қабырға керамикасының технологиялық параметрлерін жасаудың тәжірибелік зерттеулер қорытындылары келтірілген. Қабырға керамикасының негізгі физика-механикалық қасиеттері анықталған. Дәстүрлі емес шикізат материалдарын пайдаланып, тиімді қабырға керамикасын алудың мүмкіндігі анықталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Ботвина Л.М. Строительные материалы из лессовидных суглинков. [Текст] Ташкент.: Укитувчи, 1984. с.40.
- 2.С.А.Монтаев, Ж.Т.Сулейменов «Стеновая керамика на основе композиции техногенного и природного сырья Казахстана» [Текст] Уральск: 2006 – 190 с.
- 3.Перспективы формирования сырьевой базы стройиндустрии с использованием техногенного сырья из отвалов Кашпирского рудника Самарской области: Монография [Текст] Н.Г. Чумаченко, В.В. Тюриков, С.Е. Баннова, Д.В. Кириллов; Самарск. гос. арх.-строит. ун-т Самара, 2006 – 200 с.
- 4.Камалов С.А., Ли К.А. География размещения месторождений природных ископаемых Уральской области и их народнохозяйственной применение. [Текст] Уральск: 1992. – 139 с.
- 5.Монтаев С.А., Шакешев Б.Т. Разработка технологических режимов обжига керамических композиций на основе лессовидных суглинков. Строительство-2007: материалы Междунар. конф. [Текст] – Ростов: РГСУ, 2007. С. 108 - 110.

6.Монтаев С.А., Шакешев Б.Т. Физико-механические свойства строительной керамики в двухкомпонентных композициях, технология производства металлов и вторичных материалов. [Текст] Караганда, 2007. № 1 (11). С. 222 - 225.

7.Монтаев С.А., Шакешев Б.Т., Монтаева Н.С., Нуралин Д.Б. Влияние температуры обжига на изменение свойств керамических масс, модифицированных комплексными добавками // Вестник НИИСтромпроекта. [Текст] Алматы, 2006. № 6 (11). С. 13-16.

8.Монтаев С.А., Шакешев Б.Т., Монтаева А.Д. Влияние комплексных добавок на изменение физико-механических свойств керамических масс // Вестник НИИСтромпроекта. [Текст] Алматы, 2006. № 4-5 (10). С. 18-20.

REFERENCES

- 1.Botvina L.M. Stroitel'nye materialy iz lessovidnyh suglinkov. [Building materials made of loess-like loam.]. Tashkent. Ukituvchi, s.40. (1984): - (In Rus)
- 2.S.A.Montaev, Zh.T.Sulejmenov «Stenovaya keramika na osnove kompozicii tekhnogenogo i prirodnogo syr'ya Kazakhstana» ["Wall ceramics based on the composition of man-made and natural raw materials of Kazakhstan"]. Ural'sk.190 s. (2006): - (In Rus)
- 3.Perspektivy formirovaniya syr'evoy bazy strojindustrii s ispol'zovaniem tekhnogenogo syr'ya iz otvalov Kashpirskogo rudnika Samarskoj oblasti: Monografiya [Prospects for the formation of the raw material base of the construction industry using man-made raw materials from the dumps of the Kashpirsky mine in the Samara region: Monograph]. Samarsk. gos. arh.-stroit. un-t Samara, 200 s. (2006): - (In Rus)
- 4.Kamalov S.A., Li K.A. Geografiya razmeshcheniya mestorozhdenij prirodnih iskopaemyh Ural'skoj oblasti i ih narodnohozyajstvennoj primenenie. [The geography of the location of deposits of natural resources of the Ural region and their national economic application.]. Ural'sk. – 139 s. (1992): - (In Rus)
- 5.Montaev S.A., Shakeshev B.T. Razrabotka tekhnologicheskikh rezhimov obzhiga keramicheskikh kompozicij na osnove lessovidnyh suglinkov. Stroitel'stvo-2007: materialy Mezhdunar. konf. [Development of technological modes of firing ceramic compositions based on loess-like loams.] Rostov: RGSU. S. 108 - 110. (2007): - (In Rus)
- 6.Montaev S.A., Shakeshev B.T. Fiziko-mekhanicheskie svoystva stroitel'noj keramiki v dvuhkomponentnykh kompoziciyakh.Tekhnologiya proizvodstva metallov i vtorichnykh materialov. [Physical and mechanical properties of building ceramics in two-component compositions, technology of production of metals and secondary materials.]. Karaganda, № 1 (11). S. 222 - 225. (2007): - (In Rus)
- 7.Montaev S.A., Shakeshev B.T., Montaeva N.S., Nuralin D.B. Vliyanie temperatury obzhiga na izmenenie svoystv keramicheskikh mass, modifitsirovannykh kompleksnymi dobavkami. Vestnik NIISTromproekta. [The influence of the firing temperature on the change in the properties of ceramic masses modified with complex additives // Vestnik Niistromproekt.]. Almaty, № 6 (11). S. 13-16. (2006): - (In Rus)
- 8.Montaev S.A., Shakeshev B.T., Montaeva A.D. Vliyanie kompleksnykh dobavok na izmenenie fiziko-mekhanicheskikh svoystv keramicheskikh mass. Vestnik NIISTromproekta. [The effect of complex additives on changes in the physico-mechanical properties of ceramic masses // Bulletin of Niistromproekt.] Almaty, № 4-5 (10). S. 18-20. (2006): - (In Rus)

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОТХОДОВ СТЕКЛА В ТЕХНОЛОГИИ СТЕНОВОГО КЕРАМИЧЕСКОГО КИРПИЧА НА ОСНОВЕ МЕСТНОГО СЫРЬЯ

Аннотация. Представлены результаты экспериментальных исследований по разработке технологических параметров эффективной стеновой керамики. Изучены

основные физико-механические свойства настенной керамики. Установлена возможность получения эффективной настенной керамики с использованием нетрадиционного сырья. Стекольные отходы являются оптимальной сырьевой базой для производства керамических стеновых материалов. Использование побочных продуктов стекольных отходов при производстве настенной керамики весьма актуально. Чтобы получить столь качественный продукт, необходимо тщательно изучить его химический состав и минеральный состав. На основе полученной информации необходимо разработать новую подходящую экономичную технологию. Благодаря обилию современных энергосберегающих стеновых материалов кирпич всегда сохраняет свои позиции, сочетая в себе ценные свойства. Керамические стеновые изделия экологичны, долговечны, сохраняют благоприятный климат и температуру и влажность в жилом помещении. Однако серьезной проблемой при производстве данной продукции является вынужденное привлечение в сферу производства низкосортного сырья - глины, сушка и химико-минералогический состав очень чувствительны, качество изготовления стеновой керамики не соответствует технологическим требованиям. . В отрасли керамических стеновых изделий основная часть заключается в повышении эффективности производства за счет внедрения новых мощностей с передовыми технологиями, а также использования добавок различного назначения и внедрения в производство передовых технологий и оборудования.

Ключевые слова: Стеновой керамический кирпич, физико-механический состав, супесь, стекломасса, температура обжига.

IMPORTANCE OF USE OF GLASS WASTE IN WALL CERAMIC BRICK TECHNOLOGY BASED ON LOCAL RAW MATERIALS

Annotation. The results of experimental studies on the development of technological parameters of effective wall ceramics are presented. The main physical and mechanical properties of wall ceramics were studied. The possibility of obtaining effective wall ceramics using non-traditional raw materials has been established. Glass waste is the optimal raw material base for the production of ceramic wall materials. The use of by-products of glass waste in the production of wall ceramics is very relevant. In order to obtain such a high-quality product, it is necessary to carefully study its chemical composition and mineral composition. Based on the obtained information, it is necessary to design a new suitable, economical technology. Due to the abundance of modern energy-saving wall materials, brick always maintains its position by combining its valuable properties. Ceramic wall products are environmentally friendly, durable for a very long time, maintain a favorable climate and temperature and humidity in the residential area. However, a serious problem in the production of these products is the forced involvement in the field of production of low-grade raw materials - clays, drying and chemical and mineralogical composition are very sensitive, production-quality wall ceramics do not meet the technological requirements. In the industry of ceramic wall products, the main part is to increase the efficiency of production by introducing new facilities with advanced technologies, as well as using additives for various purposes and introducing advanced technologies and equipment into production.

Key words: Ceramic wall brick, physical and mechanical composition, sandy loam, glass mass, firing temperature.

МРНТИ 68.85.85, 68.85.19

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430305>

Стрыгин Сергей Петрович^{*1},

кандидат технических наук, ООО «НЧХР», Российская Федерация, 392014, [г. Тамбов, пр. Достоевского, д. 72, кв. 83, \[sew1982@gmail.com\]\(mailto:sew1982@gmail.com\)](#),
ORCID ID: 0000-0001-7934-1673,

Конкина Виктория Викторовна²,

кандидат технических наук, ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный технический университет», Российская Федерация, 392000, г. Тамбов, ул. Советская, д. 106/5, пом. 2, konkina-tstu@yandex.ru, ORCID ID: 0009-0006-7366-7182,

Пустоваров Никита Юрьевич¹,

кандидат технических наук, ООО «НЧХР», Российская Федерация, 392014, г. Тамбов, [пр. Достоевского, д. 72, кв. 83, \[nikita.pustovarov@mail.ru\]\(mailto:nikita.pustovarov@mail.ru\)](#),
ORCID ID: 0009-0006-0330-1150,

Коновальцев Александр Сергеевич²

студент, ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный технический университет»,
Российская Федерация, 392000, г. Тамбов, ул. Советская, д. 106/5, пом. 2,
aleksandar.konovaltseff@yandex.ru,

Дудин Максим Андреевич²

студент, ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный технический университет»,
Российская Федерация, 392000, г. Тамбов, ул. Советская, д. 106/5, пом. 2,
maxim_1dudin@mail.ru.

ИНФОРМАЦИОННОЕ, ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ И ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КАЧЕСТВА ПУНКТИРНО-ГНЕЗДОВЫХ ПОСЕВОВ

Аннотация. В комплексе технологических операций при возделывании сельскохозяйственных культур важная роль принадлежит посеву. Главная задача размещения семян на поле – получение максимальной урожайности при минимальных затратах на возделывание культуры. Эту задачу стремятся решить применением сеялок точного высева, которые должны обеспечить равномерное распределение заданного количества семян по площади поля. Таким образом, при использовании сеялок точного высева повышаются требования к соблюдению заданной нормы высева.

Для эффективного автоматизированного контроля за процессом высева необходимо точно регистрировать момент прохождения семян через датчик или оптическую систему. Правильное определение временных интервалов взаимодействия семян и датчика является существенным элементом для точной оценки регистрации семян в процессе исследования высевающих аппаратов. Особую важность имеет разработка интеллектуальной системы, которая усовершенствует способ оценки точности работы пунктирно-гнездовых высевающих аппаратов. Цель исследования – совершенствование метода оценки качественных показателей работы высевающего аппарата при пунктирно-гнездовом способе посева. При проектировании

интеллектуальной системы необходима разработка компонентов базы данных, средств взаимодействия пользователя с системой, представленных пользовательским интерфейсом и экранными формами и программного продукта для определения точности пунктирно-гнездового способа посева и повреждения семян.

Ключевые слова. Информационное обеспечение, лингвистическое обеспечение, программное обеспечение, интеллектуальная система, пунктирно-гнездовой высев, качество высева.

Введение. Равномерное размещение семян вдоль посевных рядов является ключевым условием оптимального использования питательных ресурсов каждым растением. Это обеспечивает максимальный урожай [1]. Однако, при посеве наблюдается инверсия семян, при которой семена не всегда высеваются в ожидаемом порядке [2]. Мониторинг процесса высева на сеялках осуществляется при помощи систем контроля. Функциями системы контроля являются сбор информации о работе каждой посевной секции, отбор (фильтрация полученных значений по установленному критерию), анализ протекания процесса, вывод на монитор (индикатор) текущей информации о качестве, скорости движения и пр., а также сообщений о нарушениях процесса высева и местах нарушения [3].

Разработка интеллектуальной системы включает несколько важных этапов: проектирование и разработка подсистем и системы в целом, составление набора данных для создания базы шаблонов, а также реализацию и отладку программного продукта.

Каждая подсистема состоит из компонентов, которые обеспечивают ее функционирование. Совокупность компонентов одного типа является средством обеспечения системы. К основным видам обеспечения относятся программное, математическое, информационное, лингвистическое, техническое. В данной статье рассмотрены информационное, лингвистическое, программное обеспечения интеллектуальной системы определения качества пунктирно-гнездовых посевов.

Материалы и методы исследований. Информационное обеспечение включает в себя базы данных, т.е. структурированную совокупность данных, системы управления базами данных, а также другие данные, которые используются в процессе проектирования. Обычно базы данных состоят из нескольких таблиц. Каждая из этих таблиц содержит строки и столбцы [4].

В состав лингвистического обеспечения информационной системы входят языки программирования высокого уровня, средства взаимодействия пользователя с системой, представленных пользовательским интерфейсом и экранными формами [5].

Программное обеспечение представляет собой комплекс программ для обработки данных, которые необходимы для управления вычислительным процессом, организации хранения и обработки данных [6]. Базовое программное обеспечение включает в себя операционные системы, системы управления базами данных, а также другие программы, необходимые для реализации системы. Кроме того, программное обеспечение включает в себя средства моделирования и проектирования системы, а также средства реализации.

Результаты и их обсуждение. База знаний представляет собой базу правил, составленных в рамках исследования. Сформированные знания хранятся в таблицах базы данных «base_rules». Даталогическая модель базы данных «seeder» для интеллектуальной системы оценки качества высева представлена на рисунке 1.

Информационное обеспечение состоит из таблиц, содержащих определенные записи. Таблицы базы данных могут иметь два вида ключей – первичный и внешний.

Первичный ключ (Primary key) обеспечивает уникальность записи в таблице, а внешний ключ (Foreign key) служит для связи нескольких таблиц между собой.

База данных «seeder» представляет собой базу данных, которая содержит информацию о результатах работы высевашеющего аппарата, данные о сеялке, посевном материале и используется в системе оценки качества посева.

База данных «seeder» состоит из четырех таблиц:

- таблица «Experiment»;
- таблица «SowingUnit»;
- таблица «SowingDisk»;
- таблица «Seeds».

Каждая таблица базы данных имеет первичный ключ «Id» с автоматическим приращением, который обеспечивает уникальность записей.

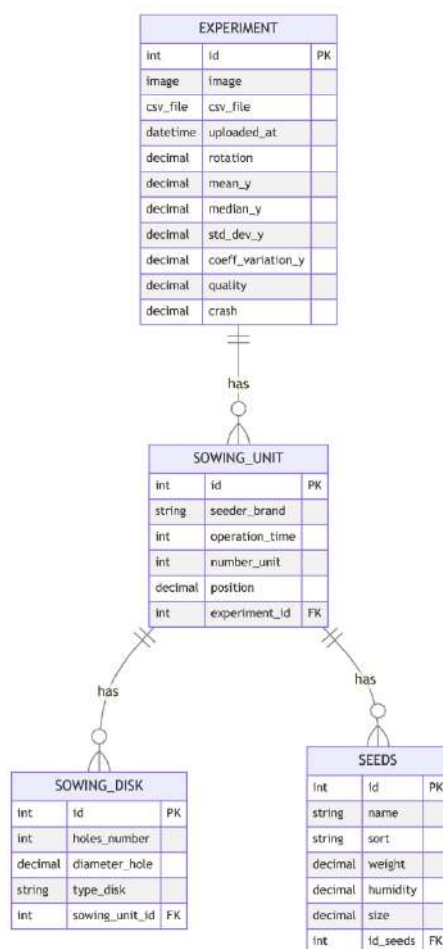

Рисунок 1 – Датолагическая модель

Таблица «Experiment» содержит данные результатов испытания высевашеющего аппарата. Данная таблица имеет поля: «Id» – первичный ключ с автоматической нумерацией, имеющий тип данных IntegerField; «image», имеющее тип данных ImageField, хранящее график изменения коэффициента вариации; «csv_file», имеющее тип данных FileField, хранящее загружаемый log-файл; «uploaded_at» - дата и время загрузки файла с автоматически присеваемыми значениями, имеющее тип данных DateTimeField; «rotation» - частота вращения высевашеющего диска, имеющее тип данных DecimalField; «quality» – расчетное значение точности посева, имеющее тип данных

DecimalField; «crash» - расчетное значение коэффициента дробления семян, имеющее тип данных DecimalField; статистические характеристики для среднего, медианного значения, стандартного отклонения, коэффициента вариации, имеющее тип данных DecimalField. Таблица «Experiment» базы данных «seeder» в представлении модели Django, рисунок 2.

Таблица «SowingUnit» содержит информацию о высевальном аппарате. Данная таблица имеет поля: «Id» – первичный ключ с автоматической нумерацией, имеющий тип данных IntegerField; «seeder_brand» – марка сеялки, имеющий тип данных CharField; «operation_time» – время наработки, IntegerField; «number_unit» – номер высевального аппарата, IntegerField; «position» – положение сбрасывателя семян, DecimalField; «experiment» – связана с таблицей «Experiment» при помощи внешнего ключа.

Таблица «SowingDisk» содержит информацию о высевальном диске. Данная таблица имеет поля: «Id» – первичный ключ с автоматической нумерацией, имеющий тип данных IntegerField; «holes_number» – количество отверстий высевального диска, имеющий тип данных IntegerField; «diameter_hole» – диаметр отверстия высевального диска (мм), имеющее тип данных DecimalField; «type_disk» – способ посева, CharField; «sowing_unit» – связана с таблицей «SowingUnit» при помощи внешнего ключа.

```
class Experiment(models.Model):
    """Результаты эксперимента"""
    image = models.ImageField(verbose_name='График',
                              upload_to='images/',
                              blank=True,
                              null=True)
    csv_file = models.FileField(verbose_name='Файл',
                                upload_to='csv_files/',
                                default='csv_files')
    uploaded_at = models.DateTimeField(auto_now_add=True)
    rotation = models.DecimalField(verbose_name='Скорость, об/мин',
                                   null=True, blank=True,
                                   max_digits=10, decimal_places=2)
    mean_y = models.DecimalField(verbose_name='Среднее значение',
                                 null=True, blank=True,
                                 max_digits=10, decimal_places=2)
    median_y = models.DecimalField(verbose_name='Медиана',
                                   null=True, blank=True,
                                   max_digits=10, decimal_places=2)
    std_dev_y = models.DecimalField(verbose_name='Стандартное отклонение',
                                    null=True, blank=True,
                                    max_digits=10, decimal_places=2)
    coeff_variation_y = models.DecimalField(
        verbose_name='Коэффициент вариации',
        null=True, blank=True,
        max_digits=10, decimal_places=2)
    quality = models.DecimalField(verbose_name='Точность, %',
                                  max_digits=10, decimal_places=2,
                                  blank=True, null=True)
    crash = models.DecimalField(verbose_name="Дробление, %",
                                null=True, blank=True,
                                max_digits=10, decimal_places=2)

    class Meta:
        ordering = ['-uploaded_at']

    def __str__(self):
        return f'Номер опыта {self.id}, дата испытания {self.uploaded_at}'
```

Рисунок 2 – Таблица «Experiment» базы данных «seeder»

Таблица «Seeds» содержит информацию о посевном материале. Данная таблица имеет поля: «Id» – первичный ключ с автоматической нумерацией, имеющий тип данных IntegerField; «name» – тип сельхоз культуры, имеющий тип данных CharField; «sort» – название сорта сельхоз культуры, имеющее тип данных CharField; «weight» – масса 1000 семян (гр), имеющее тип данных DecimalField; «humidity» – влажность семян (%), имеющее тип данных DecimalField; «size» – фракция семян, имеющее тип данных DecimalField; «id_seeds» – связана с таблицей «SowingUnit» при помощи внешнего ключа.

База знаний «base_rules» содержит правила для вывода информации и используется в подсистеме поддержки принятия решений. Для представления знаний была выбрана продукционная модель.

Функция оптимизации (optimization) – это внутренняя функция, используемая для нахождения оптимальных значений скорости высевающего диска и положения сбрасывателя семян на основе полученных критериев оптимизации: точности высева и дробления семян, рисунок 3.

```
128
129 def optimization(x1, R1_min, R2_max):
130     '''Функция оптимизации Парето'''
131     position = 1 # Положение сбрасывателя семян
132     step = Decimal('0.1') # Step
133
134     while x1 >= -1: # x1 - скорость
135         while position >= -1:
136             # вычисляем значения уравнений регрессии
137             current_R1 = R1(x1, position)
138             current_R2 = R2(x1, position)
139             if current_R1 > R1_min and current_R2 < R2_max:
140                 return x1, position
141             position -= step
142         x1 -= step
143     position = 1 # Сбрасываем, чтобы начать поиск заново
```

Рисунок 3 – Внутренняя функция оптимизации БЗ

Основная функция base_rules принимает три параметра: rotation (скорость), crash (дробление семян) и quality (качество высева), рисунок 4. Она нормализует входные данные и осуществляет проверки входных параметров и в зависимости от их значений формирует сообщения о том, соответствует ли текущее состояние высева агротребованиям или нет.

Если качество высева не соответствует агротребованиям, сообщает какие параметры нужно изменить. Например, если качество высева не соответствует агротребованиям, сообщение предлагает установить определенные значения rotation и position.

В настоящее время для реализации информационных систем разработчиками используются языки программирования высокого уровня, такие как C++, C#, Java, PHP, Python и другие. С помощью этих языков можно описать большое количество алгоритмов, предназначенных для решения сложных задач.

Поскольку разрабатываемая система будет представлять собой веб-приложение, то для создания пользовательского интерфейса, обеспечивающего взаимодействие между пользователем и системой, необходимо использовать стандартизированный язык гипертекстовой разметки – HTML. Также для придания определенных стилей требуется использовать формальный язык описания вида документа (таблица стилей) – CSS. Так как данная система будет состоять из двух частей: клиентской и программной, то необходимо использовать языки программирования: для функционирования клиентской части – мультипарадигменный и объектно-ориентированный язык программирования JavaScript, а для программной части – язык программирования высокого уровня Python.

```
'''База знаний СППР'''|
if rotation > 0 and quality > 70.0 and crash < 1.5:
    message = "Высев соответствует агротребованиям"
elif rotation <= 45.0 and quality < 70 and crash < 1.5:
    quality = 70 # Установка точности согласно агротребованиям
    x1 = (rotation - 30) / 15 # Нормализация скорости
    x1_result, x2_result = optimization(x1, quality, crash) # Скорость и дробление
    rotation = 15 * x1_result + 30 # Раскодируем значение для скорости
    message = ('Точность не соответствует агротребованиям.<br>'
               f"Установите скорость равную {round(rotation, 1)} об/мин.")
elif quality > 70 and crash > 1.5:
    crash = 1.5 # Установка дробления согласно агротребованиям
    x1 = (rotation - 30) / 15 # Нормализация скорости
    x1_result, x2_result = optimization(x1, quality, crash) # Скорость и дробление
    rotation = 15 * x1_result + 30 # Раскодируем значение для скорости
    message = ('Дробление семян не соответствует агротребованиям.<br>'
               f"Установите сбрасыватель в положение {round(x2_result, 1)}")
elif quality < 70 and crash > 1.5:
    crash = 1.5 # Установка дробления согласно агротребованиям
    quality = 70
    x1 = (rotation - 30) / 15 # Нормализация скорости
    x1_result, x2_result = optimization(x1, quality, crash) # Скорость и дробление
    rotation = 15 * x1_result + 30 # Раскодируем значение для скорости
    message = (
        'Качество высева не соответствует агротребованиям.<br>'
        f"Установите скорость равную {round(rotation, 1)} об/мин. <br>"
        f"Установите сбрасыватель в положение {round(x2_result, 1)}")
else:
    message = "Отсутствие высева. Устраните неполадки"
return message
```

Рисунок 4 – Фрагмент БЗ, содержащий правила

Основные элементы пользовательского интерфейса могут быть представлены следующим:

- HTML-страницы;
- кнопки;
- поля для вывода информации;
- поля для ввода информации.

Кнопки необходимо использовать для передачи данных в процедуры и функции для их программной обработки. Например, для выбора файла для анализа, и отправки его в систему для обработки; для регистрации и входа в систему и других действий.

Для создания программного продукта используется интегрированная среда разработки Visual Studio Code, которая позволяет создавать web-приложения на языке программирования высокого уровня. Для разработки программного продукта был выбран язык программирования Python и фреймворки Django, Bootstrap.

Разработка программного обеспечения выполнялась в интегрированной среде разработки PyCharm Community Edition 2023.3.1 и Visual Studio Code. Для создания пользовательского интерфейса был выбран фреймворк Django, который позволяет создавать веб-приложения, а также фреймворк Bootstrap, который используют для веб-разработки, быстрой верстки адаптивных дизайнов сайтов и веб-приложений [7].

Перед началом работы был установлен интерпретатор языка программирования Python версии 3.11, а также сам пакет Django, необходимый для создания веб-приложения, и Bootstrap. Для работы с базой данных PostgreSQL использовалась сборка веб-сервера Django development server. Для создания и редактирования баз данных PostgreSQL использовалась интерактивная система администрирования баз данных pgAdmin 4.

Для функционирования системы, а также для разработки и отладки использовался браузер, поддерживающий современные веб-стандарты. К таким браузерам относятся: Mozilla Firefox, Yandex Browser, Microsoft Edge.

Закключение. Разработка интеллектуальной системы, которая усовершенствует способ оценки точности высева семян, имеет большую практическую значимость, поскольку система может значительно улучшить диагностику отклонения в работе высевальных аппаратов, используя алгоритм для предпосевной настройки сеялок на испытательном стенде, так и непосредственно во время операции посева. Применение интеллектуальной системы ускорит диагностику сеялок, обеспечивая экономию времени, повышение качества работы и уменьшит нагрузку на специалистов данного профиля.

Работа выполнена при финансовой поддержке в виде гранта Фонда содействия инновациям, предоставленного в рамках программы «Студенческий стартап» федерального проекта «Платформа университетского технологического предпринимательства».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Василенко, С.В. Взаимозависимость полевой всхожести семян и коэффициента вариации интервалов по всходам [Текст] / С.В. Василенко, В.В. Василенко, А.М. Гиевский // Механизация и автоматизация технологических процессов в сельскохозяйственном производстве. Материалы национальной научно-практической конференции. [Текст] Воронеж. - 2020. - С. 149-155.
2. Пустоваров, Н. Ю. Совершенствование процесса высев семян пропашных культур с использованием электронных систем : специальность 05.20.01 "Технологии и средства механизации сельского хозяйства" : диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук [Текст] / Пустоваров Никита Юрьевич, 2020. – 137 с.
3. Исследование качественных показателей оценки пунктирно-гнездового способа посева [Текст] С. П. Стрыгин, В. В. Конкина, А. С. Заводнов [и др.] // Наука в центральной России. – 2023. – № 4(64). – С. 63-71. – DOI 10.35887/2305-2538-2023-4-63-71.
4. Литовка, Ю. В. Получение оптимальных проектных решений и их анализ с использованием математических моделей [Электронный ресурс]: учеб. пособие [Текст] Ю.В. Литовка. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2012. – 160 с.
5. Коробова, И. Л. Принятие решений в системах, основанных на знаниях: учебное пособие [Текст] И. Л. Коробова, Г. В. Артемов. – Тамбов: Тамбовский государственный технический университет, ЭБС АСВ, 2012. – 81 с.
6. Литовка, Ю. В. Системы поддержки принятия решений: учебное пособие [Текст] / Ю. В. Литовка, Д. С. Соловьев, А. Д. Обухов – Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2022. – 80 с.
7. Django documentation // Django Project [Электронный ресурс]. URL: <https://docs.djangoproject.com/en/5.0/> (дата обращения: 05.02.2024).

REFERENCES

1. Vasilenko, S.V. Vzaimozavisimost' polevoj vshozhesti semjan i koeficienta variacii intervalov po vshodam [The interdependence of field germination of seeds and the coefficient of variation of intervals by germination] Mehanizacija i avtomatizacija tehnologicheskikh processov v sel'skohozjajstvennom proizvodstve. Materialy nacional'noj nauchno-prakticheskoy konferencii. [Mechanization and automation of technological processes in agricultural production Materials of the national scientific and practical conference.].” Voronezh. S. 149-155. (2020): - (In Rus)
2. Pustovarov, N. Ju. Sovershenstvovanie processa vyseva semjan propashnyh kul'tur s ispol'zovaniem jelektronnyh sistem : special'nost' 05.20.01 "Tehnologii i sredstva mehanizacii sel'skogo hozjajstva" : dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata tehniceskikh nauk [Improvement of the process of sowing seeds of row crops using electronic systems : specialty 05.20.01 "Technologies and means of mechanization of agriculture" : dissertation for the degree of Candidate of technical Sciences].” Pustovarov Nikita Jur'evich, 137 s. (2020): - (In Rus)
3. Issledovanie kachestvennyh pokazatelej ocenki punktirno-gnezdovogo sposoba poseva [3. The study of qualitative indicators for the evaluation of the dotted-nest sowing method].” Nauka v central'noj Rossii. – № 4(64). – S. 63-71. – DOI 10.35887/2305-2538-2023-4-63-71. (2023): - (In Rus)
4. Litovka, Ju. V. Poluchenie optimal'nyh proektnyh reshenij i ih analiz s ispol'zovaniem matematicheskikh modelej [Jelektronnyj resurs]: ucheb. posobie [Obtaining optimal design solutions and their analysis using mathematical models].” Ju.V. Litovka. – Tambov : Izd-vo FGBOU VPO «TGTU»,– 160 s. (2012): - (In Rus)
5. Korobova, I. L. Prinjatie reshenij v sistemah, osnovannyh na znaniyah: uchebnoe posobie [Decision-making in knowledge-based systems: a textbook].”I. L. Korobova, G. V. Artemov. – Tambov: Tambovskij gosudarstvennyj tehniceskij universitet, JeBS ASV, – 81 c.(2012): - (In Rus)
6. Litovka, Ju. V. Sistemy podderzhki prinjatija reshenij: uchebnoe posobie [Decision support systems: a textbook].”Tambov: Izd-vo FGBOU VO «TGTU», – 80 s. (2022): - (In Rus)
7. Django documentation // Django Project [Jelektronnyj resurs]. URL: <https://docs.djangoproject.com/en/5.0/> (data obrashhenija: 05.02.2024).

НҮКТЕЛІ ҰЯЛАРДЫҢ САПАСЫН АНЫҚТАУҒА АРНАЛҒАН ЗИЯЛДЫ ЖҮЙЕНІҢ АҚПАРАТТЫҚ, ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Аңдатпа. Ауылшаруашылық дақылдарын өсірудегі технологиялық операциялар кешенінде егіс маңызды рөл атқарады. Егістікке тұқымдарды орналастырудың негізгі міндеті-дақылдарды өсіруге ең аз шығындармен максималды өнім алу. Олар бұл мәселені дәл себу сепкіштерін қолдану арқылы шешуге тырысады, олар берілген тұқым санының егістік алқабына біркелкі таралуын қамтамасыз етуі керек. Осылайша, дәл себу сепкіштерін пайдаланған кезде берілген себу нормасын сақтауға қойылатын талаптар артады.

Егу процесін тиімді автоматтандырылған бақылау үшін тұқымның сенсор немесе оптикалық жүйе арқылы өту сәтін дәл тіркеу қажет. Тұқым мен сенсордың өзара әрекеттесу уақыт аралықтарын дұрыс анықтау егу аппараттарын зерттеу процесінде тұқымдарды тіркеуді дәл бағалаудың маңызды элементі болып табылады. Нүктелі ұя

салатын егу аппараттарының дәлдігін бағалау әдісін жетілдіретін интеллектуалды жүйенің дамуы ерекше маңызды. Зерттеудің мақсаты-ұя салу әдісімен егу аппаратының сапалық көрсеткіштерін бағалау әдісін жетілдіру. Интеллектуалды жүйені жобалау кезінде мәліметтер базасының компоненттерін, пайдаланушы интерфейсімен және экран формаларымен ұсынылған жүйемен өзара әрекеттесу құралдарын және тұқым себу мен зақымдаудың ұя салу әдісінің дәлдігін анықтау үшін бағдарламалық өнімді әзірлеу қажет.

Кілт сөздер. Ақпараттық қамтамасыз ету, лингвистикалық қамтамасыз ету, бағдарламалық қамтамасыз ету, интеллектуалды жүйе, ұя салу, себу сапасы.

INFORMATION, LINGUISTIC AND SOFTWARE OF AN INTELLIGENT SYSTEM FOR DETERMINING THE QUALITY OF DOTTED-NEST CROPS

Abstract. In the complex of technological operations in the cultivation of agricultural crops, an important role belongs to sowing. The main task of placing seeds in the field is to obtain maximum yield at minimum cost of cultivation. This task is sought to be solved by using precision seeders, which should ensure an even distribution of a given amount of seeds over the field area. Thus, when using precision seeding drills, the requirements for compliance with the specified seeding rate increase.

For effective automated control of the seeding process, it is necessary to accurately record the moment when seeds pass through a sensor or optical system. The correct determination of the time intervals of interaction between seeds and the sensor is an essential element for an accurate assessment of seed registration during the study of sowing machines. Of particular importance is the development of an intelligent system that will improve the way to evaluate the accuracy of dotted-nest seeding machines. The purpose of the study is to improve the method of evaluating the qualitative performance of the seeding machine with a dotted-nest seeding method. When designing an intelligent system, it is necessary to develop database components, means of user interaction with the system, represented by a user interface and screen forms, and a software product to determine the accuracy of the dotted-nest method of sowing and seed damage.

Keywords. Information support, linguistic support, software, intelligent system, dotted-nest seeding, seeding quality.

FTAXA691(67.15)DOI:

<https://doi.org/10.62724/202430306>

Досов Каржаубай Жанабаевич^{*1},

техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университет » ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090009, Орал қ., Жәңгір хан көшесі, 51, cargau_68@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0003-3198-2150>

Шакешев Бекболат Темержанович^{*2},

техника ғылымдарының кандидаты, қауымдасырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Чапаев көшесі, 69, bekshakeshev@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-7470-9221>

Нариков Канат Амангелдиевич^{*2},

техника ғылымдарының кандидаты, қауымдасырылған профессор, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Чапаев көшесі, 69, knarik1969@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6459-140X>

Таскалиев Азамат Тюлепкалиевич^{*2},

техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ, Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Чапаев көшесі, 69, Taskalievazamat@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0008-1715-9102>

КЕРАМИКАЛЫҚ ЖОЛ ТӨСЕНІШТЕРДІ ӨНДІРУДЕГІ КЕРАМИКАЛЫҚ МАССА КОМПОЗИЦИЯСЫН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада керамикалық масса құрамындағы шикізат компоненттерінің қасиеттерімен, химиялық-минералогиялық құрамын зерттеу нәтижелері ұсынылған және талық жынысын масса құрамында қолданумен, дірілді пресстеу әдісімен керамикалық материалды төсеу технологиясының әдістемесі мен сазды шикізаттың құрамын анықтау жолдары келтірілген. Дайын өнімнің қалыптау, кептірілу және керамикалық материал ретіндегі қасиеттерін жақсарту үшін қоспалардың артықшылық факторларын ескере отырып, керамикалық жол төсемдерді алуға арналған композициялары екі түрлі компоненттерде зерттелген.

Керамикалық композиция құрамына талық араластырып енгізу жоғары температуралық авгитті пен амфиболы фазаларының пайда болуына және саздағы минералдардың түзілу процесінің күшеюіне, жоғары температуралық фазалар - санидин, акерманит элементтердің пайда болуына әсері болатыны анықталды.

Бұндай процес алынатын үлгілердің физикалық және механикалық қасиеттерінің жоғарылауына әкеледі. 1000⁰С-1100⁰С температура аралығында күйдіру арқылы керамикалық композициялардың құрылымы мен фазасының қалыптасуының негізгі заңдылықтары изотермиялық бақылаумен зерттелді. Осы заңдылықпен қатты және қатты сұйық фазалық синтезделумен жентектеу процестері жүргізіліп фазалық - минералдық құрамын қамтамасыз етумен, беріктігі мен аязға төзімділігі жоғары керамикалық жол төсеніштің алынуы зерттеулермен нақтыланды.

Қала аумағын абаттандыру мақсатында экология мен қолдану стандарттарына сай келетін қышты материалдардан жасалған жол төсеніштерді алу мүмкіндігі дәлелденген. қышты материалдардан жасалған жолдық төсемдердің басым қасиеттерінің бірі олардың кеуектілігінің маңызды көптілігі (25-35%) болып табылатыны анықталды, бұл атмосферадағы (ауа- райының ылғалды құбылыстары) ылғалды бойына лезде тартып сіңіреді, артық ылғалды жер топырағына денесі арқылы сүзіліп өтуіне мүмкіндік береді. Керамикалық төсемдердің бұндай қасиеттері жол төсеніштерінің бетінде ылғалдың жиналуына болдырмайды және жаяу жүргіншілердің қозғалысы кезінде жайлы жағдай туғызып, ауа райының суық мезгілдерінде төсеніш бетінде мұздақ пайда болуының мүмкіндігін азайтады.

Кілт сөздер: керамикалық жол төсеніш, композиция, саздақ, дірілді престеу, абаттандыру, құрылыс саласы, температура.

Кіріспе

Қалаларды дамытудың ұзақ мерзімді жоспарлары тұрғын үй кешендерінің, жеке тұрғын үйлердің және басқа да әлеуметтік маңызы бар объектілердің құрылыс қарқынының ұлғаюымен тығыз байланысты. Қалалық аумақтарды дамытуда халықтың жайлы тұруы үшін оларды абаттандыру жөніндегі мәселелердің кешенді сұрақтардың шешімін табу ерекше рөл болып табылады. Сонымен қатар, маңызды міндеттердің бірі- жол төсеніштерді, ішкі аулалық жолдар мен ойын алаңдарын, сондай-ақ гүлзарларды, аллеялар мен саябақ аймақтарын абаттандыру үшін құрылыс саласында жол және тротуарлар салуда материалдардың кең ассортиментті болуын талап етеді. Қазіргі уақытта бұл мәселелерді шешу үшін әртүрлі конфигурациядағы бетон төсеніштері мен асфальтбетон кеңінен қолданылады. Алайда, практикада көрсеткендей, бұл жолдарды пайдалану процесінде олардың күйреуге ұшырауы көп байқалады. (Сурет-1)

Сурет-1. Цементті-бетон материалдардан жасалған жол төсеніштерінің бұзылысқа ұшырауы

Бетон төсеніштері міндетті түрде қышқылдар мен сілтілердің сульфатты тұздарының әсеріне реакцияға ұшырайды, тұзды қышқылдар олар төселген топырақ беттерінде міндетті түрде кездеседі және қосымша сыртқы ортадан (жаңбыр, автомобиль майлары, жер асты сулары және т.б.) түсетін химиялық реагенттердің әсерінен күйреуге ұшырайды. Осы химиялық реагенттердің әсерінен бетон төсеніштері мен цементтік байланыстырғыштар негізінде жасалған бұйымдар коррозияға ұшырайды, нәтижесінде олар уақыт өте бұзылуға ұшырайды. Қалалық жолдар мен тротуарларды төсеу үшін құрылыс материалдарын таңдағанда, қалалық жолдар мен тротуарлардың беттерінен

бөлінетін жылуының әсерін азайтуда мәселе болатын экологиялық факторды ескеру өте маңызды.

Қалалық жолдық тротуарлар мен басқа да әлеуметтік маңызы бар аумақтар мен алаңдарды орнатуға арналған перспективті материалдардың бірі болып-керамикалық жол төсеніштер табылады. Жалпыға мәлім, керамикалық материалдар тұздар, қышқылдар мен сілтілердің ерітінділеріне қатынаста. 98-99 пайыз шамада жоғары химиялық төзімділік қасиетті сақтай алады. Осы қасиеттің арқасында өнімдер сульфат тұздарының, қышқылдардың және сілтілердің әсерінен күйреуге ұшырамайды, сонымен қатар эстетикалық көріністері абаттандыру сәнділігін ерекшелей алады.. (Сурет. 2)

Сурет-2.Керамикалық төсеніштер мен тақтайшалардан жасалған тротуарлардың фрагменттері

Сонымен қатар, керамикалық материалдар жылу өткізгіштік коэффициентінің төмен көрсеткішіне байланысты жаздың ыстық кездерінде күн сәулесінің жылуымен қатты қызбайды.

Алайда, керамикалық материалдар өндірісін табысты дамыту үшін ресурстарды және энергияны үнемдеудің факторларын ескеру қажет [2].

Керамикалық материалдарды өндірудегі ең маңызды технологиялық кезең-бұл энергетикалық және ресурстық шығындарды қажет ететін шикізат компоненттерін алдын-ала дайындау.

Ғалымдардың зерттеулері нәтижесінде [3] керамикалық тақтайшаларды құрғақ және ылғалды әдіспен өндірудің заманауи технологиясын талдау арқылы шикізатты дайындау процесінде энергия мен судың көбірек пайдаланылатындығы, сондықтан экономикалық және экологиялық тұрғыдағы көзқараста қымбаттырақ екендігі анықталды.

Энергия мен суды пайдалану шығынын едәуір төмендетуге мүмкіндік беретін шикізатты дайындаудың балама әдістері ғалымдардан ұсынылды.

Жолдар мен тротуар тақтайшаларын орнату үшін клинкерлі кірпішті өндіру технологиясын жасаған ғалымдардың еңбектері осы бағыттағы перспективті зерттеулер болып табылады. [4-6]

Сондықтан осы бағыттарда ғылыми-эксперименттік жұмыстарды жүргізу өзекті міндет болып табылады, өйткені жаңа шикізат материалдарын пайдалану нәтижесінде олардың химиялық-минералогиялық құрамы мен физика-механикалық қасиеттерін ескере отырып, керамикалық бұйымдар өндірісінің технологиялық параметрлерін әзірлеуге қатысты жаңа ғылыми зерттеулерге қадам жасауды қажет етеді.

Жұмыстың мақсаты: Дірілді пресстеу әдісі арқылы керамикалық жол төсеніштерді өндіруге арналған сазды-талыкті минералды жыныстар негізіндегі керамикалық қоспалардың композициясын жетілдіруді зерттеу.

Зерттеу әдістері мен материалдар.

Зерттеу әдістемесінде негізгі шикізат ретінде монтмориллонит(бентонитті) саз таңдалды. Модифицирлеуші қоспа ретінде талькті жыныс компоненттері пайдаланылды.

Рентгенофазалы сараптама 80-640 бұрыш интервалында дифрактометрде жүргізілді. Әдістеме сезімталдылығы 1-ден 2 %-ке дейін құрайды. Рентгендік зерттеуге 0,315 мм елек арқылы өткізілген опока (тау жынысы) және тальк ұнтақтары қолданылды.

Зерттелетін шикізат компоненттерінің химиялық-минералогиялық құрамын анықтау энергия-дисперсиялық микроанализ жүйесі бар JSM-6390lv растрлық электронды микроскопында, X ' Pert PRO MPD рентгендік дифрактометрінде, ICP-MS Agilent 7500cx индуктивті байланысқан плазмалық масс-спектрометрдің (JEOL фирмасы, Жапония) көмегімен жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері бойынша аймақтық кен орнының сазында гидрослюдамен және каолинитпен аралас қабатты түзілімдер түрінде болатын монтмориллонитті компонент 15% -ға құралды. Саздың кристалдық фазаларының ішінде, сонымен қатар d/n кварцы да бар=4,23; 3,34; 1,974; 1,813; 1,538*10-10м, дала шпаты d/n=3,18; 2,286*10-10 м, кальцит d/n=3,02; 2,018; 1,912*10 - 10м және гематит d/n=1,839; 1,686; 1,590*10-10м.

Al₂O₃ құрамы бойынша саз қышқылды шикізат жатады, ал отқа төзімділігі бойынша баяу балкитынға жатады. Fe₂O₃ құрамы бойынша бояғыш оксидтері көп шикізатқа жатқызылады.Саздың илемділігі 15-ке тең, яғни орташа илемдіге жатады. Химиялық-минералогиялық құрамды талдау нәтижесінде тальк жынысы, негізгі жыныс түзілуін құрайтын минералдары бар, тальк(49,2-53,6%) және магнезит(35,8 - 40,6%) магнезитті шикізат болып табылатыны анықталды. Сонымен қатар, құрамында келесі минералогиялық қоспалар бар: кальцит, хлорит, карбонат, магнетит, хромит, темір гидроксиді.

Электронды-микроскопиялық зерттеулер тальк кристалдарының қабыршақты, кестелі, алтыбұрышты және ромб тәрізді көріністері бар екенін көрсетті. Тальк жынысы қышқылға және сілтіге төзімділігі жоғары болып табылады.

Шикізат материалдар алдымен кептіріліп, зертханалық шар диірменінде 1200-1500 г/см² меншікті беттіке дейін ұсақталды.

Керамикалық массалардың құрамын эксперименттік зерттеулерге дайындау сазға тальк жынысын 7,0% дейін қосу арқылы жүргізілді.

Содан кейін компоненттер қажетті мөлшерде өлшеніп, құрғақтай араластырылды. Құрғақ араласпаға су қосылады. Алынған қоспадан диаметрі мен биіктігі 5 см болатын дірілді басу әдісімен цилиндрлердің үлгілері қалыпталды. Қалыпталған бұйымдар кептіргіш шкафта t=100 – 110⁰С температурада тұрақты масса салмаққа дейін кептірілді.

Нәтижелер мен талқылаулар.

Зерттеу үшін керамиканың ең маңызды қолданатын сипаттамалар пайдаланды, атап айтсақ: оттың шөгуі, қысу және иілу беріктігі, орташа тығыздық, суды сіңіру және аязға төзімділік .

Зерттеудің алғашқы этапында керамикалық композицияның физика-механикалық қасиеттерінің тальк минералының құрамына тәуелділігін анықтау үшін тұрақты температурада күйдіру үрдісі жүргізілді. Тұрақты күйдіру температурасы 1100⁰С құрайды, өйткені күйдіру пештерінде саз негізіндегі қабырға керамикасын шығаратын зауыттардың көпшілігі максималды күйдіру температурасы аймағындағы температурасы 1000-1100⁰С .

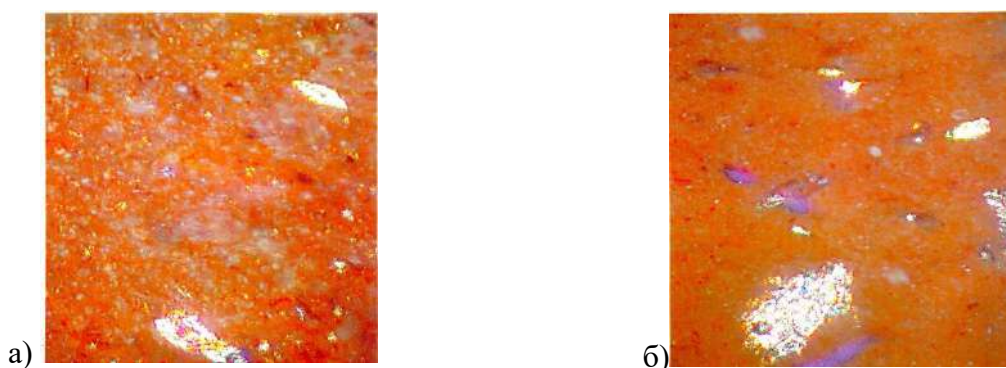
Күйдіру үрдісі зертханалық СНОЛ 58/350 маркалы камералық электр пешінде жүргізілді. Керамикалық композицияның физикалық-механикалық қасиеттері белгіленген күйдіру температурасында 1-кестеде келтірілген.

Кесте-1. Керамикалық құрамның физика-механикалық қасиеттері саз-талык минералы белгіленген күйдіру температурасы

Талыктің құрамы, %	Күйдіру шөгуі, %	Орташа тығыздық, г/см ³	Беріктік, МПа		Су сіңіргіштігі, %	Аязға төзімділік, цикл
			Сығылысқа	Иіліске		
3,0	2.6	1,85	25,67	1,94	20,4	45
5,0	3.4	1,88	28,85	2.15	19.5	47
7,0	3.8	1,91	31,26	3,66	18,6	51

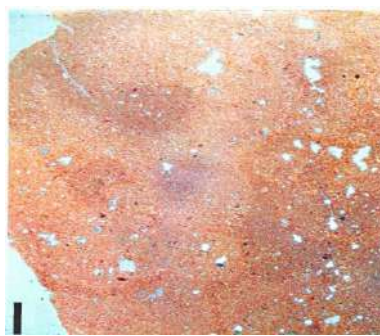
Талкі тәріздес минерал құрамының 3,0% - дан 7% - ға дейін артуымен жүргізілген зерттеу тәжірбие жұмыстарының нәтижелері, үлгілерді қысу кезінде беріктіктің жалпы өсу тенденциясы көрсетеді. Сонымен, талык мөлшері 3% болатын үлгілердің беріктігі 25.67 МПа құрайды, ал одан әрі оның мөлшері 7% - ға дейін ұлғайған кезде үлгілердің беріктігінің 31,26 МПа-ға дейін өсуіне ықпал етті. Осы көрсеткіштерді талдау кезінде, үлгілердің беріктік көрсеткіштерінің жоғарылауы оттың шөгуі мен аязға төзімділік көрсеткіштерінің жоғарылауымен қатар жүреді, бұл керамикалық композицияның агломерация дәрежесінің жоғарылауын көрсетеді. Бұл орташа тығыздық көрсеткіштерінің жоғарылауымен және термиялық өңделген үлгілердің суды сіңіруінің төмендеуімен көрінеді. Көрсеткіштерді талдай отырып, талык минералды құрамының тек 7% - ға дейін артуы күйдірудің жиырылу көрсеткіштерін 2.6% - дан 3,8% - ға дейін арттырады, яғни шамамен 1,5 есеге.

Рентгендік фазалық талдау нәтижелері сонымен қатар күйдірілген 1100°C саз минералдарының сызықтары жоқ екенін және жоғары температуралы фазалардың дифракциялық максимумдарының - авгит пен санидиннің қарқындылығы артып келе жатқанын, кварцтың дифракциялық максимумдарының қарқындылығы айтарлықтай төмендегенін, кальцит, талык жоғалады. Үлгінің рентгенограммасына 5% талык енгізгенде, 1000°C күйдіргенде, санидин мөлшері көбейе бастайды, қосымша жоғары температуралық фаза – акерманит пайда болады. (Сурет.3)

в)

г)

а – тальктің құрамы 2%; б - сол сияқты 3%; в - сол сияқты 5%; г - сол сияқты 7%

3 сурет – Модификацияланған керамикалық композициялардың
микроқұрылымы

Зертханалық зерттеулерді іс жүзінде растау үшін біз дірілді басу принципі бойынша жұмыс істейтін "Мастек-Метеор" өндірістік қондырғысында керамикалық төсеніштерді қалыптадық. Керамикалық масса жақсы қалыпталған және жақсы шикізат беріктігіне ие болды, бұл дайын өнімнің одан әрі технологиялық операциялары үшін жеткілікті жағдайларды қамтамасыз етеді. Қалыпталған төсеніштер ШСП-0,5-70 маркалы кептіру шкафында 70-75⁰С температурада арнайы әзірленген режим бойынша 5-7% қалдық ылғалдылыққа дейін кептірілді. Кептіруден кейін төсеніштер электр пешінде 1100⁰С температурада соңғы температурада 2 сағат ұстай отырып күйдірілді. Күйдірілген төсеніштер пеш өшірілген кезде бөлме температурасына дейін салқындатылды (сурет. 4). Алынған үлгілердің айқын беттері және тығыз агломерацияланған құрылымы болды.

а)

б)

4 сурет – Саз-тальк минерал шикізат құрамына негізделген керамикалық
төсеніштердің үлгілері:

а – қалыпталған шикі; б – керамикалық төсеніштердің күйдірілген үлгілері

Қорытынды.

Шикізат материалдарының физикалық-механикалық сонымен бірге химиялық-минералогиялық сипаттамаларын талдау нәтижесінде діріл оқшаулау әдісін қолдана отырып, керамикалық төсеніш жасау технологиясын жасау үшін саз шикізатының құрамы және дайындалған төсенішті қалыптаудың, кептіруінің сонымен қатар қасиеттерін жақсарту үшін 2 құрамды араластың факторлары ескеріле келіп, қыш төсеніштер алуға арналған қыш композицияларының құрамы зерттелді.

Талькты қышты композицияға енгізу құрылымдық және фазалық түзілуінің негізгі заңдылықтарына зерттеулер жүргізіліп, қатты және қатты сұйық фазалық агломерация процестерінен тұратын, ондағы жоғары беріктігі, аязға төзімділігі бар керамикалық төсеніштерді алуды анықтайтын композициялардың фазалық - минералды құрамымен қамтылды сонымен қатар қаладағы жаяу жүру және бақаллеялар, балаларға ойын

ауандарына пайдалану мақсатында экология және қолдану стандарттарына жауап беретін қыш төсемдерін алуға болатындығы дәлелденді

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аббас Могаджерани, Джейсон Бакаррик, Тристан Джеффри-Бейли, Қалалық жылу аралының әсері, оның себептері және асфальтбетонның жылу қасиеттеріне қатысты жұмсарту әдістері [Текст] // Экологиялық менеджмент журналы. №197. С. 522-538. 2017.
2. Жигулина А. Ю., Монтаев С. А., Жарылғапов С.М. 2015 Композициялық қоспалармен модификацияланған қабырға керамикасының физика-механикалық қасиеттері мен құрылымы [Текст] // Инженерлік үрдіс. Том 111. С. 896-901.
3. Мескита А., Монфор Е., Феррер С., Габальдон-Эстеван Д. 2017 Керамикалық плиткаларды өндіруге шикізат дайындау кезінде энергия мен суды тұтынуды қалай азайтуға болады: құрғақ немесе дымқыл әдіс [Текст] // Экологиялық таза өндіріс журналы. Том 168. С. 1566-1570.
4. Мустафм Н Р, Ашмарин Г. Д. 2006 Кремнеземді шикізат пен техногендік қалдықтарға негізделген клинкер керамикасы. [Текст] "Керамика журналы" № 46, стр. 80-81.
5. Мустафин А В., Ашмарин Г. Д. 2006 Кремнеземді шикізат пен техногендік материалдарға негізделген клинкер керамикасы [Текст] // Құрылыс материалдары № 1, с 32-3 NYE.
6. Шамшуров А В., Гридчин А М., Лесовик В.С., Строкова В. В. В 2003 г. Шағын және орта бизнестің шикізат саласы кварц құмдары негізінде күйдірілген жол-құрылыс материалдарын және оларды дайындау мүмкіндіктерін зерделеу [Текст] // Патент Ресей Федерациясы № 2205810, МПК C04B35/14, 35/16 алу үшін № 16, стр. 432.

REFERENCES

1. Abbas Mohadjeran, Djeison Bakarık, Tristan Djeffri-Beılı, Qalalyq jyly aralynyń áseri, onyń sebepteri jáne asfáltbetonnyń jyly qasiетterine qatysty jumsartyń ádisteri [The effect of urban heat island, its causes and softening methods regarding the thermal properties of asphalt concrete].” Ekologialyq menedjment jýrnaly. №197. S. 522-538. 2017: - (In Kaz)
2. Jigýlina A. Y., Montaev S. A., Jarylgapov S.M. Kompozisialyq qospalарmen modifikasialanǵan qabyrga keramikasynyń fizika-mehanikalыq qasiетteri men qurylymy [Physico-mechanical properties and structure of Wall ceramics modified by Composite additives].” Injenerlik úrdis. Tom 111. S. 896-901. (2015): - (In Kaz)
3. Meskita A., Monfor E., Ferrer S., Gabaldon-Estevan D. Keramikalyq plitkalardy óndirýge shikizat дайындау кезінде energia мен sydy tutynydy qalai азайтуға bolady: qurǵaq nemese dymqyl ádis [How to reduce energy and water consumption when preparing raw materials for the production of ceramic tiles: dry or wet method].” Ekologialyq taza óndiris jýrnaly. Tom 168. S. 1566-1570. (2017) – (In Kaz)
4. Mýstafm N R, Ashmarin G. D. 2006 Kremnezemdi shikizat пен tehnogendik qaldyqtarǵa negizdelgen klinker keramikasy. [Text] "Keramikа jurnaly" № 46, str. 80-81.
5. Mýstafin A V., Ashmarin G. D. Kremnezemdi shikizat пен tehnogendik materialdarǵa negizdelgen klinker keramikasy [Clinker ceramics based on silica raw materials and man-made materials].” Qurylys materialdary № 1, s 32-3 NYE. (2006): - (In Kaz)
6. Shamshýrov A V., Gridchin A M., Lesovik V.S., Strokova V. V. V Shaǵyn jáne orta bıznestiń shikizat salasy kvars qumдары negizinde kúdirilgen jol-qurylys materialdaryn jáne olardy дайындау múmkindikтерін зерdeley [Raw materials industry of small and medium-sized businesses study of fired road construction materials based on quartz sands and the possibilities

of their preparation].” Patent Reseі Federasıasy № 2205810, МРК 7 S04V35/14, 35/16 alý úshin № 16, str. 432. (2003): - (In Kaz)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОСТАВА КЕРАМИЧЕСКОЙ МАССЫ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ КЕРАМИЧЕСКИХ ДОРОЖНЫХ ПОКРЫТИЙ

Аннотация. В статье представлены результаты исследования химико-минералогического состава компонентов сырья в составе керамической массы и приведены методики технологии укладки керамического материала методом вибропрессования с применением тальковой породы в составе массы и способы определения состава глинистого сырья.

Составы для получения керамических дорожных покрытий с учетом факторов предпочтения смесей для улучшения свойств готового продукта как формовочного, сушильного и керамического материала изучены в двух различных компонентах.

Установлено, что введение талька в состав керамического состава оказывает влияние на образование высокотемпературных авгитовых и амфибольных фаз и усиление процесса образования минералов в глине, на образование высокотемпературных фаз - санидиновых, акерманитовых элементов.

Такой процесс приводит к повышению физических и механических свойств получаемых образцов. Основные закономерности формирования структуры и фазы керамических композиций путем обжига в диапазоне температур 1000°C-1100°C изучались изотермическим контролем. В этой закономерности проведены процессы спекания с твердыми и твердыми жидкофазными синтезами с обеспечением фазово - минерального состава, исследованием уточнено получение высокопрочного и морозостойкого керамического дорожного покрытия.

В целях использования в благоустройстве территории города (тротуары, аллеи, парковые зоны, детские площадки и др.) доказана возможность получения керамических дорожных покрытий, отвечающих экологическим и эксплуатационным требованиям.

Установлено, что одним из приоритетных свойств керамических дорожных покрытий является значительная обилие их пористости (25-30%), что позволяет быстро впитывать влагу из атмосферных осадков (дождь, мокрый снег и т.д.) и фильтровать воду через тело в грунт. Такие свойства керамической брусчатки предотвращают скопление влаги на поверхности дорожного полотна и создают комфортные условия во время движения пешеходов, уменьшая вероятность образования наледи на поверхности брусчатки в холодное время года.

Ключевые слова: керамический дорожный коврик, состав, суглинок, вибропресс, ландшафтный дизайн, строительная промышленность, температура.

IMPROVEMENT OF THE COMPOSITION OF THE CERAMIC MASS IN THE PRODUCTION OF CERAMIC ROAD SURFACES

Abstract. The article presents the results of a study of the chemical and mineralogical composition of the raw material components in the ceramic mass and provides techniques for the technology of laying ceramic material by vibropressing using talc rock in the mass and methods for determining the composition of clay raw materials.

Formulations for the production of ceramic road surfaces, taking into account the factors of preference for mixtures to improve the properties of the finished product as a molding, drying and ceramic material, have been studied in two different components.

It was found that the introduction of talc into the ceramic composition has an effect on the formation of high-temperature augite and amphibole phases and the intensification of the formation of minerals in clay, on the formation of high-temperature phases - sanidine, ackermanite elements.

This process leads to an increase in the physical and mechanical properties of the resulting samples. The main patterns of formation of the structure and phase of ceramic compositions by firing in the temperature range 1000°C-1100°C were studied by isothermal control. In this pattern, sintering processes with solid and solid liquid-phase syntheses were carried out to ensure the phase - mineral composition, the study clarified the production of high-strength and frost-resistant ceramic pavement.

In order to be used in the improvement of the city territory (sidewalks, alleys, park areas, playgrounds, etc.), the possibility of obtaining ceramic road surfaces that meet environmental and operational requirements has been proven.

It has been established that one of the priority properties of ceramic road surfaces is a significant abundance of their porosity (25-30%), which allows you to quickly absorb moisture from precipitation (rain, sleet, etc.) and filter water through the body into the ground. Such properties of ceramic paving stones prevent the accumulation of moisture on the surface of the roadway and create comfortable conditions during pedestrian movement, reducing the likelihood of ice formation on the surface of the paving stones in the cold season.

Keywords: ceramic road mat, composition, loam, vibropress, landscaping, construction industry, temperature.

МРНТИ 73.43.61

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430307>

Ширванов Рашид Булатович^{*1},

кандидат технических наук, доцент, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, улица Ихсанова 44/1, wirvanov@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7439-600X>.

Истелеев Темерлан Маратович¹,

студент 3 курса, ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, улица Ихсанова 44/1, temirlanistileev@gmail.com.

РАЗРАБОТКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ КАЧЕСТВО И БЕЗОПАСНОСТЬ ТРАНСПОРТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА

Аннотация. Весь процесс организации городских пассажирских перевозок должен полностью удовлетворять требованиям конечного потребителя данной услуги, населения, в особенности по таким его показателям, как безопасность и качество, причем последние должны носить системный характер и предусматривать возможности их корректировки. Другим словом, качество и безопасность пассажирских перевозок являются важными аспектами в сфере транспортной индустрии, определяемые как степень удовлетворенности пассажиров оказанной услугой. Однако на настоящий момент качество и безопасность оказания услуг по городским регулярным пассажирским перевозкам не удовлетворяет современным требованиям, а реальная доля пассажиров, которая обслуживается с соблюдением этих требований, в целом не превышает 25%. В связи с вышеуказанным система качества и безопасности транспортного обслуживания пассажиров должна быть управляема на всех этапах своего жизненного цикла, начиная с изучения пассажиропотоков и планирования перевозок, и заканчивая всесторонним анализом уже предоставленных услуг. В настоящей статье по результатам проведенных исследований и оценки различных систем предлагаются основные показатели построения системы управления работой пассажирских автотранспортных предприятий, а также их организационное распределение, использование которых позволит сформировать эффективные мероприятия по повышению качеству и безопасности транспортного обслуживания населения города.

Ключевые слова. Показатели, пассажирское автотранспортное предприятие, пассажирские перевозки, система управления качеством и безопасностью, транспортный процесс, услуга.

Введение.

Законом Республики Казахстан «О защите прав потребителей» от 4 мая 2010 года № 274-IV так определяются следующие основные понятия:

- услуга – это вид деятельности нематериальной сферы, целью которой является удовлетворение потребностей юридических и физических лиц в соответствии с ее назначением;

- качество услуги – совокупность характеристики услуги, позволяющей ей удовлетворить потребности юридических и физических лиц;

- безопасность услуги определяется отсутствием недопустимых рисков, которые могут нанести вред жизни и здоровью человека или окружающей среде [1].

Применительно к услугам в сфере городских пассажирских перевозок (ГПП) их качество и безопасность характеризуется как совокупность характеристик и свойств непосредственно транспортного процесса, а также уровня его организации, направленные на полное удовлетворение транспортных потребностей населения в рамках законодательно-нормативных документов и требований. Существующие в настоящее время законодательно-нормативные документы в сфере ГПП содержат достаточно полные и объективные требования к уровню качества и безопасности пассажирских перевозок, однако они носят слишком объемный и «размытый» характер, и зачастую перевозчиками не выполняются.

Касаясь подробнее понятий качества и безопасности перевозок, следует отметить, что оба эти понятия родственны друг другу и без одного из них невозможно обеспечить другое, и, наоборот, наличие одного и его уровень предопределяет наличие и уровень другого. Тем не менее, данные понятия имеют свои специфические особенности и характеристики, которые хотя и проявляются и реализовываются непосредственно в ходе удовлетворения запросов населения на оказание транспортной услуги, однако закладываются на начальном этапе организации ГПП. По своей структуре качественные показатели и показатели безопасности перевозочного процесса могут характеризоваться как простыми, так и сложными свойствами, представляющими совокупность несколько простых. Непосредственно простые свойства представлены в основном количественными показателями качества и безопасности, т.е. обладают весом или мерой оценки, которая может варьироваться в ту или иную сторону.

Материалы и методы исследования. Наиболее распространенной простой мерой оценки показателей качества и безопасности перевозочного процесса является такое их значение, которое может занимать одно из двух граничных оценок (например, неудовлетворительное-удовлетворительное или плохое-хорошее). Применяются также и такие формы оценок как предельные или шкальные (балльные) нормативы. Так предельные нормы предусматривают оценку по двум уровням – либо не годен, либо годен. Более сложной формой является шкальная оценка, по которой показатели качества и безопасности оцениваются по пяти-, десятибалльной или более сложной шкале (к примеру, пятибалльная форма предусматривает следующую шкалу оценки: 1 балл – не приемлемо, 2 балла – неудовлетворительно, 3 балла – удовлетворительно, 4 балла – хорошо, 5 баллов – отлично). Таким образом, все формы оценок показателей качества и безопасности можно свести к двум ее видам:

- простые, когда значение показателя занимает какое-то одно из двух граничных уровней;
- сложные и более трудоемкие, когда значение показателя занимает какое-то место в интервале (шкале) нескольких значений [2,3].

В любом случае отдельные показатели качества и безопасности ГПП отражают реальные интересы пассажиров и населения в целом, поэтому должны быть взаимоувязанными, учитываемыми и измеряемыми, иметь возможность корректировки в сторону улучшения. Сам механизм оценивания в целом должен обеспечивать возможность проведения сравнительного анализа фактических значений показателей с их нормативными значениями и выявления причин возникших отклонений, а по итогам анализа определения обобщенной (интегральной или комплексной) оценки качества и безопасности всего объекта [4,5,6].

Результаты оценки, как отдельных показателей, так и обобщенной оценки используются в целях оперативного управления процессом качества и безопасности

перевозочного процесса, т.е. разработки соответствующих мероприятий, внесения изменений и приведения значений показателей в соответствие с нормативными. Таким образом, под управлением качеством и безопасностью ГПП следует понимать целенаправленное воздействие на данные показатели с целью приведения их к нормативным, удовлетворяющим конечным потребителям транспортной услуги - пассажирам. Однако, по мнению ряда ученых и практиков, главной проблемой было и остается определение наиболее значимых показателей качества и безопасности ГПП, воздействие на которых вызовет положительные изменения и во всей системе в целом [7,8,9].

Результаты и их обсуждение. На основании результатов проведенных исследований различных систем управления были определены основные направления и показатели построения системы управления качеством и безопасностью работы пассажирского автотранспортного предприятия в сфере транспортного обслуживания населения, а именно следующие:

- показатель приоритета интересов пассажира, предполагающий что вся система управления качеством и безопасностью создается в ПАТП главным образом для пассажиров как единственных потребителей оказываемой услуги, и их интересы являются определяющими в вопросе формирования целей и критериев работы всей системы;

- показатель верховенства большинства, когда решение всех вопросов и проблем, возникающих между отдельными категориями и группами пассажиров, осуществляется по форме «большинство голосов», т.е. максимального совпадения интересов большей части пассажиров. Особенно это актуально при разработке маршрутов движения пассажирского транспорта, определения местоположения остановочных пунктов и др.;

- показатель стандартизации, предполагающий использование ПАТП при построении своей системы управления качества и безопасностью перевозок в качестве методической базы стандартов различных уровней, к которым относятся международные стандарты серии ISO, технические регламенты, национальные, отраслевые стандарты и стандарты самого предприятия, другие нормативные документы;

- показатель правовой обеспеченности системы, предполагающий построение предприятием своей системы управления с использованием юридических норм и требований, определяемых действующим законодательством страны, а также нормативных документов государственных органов и органов местного самоуправления в пределах своих компетенций;

- показатель современной научной компетентности, предполагающий использование при построении системы современных достижений науки и практики в данной сфере;

- показатель обратной связи, предусматривающий возможность воздействия на систему с целью ее совершенствования не только руководства ПАТП, но и всех участников перевозочного процесса (пассажиров, государственных органов и т.п.);

- показатель аккумуляции опыта, предполагающий что для построения системы и ее совершенствования накапливается и используется как собственный практический опыт, так и опыт других предприятий и организаций, включая и зарубежные;

- показатель полноты охвата жизненного цикла услуги, предполагающий, что система строится и совершенствуется на всех этапах жизненного цикла, начиная с изучения пассажиропотоков и планирования перевозок, затем непосредственно в процессе оказания услуги и заканчивая анализом уже предоставленных услуг;

- показатель комплексности, определяющий, что в процессе управления качеством и безопасностью используются все возможные различные направления воздействия на

систему в целях ее улучшения: технология и техника, материально-технические ресурсы, персонал, организационные факторы, администрирование и др.;

- показатель эффективности, базирующийся на том, что, во-первых, воздействия на систему эффективны и приводят к ее улучшению в целом или отдельных ее компонентов, во-вторых, эти воздействия экономически выгодны и окупаемы;

- показатель гласности, предусматривающий информирование потребителей услуг на постоянной основе об уровне действительного и нормативного качества и безопасности обслуживания, т.е. своевременного информирования всех сторон перевозочного процесса о степени соответствия оказываемых услуг требованиям нормативных документов;

- показатель типизации, предусматривающий, что в процессе создания и функционирования системы достаточно полно используются типовые документы и разработки;

- показатель вовлеченности коллектива, предусматривающий участие в системе управления качеством и безопасностью всех сотрудников ПАТП, начиная от руководства и заканчивая рядовыми сотрудниками, в пределах своих компетенций;

- показатель постоянного мониторинга, предусматривающий функционирование в ПАТП механизма надзора и контроля за результатами работы системы управления на постоянной основе;

- показатель достоверности, предполагающий, что вся полученная информация о работе системы управления качеством и безопасностью перевозок достоверна, а также надлежащим способом документируется и сохраняется;

- показатель ответственности, определяющий и устанавливающий персональную ответственность всех работников предприятия за качество и безопасность транспортного обслуживания населения в пределах их компетенций;

- показатель стимулирования, определяющий функционирование на предприятии механизма стимулирования работников за уровень качества и безопасности оказания услуги по перевозке пассажиров;

- показатель профессионализма, предусматривающий, что на предприятии действует постоянная система подбора и расстановки кадров с учетом их опыта и мастерства, курсов повышения квалификации, периодической аттестации и др.;

- показатель планомерности, предполагающий, что совершенствование системы управления качеством и безопасностью пассажирских перевозок на предприятии осуществляется по специально разработанным среднесрочным и долгосрочным планам и программам;

- показатель независимости, предполагающий, что проверки системы качества и безопасности осуществляют независимые эксперты-аудиторы по установленным процедурам и в установленные сроки;

- непосредственно показатель безопасности услуги, предусматривающий, что главным приоритетом системы, наряду с качеством, является безопасность оказанной пассажирам услуги;

- показатель новых задач и направлений деятельности, предусматривающий, что по достижению достаточно высокого уровня функционирования системы управления качеством и безопасностью пассажирских перевозок, ПАТП будет намечать и добиваться решения новых задач и совершенствования направления своей деятельности.

Выводы.

На основании разработанных и предложенных показателей предлагается следующая методология внедрения системы управления качеством и безопасностью работы пассажирского автотранспортного предприятия по оказанию услуг в сфере транспортного обслуживания населения. На начальном этапе указанные предприятия создают систему

управления качеством и безопасностью своих пассажирских перевозок, для чего комплектуют комплект стандартов предприятия (СТП) на основе макетов типовых таких стандартов. При отсутствии последних предприятие разрабатывает такие стандарты только на основе собственных документов. Разработанная таким образом система должна предусматривать управление качеством и безопасностью работы предприятия по транспортному обслуживанию пассажиров на всех этапах жизненного цикла данной услуги, начиная с изучения пассажиропотоков и планирования перевозок, и заканчивая всесторонним анализом уже предоставленных услуг, выявления причин несоответствия и разработки мероприятий по оперативной корректировке. Причем механизм управления должен охватывать не только непосредственно услуги по перевозке, но и другие стороны деятельности ПАТП, например, организацию входного контроля за потребляемыми ресурсами и материалами, показатели экономической эффективности работы, другие составные части системы управления на основе требований стандартов ISO серии 9000.

В последующем руководство ПАТП в лице директора и главных специалистов должно сформировать и обеспечить выполнение политики своего предприятия в сфере качества и безопасности оказываемой ими услуги по транспортному обслуживанию населения. Для этого на предприятии разрабатывается специальная долгосрочная программа по повышению качества и безопасности перевозок, которая в частности должна охватывать такие вопросы, как подбор, расстановка и повышение квалификации своего персонала, его мотивация по повышению качества и безопасности оказываемых услуг, ресурсное обеспечение бесперебойной работы, конкретизация и регламентация всех аспектов по повышению качества и безопасности работы отдельных подразделений, механизм функционирования постоянного оперативного мониторинга за показателями качества с целью выявления причин отклонения от нормативных и своевременной их корректировке, организация внешнего надзора и контроля за работой всей системы управления качеством и безопасностью и др.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан от 4 мая 2010 года № 274-IV «О защите прав потребителей». [Текст] - Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2010 г., № 9. - Ст. 43.
2. Носов А.Л. Управление качеством работы городского пассажирского транспорта с использованием транспортной модели [Текст] / А.Л. Носов // Логистика сегодня. - 2015. - № 1. - С. 38-47.
3. Иванова Е.А. Маркетинг качества обслуживания пассажиров [Текст] / Е.А. Иванова // Мир транспорта. - 2016. - № 2. - С. 102-107.
4. Яменсков А.И. Проблемы качества перевозок пассажиров городским общественным транспортом в городе Новороссийске [Текст] / А.И. Яменсков, К.В. Голубкина, С.К. Абрамян // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. - 2019. - № 1. - С. 124-128.
5. Галабурда, В.Г. Роль транспортной подвижности населения в повышении качества жизни и развития общества [Текст] / В.Г. Галабурда, Е.А. Иванова, Т.А. Флягина // Транспортное дело России. - 2016. - № 5. - С. 101-103.
6. Носов А.Л. Показатели оценки качества транспортного обслуживания пассажиров [Текст] / А.Л. Носов // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2016. - № 12 (декабрь). - URL: <http://e-koncept.ru/2016/16269.htm>.
7. Андреев К.П. Разработка мероприятий по оптимизации городской маршрутной сети [Текст] / К.П. Андреев, В.В. Терентьев, И.Е. Агуреев // Грузовик. - 2017. - С.111-118.

8. Ефимова ДМ. Исследование удовлетворенности услугами транспортного обслуживания московским городским пассажирским транспортом [Текст] / Д.М. Ефимова, Р.Р. Сидорчук // Маркетинг в России и за Рубежом. - 2015. - №6. - С. 32-40.

9. Загорский И.О. Методика оценки уровня обеспечения безопасности перевозки пассажиров как показателя качества транспортного обслуживания [Текст] / И.О. Загорский, П.П. Володькин // Вестник ТОГУ. - 2011. - №1. - С. 122-127.

REFERENCES

1. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 4 maya 2010 goda № 274-IV «O zashchite prav potrebitelej». [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 4, 2010 No. 274-IV "On Consumer Rights Protection".].” Vedomosti Parlamenta Respubliki Kazakhstan. g., № 9. - St. 43, (2010): - (In Rus)

2. Nosov A.L. Upravlenie kachestvom raboty gorodskogo passazhirskogo transporta s ispol'zovaniem transportnoj modeli [. Quality management of urban passenger transport using a transport model] Logistika segodnya, № 1. - S. 38-47, (2015): - (In Rus)

3 Ivanova E.A. Marketing kachestva obsluzhivaniya passazhirov [Passenger Service Quality Marketing].” № 2. - S. 102-107, (2016): - (In Rus)

4. Yamenskov A.I. Problemy kachestva perevozok passazhirov gorodskim obshchestvennym transportom v gorode Novorossiyske [Problems of the quality of passenger transportation by urban public transport in the city of Novorossiysk].” Gumanitarnye, social'no-ekonomicheskie i obshchestvennye nauki, № 1. - S. 124-128. (2019): - (In Rus)

5. Galaburda, V.G. Rol' transportnoj podvizhnosti naseleniya v povyshenii kachestva zhizni i razvitiya obshchestva [The role of transport mobility of the population in improving the quality of life and development of society].” Transportnoe delo Rossii. № 5. - S. 101-103, (2016): - (In Rus)

6. Nosov A.L. Pokazateli ocenki kachestva transportnogo obsluzhivaniya passazhirov [Indicators for assessing the quality of passenger transport services].” Nauchno-metodicheskij elektronnyj zhurnal «Koncept». № 12 (dekabr'). - URL: <http://e-koncept.ru/2016/16269.htm>. 2016: - (In Rus)

7. Andreev K.P. Razrabotka meropriyatij po optimizacii gorodskoj marshrutnoj seti [Development of measures to optimize the urban route network].” Gruzovik. – S.111-118, (2017): - (In Rus)

8. Efimova DM. Issledovanie udovletvorennosti uslugami transportnogo obsluzhivaniya moskovskim gorodskim passazhirskim transportom [A study of satisfaction with transport services provided by Moscow urban passenger transport].” Marketing v Rossii i za Rubezhom. - №6. - S. 32-40, (2015): - (In Rus)

9. Zagorskij I.O. Metodika ocenki urovnya obespecheniya bezopasnosti perevozki passazhirov kak pokazatelya kachestva transportnogo obsluzhivaniya [Methodology for assessing the level of passenger transportation safety as an indicator of the quality of transport services].” Vestnik TOGU. №1. - S. 122-127. (2011) – (In Rus)

ҚАЛА ХАЛҚЫНА КӨЛІКТІК ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУДІҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН АЙҚЫНДАЙТЫН КӨРСЕТКІШТЕРДІ ӘЗІРЛЕУ

Аңдатпа. Сапа жүйесі жолаушылар ағынын зерделеуден және тасымалдауға сұранысты болжаудан (тасымалдау маркетингі) бастап және жедел есепке алу деректері бойынша көрсетілген қызметтерді талдауға дейінгі жолаушыларды тасымалдау жөніндегі қызметтің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде сапаны басқаруды көздеуге тиіс. Осы мақалада әртүрлі жүйелерді зерттеу нәтижелері бойынша жолаушылар

автокөлік кәсіпорындарының жұмыс сапасын басқару жүйесін құрудың негізгі критерийлері, сондай-ақ оларды ұйымдастырушылық бөлу ұсынылады, оларды пайдалану жолаушылар тасымалының сапасы бойынша тиімді талаптарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Көрсеткіштер, жолаушылар автокөлік кәсіпорны, жолаушылар тасымалы, сапа және қауіпсіздікті басқару жүйесі, көлік процесі, қызмет.

DEVELOPMENT OF INDICATORS THAT DETERMINE THE QUALITY AND SAFETY OF TRANSPORT SERVICES FOR THE CITY'S POPULATION

Abstract. The quality system should provide for quality management at all stages of the life cycle of passenger transportation services, starting from the study of passenger flows and forecasting demand for transportation (transportation marketing) and ending with the analysis of services provided according to operational accounting data. In this article, based on the results of studies of various systems, the main criteria for building a quality management system for passenger transport enterprises are proposed, as well as their organizational distribution, the use of which will make it possible to form effective requirements for the quality of passenger transportation.

Key words. Indicators, passenger transport company, passenger transportation, quality and safety management system, transport process, service.

ГРНТИ 05.64.54

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430308>

Баигубенова Сая Кубаидоллиевна¹,

магистр технических наук, старший преподаватель, НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет», Республика Казахстан, 090009, Республика Казахстан, г. Уральск, улица Жангир хана, 51, saya_bsk@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0002-2767-9565

Утешева Гульнара Шаукатовна²,

магистр технических наук, старший преподаватель, ЧВПОУ "Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет", Республика Казахстан, 090006, г. Уральск, улица М.Ихсанова 44/1, utesheva.gulnara@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0003-2253-7493

ТЕОРИЯ НЕЧЕТКИХ МНОЖЕСТВ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ АНАЛИЗЕ ДАННЫХ

Аннотация: Статья посвящена применению интеллектуального анализа данных (KDD) и нечетких множеств для работы с большими объемами данных. Цифровая революция привела к значительному увеличению объема и скорости данных, что делает традиционные методы анализа неэффективными. Интеллектуальный анализ данных охватывает этапы очистки, интеграции, преобразования и извлечения знаний из данных. Нечеткая логика, расширяющая булеву логику, позволяет учитывать неопределенность и приближенные рассуждения, что делает её особенно полезной для обработки сложных и зашумленных данных. В статье подробно рассматриваются применения нечетких множеств в таких задачах, как кластеризация, обнаружение ассоциативных правил, обобщение данных, анализ временных рядов и веб-приложения. Нечеткая логика помогает решать проблемы, связанные с неполными или неточными данными, предоставляя более гибкие и понятные решения. Автор также отмечает, что использование нечетких множеств улучшает адаптацию систем к специфическим требованиям и особенностям данных, что способствует более точному анализу и принятию решений в таких областях, как здравоохранение, финансы и телекоммуникации. Эти преимущества делают нечеткие множества важным инструментом для повышения эффективности интеллектуального анализа данных и улучшения взаимодействия с пользователем.

Ключевые слова: Интеллектуальный анализ данных, нечеткое множество, обнаружение знаний на основе данных (KDD).

I. ВВЕДЕНИЕ

Цифровая революция сделала оцифрованную информацию простой в получении и относительно недорогой в хранении [1], [2]. С развитием компьютерного оборудования и программного обеспечения и стремительной компьютеризацией бизнеса в базах данных было собрано и сохранено огромное количество данных. Скорость, с которой хранятся такие данные, растет с феноменальной скоростью. В результате традиционные специальные комбинации статистических методов и инструментов управления данными больше не подходят для анализа этого обширного массива данных. К числу областей, в которых в централизованных или распределенных базах данных хранятся большие объемы данных, относятся следующие.

- Финансовые инвестиции: фондовые индексы и цены, процентные ставки, данные кредитных карт, обнаружение мошенничества [3].
- Здравоохранение: Некоторые диагностические данные, хранящиеся в системах управления больницами [4].
- Производство: оптимизация процессов и устранение неполадок [5].
- Телекоммуникационные сети: схемы вызовов и системы управления неисправностями.
- Научная область: Астрономические наблюдения [6], геномные данные, биологические данные.
- Всемирная паутина [7].

Интеллектуальный анализ данных (data mining) - это извлечение знаний из больших массивов данных. Интеллектуальный анализ - это яркий термин, характеризующий процесс, при котором из большого количества сырья извлекается небольшой набор ценных самородков. Таким образом, такое неправильное название, которое включает в себя как “данные”, так и “интеллектуальный анализ”, стало популярным. Многие другие термины имеют схожее или слегка отличающееся значение с интеллектуальным анализом данных, такие как извлечение знаний из данных, извлечение знаний, анализ данных/шаблонов, археология данных и углубление в данные.

Нечеткая логика быстро стала одной из самых успешных на сегодняшний день технологий для разработки сложных систем управления. Причина этого очень проста. Нечеткая логика идеально подходит для таких приложений, поскольку она напоминает процесс принятия решений человеком и позволяет генерировать точные решения на основе определенной или приблизительной информации. В то время как другие подходы требуют точных уравнений для моделирования поведения в реальном мире, нечеткий дизайн может учесть неоднозначности реального мира в человеческом языке и логике. Хотя генетические алгоритмы и нейронные сети во многих случаях могут работать так же хорошо, как и нечеткая логика, нечеткая логика имеет то преимущество, что решение проблемы может быть сформулировано в понятных операторам терминах, так что их опыт может быть использован при проектировании системы.

контроллер. Это упрощает механизацию задач, которые уже успешно выполняются людьми. В настоящей статье представлен обзор доступной и весьма скудной литературы по интеллектуальному анализу данных в нечетком множестве. В разделе II описаны основные понятия обнаружения знаний в базах данных и интеллектуального анализа данных. Освещены некоторые проблемы. В разделе III приводится обзор, объясняющий роль нечеткого множества. Раздел IV завершает статью.

II. KDD и ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДАННЫХ Многие люди рассматривают интеллектуальный анализ данных как синоним другого широко используемого термина - обнаружение знаний на основе данных, или KDD. Тематика KDD развивалась и продолжает развиваться на стыке исследований в таких областях, как базы данных, машинное обучение, распознавание образов, статистика, искусственный интеллект, рассуждения в условиях неопределенности, получение знаний для экспертных систем, визуализация данных, машинное обнаружение и высокопроизводительные вычисления. Системы KDD включают в себя теории, алгоритмы и методы из всех этих областей. Сообщалось о множестве успешных применений в различных секторах, таких как маркетинг, финансы, банковское дело, производство и телекоммуникации.

Теории и инструменты баз данных обеспечивают необходимую инфраструктуру для хранения, доступа к данным и манипулирования ими. Недавно ставший популярным

термин "хранилище данных" [2] относится к современным бизнес-тенденциям в области сбора и очистки транзакционных данных и предоставления их в распоряжение для анализа и поддержки принятия решений.

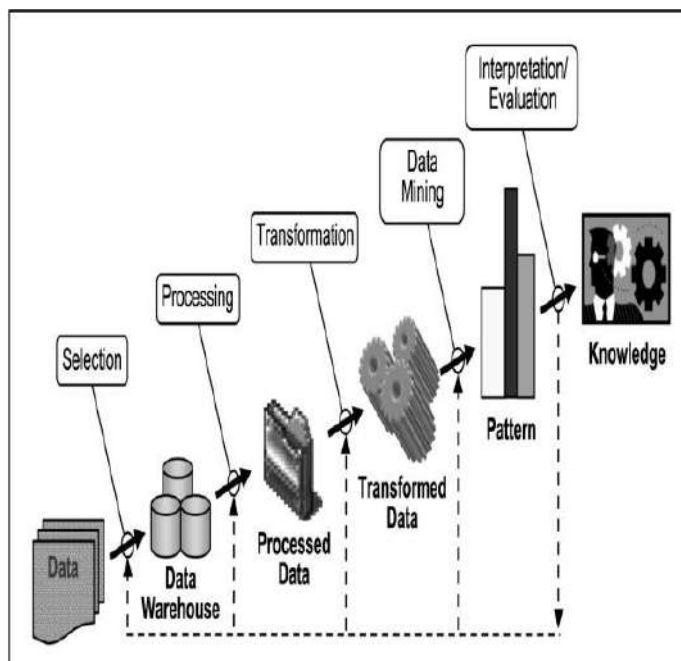

Рисунок 1 Процесс KDD

Процесс обнаружения знаний показан на рисунке 1 и состоит из итеративной последовательности следующих шагов:

1. Очистка данных (для удаления шума и несогласованных данных)
2. Интеграция данных (при которой можно объединить несколько источников данных)
3. Отбор данных (когда данные, относящиеся к задаче анализа, извлекаются из базы данных)
4. Преобразование данных (когда данные преобразуются или консолидируются в формы, подходящие для интеллектуального анализа, например, путем выполнения операций обобщения или агрегирования)
5. Интеллектуальный анализ данных (важный процесс, при котором применяются интеллектуальные методы для извлечения шаблонов данных)
6. Оценка шаблонов (для выявления действительно интересных шаблонов, представляющих знания, на основе некоторых показателей интересности)
7. Представление знаний (при котором используются методы визуализации и представления знаний для представления полученных знаний пользователю).

Интеллектуальный анализ данных включает в себя подгонку моделей к наблюдаемым данным или определение закономерностей на их основе. Подогнанные модели играют роль предполагаемых знаний. Решение о том, отражает ли модель полезные знания или нет, является частью общего процесса KDD, для которого обычно требуется субъективное суждение человека. Как правило, алгоритм интеллектуального анализа данных представляет собой некоторую комбинацию из следующих трех компонентов. • Модель: функция модели (например, классификация, кластеризация) и ее форма представления (например, линейные дискриминанты, нейронные сети). Модель содержит параметры, которые должны быть определены на основе данных. • Критерий

предпочтения: основа для предпочтения одной модели или набора параметров другой в зависимости от заданных данных. Критерием обычно является некоторая форма соответствия модели данным, возможно, смягченная сглаживающим фактором, чтобы избежать чрезмерной подгонки, или создание модели со слишком большим количеством степеней свободы, чтобы ее можно было ограничить заданными данными.

• Алгоритм поиска: спецификация алгоритма для поиска конкретных моделей и параметров с учетом данных, моделей(ов) и критерия предпочтения. Конкретный алгоритм интеллектуального анализа данных обычно представляет собой реализацию компонентов модели/предпочтений/поиска. Наиболее распространенные функции модели в современной практике интеллектуального анализа данных включают следующее.

1) Классификация: относит элемент данных к одному из нескольких предопределенных категориальных классов.

2) Регрессия: сопоставляет элемент данных с прогнозируемой переменной с реальным значением.

3) Кластеризация: сопоставляет элемент данных с одним из нескольких кластеров, где кластеры представляют собой естественные группировки элементов данных на основе показателей сходства или моделей плотности вероятности.

4) Генерация правил: извлекает правила классификации из данных.

5) Обнаружение ассоциативных правил: описывает ассоциативные отношения между различными атрибутами.

6) Обобщение: предоставляет краткое описание для подмножества данных.

7) Моделирование зависимостей: описывает существенные зависимости между переменными.

Топ-10 сложных проблем в исследованиях интеллектуального анализа данных:

1) Разработка объединяющей теории интеллектуального анализа данных: Современное состояние исследований в области интеллектуального анализа данных является слишком “разрозненным”, поэтому необходимы объединяющие исследования.

2) Расширение масштабирования для данных с высокой размерностью и высокоскоростных потоков: задачи классификации с высокой размерностью (миллионы или миллиарды объектов, например, биоданные) и сверхскоростные потоки данных.

3) Последовательные данные и временные ряды: как эффективно и точно группировать, классифицировать и прогнозировать тенденции?

4) Извлечение сложных знаний из сложных данных: многие объекты не являются независимыми друг от друга и не относятся к одному типу. Изучите богатую структуру связей между объектами. Например, взаимосвязанные веб-страницы, социальные сети, метаболические сети в клетке.

5) Интеллектуальный анализ данных в сетевых условиях: Взаимосвязанные данные между электронными письмами, веб-страницами, блогами, цитатами, последовательностями и людьми.

6) Распределенный интеллектуальный анализ данных и сбор многоагентных данных: необходимо сопоставлять данные, полученные при различных исследованиях.

7) Интеллектуальный анализ данных для решения биологических и экологических проблем: Интеллектуальный анализ биологических данных, таких как разработка вакцины против ВИЧ, ДНК, химические свойства, трехмерные структуры и функциональные свойства -> необходимо объединить, интеллектуальный анализ экологических данных, интеллектуальный анализ для решения энергетического кризиса.

8) Интеллектуальный анализ данных - Проблемы, связанные с процессом: состав операций интеллектуального анализа данных, очистка данных с возможностью ведения журнала, визуализация и автоматизация интеллектуального анализа.

9) Безопасность, конфиденциальность и целостность данных: Как обеспечить конфиденциальность пользователей во время сбора их данных?

10) Работа с нестатическими, несбалансированными и чувствительными к затратам данными: Реальные данные очень велики (10^5 функций), но содержат только $< 1\%$ полезных классов. [8]

III. НЕЧЕТКИЕ МНОЖЕСТВА

Моделирование неточных и качественных знаний, а также передача и обработка неопределенности на различных этапах возможны благодаря использованию нечетких множеств. Нечеткая логика способна в разумных пределах поддерживать рассуждения человеческого типа в естественной форме. Это самая ранняя и наиболее широко используемая составляющая мягких вычислений. Нечеткая логика - это надмножество обычной (булевой) логики, которая была расширена для обработки концепции частичной истинности - значений истинности между "полностью истинным" и "полностью ложным". Как следует из названия, именно логика, лежащая в основе способов рассуждения, является скорее приблизительной, чем точной. Важность нечеткой логики обусловлена тем фактом, что большинство способов человеческого мышления и особенно рассуждения, основанные на здравом смысле, являются приблизительными по своей природе. Основные характеристики нечеткой логики, основанной Зайдером Лотфи, заключаются в следующем.

- В нечеткой логике точное рассуждение рассматривается как предельный случай приближенного рассуждения.
- В нечеткой логике все зависит от степени.
- Любая логическая система может быть фаззифицирована.
- В нечеткой логике знание интерпретируется как совокупность эластичных или, что эквивалентно, нечетких ограничений на набор переменных.
- Логический вывод рассматривается как процесс распространения эластичных ограничений.

Нечеткие множества - это обобщенные множества, которые допускают градуированную принадлежность своих элементов. Обычно в качестве структуры степени принадлежности выбирается реальный единичный интервал $[0; 1]$. Пусть X - пространство точек, общий элемент которого обозначается через x . Таким образом, $X = \{x\}$. Нечеткое множество A в X характеризуется функцией принадлежности $f_A(x)$, которая связывает с каждой точкой в X действительное число в интервале $[0,1]$, причем значения $f_A(x)$ в точке x представляют "степень принадлежности" x в A . Таким образом, чем ближе значение от $f_A(x)$ до единицы, тем выше степень принадлежности x к A .

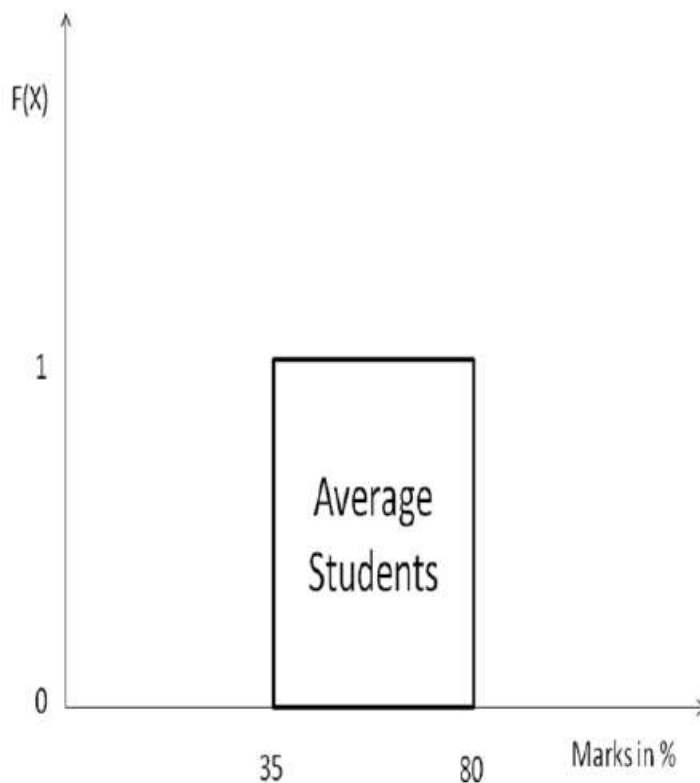
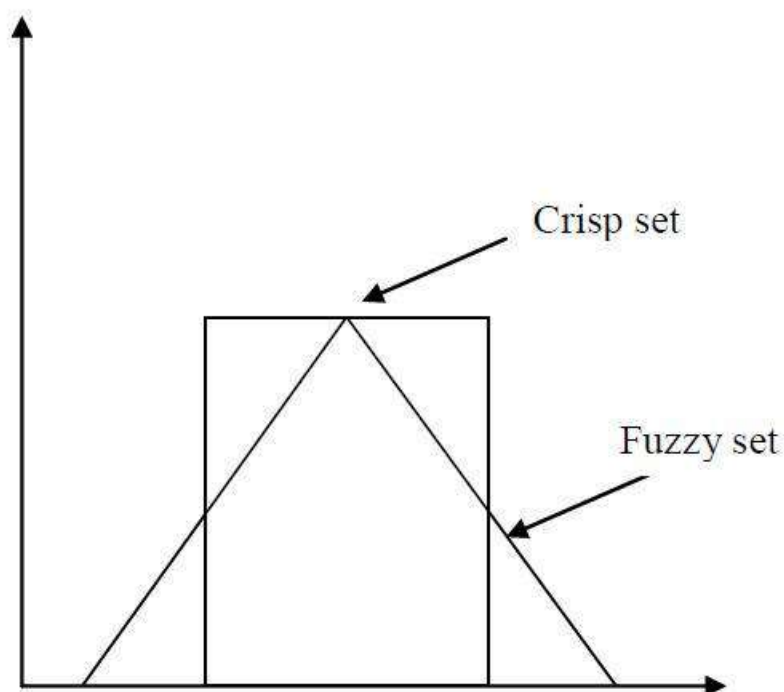

Рисунок 2 Пример задачи с четкой границей

Предположим, у нас есть три диапазона оценок по любому экзамену. $F(x)$ - это такая функция, что $0 < X \leq 35$, тогда $f(X)$ = ученики-неудачники $35 < X \leq 80$, тогда $f(X)$ = средние ученики $X > 80$, тогда $f(X)$ = умные ученики Из приведенного выше сценария

теперь предположим, что студент набрал 79,8% баллов. значит, он средний ученик. Но если он набрал 80,1 балла, то будет присвоен тег "умный". Но ученик, набравший 79,8 % баллов, также является умным учеником, что не является существенной разницей между обоими условиями. На рисунке 2 показан сценарий для задачи о форме границы, который был описан выше.

Существует несколько основных подходов к решению задачи с четкими границами.

1. Количественный подход
2. Нечеткие таксономические структуры
3. Приближенный подход к набору элементов

Для решения задачи с четкими границами с использованием количественного подхода разделите переменные метки на три нечетких множества. Нечеткие множества и их функции принадлежности должны быть определены экспертом в предметной области. Для простоты демонстрации мы просто определим границы множеств и разделим перекрывающуюся часть поровну между сгенерированными таким образом нечеткими множествами. В качестве примера мы будем использовать следующие границы для нечетких множеств переменных оценок: Неудачность= $\{0-35\}$, Среднестатистические учащиеся= $\{33-70\}$, интеллектуальные учащиеся= $\{70-\infty\}$. Сгенерированные нечеткие множества показаны на рисунке 2. Для всех областей, в которых наборы не перекрываются, поддержка будет просто равна 1 для фактического набора элементов. Если есть перекрытие, принадлежность может быть вычислена с использованием границ перекрывающихся нечетких множеств. Добавленная поддержка в данном случае всегда будет равна 1. Теория нечетких множеств все чаще используется в интеллектуальных системах из-за ее простоты и сходства с человеческим мышлением. Неоспоримо возрастает роль технологии нечетких множеств в области интеллектуального анализа данных [9]. Различные браузеры данных были реализованы с использованием теории нечетких множеств [10]. Анализ реальных данных при интеллектуальном анализе данных часто требует одновременной работы с различными типами переменных, а именно с категориальными/символьными данными и числовыми данными. Науки [11] разработал алгоритм обучения, который создает смешанные нечеткие правила, включающие как категориальные, так и числовые атрибуты. Педрич [12] обсуждает некоторые конструктивные и управляемые нечеткими множествами вычислительные механизмы обнаружения знаний и устанавливает взаимосвязь между интеллектуальным анализом данных и нечетким моделированием. Ниже приведена классификация нечетких множеств на основе различных функций интеллектуального анализа данных, которые моделируются.

1) Кластеризация: Интеллектуальный анализ данных направлен на просеивание больших объемов данных с целью выявления полезной информации в виде новых взаимосвязей, шаблонов или кластеров для принятия решений пользователем [13].

2) Ассоциативные правила: Важная область исследований интеллектуального анализа данных связана с выявлением ассоциативных правил [14]. Ассоциативное правило описывает интересную ассоциативную связь между различными атрибутами.

3) Функциональные зависимости: Нечеткая логика используется для анализа логических выводов, основанных на функциональных зависимостях (FD) между переменными в связях с базой данных. Нечеткий вывод обобщает как неточный (многозначный), так и точный вывод. Аналогичным образом, нечеткие реляционные базы данных обобщают свои классические и неточные аналоги, поддерживая хранение и поиск нечеткой информации [15].

4) Обобщение данных: Поиск кратких сведений является одним из основных компонентов поиска знаний в базах данных. Это предоставляет пользователю исчерпывающую информацию, позволяющую извлечь суть из большого объема информации в базе данных. Теория нечетких множеств также используется для обобщения данных [16].

5) Веб-приложение: Извлечение типичных профилей пользователей и ассоциаций URL-адресов из огромного количества журналов доступа является важным компонентом веб-персонализации, который связан с адаптацией взаимодействия пользователя с информационным веб-пространством на основе информации о нем / ней. Насрауи и др. [17] определили пользовательскую сессию как компактную во времени последовательность веб-обращений пользователя и использовали показатель различия между двумя веб-сессиями для определения организации веб-сайта. Их цель - классифицировать эти сеансы с помощью веб-майнинга.

6) Поиск изображений: Недавнее увеличение объема хранилищ мультимедийной информации, состоящих из смешанных мультимедийных данных, сделало поиск изображений на основе контента (CBIR) активной исследовательской областью [18]. Нечеткое множество, используемое в химической, медицинской, образовательной и многих других областях.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современные исследования в области интеллектуального анализа данных в основном сосредоточены на алгоритмах обнаружения и методах визуализации. Растет понимание того, что на практике в базе данных легко обнаружить огромное количество шаблонов, большинство из которых на самом деле очевидны, избыточны и бесполезны или неинтересны пользователю. Чтобы пользователь не был перегружен большим количеством неинтересных шаблонов, необходимы методы, позволяющие выявлять только полезные/ интересные шаблоны и представлять их пользователю. Нечеткие множества, которые являются старейшим компонентом мягких вычислений, подходят для решения проблем, связанных с понятностью шаблонов, неполными/зашумленными данными, смешанной информацией и взаимодействием с человеком, и могут быстрее предоставлять приблизительные решения. В основном они использовались для кластеризации, обнаружения ассоциативных правил и функциональных зависимостей, обобщения, анализа временных рядов, веб-приложений и поиска изображений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Иванов, И. А. Интеллектуальный анализ данных: Теория и практика [Текст] / И. А. Иванов. — Москва: Научный мир, 2018.
2. Петров, В. В., & Сидоров, А. Б. Методы интеллектуального анализа данных: Основы и приложения [Текст] / В. В. Петров, А. Б. Сидоров. — Санкт-Петербург: Лань, 2020.
3. Лебедев, Н. Н. Нечеткие множества и их применение в интеллектуальном анализе данных [Текст] / Н. Н. Лебедев. — Москва: ИТД, 2017.
4. Кузнецов, А. Ю. Введение в нечеткую логику и ее применение в аналитике данных [Текст] / А. Ю. Кузнецов. — Новосибирск: Сибирское издательство, 2019.
5. Романов, В. Г. Нечеткие множества в вычислительных системах и их использование в анализе данных [Текст] / В. Г. Романов. — Екатеринбург: УрФУ, 2021.
6. Смирнова, И. В. Моделирование и анализ данных с помощью нечетких множеств [Текст] / И. В. Смирнова. — Казань: Казанский университет, 2018.

7. Алексеева, М. Д. Теория и методы нечетких множеств: Применение в области анализа данных [Текст] / М. Д. Алексеева. — Москва: Физматлит, 2022.
8. Гусев, И. В. Анализ данных с использованием методов нечеткой логики [Текст] / И. В. Гусев. — Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2020.
9. Дмитриев, С. В. Интеллектуальный анализ данных и нечеткие множества: Современные тенденции [Текст] / С. В. Дмитриев. — Владивосток: ДВФУ, 2019.
10. Казакова, О. А. Нечеткие множества в области интеллектуального анализа данных и их алгоритмическое обеспечение [Текст] / О. А. Казакова. — Томск: Томский университет, 2021.
11. Наукк, Д. Использование символьных данных в нейро-нечеткой классификации [Текст] / Д. Наукк. — В сборнике: NAFIPS 99, Нью-Йорк, июнь 1999 г., стр. 536-540.
12. Педрич, У. Технология нечетких множеств в поиске знаний [Текст] / У. Педрич. — Система нечетких множеств, том 98, стр. 279-290, 1998.
13. Пятецкий-Шапиро, П., & Фроули, У. Дж. (Ред.). Открытие знаний в базах данных [Текст] / П. Пятецкий-Шапиро, У. Дж. Фроули (Ред.). — Менло-Парк, Калифорния: AAAI/MIT Press, 1991.
14. Агравал, Р., Имиелински, Т., & Свами, А. Правила поиска ассоциаций между наборами элементов в больших базах данных [Текст] / Р. Агравал, Т. Имиелински, А. Свами. — В сборнике: 1993 ACM SIGMOD Int. Conf. Управленческие данные, Вашингтон, округ Колумбия, май 1993 г., стр. 207-216.
15. Хейл, Дж., & Шенои, С. Анализ логического вывода в реляционных базах данных [Текст] / Дж. Хейл, С. Шенои. — Data Knowledge Eng., том 18, стр. 167-183, 1996.
16. Ли, Д. Х., & Ким, М. Х. Обобщение базы данных с использованием нечетких иерархий ISA [Текст] / Д. Х. Ли, М. Х. Ким. — IEEE Trans. Система, человек, кибернетика. В, том 27, стр. 68-78, 1997.
17. Насрауи, О., Кришнапурам, Р., & Джоши, А. Реляционная кластеризация на основе нового надежного метода оценки с применением к веб-майнингу [Текст] / О. Насрауи, Р. Кришнапурам, А. Джоши. — В Proc. NAFIPS 99, Нью-Йорк, июнь 1999 г., стр. 705-709.
18. Пал, С. К., Гош, А., & Кунду, М. К. (Ред.). Программные вычисления для обработки изображений [Текст] / С. К. Пал, А. Гош, М. К. Кунду (Ред.). — Гейдельберг, Германия: Physica-Verlag, 2000.
19. Митра, С., & Митра, П. Интеллектуальный анализ данных в среде мягких вычислений: Обзор [Текст] / С. Митра, П. Митра. — IEEE TRANSACTIONS ON NEURAL NETWORKS, том 13, № 1, стр. 3-14, январь 2002.
20. Хан, Цзявэй, & Камбер, Мишлин. Концепции и методы интеллектуального анализа данных [Текст] / Цзявэй Хан, Мишлин Камбер. — 2-е издание.

REFERENCES

1. Ivanov, I. A. "Intellectual'nyy analiz dannyh: Teoriya i praktika [Data Mining: Theory and Practice]." Moskva, Nauchnyy mir, (2018): - (In Rus)
2. Petrov, V. V., & Sidorov, A. B. Metody intellektual'nogo analiza dannyh: Osnovy i prilozheniya [Data Mining Methods: Fundamentals and Applications]." Sankt-Peterburg, Lan', (2020): - (In Rus)
3. Lebedev, N. N. Nechetkie mnozhestva i ih primeneniye v intellektual'nom analize dannyh [Fuzzy sets and their application in data mining]." Moskva, ITD, (2017): - (In Rus)

4. Kuznecov, A. YU. Vvedenie v nechetkuyu logiku i ee primeneniye v analitike dannyh [Introduction to Fuzzy Logic and its application in data analytics].” Novosibirsk, Sibirskoe izdatel'stvo, (2019): - (In Rus)
5. Romanov, V. G. Nechetkie mnozhestva v vychislitel'nyh sistemah i ih ispol'zovanie v analize dannyh [Fuzzy sets in computing systems and their use in data analysis].” Ekaterinburg, UrFU, (2021): - (In Rus)
6. Smirnova, I. V. Modelirovaniye i analiz dannyh s pomoshch'yu nechetkikh mnozhestv [Modeling and data analysis using fuzzy sets].”Kazan. Kazanskij universitet, (2018): - (In Rus)
7. Alekseeva, M. D. Teoriya i metody nechetkikh mnozhestv: Primeneniye v oblasti analiza dannyh [Theory and methods of fuzzy sets: Application in the field of data analysis].” Moskva, Fizmatlit, (2022): - (In Rus)
8. Gusev, I. V. Analiz dannyh s ispol'zovaniem metodov nechetkoj logiki [Data analysis using fuzzy logic methods].” Rostov-na-Donu, YUFU, (2020): - (In Rus)
9. Dmitriev, S. V. Intel'ektual'nyj analiz dannyh i nechetkie mnozhestva: Sovremennyye tendentsii [Data mining and fuzzy sets: Current trends].” Vladivostok: DVFU, (2019): - (In Rus)
10. Kazakova, O. A. Nechetkie mnozhestva v oblasti intellektual'nogo analiza dannyh i ih algoritmicheskoe obespecheniye [Fuzzy sets in the field of data mining and their algorithmic support].” Tomsk, Tomskij universitet, (2021): - (In Rus)
11. Naukk, D. Ispol'zovanie simvol'nyh dannyh v nejro-nechetkoj klassifikatsii [The use of symbolic data in neuro-fuzzy classification].” V sbornike: NAFIPS 99, N'yu-Jork, iyun' str. 536-540, (1999): - (In Kaz)
12. Pedrich, U. Tekhnologiya nechetkikh mnozhestv v poiske znaniy [The technology of fuzzy sets in the search for knowledge].” Sistema nechetkikh mnozhestv, tom 98, str. 279-290, (1998): - (In Rus)
13. Pyateckij-SHapiro, P., & Frouli, U. Dzh. (Red.). Otkrytie znaniy v bazah dannyh [Discovery of knowledge in databases].” Menlo-Park, Kaliforniya, AAAI/MIT Press, (1991): - (In Rus)
14. Agraval, R., Imielinski, T., & Svami, A. Pravila poiska asociacij mezhdu naborami elementov v bol'shih bazah dannyh [Rules for finding associations between sets of elements in large databases].”V sbornike: 1993 ACM SIGMOD Int. Conf. Upravlencheskie dannye, Vashington, okrug Kolumbiya, maj g., str. 207-216, (1993): - (In Rus)
15. Hejl, Dzh., & SHenoi, S. Analiz logicheskogo vyvoda v relyacionnyh bazah dannyh [Logical inference analysis in relational databases].” Data Knowledge Eng., tom 18, str. 167-183, (1996): - (In Rus)
16. Li, D. H., & Kim, M. H. Obobshcheniye bazy dannyh s ispol'zovaniem nechetkikh ierarhiy ISA [Generalizing the database using fuzzy ISA hierarchies].” IEEE Trans. Sistema, chelovek, kibernetika. V, tom 27, str. 68-78, (1997): - (In Rus)
17. Nasraui, O., Krishnapuram, R., & Dzhoshi, A. Relyacionnaya klasterizatsiya na osnove novogo nadezhnogo metoda ocenki s primeneniem k veb-majningu [Relational clustering based on a new reliable estimation method applied to web mining].”V Proc. NAFIPS 99, N'yu-Jork, iyun' g., str. 705-709, (1999): - (In Rus)
18. Pal, S. K., Gosh, A., & Kundu, M. K. (Red.). Programmnyye vychisleniya dlya obrabotki izobrazhenij [Software calculations for image processing].” Gejdel'berg, Germaniya: Physica-Verlag, (2000): - (In Rus)
19. Mitra, S., & Mitra, P. Intel'ektual'nyj analiz dannyh v srede myagkikh vychislenij: Obzor [Data Mining in a Soft Computing environment: An Overview].” IEEE

TRANSACTIONS ON NEURAL NETWORKS, tom 13, № 1, str. 3-14, yanvar' (2002):- (In Rus)

20. Han, Czyavej, & Kamber, Mishlin. Konceptii i metody intellektual'nogo analiza dannyh [Concepts and methods of data mining].” 2-e izdanie: - (In Rus)

ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДІРУДЕГІ АНЫҚ ЕМЕС ЖИЫНТЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ

Аннотация: Мақала үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істеу үшін деректерді өндіруді (KDD) және анық емес жиындарды қолдануға арналған. Сандық революция деректердің көлемі мен жылдамдығының айтарлықтай өсуіне әкелді, бұл дәстүрлі талдау әдістерін тиімсіз етеді. Деректерді өндіру деректерді тазарту, біріктіру, түрлендіру және деректерді алу қадамдарын қамтиды. Логикалық логиканы кеңейтетін анық емес логика белгісіздік пен болжамды пайымдауды ескеруге мүмкіндік береді, бұл оны күрделі және шулы деректерді өңдеу үшін әсіресе пайдалы етеді. Мақалада кластерлеу, ассоциативті ережелерді анықтау, деректерді жалпылау, уақыт қатарын талдау және веб-қосымшалар сияқты тапсырмаларда анық емес жиындардың қолданылуы егжей-тегжейлі қарастырылады. Анық емес логика икемді және түсінікті шешімдер ұсына отырып, толық емес немесе дәл емес деректерге қатысты мәселелерді шешуге көмектеседі. Сондай-ақ, Автор анық емес жиындарды пайдалану жүйелердің нақты талаптар мен деректер ерекшеліктеріне бейімделуін жақсартады, бұл денсаулық сақтау, қаржы және телекоммуникация сияқты салаларда дәлірек талдау мен шешім қабылдауға ықпал етеді. Бұл артықшылықтар анық емес жиындарды деректерді өндіру тиімділігін арттырудың және пайдаланушы тәжірибесін жақсартудың маңызды құралына айналдырады.

Кілт сөздер: деректерді өндіру, анық емес жиын, деректерге негізделген білімді анықтау (KDD).

FUZZY SET THEORY IN DATA MINING

Abstract: The article is devoted to the application of data mining (KDD) and fuzzy sets to work with large amounts of data. The digital revolution has led to a significant increase in the volume and speed of data, which makes traditional analysis methods ineffective. Data mining covers the stages of purification, integration, transformation and extraction of knowledge from data. Fuzzy logic, which extends Boolean logic, allows for uncertainty and approximate reasoning, which makes it especially useful for processing complex and noisy data. The article discusses in detail the applications of fuzzy sets in tasks such as clustering, associative rule detection, data generalization, time series analysis, and web applications. Fuzzy logic helps solve problems related to incomplete or inaccurate data by providing more flexible and understandable solutions. The author also notes that the use of fuzzy sets improves the adaptation of systems to specific data requirements and features, which contributes to more accurate analysis and decision-making in areas such as healthcare, finance and telecommunications. These advantages make fuzzy sets an important tool for improving the efficiency of data mining and improving user interaction.

Keywords: Data mining, fuzzy set, data-based knowledge discovery (KDD).